This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

NYPL RESEARCH LIBRARIES
3 3433 06818957 4

VERHANDELINGEN,

RAKENDE DE

NATUURLYKE EN GEOPENBAARDE

GODSDIENST,

UITGEGEVEN DOOR

TEYLER'S

GODGELEERD GENOOTSCHAP.

NEW YORK PUBLIC LIBRARY

XXXVI. DEEL.

TE HAARLEM
by DE ERVEN FRANÇOIS BOHN.
MDCCCLX.

90588

THE NEW YORK
PUBLIC LIBRARY
90588
ASTOR, LENOX AND
TILDEN FOUNDATIONS.

NEW YORK
PUBLIC
LIBRARY

PROEVE

EENER

PRAGMATISCHE GESCHIEDENIS

DER

THEOLOGIE HIER TE LANDE,

SEDERT HET LAATST DER VORIGE EEUW TOT OP ONZEN TIJD.

DOOR

CHRISTIAAN SEPP,

Predikant bij de Doopsgezinde Gemeente te Leiden.

NEW YORK PUBLIC LIBRARY

UITGEGEVEN DOOR

TEYLER'S

GODGELEERD GENOOTSCHAP.

TE HAARLEM, BIJ
DE ERVEN F. BOHN.
1860.

THE NEW YORK
PUBLIC LIBRARY
ASTOR, LENOX AND
TILDEN FOUNDATIONS
1897.

THE ASTOR LIBRARY
NY

NEW YORK
PUBLIC
LIBRARY

VOORBERIGT.

TEYLER's Godgeleerd Genootschap schreef voor het jaar 1858 de volgende prijsvraag uit:

„Onlangs heeft de gang en de ontwikkeling der theologische wetenschap gedurende den laatst verloopen tijd in *Duitschland*, de stof opgeleverd van eene zeer vrijmoedige historische voorstelling, die, wat men ook tegen haar niet zonder reden aanmerke, zeer zeker heeft gestrekt, om vele verschijnselen op theologiesch gebied in hun onderling verband te doen uitkomen en dus te beter te doen begrijpen en waardeeren. Die historische voorstelling heeft echter onder anderen ook dit gebrek, dat zij zich uitsluitend bepaalt tot de ontwikkeling der Theologie, zoo als die in *Duitschland* heeft plaats gehad, terwijl de verschijnselen op dit gebied, zoowel elders, als vooral ook in ons Vaderland, geheel en al buiten rekening blijven; van daar dat zé onvolledig en eenzijdig heeten mag. Nu moge het zijn, dat de voortgang en de ontwikkeling der theologische wetenschap hier te lande niet te vergelijken is met de hooge vlugt, die zij, in vereeniging met de philosophie, bij onze oostelijke naburen genomen heeft: toch heeft de beoefening van de Theologie onder ons, gedurende den laatsten tijd, zelfs in de wijze, waarop men daarbij het Buitenland en vooral *Duitschland* navolgde, zooveel eigenaardigs, dat het allezins van belang mag geacht worden, dien eigenaardigen gang en ontwikkeling der Theologie hier te lande gedurende den laatsten tijd na te gaan, zoowel waar die ontwikkeling oorspronkelijk mag heeten, als voor zoo ver zij van uitheemschen invloed afhankelijk was. Daarom vraagt TEYLER's Godgeleerd Genootschap:

„Eene pragmatische geschiedenis van de Theologie hier te lande sedert het laatst der vorige eeuw."

Het Genootschap ontving op die vraag één antwoord, dat, der bekrooning waardig gekeurd, thans aan het Nederlandsche publiek wordt aangeboden. Als schrijver maakte zich bekend de WelEerwaarde Heer C. SEPP, predikant bij de Doopsgezinde Gemeente te *Leiden*.

Door de uitgave dezer verhandeling onder zijne werken wil het Genootschap geenszins geacht worden, de verantwoordelijkheid op zich te nemen voor het oordeel, over vroegere en latere godgeleerden door den Schrijver uitgesproken. Enkele leden van het Genootschap zouden welligt de ontwikkeling der Vaderlandsche Theologie uit een eenigzins ander standpunt beschouwd en voorgesteld hebben. Doch allen — ook de Hoogleeraar Dr. J. VAN GILSE, die na de inzending der verhandeling, doch vóór hare bekrooning uit zijnen aardschen werkkring werd weggenomen — allen kenden den auteur hoogen lof toe wegens den rijkdom der door hem verzamelde bijzonderheden, de betrekkelijke volledigheid zijner nasporingen, de onafhankelijkheid van zijn oordeel. Daarom aarzelden zij ook niet, hem den gouden eerepenning toe te kennen.

Mogt het historiesch overzigt, door den schrijver geleverd, door anderen, zoo noodig, aangevuld en verbeterd worden en alzoo deze poging om door eene juiste kennis van het verledene de tegenwoordige ontwikkeling der Godgeleerdheid te bevorderen met een gunstigen uitslag worden bekroond!

OVERZIGT VAN DEN INHOUD.

Aanleiding tot deze geschiedenis. — Haar aanvangspunt het jaar 1787. — Het werk van SCHWARZ geen onbevlekt model. — De eisch van pragmatiesch te schrijven. — Bronnen dezer geschiedenis. — Wijze van behandeling. — Opgave der indeeling . blz. 3—12

EERSTE DEEL.

BESCHOUWING VAN HETGEEN OP DE ONTWIKKELING DER GODGELEERDHEID INVLOED GEHAD HEEFT . . . . . blz. 13—95

Het gezag van den Staat . . . . . " 13

Verband van Kerk en Staat. — De Staat benoemt de hoogleeraren in de Godgeleerdheid. — IJver van den Staat voor den bloei van het Theol. onderwijs. — De Staat verbiedt voor korten tijd het publiek onderwijzen van het systeem. — Consulterende Commissiën. — Verhouding van Staat en Kerk in 1816 en sedert 1816.

De invloed van Kerkelijke ligchamen . . . . . blz. 18

De Dordsche synode en de theol. professoren. — De Provinciale synoden en de kerkelijke leer. — De kerkelijke approbatie. — De teekenen van afslijping der dogmatische geschilpunten. — Betrekking der professoren tot de Kerk en den Staat. — Hunne zitting op de synode. — Formulier van onderteekening. — Handelingen der synoden over de betrekking der Hoogleeraren tot de Kerk. — De synode en het staatsexamen; de synode en de studie der wiskunde.

De besturen der Dissenters en hunne hoogleeraren.

De prijsvragen der Godgeleerde Genootschappen . . . . . blz. 37

TEYLER's Godgeleerd genootschap en het Stolpiaansch legaat vóór de oprigting van het Haagsch genootschap.

Het *Haagsche*, opgerigt, toegejuicht, werkzaam blijkens een medegedeeld programma van 1798. — Op dogmatiesch en exegetiesch gebied zeer gebonden door zijne enge apologetische rigting. — VAN VOORST, TE WATER. — LIEFSTING over de verzoening. — Weinig doet het Genootschap voor principieële vraagstukken. — Kerkhistorie eigenlijk geheel verzuimd. — Gunstige uitzondering maakt het werk eens ongenoemden over het locale en temporaire in het onderwijs van JEZUS en de app. — De kritiek wordt door het Genootschap behartigd. — De ethiek niet geheel verzuimd. — Waarom BORGER niet op de vragen van het Haagsch genootschap antwoorden wilde?

TEYLER's Godgeleerd genootschap brengt principes ter sprake. — Is door geene confessionele banden gebonden. — Rigt zijne vragen in naar den geest en de behoeften des tijds. — VAN HEMERT, vgl. met HERINGA en LOTZE. — Wijsgeerige onderzoekingen. — Ook *theol. naturalis* neemt het ter harte. — Merkwaardige verschijnselen, als de Zendingzaak, stelt het ter behandeling voor. — Het laat de school van SEMLER bestrijden. — Werkt vooral apologetiesch. — Behandelt geen dogma's, maar vraagstukken, die bij de dogmatiek van groot belang zijn.

Statistieke verhouding der door beide Genootschappen bekroonden. — Vergelijking van de werking der beide Genootschappen.

Overzigt van het Buitenland . . . . . blz. 81

Men houdt hier het oog op de beoefening der Theol. buiten 's lands. — *Algemeene Bibliotheek* geeft flinke overzigten van de nieuwste buitenlandsche werken, maar [illegible] weinig debiet. — *Bibliotheek van Th. letterkunde* geeft van 1813 af uitvoerige verslagen van buitenlandsche werken. — Weerzin tegen de kritische rigting [illegible] het buitenland. — Lang duurt het eer DE WETTE, langer nog eer SCHLEIERMACHER met eere genoemd wordt. — Eenzijdig oordeel van VAN SENDEN over de buitenlandsche Godgeleerden. — Vertalingen en bewerkingen van buitenlandsche werken door Nederlandsche Godgeleerden. — SEILER door HERINGA. — De goede zijde van het vertalen. — De veranderde smaak. — Een waarschuwend woord [illegible] het vertalen.

TWEEDE DEEL.

GESCHIEDENIS VAN DE ONTWIKKELING DER GODGELEERDHEID. blz. 96—432

EERSTE AFDEELING: VAN 1787—1815 . " 96—186

EERSTE GEDEELTE: DE THEOLOGIE EN HET HOOGER ONDERWIJS " 96—158

Hoogescholen en Athenea der Hervormden . . . . . " 96—152

Veelheid van instellingen voor hooger onderwijs. — Naijver onder de hoogleeraren. — Uitsterven van *anen* en *isten*.

De *dogmatiek* begint zich te emanciperen. — HOLLEBEEK, BOERS, BROES, GILLISSEN. — Het werk van BROES beschouwd. — CHEVALIER, MUNTINGHE; uit diens werken bewezen, met hoe veel regt hij de Hollandsche DOEDERLEIN heeten mag. — BONNET, H. ROYAARDS; de eerste ultra-conservatief.

REGENBOGEN, LOTZE. — Strijd met en over BRUINING. — VAN NUYS KLINKENBERG. — VAN ECK. — Hare verhouding tot de *exegese*

Des O. V. H. A. SCHULTENS, SCHEIDIUS, RAU, vader en zoon, SCHROEDER, J. H. PAREAU, WALRAVEN, WILMET; GREVE, de revolutionair op dit gebied, heeft weinig invloed op de dogmatiek.

Des N. V. begint op te komen. Bepaaldelijk meer literariesch dan theologiesch. — WYTTENBACH, SEGAAR, VALCKENAER, WASSENBERGH.

Wordt onderwezen door theologen, ABRESCH, H. ROYAARDS, HERINGA, VAN VOORST. — BORGER. — J. W. TE WATER, VAN HENGEL. — Heeft nog te weinig invloed op de dogmatiek, vooral te Leiden. — De Leidsche zonde. — Treurige toestand der *moraal*. — CHEVALLIER, CLARISSE, VAN ECK, G. VAN OORDT.

Deed het *wijsgeerig denken* niet iets goeds?

Het Kantianisme bestreden, door VAN HEMERT verdedigd, door WYTTENBACH bespot, door het conservatisme gentiliseerd, door het rationalisme gehuldigd, heeft nooit algemeen opgang gemaakt. — VAN HEUSDE's wijsgeerig leven en invloed op de theologen erkend in weerwil van zijne bestrijders. — VAN HEUSDE's lof op ROYAARDS' werk *over Daniël*. — VAN HEUSDE geen criticus.

De *Kerkelijke geschiedenis*.

Eigenlijk verwaarloosd. — MUNTINGHE had soms geen hoorders. — ANNARUS YPEY. — BROUWER. — HUISMAN. — TE WATER.

De *praktische theologie*.

Bloeijende staat. — MOSHEIM vertaald. — Het handboek van BOERS verre boven dat

van KONYNENBURG te stellen. — RAU en VAN DER PALM, lichten op homelitiesch gebied. — Verbeterde Catechisatie-boekjes. — HERINGA's onderwijs met regt geprezen.

De Seminarien der Remonstranten en Doopsgezinden . . . . . blz. 152—157

VAN DER MEERSCH. — VAN HEMERT en zijne inaugureele oratie. — Beider overeenstemming. — KONYNENBURG stond beneden beiden. — Laatstgenoemde werd ook door zijn Doopsgezinden Collega overschaduwd. — HESSELINK; zijne rigting. — KOOPMANS, zijn opvolger en geestverwant, wijzigt eenigzins de heerschende rigting.

TWEEDE GEDEELTE: DE THEOLOGIE NAAST HET HOOGER ONDERWIJS . . . . . blz. 158—186

P. BOSVELD, de grootste exegeet van dien tijd, vraagt niet naar het gezag van de dogmatiek der Kerk. — EWALDUS KIST, de moralist. — W. A. VAN VLOTEN, de dogmaticus. — VAN HAMELSVELD, de compilator, maakt werk van de apocryphen. — DE PERPONCHER, de advocaat van de *herstelling aller dingen.*

TWEEDE AFDEELING: VAN 1815—1858. . blz. 187—432

LEERSTELLIGE GODGELEERDHEID . . . . . " 186—309

Onbepaaldheid en halfheid . . . . . blz. 187

Het vraagstuk naar de waarde der confessie, het eerst behandeld; noch historiesch, noch wijsgeerig onderzocht; HOVING; SCHOTSMAN; DA COSTA. — Vruchtelooze poging van TEYLER; middenweg door BROES aangeprezen. — EGELING's *weg der zaligheid*, vrucht en voedsel van dien tijd. — Niet de historische oorsprong, maar de Evangelische wijsheid der formulieren wordt door JORISSEN geprezen. — De formulier-kwestie werd een zuiver kerkelijk, welhaast kerkregterlijk vraagstuk. — Het confessionalisme in miscrediet; HOFSTEDE DE GROOT verkondigt den afval van de kerkleer als eene verdienste. — VAN DER HOEVEN spreekt van eene jammerlijk verdeelde Christenheid. — KIST op GÖBEL's arbeid wijzende brengt herstel. — BOSVELD's dogmatische arbeid, na zijn dood uitgegeven, deelt ook in dat onbepaalde. — Het systematiseeren afgekeurd.

De werken van VAN DER WILLIGEN zijn karakteristiek; van het onduidelijke zweeg men, eigenlijk was alles ook duidelijk, op een paar kleinigheden na.

De notie van *Goddelijke openbaring* toegelicht door DONKER CURTIUS en VAN DER

WILLIGEN; de laatstgenoemde was onwrikbaar vast op dit standpunt. — Het wezen des Christendoms onderzocht, maar hoe? — Theologie, anthropologie en eschatologie worden verzuimd. — De Christologie en soteriologie van dien tijd. — BROUWER; VAN WILLES; LE ROY; GALLOIS. — VINKE. — VAN DER HOEVEN JR. nog in 1846 bij het leerstuk van de soteriologie de onzekerheid huldigende. — De heerschappij van het onbepaalde en zwevende nog niet geëindigd: zal ze wel ooit algemeen een einde nemen?

De Groninger School . . . . . blz. 202

Die benaming eerst geweigerd, eindelijk door de school zelve aangenomen. — Voorafgegaan levensteeken der Groninger rigting. — Notie van geloof, van Gods openbaring in J. C.; de logosleer; de menschwording. — De praeexistentie van JEZUS. — Het gebrek in de methode der Groningers aangewezen.

De Christologie is daar hoofdzaak. — Zij bestrijdt de oude satisfactie-leer en het mysterieuse in het verzoeningsbegrip. — Licht het plaatsbekleedende toe; de vergeving; de verlossing. — Helaas! zonder grammaticale woordverklaring. — Haar zondebegrip. — Hare bijbelbeschouwing. — Verschil van bijbel en Gods woord, O. en N. Verbond, door haar in het licht gesteld. — Evenzeer gelet op de individualiteit der Bijbelschrijvers; de feilloosheid. — De Christus-regering.

Hare bestrijding, door de *Godg. Bijdr.;* TAATS; DOEDES; VAN DER HOEVEN JR.; VAN GILSE; DA COSTA; adressen; zes punten van bezwaar.

Zij staat nog. Geen wonder, zij heeft veel goeds. Hare *Encycoplaedia* geprezen, in tegenspraak met VAN GILSE, in overeenstemming met DOEDES. Hare ingenomenheid met haar zelve gegispt. — Het opkomende wijsgeerig denken bereidt hare nederlaag.

Ontwaakt wijsgeerig leven . . . . . blz. 229

Het nieuwe tijdschrift, *Jaarb. v. Wet. Theol.* — VAN OOSTERZEE bestrijdt het wonderbewijs en begint het *testimonium Sp. Sti* in eere te brengen. — OPZOOMER's bestrijding in de beoordeeling dier verhandeling. — OPZOOMER's theologische rigting. — Eene kritiek van CNOOP KOOPMANS. — OPZOOMER's wijsgeerig stelsel. — VAN OOSTERZEE's nadere verdediging, door OPZOOMER afgewezen. — VAN OOSTERZEE's bondgenooten, HOFSTEDE DE GROOT, DOEDES. — De laatste bondgenoot verwerpt het bewijs uit de ervaring en het regt der wijsbegeerte om mede te spreken. — VAN OOSTERZEE volgt zijn vriend, en haalt een *deleatur* door al hetgeen hij vroeger beweerd had.

KRAUSE's stelsel, door OPZOOMER geprezen, was in *Nederland* iets nieuws. — Hoe er hier gephilosopheerd werd; ROORDA, DE GREUVE, LE ROY, antipathie tegen de nieuwere Duitsche wijsbegeerte; SCHRÖDER, KINKER. — NIEUWENHUIS introduceert hier KRAUSE. — OPZOOMER beveelt die philosophie aan, SCHOLTEN bestrijdt haar. — OPZOOMER vangt zijn duel met SCHOLTEN aan. — KRAUSE's wijsgeerige methode door BURGER ontvouwd, door OPZOOMER zelven nader ontleed. — OPZOOMER schijnt verzadigd van KRAUSE. — De strijd van SCHOLTEN en OPZOOMER.

De betrekking van philosophie en theologie, niet meer door SCHOLTEN gevreesd. — SCHOLTEN's behandeling der *theologia naturalis*. — HOFSTEDE DE GROOT's verdienste op dit gebied. — OPZOOMER wijst een talrijk gehoor op den waren weg der wetenschap. — De Empirische methode door OPZOOMER en PIERSON aangeprezen. — De deugden en gevaren der empirie. — OPZOOMER's schets van de dogmatiek. — De empirie tegenover de religie en de theologie. — Haar lof verkondigd, zonder hare eenzijdigheid te miskennen.

De theologie van J. H. SCHOLTEN . . . . . blz. 249

Die naam is de eigenlijke. — SCHOLTEN's *Disquisitio de Dei amore* bevat 3 kenmerken. — Zijn voortgezet onderzoek naar het wezen des Christendoms. — *Leer van Vader, Zoon en Geest.* — COENEN's gewigtige bedenkingen. — Christologische en historische onderzoekingen hebben SCHOLTEN tot zijne later helder uitgesproken opvatting van het wezen des Christendoms gebragt. — *De docetismo.* — Ontgaat zelf het gevaar, dat hij schetste. — Met welk regt wil hij Matth. I. en Luk. I. II. historiesch laten staan en dogmatiesch niet laten gelden? — Van waar de CHRISTUS? — Zijn logosleer. — Anti-sabelliaan en anti-ariaan. — SCHOLTEN's openbaringsbegrip; in zijn diepen invloed eerst naauw opgemerkt; bestreden en aangeprezen; is de sleutel, het uitgangspunt en de sterkte van SCHOLTEN's theologie. — Wat wordt er bij hem van de *theologia naturalis?*

De autoriteitsvraag. — Wezen der Christelijke Godsdienst. — SCHOLTEN's voorstelling van de regtvaardiging, aan bedenking onderhevig. — Zijn zondeleer en toekomstige opheffing van alle dualisme.

Is de dogmatiek van SCHOLTEN, is haar *pars formalis* en *materialis* inderdaad empiriesch? — De wijze, waarop de Schrift aangewend wordt. — De Christologie niet genoeg bron der theologie. — De *via eminentiae* het punt, waarop *Groningen* en *Leiden* elkaar kunnen naderen.

De leer der Hervormde Kerk; tijdigheid en grondigheid van dit onderzoek. — Een

bladzijde ter hare beoordeeling. — SCHOLTEN's bijbelsche theologie, wijsgeerige methode en determinisme.

De Ethiesch-Irenische rigting . . . . . blz. 293

Onjuiste benaming. — *Ernst en vrede*, het orgaan dier rigting. — Het onbepaalde van het beginsel. — Gezag en vrijheid. — De rigting kenmerkt zelve hare houding tegenover de partij der wetenschap en de confessioneele. — Kritiek der cirkelredeneringen. — Adhaesien, die inkomen, maken het nog duidelijker, dat die rigting niet tot klaarheid komen kan. — De wetenschap daalt in de schatting dezer rigting. — De mystiek schijnt de haven der rust. — Dogmatische studiën van VAN DER BRUGGHEN. — De rigting begint te sterven, en benoemt de faculteit van *Utrecht* tot haren Executeur. — Welke betrekking is er toch tusschen deze rigting en die faculteit? — VINKE's *Compendium*. — De weg van bemiddeling een weg des doods.

De mannen der malaise of de malcontenten . . . . . blz. 301

Zij mogen niet voorbijgezien worden. — Onderscheid en schakeeringen onder dezen. — Die bevreesd zijn voor het »te ver.« — De schrijver van de *wenken opzigtelijk moderne theologie*. — I. DA COSTA.

Een terugblik. — Een woord van waarschuwing. — Een bemoedigend vooruitzigt.

APOLOGETISCHE GODGELEERDHEID . . . . . blz 310

De inhoud en vorm der apologetiek. — G. H. VAN SENDEN; T. C. PIPER. — De kwestie der *inspiratie*; VAN HENGEL, VAN KOOTEN, DONKER CURTIUS, DIEST LORGION, (ZARNACK), VAN HEIJNINGEN, VAN OOSTERZEE, DOEDES, KOORDERS. — De kwestie heeft zich opgelost in de vraag naar het *gezag* der app.; dat gezag was door STUFFKEN reeds in 1840 onderzocht, later door dezen tegen VINKE afgewezen, door SCHOLTEN verworpen, en hoewel niet nader onderzocht, als onverdedigbaar zelfs door de Utrechtsche school eindelijk ter zijde geschoven. — Gezag of geen gezag; wat *waarde* hebben de Schriften der app.? — Het *inwendig bewijs*, het lievelingsonderwerp van BROES. — VAN OOSTERZEE's werk over *de Handelingen*, bij zijne uitgave reeds verouderd.

De aanval van STRAUSS. — Waardige houding van het Haagsch genootschap. — Veel te veel uit de hoogte veroordeeld. — Een waar woord van VAN HENGEL. — DA COSTA. — ROOYENS. — DE GREUVE. — De beoefening van bijzonderheden uit de

* *

Evang. geschiedenis veel te lang verwaarloosd, begint te *Leiden* en te *Utrecht* aandacht te trekken, getuige BLOM's Dissertatie. — *Groningen* verdiept in de apologie van zijn eigen stelsel. — MEYBOOM's Dissertatie. — De noodzakelijkheid om *détails* te onderzoeken, blijkens de onvastheid der beoordeeling van KINKEL's gevoelen over de hemelvaart. — Een *leven* van JEZUS; nog een *leven* van JEZUS; is het mogelijk?

De Tubingsche kwestie; HARTING, VAN VLOTEN, NIERMEYER. — Handhaving der echtheid van den brief aan de Ephesiërs. — STEMLER, VAN DIJK, PRINS, LECHLER.

Invloed van de methode der Tubingers op het leerstuk der eschatologie. — VAN HENGEL, VAN OORDT, JENTINK, VAN OOSTERZEE, SCHOLTEN, BRIET.

Het leerbegrip van de *Kerk*, sedert de verhandeling van KIST, en dat van de *overlevering*, sedert den arbeid van STUFFKEN, bijna niet anders dan polemiesch behandeld.

De gevaarvolle roeping der apologetiek. — BUSKEN HUET, VON BAUMHAUER. — De bezwaren, de eischen, om haar waardig ten dienste te staan. — Elke theoloog een apologeet van het Christendom.

ZEDEKUNDIGE GODGELEERDHEID . . . . . blz. 334

Een schaars bewerkt veld. — *Groningen* vangt aan; PAREAU's Moraal. — Kritiek van VAN GILSE. — Schets van DOMELA NIEUWENHUIS. — De moraal aan de Utrechtsche hoogeschool. — De handleiding van ROYAARDS. — SCHRÖDER, vooral SCHROEDER VAN DER KOLK en OPZOOMER verheffen de moraal tot eene empirische studie; *het wezen der deugd.* — Wat belooft aan de moraal eene betere toekomst?

EXEGETISCHE GODGELEERDHEID . . . . . blz. 342

De vereischten, om dit deel der theologie met goed gevolg te beoefenen.

Hermeneutiek. — PAREAU. — KUENEN.

Bijbelkritiek. DOEDES. — HERINGA's gebruik en misbruik der kritiek. — SCHOLTEN's conjecturaal-kritiek. — HOLWERDA's schriften; die des ongenoemden. — Kritische behandeling van de *Septuaginta* en van het O. V. — AMERSFOORT; J. H. PAREAU; MUNTINGHE; VAN DER PALM.

Bijbelverklaring des O. T. — VAN DER PALM's eigenlijke verdienste. — HAMAKER's school. — TH. A. CLARISSE, WEYERS, JUYNBOLL, ROORDA, VETH, DOZY, KUENEN. — VAN GILSE, HOEKSTRA, LAND, LOMAN. — Onafhankelijkheid van de traditionele opvatting en gehoorzaamheid aan de wet der etymologie. — Haar religieus karakter. — Afwijking van de genoemde school: RUTGERS; de Oostersche studie te *Utrecht.* —

De geer; de verklaarders der kleine profeten; de O. T. studien in de *Jaarb. voor Wet. Theol.* — *De Christologie* van van oosterzee, laatste inspanning om het allegatie-systeem te redden; eenheid der interpretatie van van overdorp in 1804 en van oosterzee in 1857 over Jezaia VII. 14. — De overblijfselen der Palmiaansche school. — Schikken en plooijen. — Geen erfgenaam van zijn smaak. — Ook zij kunnen dat dobberen niet volhouden. — Waar is de man, die eene goede isagoge in het O. T. ons levert?

Bijbelverklaring des N. T. — Heringa's methode. — Een discipel, die aan de methode ontrouw werd, van willes; doedes, nog meer dan de meester door dogmatische praemissen gebonden. — Van hengel, geen dienstknecht van systematische theologie. — Waarom hij juist de Schriften van paulus, niet die van johannes behandeld heeft? — De school van van hengel; niermeyer, wernink, prins; de gevaren, welke die school bedreigen. — Aan de Inleiding op het N. T., weinig, te weinig gedaan. — Eichhorn, michaelis vertaald. — Lotze helaas! vat haar aan. — Heringa's pogen. — Van gilse's nasporingen ten voorbeeld op dit veld. — Scholten's Inleiding. — Isagogische behandeling van Johanneische kwestien. — Zijn ze al beslist? — Het *Mattheus*-Evangelie; van oosterzee, doedes, scholten. — Doedes' isagogische studiën. — Hoe kan de isagogiek bloeijen zonder patristiek? — Veronachtzaamde toestand van laatstgenoemde. — Royaards, van voorst, van gilse, stemler, harting, niermeyer, vorstman, van heyst, stuffken, enz. — Is er niet meer te doen? Het *Archief* van kist en royaards. — Eene verhandeling van holwerda. — Een eisch voor den bloei der isagogiek.

Bijbelvertaling. De leemten der Staten-vertaling, erkend door scheidius, weiland enz. — Proeven van mislukte nieuwe vertaling: klinkenberg, van hamelsveld, van vloten, konijnenburg, van der palm. — Steenhoff's proeve en die eens onbekenden, waartegen het Provinciaal Kerkbestuur van *Noord-Holland* waarschuwt; vinke's vertaling. — Harting's en visser's beoordeelingen van de Staten-overzetting. — Fockens. — De synode grijpt de zaak aan. — Deed zij wijs? — Van hengel's *grondslagen* en de daarop gevallen oordeelvellingen. — De synode haast zich althans niet. — Wij gebruiken inmiddels visser's vertaling van het N. T.

Historische godgeleerdheid . . . . . blz. 372

Theologische behandeling der *algemeene geschiedenis*, muntinghe, van hengel, hof-

STEDE DE GROOT. — De laatste verdedigd tegen zijne beoordeelaars KEMINK en VAN GILSE.

De geschiedenis der Joden in betrekking tot de Kerk. — VENEMA, SURINGAR, KOENEN, DA COSTA, geven veel, doch zonder kritische toetsing der bronnen. — Enkele bijzonderheden worden behandeld, door KREENEN, LEVYSSOHN, en in Academische dissertatien. — De kritische behandeling dier geschiedenis is nog van zeer jonge dagteekening. — OTTEMA, RUYGERS, VAN DER CHIJS. — Het *Bijbelsch woordenboek*. — Bronnenstudie dringende behoefte. — VAN KALKAR's onderzoek naar de theocratie eene proeve van hetgeen er alzoo verwaarloosd is. — Hoeveel geduld wij hebben, toonen de geographische onderzoekingen van HAMAKER, DE BRUYN, VAN SENDEN, WATERMAN, VETH.

Hoe weinig is er voor de *bronnen* van de studie der kerkelijke geschiedenis gedaan. — Doch de aanvang van de beoefening dier geschiedenis dagteekent ook pas van 1828. — KIST en ROYAARDS, beide discipelen van VAN HEUSDE; hun historische arbeid, meer van letterkundigen dan van theologischen aard. — TH. A. CLARISSE. — De dogmengeschiedenis verzuimd. — VAN HEUSDE's invloed op ROYAARDS en KIST aangewezen en verklaard. — Het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*. — Heeft de geschiedenis de rigting genomen, die in het programma van het archief omschreven werd? — Vooral de geschiedenis der vaderlandsche kerk moest behandeld worden. — Het werk van YPEY en DERMOUT had er belangstelling voor opgewekt, en nog stofs genoeg overgelaten.

Kerkregt: ROYAARDS, HOOIJER, BOELES, VAN DER TUUK, BROES; in weerwil van hunnen arbeid eigenlijk nog weinig bearbeid naar den eisch der wetenschap.

Blik op hetgeen voor de geschiedenis der Vaderl. Kerk geleverd werd.

Antiquarisch moet de rigting heeten, welke ROYAARDS en KIST, blijkens hunne werken aan de Kerkhistorie geven. — Het *Kon. Ned. Instituut* bekroonde de verhandeling van ROYAARDS, met die van DIEST LORGION. — De romantische behandeling der kerkelijke geschiedenis.

De *antiquarische* rigting door MOLL in eene meer *archeologische* gewijzigd. — Liefde voor speculatieven. — Zijne schriften en school. — De Leidsche rigting onderzoekt de *[illegible]*, de Amsterdamsche school de *[illegible]* van de oudheid.

[illegible] heeft vooral in [illegible] een beoefenaar.

De *[illegible]* wacht nog op haren krachtigen voorstander.

Hermeneutiek [illegible] der *Theologen*: historische en dogmatische

behandeling van de geschiedenis der Hervorming: KIST, GRATAMA, WEYDMAN, BROES, MUURLING, SCHOLTEN, LUBLINK WEDDIK, TICHLER.

Het *secte-wezen* der middeleeuwen weinig onderzocht, ook niet door de *Doopsgezinden*. — CRAMER, BLAUPOT TEN CATE, MULLER, GORTER, HOEKSTRA. — Het confessioneel leven in die broederschap bevordert daar de historische studie.

Lang heeft het geduurd, eer de *Remonstransche Broederschap* belang stelde in de geschiedenis van haar genootschap. — VAN DER HOEVEN, vader en zoon, waren tegenover de confessie te indifferent om historici te zijn. — In TIDEMAN ontwaakt de zucht voor historie. — In ROGGE neemt zij eene bepaalde rigting aan.

Bij de *Lutherschen* is de historie-studie meer van verzamelenden aard. — Het confessionele leven is daar zwak. — JACOBI, NIEUWENHUIS, STEMLER.

Bij de *Waalsche* broeders wordt de studie van de geschiedenis van het eigen genootschap opgewekt door eene prijsvraag en een koninklijk besluit. — AB. UTRECHT DRESSELHUYS, KIST, KOENEN, BERG, TEISSEDRE L'ANGE.

Een woord over de *methodus docendi* der kerkelijke geschiedenis in het algemeen. — De *Compendia* van DE GROOT en ROYAARDS. — Mag zij een tafereel worden der Christokratie? — Haar doel.

PRAKTISCHE GODGELEERDHEID . . . . . blz. 404

De theologie beoogt het heil der gemeente. — Invloed van de individualiteit der onderwijzers in de praktische Godgeleerdheid. — HERINGA de type van zulk een docent in de *pastoraal*. — Bronnen waaruit de voortreffelijkheid van zijn onderwijs gekend wordt. — VAN HENGEL's *schets*. — MUURLING's *handboek*, aanbevolen, boven dat van HUFFEL; CLAUS HARMS; *Pastorij van Mastland*.

De Catechetiek. ISAAK PRINS, E. MOLL. — Ziet uit naar betere dagen.

De Homiletiek. Theoretische beoefening. — Afzonderlijke toepassingen. — Verschil van oratorie en welsprekendheid, opgemerkt door VAN DER PALM en SCHRANT, voorbij gezien door DES AMORIE VAN DER HOEVEN. — VAN DER HOEVEN's en COQUEREL's voorgang hebben te eenzijdige waardij aan de voordragt der preek doen hechten. — VAN HENGEL's *Institutio*. — Eene recensie van dat boek. — *Brieven* aan BARTHOLO. — De homileet, is hij theoloog, wil meer dan stichten. — De strijd over de benaming: *leerrede;* VAN DER HOEVEN, MUURLING, MULLER; de laatste beslist het pleidooi; daar blijft geen ruimte voor appèl.

Kritiek op het homiletisch gebied. — MULLER, VAN GILSE, VAN OOSTERZEE. — De individualiteit der volkeren op homiletisch gebied. — De lof der Hollandsche preekmethode.

Reflecteert de *praktische* beoefening der *homiletiek* den gang van ons theologiesch leven?

Dogmatische onbepaaldheid op homiletiesch gebied aangeprezen door het voorbeeld van VAN DER PALM en VAN DER HOEVEN. — WIJS gaat een beteren weg.

Exegetische juistheid. — VAN HENGEL, KORTSVELD.

Apologetische rigting. — BROES, BORGER, VAN OOSTERZEE, DE KEYSER.

Het dogma-preeken. — Waarom stelde de Groninger school ons daarin te leur? — SCHOLTEN, DOEDES, BEETS.

Praktiesch preeken. — Hoe veel het eischt? — FRANSEN VAN ECK, HERINGA, DERMOUT, VAN DER HOEVEN JR.

VERHANDELING,

BEHELZENDE EEN ANTWOORD OP DE VRAAG,

WAARBIJ VERLANGD WERD:

EENE PRAGMATISCHE GESCHIEDENIS DER THEOLOGIE HIER TE LANDE, SEDERT HET LAATST DER VOORGAANDE EEUW TOT OP ONZEN TIJD.

DOOR

CHRISTIAAN SEPP,

Predikant bij de Doopsgezinde Gemeente te Leiden.

Onder de Zinspreuk:

Laat er ons rond voor uitkomen.
SCHWARZ.

Aan welke Verhandeling DE GOUDEN EERPRIJS is toegewezen door DIRECTEUREN van *TEYLERS* STICHTING en LEDEN van *TEYLERS* GODGELEERD GENOOTSCHAP.

TEYLERS GODGELEERD GENOOTSCHAP verlangt eene pragmatische geschiedenis der jongste Theologie hier te lande sedert het laatst der vorige eeuw. Men erkent gereedelijk, dat het veel besproken werk van Dr. SCHWARZ, *zur Geschichte der neuesten Theologie*, ook in onze taal overgezet, de aanleiding tot het uitschrijven dezer vraag gegeven heeft. Wie heeft dat boek gelezen en den wensch onderdrukt, dat eene dergelijke geschiedenis ook van ons Theologisch leven en denken geschreven mogt worden? In dien zin is het tijdstip voor het uitschrijven van zulk eene vraag gunstig gekozen, gunstiger zeker, dan in 1843, toen het Haagsche Genootschap eene dergelijke poging vruchteloos ondernam.

Ik waag het, een antwoord te geven op Teylers vraag; ik doe dat, opziende tot God, wiens naam verheerlijkt moet worden door elk die geschiedenis beschrijft en geschiedenis leest, omdat in haar, voor het oog des geloofs, eene openbaring zijner heerlijkheid gegeven is. Moge Hij dezen arbeid zegenen; het goede, dat in mijn werk zij, velen ten winst: het kwade, waardoor het bevlekt is, voor allen onschadelijk maken.

Maar: sla ik misschien eene ligtvaardige hand aan eene zware taak? Is het niet te stout een pogen, eene geschiedenis te gaan beschrijven, welker gang en ontwikkeling zoo verschillend beoordeeld worden; personen en rigtingen te bespreken, wier leven nog niet geëindigd is? Waarlijk, ik ontveins mij die bezwaren niet; doch dewijl ik hun gewigt voel, vrees ik te minder voor hunne verpletterende kracht. Die bezwaren zullen voor mijn geest staan als

waarschuwende wegwijzers op het pad, dat ik betreden ga. Volg mij er op, zeer gewenschte lezer! wijs mij te regt, waar gij beter geleide kent, dan het mijne. U en mij is het om waarheid te doen; laat ons ze zoeken, God zal haar ons doen vinden.

Bij het aanvaarden mijner taak moet ik wel in de allereerste plaats den omvang van het aangewezen tijdperk bepalen; het Genootschap spreekt van het laatst der voorgaande eeuw; het laat de juiste bepaling van het aanvangspunt dezer beschrijving over aan hem, die zijne krachten aan dezen arbeid wijdt. Zoo min het eene onverschillige zaak is, welk jaar men kiest, zoo min kan die keuze willekeurig zijn. Het lijdt bij mij geen twijfel, na zorgvuldige overweging, of het merkwaardige jaar 1787 moet het jaar zijn, van waar onze beschouwing haar punt van uitgang neemt.

Dat jaar is door ons gekozen niet slechts om den wille der belangrijke bewegingen op staatkundig gebied, welke toen plaats gehad hebben; bewegingen, die op het leven van vele mannen, beroemd in Kerk en School, magtigen invloed gehad hebben; neen, dat jaar 1787 maakte lang versleten banden al losser en losser en bereidde de omwenteling van 1795 werkelijk voor; op nieuw stelde het de waarheid in het licht, dat in ons vaderland *politieke* bewegingen naauw met *kerkelijke* bewegingen zamenhingen; een zamenhang, die het natuurlijk gevolg was van de sedert lang bestaande betrekking tusschen *Kerk* en *Staat;* prinsgezind en kerkelijk regtzinnig, patriottisch en liberaal in de opvatting van de leer der hervormde Kerk, ja, het waren formules van tamelijk eensluidenden inhoud. Intusschen vergete men niet, dat het jaar 1787 ook daarom een geschikt uitgangspunt aanbiedt, dewijl er toen door het pas opgerigt Haagsch Genootschap eene bepaalde houding tegenover de buitenslands aangevangen verwikkeling der Godgeleerdheid aangenomen werd: nam dat Genootschap de taak der verdediging van de Christelijke Godsdienst op zich, hoewel het die taak niet naauwkeurig bepaalde, het erkende feitelijk, dat er iets tot apologie van het Christendom gedaan moest worden. Wel is waar heeft onze letterkunde in het laatst der voorgaande eeuw geen boek geleverd, dat zoo veel *éclat* gemaakt heeft, als het werk, van welks uitgave SCHWARZ

zijne geschiedenisbeschrijving aanvangt; de keuze van het jaar 1787 kan betwist worden; toch vlei ik mij, dat zij in de wijze, waarop ik de geschiedenis behandel, hare aanbeveling en regtvaardiging vinden zal.

Eerst nog een woord over het boek van SCHWARZ. Dat boek gaf mijns achtens wel den stoot tot het voorstellen der vraag, maar voor hare goede beantwoording geeft het niet het gewenschte voorbeeld. SCHWARZ heeft niets anders gedaan, dan bijdragen tot de geschiedenis der jongste Theologie geleverd; zijn boek is *niet pragmatisch*. Dit vooral houde men goed voor den geest; dan vergete men niet, dat eene geschiedenis van de Nederlandsche Theologie zich geheel anders moet voordoen; wij Nederlanders, 't zij maar dadelijk en duidelijk gezegd, hebben geen SCHLEIERMACHER en geen Tubinger School gehad. Het vak, waarin weleer en nog onze kracht ligt, is juist dat gebied, op hetwelk SCHWARZ geen acht geslagen heeft: *Exegetiek*. Ook is hier te lande, over het geheel en veel te veel, de Theologie *coram populo* behandeld, dat wil zeggen: de Godgeleerden schreven en schrijven nog meestal hunne werken voor de klasse van lezers, die men met eene weinig bepalende uitdrukking *beschaafde Christenen* noemt; dit heeft in meer dan één opzigt eenen zeer ongunstigen invloed uitgeoefend op de Theologie hier te lande; daardoor komt het, dat onze letterkunde niet overrijk is in *wezenlijk theologische*, dat zijn *geleerde* werken, waarin niet dit of dat verzwegen moet worden, maar waarin de wetenschap als zoodanig hare stem vrij en onbelemmerd hooren laat. Ook dit is in *Duitschland* anders; wat SCHLEIERMACHER en dergelijken schreven, dat is bij uitsluiting voor Godgeleerden van professie toegankelijk. Eene geschiedenis der Theologie in ons vaderland kan ook daarom niet dat piquante hebben, dat u bij SCHWARZ behaagt; ze moet veel breeder uitloopen, omdat zij een veel grooter aantal boeken in oogenschouw te nemen heeft dan SCHWARZ, die zich bij een betrekkelijk gering getal hoofdwerken bepalen kon. Zoo ik voor iets te waken had, 't was daarvoor, dat mijn boek niet een critiserende Catalogus van theologische werken wierd; dat er leven en afwisseling kwam in den vorm der voorstelling, terwijl ik die niet mogt zoeken in de levensbijzonderheden der Godgeleerden of de lotgevallen der Kerk, omdat dergelijke beschrijving buiten het mij aangewezen gebied gelegen is.

Om kort te gaan: de lezer zou zich eene teleurstelling bereiden, zoo hij meende dat de volgende bladzijden eene geschiedenis der godgeleerdheid in *Nederland à la* SCHWARZ bevatten zullen. Wil hij weten wat ik gepoogd heb van SCHWARZ af te zien? Dit: zelfstandig en onbevangen te oordeelen en helder in de voorstelling der zaken te zijn. Levenden en dooden heb ik gevonnisd, maar zóó, dat ik de nagedachtenis der laatsten niet onteerd, en de persoonlijke ontmoeting met de eersten niet te schroomen heb; want ik durf mij zelven het getuigenis geven, dat ik naar waarheid gestreefd en in den vorm van mijne uitdrukkingen gematigdheid gezocht heb. Daar is nog iets, dat ik van SCHWARZ heb pogen af te zien: het spreken naar eigene individualiteit. Wie eene pragmatische geschiedenis schrijven zal, en dus oorzaak en gevolgen naar de kenbare wetten der causaliteit ontvouwen wil, kan niet anders dan naar den maatstaf zijner subjectiviteit het woord voeren. De persoon van den Chroniekschrijver is ons onverschillig; die van een geschiedschrijver kan niet verborgen blijven. En wel het minst op het gebied der Theologie; daar betreft het dingen, die ziel en leven raken, over welke men niet slechts spreekt, maar in welke men leeft en zich beweegt. Hier objectief te willen blijven, zóó namelijk, dat het niet blijken kan tot welke rigting de schrijver van zulk eene pragmatische geschiedenis behoort, is eene zelfmisleiding en waarlijk eene onmogelijkheid; of het moest genoeg zijn titels van boeken en namen van schrijvers achter elkaar op te geven, des noods met in achtneming van de Theologische vak-verdeeling. Ja, dan kan men zijne subjectiviteit verbergen. Doch pragmatische geschiedenis is iets anders en iets meer; wil zij den gang der Theologie voorstellen, zij vraagt niet naar *alle* boeken, neen, naar die, welke in een of ander opzigt, bepaald kenmerkend zijn; niet naar de namen van *alle* Theologen, slechts naar die van hen, wier invloed zich heeft laten gelden in meerdere of mindere mate; zij moet dus critiek uitoefenen, schiften en scheiden, van haar oordeel altijd rekenschap kunnen afleggen en, waar het pas geeft, die niet terughouden. De pragmatische geschiedschrijver hebbe kennis, oordeel en moed.

Geve God, dat ik mij zelven niet misleide, wanneer ik meen deze eigenschappen niet ten eenenmale te missen!

Heb ik mij zelven afgevraagd, welke bronnen ons bij het schrijven eener pragmatische geschiedenis der theologie ten dienste staan, ik geef gaarne rekenschap van mijne bevinding. Erken ik dankbaar, gebruik gemaakt te hebben van de werken over de geschiedenis der Nederlandsche kerk, hare Hoogescholen en Godgeleerden, geschreven door YPEY en DERMOUT, TE WATER, VAN VOORST, HERINGA, SIEGENBEEK, BOUMAN, GLASIUS enz. — ik doe aan de verdiensten dier werken niet te kort, als ik vrij uit mijn gevoelen zeg, dat zij voor de pragmatiek niet zulke diensten bewijzen, als men hopen kon. In ons vaderland is het getal van hen, die een bepaald oordeel over eenig boek of auteur durven uitspreken, niet groot, tenzij men tot lofspraak, hoe vaak ook weinig gemotiveerd, zijne toevlugt kan nemen. Ik besef ten volle al het splinterige van den arbeid, dien ik ondernemen ga, omdat ik op verre na niet altijd prijzen kan, zelfs iets zal moeten afnemen van den lof, dien men gewoon is aan gevierde namen toe te kennen. Veilig is het uit eigen oogen te zien, en naar eigen onderzoek uit de ten dienste staande bronnen een oordeel op te maken. Die bronnen zijn: *de werken der Godgeleerden* en *het oordeel over die werken, door bevoegde beoordeelaars uitgebragt.*

Vertaalde geschriften komen hier evenmin regtstreeks in aanmerking als *Godgeleerde werken voor het beschaafde publiek* bestemd. Over eerstgenoemde spreken wij beneden een enkel woord, omdat er onder die vertalingen zijn, welker bewerking getuigenis geeft aangaande den gang van ons Theologisch leven, en vooral, eenigzins althans, den invloed doet kennen dien het buitenland op dat leven gehad heeft.

Hier alleen een woord over die zoogenaamde boeken voor het beschaafde publiek.

Eene waarlijk onafzienbare reeks! Het zijn boeken van welker inhoud men niet dan hoogst voorzigtig gebruik maken mag. Men moet ze niet verwarren met geschriften, in welke eene wetenschap of eenig wetenschappelijk resultaat populair voorgedragen wordt. Zulke geschriften ken ik op theologisch gebied

niet. Ik geloof niet, dat theologische onderwerpen populair kunnen behandeld worden, ten zij dit geschiede door de coryphaeën der wetenschap; want wetenschap alleen geeft de bevoegdheid om populair te kunnen schrijven. Lijnregt zij dat gevoelen in strijd met de meening van hen die ons populaire dogmatieken, inleidingen enz. geleverd hebben; ik moet de vrijheid nemen al dergelijke geschriften buiten het cadre van mijne historiebeschrijving te laten; deze heeft te doen met de *Theologie*, en de geschriften door mij bedoeld, aan welke ik slechts om den wille van schrijvers en uitgevers een ruim debiet toewensch, reken ik niet tot de wezenlijk wetenschappelijke vruchten te behooren. Die geschriften hebben iets tweeslagtigs, hetwelk hun auteur voor eene strenge critiek eigenlijk schotvrij maakt; hij bestemt zijn boek voor den beschaafden stand: wat voor dien bestemd is, is niet geëigend voor den theoloog. Ééne uitzondering echter maak ik ten aanzien van het veelgenoemde tijdschrift: *Waarheid in Liefde*, ook al bestemd *voor Christenen van den beschaafden stand.* Maar van den beginne af schijnt dat tijdschrift zich lezers voorgesteld te hebben, wier beschaving zoo ver gevorderd was, dat zij ook wat Grieksch en Hebreeuwsch verstonden. De titel van het tijdschrift, voor zoo ver het de bestemming uitdrukt, hangt overigens zamen met de eigenlijke bedoeling der Groninger school. Zij heeft lange jaren gedaan, als had zij geen eigenlijk wetenschappelijk streven; de bondgenooten voor hare denkbeelden zocht zij en meende zij te vinden in Ascetici als VAN ALPHEN, EGELING, enz. Wij betwisten haar dat regt niet, maar wij zijn dan ook in ons goed regt, als wij het tijdschrift, al is het dan ook maar half wetenschappelijk, voor het wettig orgaan van die Groninger school houden, en het — althans ten behoeve van de Geschiedenis, welke wij pogen te beschrijven — verheffen tot de Godgeleerde werken, die ons als bronnen daarbij ten dienste staan.

Wetenschappelijke werken zullen de eigenlijke bron bij ons onderzoek zijn. Dank zij de hulpbronnen, die ons ten dienste waren, zijn alle geschriften, welke wij aanhalen, ons door eigen kennismaking bekend geworden. Wij hebben er van gebruik gemaakt naar den eisch van onze taak; geen critiek van geschriften werd van ons verlangd, maar zulk een gebruik daarvan, als noodig is om den staat der zaken te doen kennen. Wij hebben ons bevlijtigd, om vele werken met *en-*

kele trekken te karakteriseeren, zóó dat de lezer uit dat weinige het geheel proeven kan. Een stortvloed van aanhalingen hebben wij in handschrift achtergehouden, omdat wij, wetende hoe onze tijd dikke boeken vreest, het onze niet noodeloos wilden verbreeden. Nog eens zij het herinnerd als ten overvloede: dat eene pragmatische geschiedenis der Theologie niet is eene geschiedenis van de Theologische literatuur of van het leven en het werken der Theologen.

De beoordeeling dier werken door bevoegde beoordeelaars noemden wij als eene andere bron. Let wel, dat ik spreek van *bevoegde* beoordeelaars. Men begrijpt, hoeveel ik afsnijde met dat enkele woord. De lezer verliest niets; hij blijft daardoor bevrijd van nog eens libellen en recensiën te hooren ophalen, die al lang in den stroom des tijds verzwolgen zijn.

De *godgeleerde* tijdschriften komen het eerst in aanmerking. De *Bibliotheek van Theologische Letterkunde* werd opgerigt in 1803 door PIETER BEETS, een Doopsgezinde, later, onder wijziging van titel, voortgezet door H. H. DONKER CURTIUS, oud geworden en als eene oude van dagen laatstelijk gebragt onder de leidende hand van een Doopsgezind Predikant, den tegenwoordigen Leidschen. Zij is wel met godgeleerde werken bezig, maar heeft daarom de zwakheden van het menschelijke nooit uitgeschud; zie maar eens hoe zij in hare eerste jaargangen doorgaande JOHANNES ANTHONY LOTZE met hare critiek plaagt; later het separatisme vervolgt tot vermoeijenis toe, daaraan het regt van bestaan betwist en daarover meestal spreekt op een zoo harden toon, dat men er niet aan behoeft te twijfelen, of die recensien zijn gevloeid uit de pen van DONKER CURTIUS, die in zijne hooge betrekking van voorzitter der Synode kennelijk de regering tot het nemen van maatregelen ter pijnlijke vervolging van de afgescheidenen heeft aangezet; dan de Groninger dissertaties weegt, niet altijd met eene zuivere balans; eindelijk eigentlijk niemand meer eenig leed doet, tot dat zij op eens wakker wordt en blijken geeft van in het geleerde *Leiden* het daglicht te zien.

Wij noemden haar het eerst, maar zij is niet het oudste recenserend theologisch tijdschrift in ons Vaderland geweest. De Rotterdammer predikant JOHANNES HABBEMA begon reeds in 1774 eene *Nederlandsche Bibliotheek*, die in 1788 voortgezet werd onder den naam van *Nieuwe*, en acht jaar vroeger reeds eene

mededingster had in de *Godgeleerde Bibliotheek*, welke onder redactie van MUNTINGHE en MEGES het licht zag. Maar geen van die allen kon het leven houden naast de *Bibliotheek van Theologische Letterkunde.*

Veel later, in 1837 ving het tijdschrift *Waarheid in Liefde*, en in 1845 de uitgave der *Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie* aan. Het eerste gaf door zijn jaarlijksch *letterkundig overzigt*, het laatste door meer dan eene grondige beoordeeling, belangrijke bijdragen tot de geschiedenis der jongste Theologie, hoewel het leveren van beoordeelingen in die beide tijdschriften slechts bijzaak was en vaak veel te veel ook als bijzaak behandeld is geworden. Dit oordeel is ook op de andere, belletristische tijdschriften, waarin godgeleerde werken beoordeeld worden, toepasselijk. CLARISSE gaf goede hulp aan den *Recensent*, die zijne boekbeoordeelingen nameloos plaatste, en de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zwegen niet bij het verschijnen van theologische werken. Het *Magazijn*, dat naar zijn uitgever VAN DIJK genoemd werd, viel meestal de beoordeelingen van de *Theologische Bibliotheek* en CLARISSE aan, vooral als het REGENBOGEN of GREVE betrof; maar het had geen langen duur van bestaan. In later jaren gaf vooral *de Gids* nu en dan belangrijke beoordeelingen over godgeleerde werken, hoewel de theologie slechts naast de andere wetenschappen in dergelijke tijdschriften eene plaats bekleedt. In ons Vaderland is veel gerecenseerd, doch slechts zelden goed. Recensiën, die men bij het gebruiken van een of ander wetenschappelijk boek niet kan ontberen, recensiën dus, door welke het behandelde onderwerp zóó wordt toegelicht dat de kwestie daarvan licht ontvangt en het boek zonder die recensie onbruikbaar is, ken ik niet vele; de beoordeelingen behandelen dikwerf te weinig het *werk*, dat beoordeeld moet worden, en leveren vaak niet veel voor de juiste bepaling van de waardij, welke een geschrift heeft. Goede recensiën kunnen niet gemist worden bij het gebruik der beoordeelde werken. Zoo dit getal van goede recensiën in mijne schatting klein is, het komt daarvan, dat de beoordeeling van een wetenschappelijk boek eene uiterst moeijelijke taak is, veel te moeijelijk dan dat zij gelukkig volbragt zou worden door elke hand die haar aanvat. Dat klein getal van welgelukte beoordeelingen zal in ons historisch onderzoek op zijne plaats vermeld en gebruikt worden.

De *wijze van behandeling* eischt een paar woorden ter toelichting. Zij heeft vele moeijelijkheden, hoe men haar ook inrigt. 't Gemakkelijkst schijnt het, eerst te behandelen de *Theologie*, zoo als die van Staatswege op de Hoogescholen onderwezen is en wordt, en dan zoo als zij in de kleine Kerkgenootschappen zich ontwikkeld heeft. Doch dit strookt niet met den eisch, om pragmatisch te werk te gaan: de pragmatiek moet billijkerwijze de bepaling der perioden en epoques geheel beheerschen. Wij hebben hier ook niet bij uitsluiting met het leerstelsel der Hervormde Kerk te doen; neen, met de Theologie. Van haar zelve moet onze verdeeling ontleend zijn, niet van de Kerkgenootschappen, die haar hebben beoefend. Wij nemen ons dus voor, haar te behandelen overeenkomstig de vakken, in welke zij verdeeld wordt; die rubrieken te splitsen, voor zoo ver het noodig is, in perioden, en bij de ontwikkeling de orde des tijds, zoo veel het kan, te volgen. Om oorzaken en gevolgen goed te leeren kennen, moeten wij echter eerst de omstandigheden en verschijnselen beschouwen, welke op de ontwikkeling der Theologie invloed gehad en haar hebben beheerscht of geleid. Zoo — gedachtig aan de wijze spreuk, die wij in jonge jaren talloos vaak onzen praeceptor hoorden uiten, zonder dat wij toen hare waarde beseften, *qui bene distinguit, bene docet* — zullen wij, voor zoo veel het kan, door naauwkeurige verdeeling de rijke stof trachten te beheerschen. Twee zaken zijn het, op welke al onze aandacht gevestigd moet zijn: *waardoor is de Theologie ontwikkeld? Hoe heeft zij zich ontwikkeld?* Ziedaar, mijn lezer! de beide hoofddeelen van onze verhandeling. Eerst dus slaan wij het oog op al datgeen, hetwelk op de Theologie invloed moest hebben; dan gaan wij den loop harer ontwikkeling na. Is vooral dat tweede gedeelte van onze taak zeer breed, en niet in zijn geheel te overzien; de meest gepaste verdeeling is ons door den aard der stof gegeven. Werd in 1815 het hooger onderwijs hier te lande geregeld, en kreeg vooral dat der Godgeleerdheid de gewenschte uitbreiding: als van zelve splitst zich dan onze beschouwing in twee gedeelten: van 1787—1815; van 1815—1858. Hoe verschillend is het karakter dier twee genoemde tijdperken! Gedurende het eerste was aan de Hoogescholen dogmatiek, en wel Kerkelijk systeem, hoofdzaak en gaf *elk* Hoogleeraar zijn

dictaat; toch begon er leven te komen, niet zoozeer op de academische leerstoelen, waar de docent als geklemd zat tusschen de eischen der voorstanders van het oude en de denkbeelden der vrienden van het nieuwe licht, maar bij hen, die òf dat gedeelte der wetenschap beoefenden, hetwelk op de academie niet in eere was, òf den moed bezaten, om nieuwe denkbeelden in wetenschappelijke geschriften te verkondigen; de scheiding tusschen het groote en de kleine Kerkgenootschappen bestond nog, maar sleet uit, tot dat zij, na 1815, niet alleen in de artikelen der wet, maar ook in de werkelijkheid zusterlijk elkander naderden. Dit hoofdkarakter van het eerste tijdvak deed ons besluiten, de geschiedenis daarvan op deze wijze te beschrijven, dat wij eerst de ontwikkeling der Theologie, zoo als zij door het hooger onderwijs, èn bij de Hervormden èn bij de Dissenters, plaats greep, ons trachten duidelijk te maken; dan nasporen, hoe zij, naast dat academische onderwijs, door hen, die geenen leerstoel bekleedden, beoefend werd.

In het tijdvak van 1815 tot onze dagen, toen menige vorm van vroeger tijd vervallen was, vertoont zich aan onzen blik de ontwikkeling der onderscheiden deelen van de Theologie, gelijk de wet ze bij de regeling van het Academisch onderwijs had bepaald; laat die wet ons ten gids zijn, als wij dat tijdperk beschouwen!

Nog eens, mijn lezer! uwe aandacht gevraagd; vrees niet, dat ik, hoezeer weinig gezind om mijne individualiteit te verloochenen, u mijn oordeel, mijn inzigt zal opdringen; de pragmatiek wordt bedreigd door de parten, die haar de subjectiviteit speelt, en evenzeer door het gevaar, om op verkeerde manier gevolgen en oorzaken te verbinden. Geen beter middel, om zulke gevaren te ontkomen, ken ik, dan de feiten zelve te laten spreken. Zoo oordeele hij, wien ze worden aangewezen, zelfstandig en vrij; en ook hier worde TEYLERS spreuk bewaarheid: *Ware Godsdienstkennis bloeit door vrijheid.*

EERSTE DEEL.

BESCHOUWING VAN HETGEEN OP DE ONTWIKKELING VAN DE GODGELEERDHEID INVLOED GEHAD HEEFT.

Het gezag van den Staat.

Raadplegen wij de kerkelijke geschiedenis van ons Vaderland, zeer duidelijk vertoont zich het verschijnsel, dat de politieke geschillen altijd eene kerkelijke, en de kerkelijke geschillen altijd eene politieke kleur verkregen hebben. Ik noem slechts de namen van *Remonstrant* en *Contra-Remonstrant*, van *Voetiaan* en *Coccejaan*. Niets natuurlijker dan dat: School, Kerk en Staat waren in ons Vaderland niet, althans niet naauwkeurig gescheiden, en de Staat was er aan gewoon om op beiden zoo grooten invloed te hebben, dat zelfs bij de volkomen scheiding van Kerk en Staat, na 1848 bepaald en tot feit geworden, de hooge regering, ter beantwoording van de bezwaren der Synode van de Hervormde Kerk gehouden in 1850, uitdrukkelijk verklaarde, dat het volstrekt niet in hare bedoeling lag, bij het losmaken der bestaande banden tusschen Staat en Kerk, overijld te werk te gaan, (zie *Handel. der Alg. synode* 1850, bl. 12). Het laat zich verwachten, dat de religieuse of theologische gezindheden dergenen, door wier tusschenkomst of naar wier uitspraak de Theologische professoraten begeven werden, vrij wat invloed op de ontwikkeling van Kerk en School uitoefenden.

De benoeming der Theologische professoren was een regt van de regering. Het regt is haar nooit betwist. Uit de postacta der Dordsche synode blijkt, dat deze in de 163ste zitting besloot: „dat Heeren Staten van die provin-

„cien, daar universiteiten of Hoogescholen zijn, zullen verzocht worden, op „deze punten te letten: dat tot de professie der Theologie niemand beroepen „worde, dan met toestemming der Synoden en hare Gedeputeerden, welke „het vrij staan zal uit iedere classis eenige predikanten bijeen te roepen, om „over deze beroeping met malkander te beraadslagen, zoo mogelijk dezelve tot „het naast komende synodus niet konde uitgesteld worden: dat in de beroe„ping der Professoren geene andere beroepen werden, dan aan wier Godza„ligheid en Vromigheid des levens niet getwijfeld werd, en die zich vasthou„den aan de van ouds Gereformeerde Leer, en nooit regtvaardige reden tot „suspicie van onzuiverheid in de Leer gegeven hebben; dat alle Professoren „van iedere faculteit en kunst, tot betuiging van hunne overeenstemming in de „regtzinnige leer, in den aanvang van hunne bediening, de formulieren van „eenigheid, de belijdenis en catechismus dezer Kerken onderteekenen.„

Het eerst vermelde heeft de regering nooit ingewilligd; zij liet zich een voordragt geven, vroeger een zestal, later een tweetal, maar koos daaruit naar haren wil. Veelzins hing de keus af van de individualiteit des Stadhouders, die vooral na 1787 scherp geteekend was.

Prins WILLEM V stond bekend als kerkelijk regtzinnig, reden genoeg, om voortaan patriottisch en liberaal voor woorden van eenerlei beteekenis te houden. Toen in 1788 BROËRIUS BROES bij de benoeming tot het Leidsche rectoraat opzettelijk voorbijgegaan werd, liet het zich aanzien, dat vooreerst de meer liberale rigting (wij nemen dat woord in den zin dien het toen had) niet vele voorstanders vinden zou. JONA WILLEM TE WATER, zijn ambtgenoot en warm aanhanger van het Prinselijk geslacht, bij openbare en bijzondere gelegenheden door den Prins sterk onderscheiden, werd voor den steunpilaar der kerkelijke regtzinnigheid gehouden, in allerlei voorkomende zaken door de regering geraadpleegd, en alzoo steeds gevolgd door een talrijk heir van vereerders en leerlingen. De regering had onder de Theologische Professoren in die dagen van staatkundige bewegingen hare uitverkorenen en verworpenen, en daardoor althans van ter zijde vrij wat invloed op de ontwikkeling van het theologisch leven.

Meer regtstreeks liet zij zich gelden en toonde hare zorg voor een geregel-

den gang van het onderwijs. Naauwelijks waren de hevige burgertwisten van 1787 uitgebarsten, of de *Burgemeesters* en *Vroedschap van Utrecht* vaardigden eene resolutie uit, waarbij zij verklaarden, „dat de studerende jeugd buiten eenige schroom met alle gerustheid hunne studien op deze Stads Academie kan waarnemen, zonder aan eenige belemmering, onveiligheid of onaangename ontmoetingen geëxponeerd te zijn; — dat alle, welke deze Academie willen frequenteren, geene mindere vrijheid en veiligheid op deeze Academie zullen ervaren, als dezelve in vorige jaren genoten hebben." Zoo luidde het voornaamste gedeelte dezer resolutie, die in haar geheel ons in de *Nieuwe Ned. Jaarbb.* August. 1787 bl. 4209 vlg. bewaard is. Uit dezelfde bron deelen wij het belangrijk berigt mede, dat, „de Heeren van de Vroedschap in Julij 1788 den luister van de Hoogeschool alhier (*Utrecht*) tragtende te herstellen, tot gewoon Hoogleeraar in de Godgeleerdheid aangesteld hebben den Predikant bij de Gemeente onzer stad P. J. BACHIENE en wel eigentlijk tot Professor *Theologiae in primis catecheticae et practicae.*" Maar de omwenteling van 1795 werkte niet gunstig op de belangstelling der regering in het Godgeleerde onderwijs. Integendeel zelfs; na de omwenteling van 1795, toen de Fransche tuimel- en verwoestingsgeest ook in ons Vaderland zijn kracht duidelijk deed gevoelen en wat positief was of positief heette veroordeeling vond, zag de regering met weerzin het onderwijs in de stellige (d. i. leerstellige) Godgeleerdheid aangekondigd. Toen in 1798 te *Harderwijk*, door het vertrek van HERMAN MUNTINGHE naar *Groningen*, eene vacature ontstaan was, duldde de staatsregeling niet, dat er een Hoogleeraar voor de leerstellige Godgeleerdheid benoemd werd. ANNAEUS YPEY trad dus op als Professor in de Kerkelijke Geschiedenis en vond op de series zijn plaats bij de Philosophische faculteit. Hij gaf *privatim* dogmatiek, *publice* historie, hij, die naar den geest dier tijden, inaugureerde met een betoog, dat *de ware Godsdienst menschelijkheid en menschenliefde bevordert.* Aan al de vijf Academien werden de Theologische faculteiten opgelost in de philosophische; natuurlijke godgeleerdheid, wijsgeerige zedekunde en kerkelijke geschiedenis werden alleen van staatswege gedoceerd; tot het *privatim* onderwijzen der dogmatiek moest de agent van nationale opvoeding verlof geven. Intusschen vergete men niet, dat deze

voor de Godgeleerdheid verderfelijke bepalingen slechts korten tijd bestaan hebben; reeds met den aanvang dezer eeuw had die koorts uitgewoed.

De tijden van SCHIMMELPENNINCK, van Koning LODEWIJK, zelfs die van Keizer NAPOLEON, hoe drukkend de laatste ook waren wegens de censuur, hebben in den strengen zin van het woord geene schade gedaan of banden gelegd aan de ontwikkeling der wetenschap. De in die jaren achtereenvolgens benoemde consulterende Commissien werden wel belast met het regelen van het werk en de orde der Kerk, maar niet van de School. En voor de laatste had men weinig te vreezen, zoo lang de persoonlijkheid van de onderwijzers geen gevaar deed duchten. Of vreest gij eenig gevaar, lezer! voor de School, waar mannen als BROES, RIETVELD, TE WATER, ROYAARDS, LUBBERS, ABRESCH, MUNTINGHE — onderwijzen? De vrijere houding van de Kerk tegenover den Staat bevorderde onder het groote publiek eene vrijere denkwijze; de regering belette het niet, dat REGENBOGEN en GREVE liberale denkbeelden uitten en door den druk gemeen maakten, maar zij liet ieder zijn gang gaan. Om de wetenschap bekreunde zij zich veel minder dan om de Kerk. Tegen deze had ze bezwaren — van finantielen aard. De vereenigingsproeven of eigenlijk projecten waren gegrond op — en zuivere uitvloeisels van het bezuinigingssysteem en een volslagen *indifferentisme*. Hooren wij eens hoe TE WATER, van die plannen gehoord hebbende, zich daarover bezwaard gevoelt (*Levensberigt door hem zelven vervaardigd*, bl. 135), „zoo door andere redenen „als uit aanmerking der besluiten van de *Zuid-* en *Noord-Hollandsche* Synode „van 't jaar 1627, in gevolge van welke alle Predikanten onder die Synode „behoorende, mondelijk en schriftelijk beloven, dat zij zich nooit zullen in„laten, om met iemand, in 't bijzonder, kerkelijke of politieke persoonen, zon„der weten of toestemminge der classen eenig ontwerp van wet of van mode„ratie of accommodatie met de Remonstranten aan te gaan." — Al wierd onder het Commissoriaal gezag van zulke mannen vereeniging van kerkgenootschappen geprojecteerd, het confessionele standpunt zou door hen wel niet ligt verzaakt geworden zijn.

De regering heeft evenmin later op het confessioneel standpunt nadeelig gewerkt. REPELAER VAN DRIEL mogt naar waarheid, in naam van Koning

WILLEM I, in 1816 verklaren, dat de classis van *Amsterdam* zonder grond vrees koesterde voor de inmenging van den Staat in de zaken der Kerk; de regering toch, dus verklaarde hij, regelde niet *„den Hervormden Godsdienst, „slechts diens uitwendige belangen."* Door academie-gelden en beurzen bevorderde zij het studeren in de Theologie, terwijl bij het Besluit op het hooger onderwijs van 1815, art. 59, subsidiën toegezegd werden voor het hooger onderwijs in de Godsdienst bij de *Lutherschе*, *Doopsgezinde* en *Remonstrantsche* kweekscholen, gelijk dat van staatswege aan de *Hervormden* gegeven werd in de Theologische faculteit (art. 56), en bij art. 82 en 116 het systematisch onderwijs behoorlijk in dogmatiek, naturaal, moraal, exegese gescheiden en alzoo een kwaad vermeden werd, dat vroeger geheerscht had, toen namelijk de Hoogleeraren alleen tot het onderwijs in de dogmatiek verpligt waren.

De regering heeft de wetenschap een vrijen loop gelaten. Dubbele eer zij haar daarvoor gebragt, omdat zij feitelijk toonde niet te luisteren naar het woord en voorbeeld, haar door het bevriende *Pruisische* hof gegeven, waar de theologiseerende FRIEDRICH WILHELM III DE WETTE uit *Berlijn* verwijderde, SCHLEIERMACHER naauwelijks verdroeg, en eindelijk eene *Union* in het leven riep, die ten huidigen dage nog ten waarschuwend teeken is voor vorsten, om toch nooit persoonlijk zich met Theologie te bemoeijen. Men zegt, dat het beroemd geschrift van WILHELM BROES *over de vereeniging der Protestanten*, op verzoek en ter voorlichting der Hooge regering geschreven, Koning WILLEM I voor goed van alle vereenigingsproeven heeft doen afzien.

De regering heeft in ons Land doorgaande tegenover het onderwijs in de Godgeleerdheid die houding aangenomen, welke haar betaamt: eensdeels een *laissez-faire* volgende; anderdeels slechts voorschriften van *vormelijke bepalingen* gevende. Zij zorgt er voor, dat er in de wetenschap behoorlijk onderwijs gegeven wordt; *hoe* het gegeven wordt, met welke vrucht, dat laat zij in de beslissing voor *academische* graden aan de leden der academische faculteiten, voor *kerkelijke* graden aan de Provinciale kerkbesturen over. Staat aan haar de benoeming der Hoogleeraren uit de voordragt of de aanbeveling van Curatoren, en heeft zij alzoo indirect invloed op den aard van het onderwijs, voor zoo verre dit afhangt van de qualiteit der benoemden; zal alzoo hare indivi-

duele theologische denkwijze die keuze beheerschen, tegen zoo iets valt in den tegenwoordigen toestand niet te waken en daarover zich te bekommeren, dat verraadt zwakheid van geloof aan Hooger Bestuur. Laat ons van de geschiedenis leeren — ook van hetgeen zij tot ons zegt in haar verhaal van de lotgevallen der Theologie in ons Vaderland — dat de kracht der Waarheid zoo weinig zich binden laat, dat zij haren weg vindt, ook al wordt haar die niet gebaand door de hand der menschen. Op hare tegenstanders wreekt zij zich door bij elken tegenstand met verdubbelden moed voort te dringen, en is haar gang niet altijd gekenmerkt door snelheid, haar voetstap is zoo vast, dat niemand haar spoor kan uitwisschen.

Wie ter beteugeling van den gang, dien het theologisch onderwijs in onze dagen neemt, de magt der regering inroept, hij verlangt dat zij handelen zal in strijd met de gedragslijn van 1815 af door haar gevolgd, daar zij steeds getoond heeft, met woorden en werken, dat zij de wetenschap in hare ontwikkeling niet belemmeren wil. Mij dunkt, dat zij hare roeping tegenover die wetenschap wèl begrepen heeft.

Zien wij of de Kerk op de wetenschap een dieper grijpenden invloed gehad heeft?

De invloed van Kerkelijke ligchamen.

Het opnemen van deze § behoeft verklaring noch verontschuldiging. Wij behooren te onderzoeken, of de hoogste kerkelijke ligchamen op de beoefening der Theologie, dus op den gang harer ontwikkeling, invloed gehad hebben. En wel, men vergete dit niet, sedert 1787. Is het opschrift wat ruim gesteld, 't is omdat ik niet alleen aan de synode der Nederlandsche Hervormde Kerk gedacht wil hebben, maar ook aan de bestuurders der kleine genootschappen: met één woord dus, aan besturende corporatiën der Protestantsche Kerk. De betrekking tusschen de Kerk en de School komt hier in behandeling. Zij verdient onze aandacht, omdat het bij vlugtige beschouwing der zaak zoo natuurlijk schijnt, dat de Kerk op de ontwikkeling der Theologie grooten invloed moet gehad hebben. H. J. Royaards beweerde in zijn *He-*

dendaagsch Kerkregt 1e Dl. 128 en volg., dat de synode te *Dordrecht* besloten had, om de drie jaren de Kerk bijeen te roepen ter herziening van het beslotene, en alzoo de onderstelling scheen aangenomen te hebben, dat de vastgestelde kerkleer (waarover toch eigentlijk in de synode geene discussie plaats gehad had) voor wijziging vatbaar was. Maar die dwaling van ROYAARDS is door zeer bevoegden wederlegd en veroordeeld met de eigen woorden van de synode, die (*Sess.* 146) besloot den Hoogmogenden Heeren te verzoeken: „de regtzinnige leer ongeschonden te handhaven en zelve plegtig beloofde, bij „de confessie standvastig te volharden, dezelve den nakomelingen onvervalscht „na te laten en te bewaren tot de toekomst des Heeren." Haar aandringen op trouwe naleving van de geloofbelijdenis en den catechismus was ook geen nieuwigheid meer, zoo als BORSIUS in zijne verhandeling *over het toegenomen gezag van de formulieren van eenigheid* (KIST en ROYAARDS, *Archief* IX. bl. 285 volgg.) onwedersprekelijk bewezen heeft. Niets laat zich dus minder verwachten dan dit, dat de Kerk zelve het initiatief tot wijziging van de leer nemen zou. Staat het onloochenbaar vast, *dat* de Kerk de Dordsche bepalingen en het op die synode vastgestelde onderteekeningsformulier, ontleend uit de synodale Acten van *Veere* 1610, bewaarde, *hoe* zij ze bewaarde, verdient onze aandacht. De geschiedenis zegt ons, dat het op de Dordsche synode bepaalde onderteekeningsformulier door de Hoogescholen, behalve die van *Leiden*, geheel aangenomen werd. De Leidsche maakte zwarigheid zich te onderwerpen aan de harde bepaling om bij opkomend verschil van gevoelen, zich te gedragen naar de beslissing der hoogste magt, waarom zij het formulier overnam met weglating van die bepaling, en het alzoo liet onderteekenen. In het *Archief van kerkelijke geschiedenis* gaf N. C. KIST ons een lezenswaardig opstel over de onderteekening des formuliers, Dl. IX. bl. 473 volg., waaruit wij eensdeels de getrouwheid, waarmede deze bepaling nageleefd werd, leeren kennen, anderdeels niet zonder een glimlach lezen, hoe à MARCK en ALBERTI schriftelijk verklaren, dat door het wegraken van het boek, waarin de onderteekening moest plaats hebben, WITSIUS, VAN TIL en ESGERS nooit dat formulier onderteekend hadden. Nogtans behoefde de Kerk niet bevreesd te zijn voor hunne regtzinnigheid, daar de onderteekening des formuliers van eenigheid ook

door hen geschied was, die, eer zij Hoogleeraren werden, predikanten geweest waren.

Wij rigten thans onzen blik op de Kerk in het door ons gekozen tijdvak, doch kunnen niet voorbij zien, dat reeds lang vóór 1787 in de Nederlandsche Hervormde Kerk helder denkende hoofden het bestaand gezag der formulieren als eenen lastigen band voor de ontwikkeling der Theologie begonnen waren te beschouwen, zóó zelfs, dat enkele Hoogleeraren, b. v. GISBERTUS BONNET en DIDERICUS V. D. KEMP in het zelfde jaar 1766 zich geroepen gevoelden om eene oratie te houden, welker wezenlijke strekking regtstreeks eene aanbeveling van het nuttig gezag der formulieren was; de eerste: *de tolerantia circa religionem in vitium et noxam vertente;* de andere: *de bona spe, quae etiam nunc Ecclesiae Batavae supersit, ac praecipuis nonnullis ejus ex historia potissimum Ecclesiastica argumentis.* In beide redevoeringen scheen *Kerk* niets anders te zijn dan de *Hervormde* Kerk, wier bloei bij v. D. KEMP gewaarborgd was door de formulieren van eenigheid, de synode, de hoedanigheid der Evangeliedienaars en de verheffing van WILLEM V tot stadhouder. — Tegenschriften verschenen er, in welke beide Hoogleeraren van Paapsche gevoelens beschuldigd werden en het door hen verkondigde, als de zaden der meest onchristelijke onverdraagzaamheid verspreidende, scherp afgekeurd werd.

De naam van den meest bekenden tegenschrijver, H. GOODRICKE, heeft aan dien twist eenige vermaardheid gegeven; een twist, die buiten ons bestek ligt en waarvan wij alleen melding maken, om het voor den lezer duidelijk te doen uitkomen, dat reeds vóór de woelige jaren na 1787 het gezag der formulieren, als historische uitdrukking van het gevoelen der Kerk, geenzins onbepaald gehuldigd werd, ja, eigenlijk alleen huldiging en aanbeveling vond bij de meeste theologische Hoogleeraren. BONNET beweert dan ook in een zijner tegenschriften, dat hij in zijne oratie het gezag der formulieren niet verdedigd, maar als bewezen aangenomen had. Hij beschouwde niemand gedwongen, om den formulieren te gehoorzamen, maar meende, dat elk, die daarmede niet overeenstemde, de Kerk die zulke formulieren had, verlaten moest, of zoo als hij het uitdrukte, pag. 30 zijner oratie: *illud probi ac veritatem amantis viri officium, hoc proditoris flagitium est, quem propterea, si volens non dece-*

dat, de mala fide convictum, dimittere atque ejicere oportet. Men ziet dus, dat de kerkleer in mannen als v. d. KEMP en BONNET trouwe voorstanders had, die van geene wijziging wilden weten, omdat, volgens v. d. KEMP het „niet genoeg was, dat men betuigde alles te gelooven, wat in de *H. S.* stond, „want men wist immers, hoe verschillend de *H. S.* wordt uitgelegd, en hoe „de een niet in den Bijbel wilde vinden, wat een ander daarin meende te le„zen. Zuivere Gereformeerden waren die kerkelijke Maatschappij van men„schen, die de Christelijke Godsdienst, gelijk zij die in den Bijbel meenden „te vinden en te zien, en gelijk zij in onderscheiding van andere, in de zit„tingen van de Dordsche synodus vastgesteld was, geloofden." De wettigheid, ja ook de noodzakelijkheid van het gezag der formulieren, zien wij alzoo door deze invloedrijke mannen onverholen uitgesproken. Trouwens, als Hoogleeraren aan 's Lands academiën hadden zij hunne overeenstemming met de formulieren, dus met de leer, door de Kerk beleden, betuigd, niet gevoelende, hoe het strijdt met het ware begrip van een Evangelisch geloof, te blijven berusten in de denkvormen, waarin het voorgeslacht zijne godsdienstige overtuigingen uitgesproken heeft.

Het moest eindelijk komen tot eene beantwoording van de vraag, of men de door de Kerk bepaalde leer beleed, omdat men met haar in alles overeenstemde, of omdat men haar op gezag der Kerk aannam. Het eerste gevoelen was in de Kerk het oudste; de voorbeelden zijn er, dat de formulieren met eenige reserves onderschreven werden, of dat men ze aannam, zóó, als de Grootvader van Prof. v. d. KEMP, die in de voorrede voor zijne *predikatiën over de Heid. Cat^us.* betuigt: „Niemand zij zoo kwaadaardig, dat hij meenen „zou, dat ik of iemand uit de onzen den Catechismus voor eenen kleinen Bij„bel zoude houden. Liever zagen wij hem en alle andere goede boeken uit „de wereld gebannen, dan dat zij in eene gelijke waardigheid met Gods on„middellijk en onfeilbaar ingegeven woord zouden gesteld worden. Wij geloo„ven de leerstukken van den Catechismus, niet om den Catechismus, maar „alleen om Gods woord, uit en naar hetwelk de Catechismus opgesteld is. „Hebben wij achting voor dit boekje, wij hebben nogthans meer liefde voor „Gods woord." — Bij zulk eene beschouwing is het consequent, de formulieren

te teekenen, maar nooit aan haar gezag, als *norma fidei* zich te onderwerpen. De Kerk zou dat later vergeten hebben, zoo zij met sommige ijveraars geeischt had, dat ieder die met de formulieren niet in alles overeenstemde, uit de Kerk zou gaan, en zoo getoond had haar eigen ligchaam te beschouwen als een immutabile quid. Doch helaas! geen leerstuk is minder in de Protestantsche Kerk ontwikkeld dan het leerstuk: *de Kerk;* mijns achtens is het tot op heden veel te Roomsch begrepen en verdedigd.

Maar hoe veel ook door wetten en bepalingen vastgesteld worden kan, de geest van vooruitgang laat zich niet binden. De acten der synoden, die in 1787 en volgende jaren gehouden zijn, verzekeren het ons. Slaan wij slechts de belangrijke uittreksels uit die acten op, door KIST in het *Archief* VIIe Dl., aan de vergetelheid ontrukt, bl. 336 en volg. De Kerk klaagt, dat de polemiek tegen de Arminianen verflaauwt; de theologische professoren berigten, dat zij zich tegen die dwalingen zeer sterk verzetten en zelfs wel eens opzettelijk handelen *contra recentiorum arminianismum*. Men begrijpt dat onder dezen weinig bepalenden titel alles zamengevat werd, wat geacht kon worden aan de kerkleer schade te doen. De synode echter kon het niet langer volhouden, om de door haar weleer gebezigde harde woorden van Arianery, Socinianery, en Arminianery te blijven gebruiken; in 1797 bepaalde zij: „te waken „voor de zuivere geloofs- en praktijksleer, zoo als die, overeenkomstig Gods „woord, in de formulieren van eenigheid in ons kerkgenootschap begrepen is." De tijds-omstandigheden begonnen te dringen; in 1798 lichtte de synode de titulatuur aan hare belijdenis gegeven van *heerschende Godsdienst*, in dien zin toe, dat zij uitdrukkelijk verklaarde, het goed regt van bestaan van andere kerkgenootschappen gaaf te erkennen; vijf jaar daarna sprak de synode, te *Gorkum* gehouden, den wensch uit, „dat men overal in de Hervormde Kerk, bij „de leeraren en gemeenten altoos de zuivere leer der waarheid, in onze *schoone* „formulieren begrepen, zal blijven aankleven, voorstaan en helpen bevorderen." Het bijvoegelijk naamwoord, door hetwelk de formulieren hier nader gekenmerkt worden, verdient onze opmerkzaamheid; men leert er door, dat nu niet meer het *gezag* of de *nuttigheid*, maar de *schoonheid* der formulieren op den voorgrond gezet werd, hoewel men op het waken voor de zuiverheid der

leer bleef aandringen. Bij enkelen was dat waken iets meer dan een algemeene term, welks scherpe zin door den gang des tijds afgesleten was: zoo b. v. werd de *kerkelijke approbatie*, zoo veel het kon, gehandhaafd, hoewel zelden geweigerd, en toonden de synoden zich zeer gebelgd, indien zij niet gevraagd werd. Het krachtigste teeken van trouwe aanhankelijkheid aan de oude gewoonte, om de Kerk te laten heerschen over de wijzigingen in de theologie, gaf EWALDUS KIST, toen hij in 1803 als *visitator librorum* de kerkelijke approbatie weigerde aan de uitgave der *Verklaring van Paulus brieven aan de Thessalonikers* door zijnen ambtgenoot PAULUS BOSVELD. Noch de uitgave, noch de algemeene lezing van BOSVELD's boek werd door die weigering verhinderd, gelijk dan ook die kerkelijke approbatie eene bloote formaliteit geworden was, daar ze door haar afwezen niet belette, dat eenig werk verspreid werd. Ja, hoezeer zij een vorm geworden was, blijkt uit het feit, dat al de werken van het *Haagsch Genootschap* met die formule voorzien zijn, zelfs de verhandeling van LIEFSTINK over de leer der verzoening, die, in 1792 uitgegeven, de kerkelijke satisfactie-leer bestreed. Toch werd dat *visum* door enkelen geëerd: de zoogenaamde *kleine stukjes* door het Ned. Zendelinggenootschap sedert 1801 uitgegeven, allereerst onder toezigt van de gecommitteerde predikanten M. JORISSEN, A. RUTGERS, J. VAN EYK en R. J. VAN DER MEULEN, werden, althans de drie eerste, die ik gezien heb, voorzien van het *visum* der kerkelijke approbatie. Toen J. A. LOTZE zijne *oordeelkundige inleiding tot de schriften des Nieuwen Testaments* (1803) zonder het *visum* der kerkelijke approbatie in het licht gezonden had, werd hem dit zeer euvel geduid. In dat zelfde jaar gaf de Amsterdamsche predikant D. C. VAN VOORST *bericht wegens de uitgaaf van zijne leerrede over Matth.* XII. 25^{b}, waarin hij de reden open legde, waarom zij zonder kerkelijke approbatie was uitgegeven: de visitatores hadden het *visum* geweigerd, tenzij hun ook voorgelegd wierd de voorrede, welke de auteur voornemens was voor zijn geschrift te plaatsen. Hadden de visitatores ook naar den regel der synodale bepalingen gelijk met het weigeren van het *imprimatur;* die weigering belemmerde niettemin noch de uitgaaf noch de verspreiding van Theologische geschriften.

Mag ik niet beweren, dat uit de synodale, classicale en gemeentelijke be-

antwoordingen van der Remonstranten voorslag tot in- en uitwendige vereeniging der Protestanten, eene bepaalde gevolgtrekking te maken is tot de onverdraagzaamheid, welke nog heerschte; wil ik gaarne met W. BROES in zijn wel bekend *geschiedkundig onderzoek over de vereeniging der Protestanten*, bl. 266, erkennen, dat die voorslag om andere redenen, dan onverdraagzaamheid, velen hoogst ontijdig toescheen, als een te vroeg geboren vrucht van die naar bandeloosheid hakende tijden; zeker is het, dat èn die voorslag èn zijne bijna algemeene afwijzing oorzaak geworden zijn van sints plaats gegrepen laxiteit ten aanzien van de meest uitkomende punten der kerkleer.

De Remonstrantsche kleinschatting van het dogma, al werd zij ook factisch door de kerkelijke ligchamen veroordeeld, vond bij talloos velen toestemming en navolging. Vergeet niet, dat de jaren 1796 en volgende juist geschikt waren, om ook op het godsdienstig denken een vrijheidsbegrip te doen toepassen, dat moeijelijk zich verdragen kan met het gezag van traditionele begrippen. Ook — laat ons eerlijk zijn — had het orthodoxe kerksysteem bij het einde der vorige en den aanvang der tegenwoordige eeuw weinige degelijke voorstanders, weinige waarlijk geleerde verdedigers. En wien is het onbekend, dat de regten der individualiteit zich in die jaren zoo krachtig gelden lieten, dat de van de vaderen geërfde eerbied voor de bepalingen en uitspraken van kerkelijke vergaderingen tot een zeer klein minimum was afgedaald? Op de zamenkomsten van Zendeling- en Bijbelgenootschap ontmoetten elkander dezulken, die, naar geloofsbelijdenis tegenover malkander staande, dáár in elkander de liefde tot CHRISTUS leerden hoogschatten. Mannen van invloed, als J. H. KROM, deden in het openbaar (*Redev. bij de alg. veryad. van het Zendeling-genootschap* 1799, bl. 86) de vraag: „Waarom moet zich de gemeenschap der Heiligen enkel bepalen tot „een afzonderlijk genootschap? Maken niet, volgens de eigen belijdenis der „Hervormden, alle christen-geloovigen de ware Kerk op aarde uit, zonder be„paald te zijn aan zekere personen of aan zekere plaatsen, als zijnde dezelve „verspreid en verstrooid over de geheele wereld?" — Waar zulk een geest heerschte, kon het wel niet anders, of de provinciale synoden, die of jaarlijks of om de drie jaren zamen kwamen, deden wèl met zich te bepalen tot de behandeling van meer administratieve punten. Alleen in *Friesland*, waar

op *Franekers* Hoogeschool velen tot eene zeer liberale rigting gebragt zijn, werd de wensch uitgesproken naar het vervaardigen van een *leerstellig handboek* voor alle gemeenten in het Vaderland geschikt. Het bleef bij dien wensch. *Friesland* gaf echter een krachtig blijk van leven door de uitgave zijner *nieuwe Kerkorde*, waarin het de *leerregels* der Dordsche synode bleef uitzonderen. Niet dogmatisch maar regulatief waren overigens de werkzaamheden der synoden op enkele uitzonderingen na. Wij vermelden het door de Noord-Hollandsche synode van 1796 uitgelokt vervaardigen van een Evangelisch gezangboek; de geschiedenis van de zaak laten wij rusten, alleen op het gezangboek wijzende, als een gedenkteeken van de Theologische rigting dier dagen, door de synode bekrachtigd. En dan is het een merkwaardig gedenkteeken. Het spreekt van zonderlinge vermenging van oude en nieuwe begrippen, van ultra supranaturalistische en zeer rationele dogmatische beschouwingen. De eenige beroemde Theologant, dien de commissie onder hare leden telde, was MUNTINGHE; de overigen waren weinig of niet in de Theologische wereld bekend. Zijn de liederen van FEITH zonder tegenspraak de meest verhevene van den Bundel, zij dragen allen den afdruk van zijne diepe ingenomenheid met het Christendom, evenzeer als zij spreken van zijne over het geheel kerkelijk-regtzinnige rigting.

Hoe weinig de synoden en met name de daar tegenwoordige Commissarissen-politiek met aanklagten wegens onregtzinnigheid gediend waren, herinnert ons het voorgevallene op de Zuid-Hollandsche synode van 1803 in *den Briel*, waar de zaak van den van onregtzinnigheid beschuldigden Predikant J. F. BARENDS door den Commissaris-politiek gestuit werd. Drie jaar daarna stelde de classis van *de Marne* op de synode te *Groningen* gehouden voor, om het gewone Doopformulier te wijzigen. De hoofdelijke stemming was over het geheel niet gunstig voor het plan, vooral op grond van het weinig betamende, om provinciaal een besluit te nemen, dat de *geheele* Kerk betrof. Na één dag beraads adviseerde de Commissaris-politiek: het voorstel van *de Marne* te houden als niet gedaan. Bovendien hadden de synoden in die dagen te veel met stoffelijke belangen te doen, dan dat zij met ernst kerkelijke of wetenschappelijke kwestiën aan de orde stellen konden.

Na 1808, het jaar waarin voor het laatst de synoden naar eeuwenoude

gewoonte vergaderden, behield de Kerk de vrijheid, om synoden bijeen te roepen, namelijk Provinciale. De geschiedenis bevestigt de juistheid van hetgeen wij reeds a priori vermoeden, dat zoodanige Provinciale synoden beheerscht werden door den geest, die het meerendeel der kerkelijke personen van zoodanige Provincie kenmerkte. Een afdoend bewijs is ons daarvan de Utrechtsche synode van 1809, op welke overeenkomstig het synodaal besluit van 1626, van de geëxamineerde proponenten de belofte geëischt werd, om in geen verdrag of onderhandelingen met de Remonstranten te treden. Doch de invloed dier synode was beperkt onder eene regering, naar wier wensch weldra de consuleerende commissies op den voorgrond traden. Het was het tijdperk der „organisatie." De Hervormde Kerk had daarvan ten opzigte van hare formulieren niet veel te vreezen. De man toch, zonder wien het hooge Staatsbewind weinig ondernam, JONA WILLEM TE WATER, was hartelijk aan de leer der Vaderen verkleefd. Hij had niet verdiend onder de verdenking te geraken van een protestantsch metropolitaan te willen worden. In het *Levensberigt door hem zelven vervaardigd*, beklaagt hij zich over dien blaam (bl. 116 en 129). De eerst bijeengeroepen commissie drong aan op het instellen eener *algemeene synode* als meest geschikt om de zuiverheid der leer te handhaven, en „door den Koning „(LODEWIJK NAPOLEON) te voorzien van eenige magt, hetzij 't benoemen van „Hoogleeraren in de Godgeleerdheid, hetzij door het vormen van eene nomi„natie, hetzij door het dienen van advies nopens de personen, die in aanmer„king kwamen." „Ontstond er twijfel aangaande de aankleve van eenig Hoog„leeraar aan de leer der Hervormde Kerk, voor die synode of hare afgevaar„digden moest hij zich eindelijk over zijne gevoelens verklaren," en „indien „zij niet volkomen gerust kon zijn, een ander in deszelfs plaats aangesteld „worden."

Uit de begeleidende missive, gevoegd bij het *Concept-Reglement op de organisatie van het Hervormd Kerkgenootschap* (men sprak toen niet van de Hervormde *Kerk*) *in het Koningrijk Holland*, namen wij die gedeelten over, wier kennisneming voor ons bepaald onderzoek noodig is. In die medegedeelde woorden toch werd het voor het eerst en nadrukkelijk wenschelijk geacht, om, nu Kerk en Staat gescheiden waren, de benoeming van die mannen, welke

de Godgeleerdheid *ten behoeve van de dienst der Hervormde Kerk* onderwezen, onder de controle der hoogste kerkelijke magt te plaatsen.

De zaak verdient ons nadenken; plaatst men zich op het standpunt waarop die commissie stond in haren tijd, toen zij zag, dat andere Protestantsche kerkgenootschappen, het Luthersche, Doopsgezinde en Remonstrantsche, zorgden voor de rigtige opleiding van hunne predikanten, men kan wel niet anders, of moet met haar de professoren aan 's Lands academiën beschouwen als dienaren van de Kerk, dus aan het toezigt der Kerk onderworpen. Op dit standpunt is het allernatuurlijkst dat de synode, wettig de Kerk vertegenwoordigende, het Theologisch onderwijs der Hoogleeraren controleert. Maar de commissie vergat dat de Hoogleeraren, aangesteld en gehonoreerd door den Staat, werkelijk Staatsdienaren zijn en alzoo aan geen kerkelijk collegie onderworpen in hunne betrekking van *Hoog*leeraren. De commissie ging natuurlijk uit van de praemisse dat de *Hoog*leeraar, als dienaar der Kerk, gehouden moest zijn al wat door de Kerk geleerd was, ook te onderwijzen. Zij vergat geheel, dat de wetenschap zich wel niet aan een vooraf bepaald resultaat kan binden. Zij loochende de lessen der geschiedenis, die van al dergelijke synodale uitspraken over de regtzinnigheid van menschen en boeken treurige herinneringen bewaard had; zij begeerde aan de synode eene taak te zien opgedragen, welker vervulling nooit goed kon plaats hebben. Want synodale uitspraak te geven in theologische twistvragen, is geene kleine zaak. De *Friesche* synode van 1812 verklaarde daarom aan de classis van *Utrecht*, op hare vraag, wat de Kerk doen moest ten opzigte van REGENBOGEN'S *Christelijke Godgeleerdheid naar de behoeften van dezen tijd*, zeer verstandig, dat het onvoorzigtig en onraadzaam was kerkelijk zich met dit boek te bemoeijen, al keurde men de daarin voorgedragen begrippen geheellijk af. Die synode was doordrongen van de overtuiging, dat in theologische vraagstukken geen defendens door de getalssterkte der opponenten tot zwijgen, veel min tot herroepen gebragt worden kan. De synode, de eerste *algemeene*, welke in 1816 gehouden werd, zag zich den last onthouden, om, gelijk zij predikanten en candidaten van hun ambt kon ontzetten, zoo ook over de Hoogleeraren in de Theologie uitspraak te doen. Integendeel werden haar deze als praeadviserende leden toegevoegd, onder den titel van »leden der

Hervormde godgeleerde faculteiten op de drie Hoogescholen," een maatregel, die veel en gegronde tegenspraak vond, reeds in 1816 in de *vijf brieven ter verbetering van het plan van organisatie der Hervormde Kerken.* De bepaling was trouwens geheel nieuw: in vroegere eeuwen b. v. in 1629 woonden de vier *Leidsche* professoren, op bepaalde uitnoodiging, de toen in *Leiden* gehouden synode bij, alleen als raadgevende *gasten.* Doch het Reglement scheen daarvan geene moeijelijkheden geducht te hebben; nam het de aanstelling der Hoogleeraren als een regt, door den Staat verkregen, aan, het achtte zich gevrijwaard door de bepaling, dat de synode waken zou voor de "handhaving der leer van de Hervomde Kerk," niets verder aangaande den vorm dier handhaving vaststellende, wat namelijk de Hoogleeraren der "Hervormde godgeleerde faculteiten" betreft.

Eigenlijk is dit ook geheel overbodig; werden toch de Hoogleeraren uit de Predikanten gekozen, zij hadden zich dan plegtig tot handhaving der leer en gehoorzaamheid aan de tucht verbonden, zelfs, zoo als wij hoorden uit het medegedeelde onderzoek van KIST, bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt die verbindtenis herhaald. De synode van 1816 hief voor de in dienst tredende leeraren die verpligting niet op; integendeel: met de uiterste behoedzaamheid zocht zij waarborgen voor de kunde der toekomstige Leeraren, verbeterde de wijze van het onderzoek naar hunne kundigheden, en droeg dit bij voortduring, gelijk weleer, aan de Kerk op. Niemand mogt verder tot de dienst toegelaten worden, dan die aan een der bestaande Hoogescholen had gestudeerd; die alzoo wetenschappelijke kennis bezat en haar verkregen had uit het onderwijs dat *daar* (niet buiten 's Lands of privatim bij dezen en genen predikant, hetwelk helaas! weleer tot groote schade der Kerk en bij laakbare rekkelijkheid der classicale besturen geduld was) genoten kon worden; die zich daarenboven bereid toonde, om dit formulier te onderteekenen: — "verklaren "bij dezen opregtelijk — dat wij de leer, welke overeenkomstig Gods heilig "woord, in de aangenomen formulieren van eenigheid der Nederduitsche Her"vormde Kerk is vervat, ter goeder trouw aannemen en hartelijk gelooven; "dat wij dezelve naarstig zullen leeren en handhaven, en dat wij op de bevor"dering van Godsdienstige kennis, Christelijke zeden, orde en eendragt ons

„met allen ijver zullen toeleggen; verbindende wij ons bij deze onze handtee-
„kening tot al het voorschrevene, en om, zoo wij bevonden worden tegen
„eenig gedeelte van deze verklaring en belofte gehandeld te hebben, deswegens
„ons te zullen onderwerpen aan de uitspraken der bevoegde kerkelijke verga-
„deringen." — Overeenkomstig die bepaling zou de Hoogleeraar, dien men voor eene kerkelijke Regtbank van heterodoxie beschuldigen wilde, in een Provinciaal kerkbestuur zijn regter vinden, gelijk dit vroeger hem, op deze belofte, tot de dienst der Kerk toegelaten had. Alzoo bleef de Hoogleeraar, beschouwd als dienstdoend Predikant, onderworpen aan het oordeel waaraan elk Predikant zich onderwerpen moet, en wordt hij als Hoogleeraar, onder dien titel, niet bij de Kerk genoemd of geoordeeld. Zijne tegenwoordigheid op de synode staat dus eenigzins gelijk met de aanwezigheid van den Minister van Eeredienst, die er is: *ne quid detrimenti capiat respublica.* De Hoogleeraar heeft zijne qualiteit van den Staat, is dus staatsdienaar, wordt op de synode ontvangen, niet als afgevaardigd door de Kerk maar door den Staat — *ne detrimenti quid capiat theologiae doctrina.*

Bovenstaand formulier heeft, naar mijne overtuiging, juist dien invloed op de beoefening der godgeleerde wetenschap gehad, welken de Kerk voor haren weligen bloei hebben moet. Wetenschap wil zij, maar geloovige d. i. eene zoodanige, die het Rijk van CHRISTUS opbouwt. Het formulier van 1816 verschilde veel van dat van 1619 (DONKER CURTIUS heeft die vergelijking in de *Godgel. Bijdr.* van 1834 en 1835 zeer naauwkeurig uitgewerkt) omdat, naar het praeadvies van HERMAN ROYAARDS, alles vermeden moest worden, wat nu nog op de synode den schijn laden kon, alsof zij de formulieren naast den Bijbel als eene tweede kenbron der waarheid beschouwde. Doch ik schrijf hier geene geschiedenis van den twist over het *quia* of *quatenus*, evenmin als van de bestrijding des formuliers, door DIRK MOLENAAR in 1827 in zijn *adres* aangevangen en jaren achtereen herhaald! Ik moet mij hier alleen bepalen bij de vraag: *welken invloed heeft het formulier van onderteekening, in* 1816 *vastgesteld, in* 1835, 1841, 1842 *en* 1854 *bevestigd, verklaard en gehandhaafd, op de beoefening der Theologie gehad?*

Bindt het de Theologie? In het eerste Concept-Reglement van de consu-

lerende commissie, door den Souvereinen Vorst benoemd, werd in art. XXV de candidaat niet verpligt, om bij zijne toelating zich te verbinden tot het verkondigen van de leer der Kerk. Hij zou dus, ware dit Concept goedgekeurd, geheel vrij geweest zijn; had b. v., Hervormd predikant zijnde, *tegen* den kinderdoop kunnen prediken, zonder daarom ontrouw te worden aan zijnen pligt jegens het Genootschap, waarin hij de dienst vervulde. Doch de onderteekening van het formulier van 1816 — welke onderteekening voor mij nooit anders gegolden heeft, dan als een *quatenus*, omdat, had men het *quia* begeerd (een *gematigd quia* stond gelijk met onzin) men dat van 1619 slechts had behoeven over te nemen — bond den Dienaar van het Evangelie aan twee pligten, de *wetenschap te beoefenen naar zijn door* CHRISTUS *geheiligd geweten*, opdat hij weten zou, wat in de leer der Kerk al, wat niet met Gods woord overeenstemde; en *de resultaten der wetenschap als dienaar der Hervormde Kerk te verkondigen*, dat wil zeggen: in haar te blijven zoo lang zijne overtuigingen overeenstemden met den geest en de beginselen dezer Kerk, waarvan de formulieren de vrucht zijn, haar te verlaten, zoodra hij een onoplosbaren strijd zag tusschen den geest en de beginselen dier Kerk en zijne wetenschappelijke resultaten. Zoo eenig Protestantsch kerkgenootschap iets meer eischte van zijne belijders, het zou feitelijk zijn Protestantsch karakter verliezen. Maar het moet weten, wie zijne leden en leeraars zijn, wie niet. Het heeft volle regt en dringende behoefte, om eene geloofsbelijdenis te formuleren, mits die geloofsbelijdenis niets meer uitdrukke, dan datgeen wat juist en naauwkeurig het wezen en de beginselen van zulk een kerkgenootschap omschrijft. Wie dien geest en die beginselen niet meer voor de zijne erkennen kan, is zedelijk verpligt om uit dat Genootschap zich te verwijderen.

Ten tweede merken wij op, dat de Kerk dit onderteekenings-formulier in 1816 vaststellende, *de theologie juist zoo veel of zoo weinig bond, als zij vroeger sedert* 1619 *gebonden geweest is*. Geen grooter dwaling kan zich in deze kwestie laten gelden, dan de meening, dat de formulieren ooit op de Theologie zoodanigen invloed gehad hebben, dat zij de ontwikkeling der wetenschap — wel te onderscheiden van den gang der studie — aan banden gelegd hebben. Waarlijk de synode van 1816 heeft in haar *quatenus* de historische

exegese gevolgd. Overeenstemming in *al de leerstukken* is er nooit geweest, en dat gemis is *nooit kerkelijk vervolgd*. Absolute orthodoxie heeft nooit bestaan, zij was altijd comparatief en betrekkelijk. De synode van 1816 nam den staat van zaken, zonder zich met de vraag naar het *de jure* in te laten; zij plaatste zich op het standpunt van de feiten, die geconstateerd waren. Ook bedriegen zich sommigen, die wanen, dat eerst in later jaren klagten van onregtzinnigheid bij de kerkelijke ligchamen zijn ingediend en afgewezen. De Kerkelijke Geschiedenis van ons vaderland leert het duidelijk, dat na 1619 de Staten *meestal* hun *veto* spraken, zoodra de twist over de regtzinnigheid wat hoog liep; enkele gevallen uitgezonderd, zoo als gebleken is in de mishandelingen den Groningschen Hoogleeraar v. d. MARCK aangedaan, toen de Staat het kerkelijk drijven steunde.

De synode is geen regter over de leer; zij heeft geene magt om over gevoelens uitspraak te doen. Zij kan niet anders, dan den bij haar aangeklaagden theologant op de door hem afgelegde verklaring wijzen. Daarmede brengt zij de zaak voor de eenige competente regtbank — het theologisch geweten des aangeklaagden. Tot die zienswijze is de synode nu in onze dagen gekomen, nu zij het rond en eerlijk beleden heeft, dat zij eene beslissing over kerkelijke regtzinnigheid of onregtzinnigheid, allerminst in de Hoogleeraren der Godgeleerdheid, tot de bevoegdheid harer beslissing rekent. Niet zonder strijd is die uitkomst verkregen. In 1841 (*Handel.* bl. 22) bragt I. J. DERMOUT het voorstel ter tafel, „om bij adres aan den Koning te verzoeken, dat van „nu voortaan aan de Hervormde Kerk worde toegewezen en verzekerd een „regtmatige invloed bij de benoeming van hoogleeraren in de Godgeleerdheid „aan de Hoogescholen des Rijks." De Athenaea van *Amsterdam* en *Deventer* werden niet buitengesloten; de hoogleeraren daar met dat vak belast, worden door den raad dier steden benoemd, en zijn dus evenmin als de hoogleeraren aan de Academiën, gekwalificeerden van de Kerk. Na velerlei discussie stelde de Synodale Commissie (*Hand.* 1843, bl. 51) onder anderen dit voor, „dat elk „nieuw benoemd hoogleeraar in de Godgeleerdheid zou afleggen eene betuiging „van verkleefdheid aan de Nederduitsche Hervormde Kerk en de leer, welke „overeenkomstig Gods woord, in haren aard en geest het wezen en de hoofd-

„zaak harer belijdenis uitmaakt." In de Synode (*Hand. van* 1844, bl. 59) werd betuigd, dat de wetenschap ligt buiten het regtsgebied der Kerk; maar die verzekering zegt te veel, omdat hier alleen sprake is van de beoefening der wetenschap door een persoon, die eene kerkelijke qualiteit bezit, en in die qualiteit tot het regtsgebied der Kerk behoort: noch de wetenschap, noch de Kerk, de laatste allerminst, kan men zich denken in abstracto. In weerwil van die betuiging geraakte evenwel de Synode van 1844 op eenen dwaalweg, daar zij (bl. 187) onder anderen bepaalde, „dat van elken Hoogleeraar in de Godgeleerdheid aan eene van 's Rijks Hoogescholen zal worden verlangd eene schriftelijke verklaring, behelzende de betuiging zijner verkleefdheid aan de Nederduitsche Hervormde Kerk, en de leer welke overeenkomstig Gods heilig woord, in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van hare belijdenis, en dat hij, bevonden wordende strijdig met deze betuiging gehandeld of geleerd te hebben, zich deswege aan de uitspraak der Nederduitsche Hervormde Kerk, wettelijk vertegenwoordigd, zal onderwerpen; en dat alleen de algemeene synode der Nederduitsche Hervormde Kerk uitspraak zal doen over bezwaar of aanklagt tegen eenen Hoogleeraar in de Godgeleerdheid, wegens ontrouw aan zijne in opgenoemde hoedanigheid met voormelde Kerk aangegane verbindtenis; en dat geen bezwaar of aanklagt zal worden aangenomen, tenzij door of van wege een van die kerkbesturen, die, als daartoe in betrekking tot elk der respective godgeleerde faculteiten speciaal bevoegd, bij eene nader te ontwerpen instructie zullen worden aangewezen."

Dergelijke bepaling werd met protest van eene aanzienlijke minderheid ter goedkeuring aan de godgeleerde faculteiten toegezonden. De bedenking, of er niet moest worden gezorgd, dat een benoemd hoogleeraar, die geen ministerii candidatus is, tot het afleggen van een kerkelijk Examen naar een der Provinciale kerkbesturen worde gewezen, bleef bij de synode voor als nog buiten beraadslaging.

Zie ik wel, dan had zij alleen op het laatstvermelde punt hare aandacht te vestigen; zij toch, als synode, kent geene *hoogleeraren*, zij kent alleen *leeraren*; hebben deze q. q. het formulier van overeenstemming geteekend, zoo

staan zij in de gewenschte betrekking tot de Kerk; hoogleeraren worden zij door 's Konings keuze, doch dit verandert hunne betrekking tot de Kerk niet, voor welke zij *leeraren* blijven. Aan welke leeraren de Staat de taak ook opdrage (art. 56 van het Besluit van 1815 op het hooger onderwijs) *der vorming van de kweekelingen voor de hervormde Godsdienst*, de Kerk oordeelt er over, of die vorming goed geslaagd is; *zij* onderzoekt de kweekelingen voor hare dienst; *zij* geeft het kerkelijk radicaal; *zij* legt den gevormden kweekeling het onderteekenings-formulier voor; *zij* oordeelt of de wetenschappelijk gevormde waardig is *leeraar* in de *Hervormde* kerk te zijn. De Hoogeschool geeft *wetenschappelijke*, de Kerk *kerkelijke* waardigheden.

De Synode van 1845 droeg het behandelen der voorgestelde zaak op aan de algemeene Synodale Commissie (*Handel.* bl. 79), die een volgend jaar (*Handel.* 1846, bl. 28), terwijl haar in handen gegeven waren 59 adressen, deswege bij de Synode ingekomen, van welke 56 strekten tot verwerping der toen bij haar aanhangige artikelen betrekkelijk dit onderwerp, berigtte, dat zij het antwoord der geraadpleegde Godgeleerde faculteiten als nog verwachtte; in 1847 diligent-verklaring verzocht; het volgend jaar, na correspondentie met de genoemde faculteiten een concept ter tafel bragt, dat aangenomen en ter beoordeeling aan de Provinciale Kerkbesturen rondgezonden werd (*Hand.* 1848, bl. 55 en 257), waarop eindelijk de Synode van 1849 (*Hand.* bl. 462), met de uiteenloopende gevoelens der Kerkbesturen bekend geworden, en „voor 't minst de invoering van het aangeboden Concept niet als van drin„gend belang beschouwende, ook het tegenwoordig tijdsgewricht niet geschikt „achtende," die gansche zaak voor een onbepaalden tijd deponeert in de handelingen. Tot op heden rust zij daar nog.

Men heeft van de mogelijkheid gewaagd, dat de Staat te eeniger tijd den Hoogleeraarsstoel in de Godgeleerde faculteit zou kunnen laten bezetten door een *niet-Hervormde*. Deze onderstelling is valsch; want schrijft de wet voor, dat het Godgeleerd onderwijs aan de Hoogeschool (allereerst en voornamelijk) strekt *tot vorming van Kweekelingen voor de Hervormde Godsdienst*, zij toont dan duidelijk de geschiedkundige gegevens in acht te nemen. Ook eene nieuwe wet op het onderwijs zou dit niet kunnen voorbijzien. De regering immers heeft door

de oprigting van het *Evangelisch-Luthersch Seminarie* te *Amsterdam* in 1816, den staat van zaken, gelijk die ten aanzien van het Godgeleerde onderwijs geworden was, als een fait accompli aangenomen. Maar — beweert men — geene kweekelingen worden door de Provinciale Kerkbesturen tot het examen voor den rang van proponent toegelaten, dan die aan eene der Hoogescholen *wetenschappelijke* graden verkregen hebben: zoo schijnt de Kerk te zuchten onder de altijd wisselende heerschappij der Theologie. Ik moet eerst bekennen, dat ik op dit punt nog nooit eene grondige en gemotiveerde klagt gehoord heb; met die epitheta spreek ik het vonnis uit over de adressen van de zeven leden der Haagsche Gemeente, van Mr. I. DA COSTA, en enkele anderen. Feitelijk toch toonen die adressanten geen begrip hoegenaamd van wetenschappelijke studie der Theologie te hebben. Doch daargelaten dat die adressen duidelijk aantoonen, hoezeer de opstellers zelve ook in hun belang het *quatenus* bezigen, al willen zij anderen tot het *quia* verpligten, het regt, dat zij vragen, zou dan alleen ernstig ter spraak gebragt kunnen worden, wanneer ooit de godgeleerdheid aan eene van 's Lands Hoogescholen ter onderwijzing opgedragen wierd aan een, die geen leeraar der Hervormde Kerk ware, dus aan iemand, die niet plegtig betuigd had gehecht te zijn aan de Kerk en de leer dier Kerk. Naar mijne innige overtuiging waarborgt het voortdurend handhaven van dat onderteekenings-formulier tegen alle wezenlijke en gedroomde bezwaren.

Heeft de synode alzoo den eisch eener wetenschappelijke vorming voor de aanstaande leeraren gehandhaafd, in haar eigen boezem heeft eens het gevaar gedreigd, om aan die wetenschappelijke opleiding bij het academisch onderwijs schade te doen. Wij denken aan de synode van 1849: zij ontving talrijke adressen tegen het sints 1845 ingevoerde staats-examen, waardoor de Regering gemeend had de soliditeit der kunde van hen, die tot het academisch onderwijs wenschten toegelaten te worden, te bevorderen. De synode, hoewel geenzins slapheid in dezen begeerende, adresseerde zich aan den Koning met verzoek om de gestrengheid van dat examen te matigen. Haar adres — men vergeve het mij — mishaagde mij zeer. Een der voornaamste argumenten tegen het staats-examen was dit: dat men veel te veel examen-studie begun-

stigde, aan allen, die zich aanmeldden, gelijke eischen deed en middelmatigheid bevorderde. Was dat wèl gezien? Kan een billijk en streng examen ooit *middelmatigheid* bevorderen? Ik meende, dat zij juist en alleen door de eischen van zulk een examen gekeerd werd. Moest men niet aan allen, die zich aanmeldden als geoefend en bekwaam in elementaire kennis, *dezelfde voorwaarden* stellen, voor dat men hen kon toelaten tot het genieten van hooger onderwijs? Levert misschien dat schrikbeeld van *„examen-studie"* beteren grond voor de handelwijze der synode? Nog eens moet ik ontkennend spreken: wat men *„examen-studie"* noemt is immers *volstrekt noodig* voor den leeftijd van hen, op welke ook de synode het oog had, en wien de gedachte aan de proef, die doorgestaan moet worden, ten spoorslag bij het werken is. Zelfs — de hooge kerkvergadering veroorloove mij het te zeggen — zelfs voor velen, die het studenten-leven reeds zijn ingetreden, blijft die prikkel noodig, voor dezulken, bedoel ik, die in de tegenwoordige inrigting der Academie slechts twee dingen hoogst lastig keuren: collegie houden en examen doen.

De broederschap der Doopsgezinden en die der Remonstranten dachten geheel anders over de waarde van zulk een examen; immers voor degenen, die aan hare Seminariën studenten wenschten te worden, stelden zij het ondergaan van het staats-examen als verpligtend, en — het is gebeurd — enkelen, die het staats-examen hebben doorgestaan, rekenden zij niet kundig genoeg, om aan het Seminarie als student te worden toegelaten. Helaas! de Regering heeft het staats-examen afgeschaft en middelmatigheid en oppervlakkigheid bevorderd. Ook op de afschaffing van de studie der wiskunde drong de synode aan, doch daarin is de Regering haar niet te wille geweest. Mogt nooit eenige kerkelijke vergadering ophouden strenge eischen te stellen voor hen die theologie willen studeren; alleen de waarachtig deugdelijk gevormde kan een nuttig dienaar der Kerk en een waardig beoefenaar der wetenschap worden. Nog één wensch: met de geschiedenis voor mij, blijf ik hopen, dat de synode der Nederlandsche Hervormde Kerk nooit vergete, dat zij geroepen is, niet om leerstellige geschillen te beslissen, maar om de Kerk te besturen. De haar toevertrouwde handhaving der leer van de Kerk, wier wettige vertegenwoordigster zij is, bepale zich tot den eisch, om geen leeraar in haar midden

te dulden, die niet opregtelijk betuigt, verkleefd te zijn aan de Nederlandsche Hervormde Kerk en de leer, welke overeenkomstig Gods heilig woord in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak uitmaken van hare belijdenis.

Ik ga over, en die overgang valt mij ligt, tot de Zustergenootschappen. Immers, noch bij de Luthersche Kerkgenootschappen, noch bij dat der Remonstranten hebben, in het tijdvak ons ter beschouwing gesteld, de synoden of de jaarlijks zaamgeroepen vergaderingen, zoover mij bekend is, op de beoefening der Theologie bepaalden invloed gehad, omdat zij, althans sints 1787, haren werkkring beschouwden als van deels bloot-administratieven, anderdeels bloot-kerkelijken aard. Ziet ook de synode der Evangelisch-Lutherschen zich aan de bepaling gebonden, om niemand tot proponent toe te laten, tenzij hij aan de Academie van *Leiden* den wetenschappelijken graad van candidaat verkregen heeft, zij behoudt toch ten volle de bevoegdheid, om het kerkelijk radicaal uit te deelen; daarbij wordt haar die wetsbepaling verzacht door het besluit, dat bij zoodanig een candidaats-examen de Hoogleeraar van het Luthersch Seminarie den Hoogleeraar in de dogmatiek van de Leidsche faculteit vervangen zal. Het Doopsgezinde kerkgenootschap, niet wegens finantiële verpligtingen van den Staat afhankelijk, is door dergelijke bepalingen niet gebonden. Doch de kerkgenootschappen kunnen alleen waardigheden, die bij de Kerk gelden, uitdeelen. Verlangen hunne kweekelingen *wetenschappelijke* graden — daar is nog geen theologische faculteit geweest, die aarzelen zou, die graden aan den wetenschappelijk geoefende toe te kennen, al beleed hij gevoelens, die met de Hervormde kerkleer strijden. Indien de belijdenis van zulke gevoelens haar oordeel ongunstig stemde, terwijl hunne verdediging den *wetenschappelijken* toets kon doorstaan, zoo zou zij, als wetenschappelijke instelling, zich zelve opheffen.

Overigens bestaat er tusschen de Luthersche synoden en de besturende vergaderingen der Doopsgezinden en Remonstranten en hunne Hoogleeraren, dezelfde verhouding als tusschen de Hervormde synode en de leden der Theologische faculteit. Die Hoogleeraren zijn evenzeer als de leden der Theologische faculteiten in hunne Kerken *leeraars;* uit dit gegeven vloeit

hunne betrekking tot de Kerk voort te gelijk met hunne vrijheid in de wetenschap. De Doopsgezinde Hoogleeraar die op zijne dogmatische lessen den kinderdoop als den waren Christelijken doop of den eed als geoorloofd aanprees, zou ophouden lidmaat der Doopsgezinde Broederschap te zijn, en zedelijk verpligt wezen, om zijn Hoogleeraarsambt neder te leggen, als ongeschikt om kweekelingen te vormen voor de dienst van zijn genootschap. Hetzelfde geldt van de andere kerkgenootschappen; de Remonstrantsche Broederschap uitgezonderd, die, naar de verklaring van ABR. DES AMORIE V. D. HOEVEN in diens *Gedenkboek* bl. 264, niets heeft wat haar verbindt, dan de eenigheid des geloofs in JEZUS CHRISTUS; een standpunt, dat zóó algemeen ligtelijk verleidt tot indifferentisme op dogmatisch gebied of tot oppositie tegen elke dogmatisch-geprononceerde rigting, hoedanig dan ook; gelijk blijken kan uit den veel besproken brief ter uitnoodiging tot vereeniging onder de Protestanten door de groote vergadering dier Broederschap in 1796 uitgevaardigd, en niet het minst uit den inhoud der oratie, met welke JOANNES TIDEMAN in 1856 het Hoogleeraarsambt bij hare Kweekschool aanvaard heeft.

Voor ons oogmerk is het genoeg, zoo dit beknopt geschiedkundig overzigt het bewijs geleverd heeft, dat geen der Vaderlandsche kerkgenootschappen ooit regtstreeks de Theologie heeft kunnen beheerschen, terwijl de beoefening der Theologie in ons Vaderland aan personen, die in en op de ontwikkeling van de Kerk invloed hadden, omdat zij in haar en in de wetenschappelijke wereld aanzienlijke rangen bekleedden, oneindig veel verschuldigd is. Met korte woorden het resultaat van ons overzigt zamenvattende, meenen wij te mogen beweren, dat in ons Vaderland de School voor de gemeente meer geweest is, dan eenig kerkbestuur voor de School. Dit resultaat verblijdt ons. Dit en geen ander strookt met het denkbeeld van *Protestantsche Kerk*.

De Prijsvragen der Godgeleerde Genootschappen.

Juist in het jaar 1787 werd bij octrooi van „de Staten van Holland en West-Vriesland" het *Genootschap tot verdediging van den Christelijken Godsdienst tegen deszelfs hedendaagsche bestrijders*, in 's Gravenhage opgerigt, als gevestigd

erkend. 't Was niet het eerste Genootschap in ons Vaderland, dat door het uitschrijven van prijsvragen grooten invloed op den gang en de ontwikkeling der Theologie verkreeg. Negen jaar vroeger was de stichting van PIETER TEYLER V. D. HULST, en reeds in 1756 het zoogenaamde *Stolpiaansch legaat* in het leven getreden. Had ook het laatste eene meer wijsgeerige rigting, deze was echter meerendeels theologisch, in zoo ver de onderwerpen der prijsstoffen tot het gebied der *Theologia naturalis* behoorden. Over Gods bestaan à posteriori bewezen; later over het bewijs van Gods bestaan a priori betoogd; over het begrip van God als de realisering van het hoogste zijn; over de waarde van der menschen overeenstemming in de erkenning van een hoogste wezen; toen over de eenheid van God; over de eigenschappen, die uit het bestaan van een noodzakelijk wezen noodzakelijk voortvloeijen; over God als Schepper, en het ware stelsel der natuur; over het bestaan van het kwaad als niet strijdig met de volmaaktheid van het hoogste wezen — dat waren de onderwerpen uit de wijsgeerige godgeleerdheid, welke, naar aanleiding van de prijsvragen van het *Stolpiaansch legaat*, reeds vóór 1787 behandeld waren. Vergeten wij echter niet, dat evenzeer over de Ethica reeds eenige vragen waren voorgesteld, zoo als over het regt van God op de schepping; over Gods wetgevend gezag; over de menschen als *entia libere agentia;* over den *sensus moralis*; over de waarheid, dat de Christelijke Zedeleer vreedzaam zich in elke staatsregeling voegen kan; over het verschijnsel dat de Christelijke Godsdienst hare hernieuwende kracht slechts in enkelen heerlijk openbaart: op al die onderwerpen had het Stolpiaansch legaat reeds vóór 1787 verhandelingen en vertoogen uitgelokt en uitgegeven. De meeste dier schriften waren in het latijn geschreven, naar de hoogte van de wetenschap dier dagen. Enkele slechts, ik denk aan de verhandelingen van WYTTENBACH en CRAS, leefden veel langer dan hare opstellers. Datzelfde zij gezegd van des eerstgenoemden, door *Teylers Godgeleerd genootschap* in 1774 bekroonde, verhandeling over de gevoelens der oude wijsgeeren wegens den staat der zielen na dit leven, tot het 4e deel van TEYLERS werken behoorende; waarvan de drie eerste, over het onderscheidende kenmerk der Christelijke openbaring, over Gods bijzondere Voorzienigheid en de Zedelijke Vrijheid, even als het 5e over den Staat der Christen-

heid ten tijde van MAHOMETS opkomst; het 6e over de onderlinge verwantschap van de ware wijsbegeerte met de Christelijke openbaring, en het 7e over de dwaasheid der twijfelarij, de ongerijmdheid van het meesterachtig beslissen en den middenweg tusschen beide — alle reeds het licht hadden gezien, toen het jaar 1787 aanbrak.

Bij die Genootschappen voegde zich een nieuw, naar de plaats der oprigting het *Haagsche* genoemd. Wat mag toch wel de reden geweest zijn, dat in een land, zoo klein als het onze, nog een derde genootschap een werkkring zocht en vond?

Hooren wij wat de oprigters zelve verklaren in hunne „algemeene uitnoodiging tot het lidmaatschap van het Genootschap, 7 Junij 1786," ons bewaard in de feestrede van H. J. ROYAARDS, waarin hij het Haagsche Genootschap, bij zijn vijftigjarig bestaan, geschiedkundig schetste. „Naardien wij een tijd be„leven, waarin de verborgenheden en leerstukken, bij de Christenen steeds „gehouden voor de gronden van hunne Godsdienst, op allerlei wijzen worden „aangetast en ondermijnd, is er tot derzelver bevestiging en handhaving een „genootschap opgericht in 's Gravenhage, hetwelk jaarlijks eenige prijsvragen „daartoe zal uitschrijven." — Nader werd de strekking van de werkzaamheid des Genootschaps uiteen gezet in zijn programma van 1786, waar onder anderen deze verklaring te lezen is: „het is uit dien hoofde, dat in 's Gravenhage „een genootschap is opgericht, welks hoofdbedoeling zal zijn de waarheden „van den Christelijken Godsdienst tegen deszelfs hedendaagsche bestrijderen te „verdedigen, en dus het Goddelijk gezag dier Heilige Schriften, alsmede de „gewichtige verborgenheden des geloofs en de leer der voldoening en Genade, „zoo als die van de Christenen, beoordeeld volgens hunne confessiën en sym„bolische boeken, gemeenschappelijk erkend worden, tegen derzelver aanval„lers te verdedigen; zonder evenwel uit het oog te verliezen de leerstellingen, „welke in de Hervormde Kerk als characteriseerende duidelijk bepaald zijn, met „vermijding van alles, waaromtrent in dezelve geene bepalingen gemaakt zijn." Geheel in overeenstemming met dit door het Genootschap gekozen standpunt was het, dat de synode van Zuid-Holland, te *Delft* in 1786 vergaderd, en de Waalsche synode in 1787 te *Zierikzee* gehouden, hare adhaesie aan

zijne oprigters betuigden, terwijl in 1787 de Zuid-Hollandsche synode, toen te *Leiden* bijeengekomen, hare blijdschap over het door de Staten uitgevaardigde Octrooi uitsprak, waardoor de Staten getoond hadden, „wel„meenende voorstanders te zijn van de Christelijke Godsdienst en getrouwe be„schermers van diegenen, welke onze ware Gereformeerde religie tegen der„zelver bestrijders met het woord des geestes kloekmoedig verdedigen.„

Wij zien het: het genootschap stelde zich voor de Christelijke Godsdienst, geformuleerd naar de leer der Hervormde Kerk, zonder bepaalde polemiek tegen de kenmerkende leerstukken der Protestantsche dissenters, te verdedigen. De drie prijsverhandelingen van VELINGIUS, SEGAAR en GAVELL ter wederlegging van het 1e deel der *Historie der verbasteringen des Christendoms* door J. PRIESTLEY, waren de voorloopers van de werken, welke het Genootschap sedert 1787 begonnen is uit te geven. Het had zich dus een werkkring voorgesteld, die van de taak door het Stolpiaansch legaat en *Teylers Godgeleerd genootschap* aanvaard, verschilde. Het laatste, bestuurd door Leden van het Doopsgezinde kerkgenootschap, toonde het er werkelijk voor te houden, dat *ware Godsdienstkennis door vrijheid bloeit;* het had zich niet de handhaving van eene bepaalde kerkleer voorgesteld; het had evenmin als het Stolpiaansch legaat eenige betrekking met de Kerk. Het Haagsch Genootschap daarentegen onderwierp zijne schriften aan het *visum* der kerkelijke goedkeuring, voor zoo verre zij namelijk door Leden van het Hervormd Kerkgenootschap vervaardigd waren; de verhandelingen van den Lutherschen v. LANG in 1796 over de ongenoegzaamheid der natuurlijke godgeleerdheid, en die van den Doopsgezinden HESSELINK in 1798 over het Hoogepriesterschap van JEZUS CHRISTUS, kwamen zonder kerkelijke approbatie uit. TEYLER vroeg naar geene approbatie. Om kort te gaan: den verschillenden aard dier beide godgeleerde genootschappen weet ik niet passender te beschrijven, dan met hetgeen BORGER eens tot antwoord gaf op de vraag: „Waarom hij nooit op de vragen van het Haagsch Genootschap schreef, „wèl op die van TEYLER?„ „Omdat het *Haagsch Genootschap* mij voorschrijft „juist en precies wat het hebben wil; TEYLER mij vrij laat te geven wat „ik heb.„

Het is mijn voornemen niet, thans met den lezer de werken dier ge-

nootschappen stuksgewijze te doorloopen. Wij slaan alleen op de lange rij een vlugtigen blik, om ons rekenschap te geven van den invloed, dien deze genootschappen door de vragen, die van hen uitgingen, op de ontwikkeling der theologie gehad hebben. Enkele van die geschriften — doch het zijn slechts enkele — zullen beneden door ons bij de behandeling van de geschiedenis der theologie meer opzettelijk beschouwd worden. Zien wij dan, hoe die genootschappen op de theologie hebben gewerkt; beantwoorden wij de vraag, of zij haar eene bepaalde rigting en gewenschte uitbreiding gegeven hebben?

Ons antwoord is dadelijk toestemmend. Het Haagsche Genootschap, om daarvan het eerst te spreken, ontwikkelde eene buitengewone werkzaamheid, helaas! in elke meening, die van de kerkleer afweek eene dwaling, en in haren verbreider een bestrijder des Christendoms vreezende.

Beschouwt eens eene enkele proeve van die werkzaamheid, door een oog te werpen in het programma van 1798, dat ik toevallig bezit en met verkorting U mededeel.

Ter beantwoording worden voorgedragen deze drie nieuwe vragen en voorstellen:

I. Is er niet in 't verband, beide der gebeurtenissen en der leeringen, in de Heilige Bijbelboeken, van de eerste tijden af, vervat, eene hooge en steeds voortwerkende Voorzienigheid zichtbaer, en kan men daeruit tot eene bijzondere Godlijke leiding en bestiering van derzelver schrijveren besluiten?

II. Een betoog van de kracht van 't bewijs voor de Waerheid en Godlijkheid der Euangelie-leere, ontleend uit de wonderwerken van JEZUS CHRISTUS en de Apostelen.

III. Welk is het eigenlijk denkbeeld, 't welk de Heilige schrijvers hechten aan de Vergeevinge der zonden, opgemaekt uit den doorgaenden inhoud der schriften van het O. en N. T., en verdedigd tegen hedendaegsche bestrijders. Voorts

1. Eene verhandeling over het waere oogmerk en groot belang des Gebeds, of
2. Eene over den waeren aart en voortreffelijkheid van de Christelijke gelaetenheid, en hoe die van ongevoeligheid onderscheiden zij. Verder

1. Eene wel bewerkte verhandeling over eenig voornaem Leerstuk, welk in onze dagen door de zoogenoemde nieuwe Hervormers bestreden wordt.
2. Eene bondige wederlegging van eene der dwaelingen, welke door die zelfde lieden thands verbreid worden.
3. Eene oordeelkundige opheldering en handhaeving van eene of meer voornaeme bewijsplaetzen uit het O. of N. T., bekend onder den naem van loca classica, tegen de nieuwer aenvallen of verdraeijingen der hedendaegsche bestrijderen.
4. Eene bescheidene en duchtig wederleggende recensie van eenig nieuwlings uitgekomen waerheid ondermijnend of Godsdienst hoonend Geschrift.
5. Of een wel gepast vertoog over een gewigtig stuk van de beoefenende Godgeleerdheid.

Het genootschap verwagt voor den eersten September deezes jaers de andwoorden op deeze vraegen:

I. Naerdien sommige hedendaegsche schriftverklaerders dikwijls spreeken van het Locaele der Bijbelleere, vraagt het Genootschap: in hoe verre zijn het onderwijs en de instellingen van JEZUS en de Apostelen alleen betrekkelijk tot de persoonen, tijden en plaetzen, onder en in welke zij leefden, en in hoe verre moeten dezelve van een algemeen en altijd verbindend gezag gereekend worden?

II. Zijn er gegronde redenen, om vast te stellen, dat er in de begrippen der menschen omtrend het wezenlijke der voornaemste waerheden van het Christendom, van tijd tot tijd, verandering behoort te komen, en dat men bij den toeneemenden trap van kunde en beschaeving, thans onmoogelijk daeromtrent zoo mag denken als men voor twee eeuwen of vroeger gedagt heeft?

Andwoorden op de vraege over de waerachtige en eeuwige Godheid van den Persoon des H. Geests.

Die op de vraag: Wat kan uit de echte gedenkstukken der ongewijde Grieksche en Latijnsche Schrijveren worden bijgebragt tot opheldering, bevestiging en verdediging der geschiedenis van JEZUS en de Apostelen?

Ook blijven de vraegen of voorstellen, van tijd tot tijd uitgeschreven, voor

een bepaelden of onbepaelden tijd noch ter beantwoording voorgedraegen, namelijk:

In 't jaer 1792:

Eene verhandeling, waerin de echtheid van die boeken des O. en N. T., welke in onze dagen meest bestreden worden, kortbondig verdedigd wordt. Reeds voorgesteld in 1788, en in twee vraegen herhaeld 1790.

Eene verhandeling over de *beste manier*, om de Christelijke Jeugd onderscheidene en gegronde bevattingen van de geopenbaerde geloofs- en zedenleere te geeven, zoo, dat zij al vroeg tegen de verleiding der dwaelingen van deeze eeuw gesterkt en beveiligd worde. Voorgesteld 1788, herhaeld 1790.

In 't jaer 1793:

Een duidelijk betoog van het eeuwig en onveranderlijk onderscheid van zedelijk goed en kwaed, of deugd en ondeugd, met aenwijzing van eenige voornaeme bijzonderheden waerin dat onderscheid, door zulken, die het goede wel eens kwaed, en het kwaede goed zouden willen noemen, verdonkerd of uit het oog verloren wordt, en van het onbetaemende en naedeelige van dusdaenige denk- en handelwijze. Voorgesteld 1791.

Eene opgaeve, oplossing en wederlegging der voornaemste zwaerigheden en tegenwerpingen, welke bepaeldelijk door de hedendaegsche bestrijderen ingebragt zijn tegen de geloofwaerdigheid van MOZES, als Geschiedschrijver, vooral ten aenzien der wetgeving op Sinaï; met een kort voorafgaand Historisch bericht omtrent hetgeen dien aengaande reeds te voren door anderen bondig betoogd is, met aenwijzing der schrijveren. En

Eene soortgelijke verhandeling, betreffende de geloofwaerdigheid der Apostelen, als getuigen van JEZUS opstanding en de uitstorting van de gaeven des H. Geests op den Pinksterdag. Voorgesteld 1789, herhaeld 1791.

Eene duidelijke en volledige opgaeve van de leere van JEZUS en de Apostelen, uit vergelijking van hunne eigene voorstellingen in de schriften des N. T. afgeleid. Voorgesteld 1787, herhaeld 1790.

In 't jaer 1794:

Eene letterkundige Historie van de formulieren van eenigheid en de Liturgiën der Hervormde Nederlandsche Kerke, met leerzaeme aenmerking. Voorgesteld 1792.

In 't jaer 1795:

Eene opgaeve der drangredenen voor de onderscheidene gezindheden der Christenen, om yder uit haer eigen beginselen, zich tegen de Hedendaegsche nieuwe Hervormers te verzetten.

In 't jaer 1796:

Eene historische voordragt van de leere der Verzoening, zoo als die in de op malkanderen volgende huishoudingen der Kerke meer en meer is ontwikkeld, en duidelijker voorgesteld.

De breede aanhaling is ligt den lezers niet ongevallig. Maar bij zoo veel bedrijvigheid vragen wij bepaald, of het Genootschap veel goeds gedaan heeft, of het werkelijk de wetenschap opgebouwd heeft. Laat ons billijk zijn! *Dogmatiek* en *Exegese* lagen aan den band der kerkelijke begrippen. Gelooft mij niet op mijn woord! Vergunt mij enkele bekroonde stukken met u in te zien. Wat zouden wij eerder in handen nemen, dan de allereerste verhandeling, die van JOHANNES VAN VOORST, naar aanleiding der vraag, volgens welke de allernaauwste betrekking en zeer heilzame invloed van het geloof aan verborgenheden en andere betwiste leerstukken op onze gelukzaligheid, moest aangetoond worden. Na eerst ontvouwd te hebben, wat hij door *gelukzaligheid* verstaat en de bijbelsche beteekenis van dit woord, tegen den zin dien STEINBART c. s. daaraan geeft, gehandhaafd te hebben (bl. 15—30), bepaalt hij zijne lezers bij een uitvoerig betoog, dat het geloof of eigenlijk bepaalde begrippen aangaande den persoon van CHRISTUS, de leer der verzoening (genomen in den kerkelijken zin), de leer van de eeuwigheid der straffen, de leer der regtvaardiging door het geloof, en de leer der bijzondere werkingen des geestes, hoogst noodig zijn voor des christens zaligheid. Gereedelijk erkent hij, dat deze leerstukken niet in alle opzigten klaar en duidelijk zijn, en in menig opzigt *verborgenheden* mogen heeten, maar het is er zoo ver van af, dat de verborgen zijden dier leerstukken schade aan des christens gelukzaligheid zouden toebrengen, dat zij, van heeler harte omhelsd, veeleer haar bevorderen. Zoo b. v. schrijft hij waar hij over de drieëenigheid Gods handelt (bl. 124), „zijn even„wel deze *drie een*, zoowel in oogmerken en voornemens, als in wezen en „waardigheid, dit kan bij 't dadelijk genot, en in de zekere verwachting van

„'t geen door elk der Goddelijke Personen tot verkrijging en voltooijing der „zaligheid wordt toegebragt, de blijdschap des geloofs vermeerderen, en „het berustend vertrouwen sterken. En wat ons verder van deze geheim„volle verborgenheid geopenbaard is, geeft ons niet slechts de schoonste stof, „om Gods onnagaanbare grootheid en onvergelijkelijke heerlijkheid hoog te „roemen, en met den diepsten eerbied te aanbidden, maar schrijft ons tevens „den regten en eenigen weg voor, langs welken wij God naar zijnen wil kun„nen dienen en verheerlijken, en alzoo onze eigene zaligheid uitwerken." De eigenlijke inhoud en ware strekking van het boek is deze: elke bestrijding van het kerkelijk leerbegrip gaat uit van eene miskenning der leer; die leer is eene slechts gedeeltelijk geopenbaarde verborgenheid, aan welker gezag men zich onderwerpen moet voor zoo ver zij verborgen is, welker redelijkheid den toets kan doorstaan, voor zoo ver zij geopenbaard is. Geheel in dien geest sprak TE WATER in de algemeene vergadering van 1788 (Werken in dat jaar uitgegeven, bl. XXXII en volg.), „naardien de verborgenheden een zeer voornaam „gedeelte der Goddelijke openbaring uitmaken, en om die reden allerfelst be„streden worden, is er groote omzigtigheid noodig in het bevestigen van de„zelve. — Wil men met vrucht bezig zijn in 't staven der diepe verborgen„heden van 't Evangelie, door God zelven duidelijk geopenbaard, hoewel de „wijze ons geheim zal zijn, zoo lang wij eindig blijven, men onthoude zich „van alle spitsvondigheden, en erkenne liever zijne onkunde." Hadden de toenmalige bestrijders, ik gebruik gemakshalve die benaming, verzuimd de grondbeschouwingen, als daar zijn de begrippen van *openbaring*, *verborgenheid*, *ingeving*, *volmaaktheid Gods* naauwkeurig te onderzoeken, hetzelfde gebrek kleefde aan de verdediging. Ziet slechts JODOCUS HERINGA'S betoog, *dat* JEZUS *en zijne Apostelen zich doorgaans niet geschikt hebben naar de verkeerde denkbeelden hunner tijdgenooten*, 1789. Reeds terstond ontwaart gij, dat het vraagstuk zóó verkeerd geformuleerd is, als het in die dagen door de zoogenaamde neologen voorgedragen werd. Accommodatie is inderdaad iets ongerijmds, wanneer men daarbij denkt aan een zich schikken naar verkeerde denkbeelden. HERINGA had alzoo met zijne wederlegging eene ligte taak. Eenmaal naar die vraag schrijvend, zoo als die vraag geformuleerd was, moest

hij haar geheel ontkennend beantwoorden, hoewel hij, verder ziende dan de uitschrijvers der vraag, uit een objectief standpunt het accommodatie-begrip poogde te bestrijden. Hebben deze en dergelijke geschriften voor hunnen tijd iets goeds gedaan, — wat ik niet in twijfel wil trekken — de betwiste vraagstukken werden daarin alles behalve scherp en grondig voorgesteld. Ik beroep mij op een afdoend voorbeeld: het welbekende gevoelen van ERNESTI, die de geliefkoosde voorstelling van het drievoudig ambt van CHRISTUS had afgekeurd (*Opusc. Theol.* 411 sqq.) werd het eerst in ons vaderland door HERINGA, in diens bij het Haagsch genootschap bekroonde verhandeling over de *Koninklijke waardigheid van J. C.* (1797) bl. 91 en volg. ter spraak gebragt, met instemming, ja bijna met onverdeelde goedkeuring; doch in plaats van nu het onderwerp consequent door te denken, en op het door ERNESTI gewezen voetspoor voort te gaan, kiest HERINGA een middenpad en verklaart er niets ongerijmds in te vinden om „het bestuur des Heilands in zijnen tegenwoordigen staat van heerlijkheid „aan te merken als een gedeelte van dat groot verlossingswerk, hetwelk hem „van God den Vader is opgedragen, schoon ook met hetzelve eene heerlijkheid „en eere verbonden is, die als vergoeding van zijn lijden en als een bestendig loon op zijnen arbeid, behoort te worden aangemerkt;" maar wil toch ook de wat ruim opgevatte beteekenissen van de benamingen Profeet, Priester en Koning beperkt hebben. De koninklijke waardigheid moest gebragt worden tot de magt en het gezag, welke Hij na zijne verhooging uitoefent. Jammer maar, dat de aard, de omvang en de invloed van dat gezag noch in de vraag, noch in het antwoord juist bepaald worden.

Het voorstellen van deze en dergelijke vraagstukken bewees echter, dat het Genootschap een hernieuwd onderzoek noodig keurde. Wilde het dan niet volstrekt en in alles conservatief zijn? Geenszins: dezelfde aanspraak van TE WATER bewijst dit: ik heb slechts deze zinsnede daaruit over te nemen (bl. XXXV en volg.): „Wie durft ontkennen, dat een aantal plaatsen uit Gods woord „voorheen bijgebragt zijn en nog gebezigd worden, die, zoo wij op haar verband, het doelwit der schrijveren en alle de regels van eene welgegronde „uitlegkunde acht slaan, of in 't geheel geen bewijs opleveren of ten minste „niet regtstreeks het doel treffen; want hoewel niemand van ons den vijan-

„den der waarheid kan of zal toegeven, dat in de schriften van 't O. T. „vruchteloos gezocht wordt naar bewijs voor de gewigtigste leerstukken van „onzen Godsdienst, b. v. de aanbiddelijke Drieëenheid, de eeuwige Godheid van „den Heer CHRISTUS, de verzoening der zondaren met God door den dood van „zijnen Zoon en meer soortgelijke; moeten wij echter, indien wij redelijk „denken en onbevooroordeeld handelen, gulhartig toestemmen, dat verscheidene „plaatsen van het O. T., doorgaans daartoe betrekkelijk gemaakt, in 't ge„heel niet te pas komen en dat het gebruik derzelve meer geschikt is om de „goede zaak te verzwakken, dan te bekrachtigen." Ik dwaal niet, wanneer ik in de aangehaalde woorden het toenmalig standpunt der godgeleerde Coryphaeën in ons Vaderland geteekend vind. Het oude quand même vast te houden, men erkende het, dat ging niet meer; maar omdat men, en ik spreek nu alleen van het Haagsch Genootschap, van den beginne af een apologetisch standpunt gekozen had, werd men belemmerd in het vrije onderzoek. Duidelijk blijkt dat uit den vorm van de meeste vragen; zoo b. v. in den eisch (voorgesteld in 1804) dat er betoogd zou worden, „dat volgens de doorgaan„de leer des Bijbels, de Heere JEZUS in zijne gehoorzaamheid, lijden en ster„ven, moet worden aangemerkt als borg van zondaren, die daardoor in hun„ne plaats aan Gods geregtigheid genoeg gedaan en hun het eeuwige leven „verworven heeft, met wederlegging van hedendaagsche, daarvan verschillende „gevoelens." Den bestrijders van het Christendom kon niets worden toegegeven; geene concessie mogt er gedaan worden, tenzij in den hoogsten nood. Ten bewijze van het laatstbeweerde, beroep ik mij op een boek, dat tusschen de 1e serie van de werken van het Haagsch Genootschap een vreemd figuur maakt, namelijk de in 1792 met een zilveren prijs bekroonde: *eenige gedachten over de leere der verzoening* door FOKKO LIEFSTINK, wier invloed bestreden moest, althans kon worden, door het bekroonde antwoord van D. K. HARMSEN op het in 1804 gevraagde betoog. Noem ik deze verhandeling van LIEFSTINK een vreemd figuur, ik heb bij die oordeelvelling den bovengenoemden feestredenaar tot bondgenoot. ROYAARDS toch gaat in zijne redevoering die verhandeling geheel met stilzwijgen voorbij, alsof hij ze in zijne lofrede niet voegzaam wist te plaatsen. Toch had hij er zeer gepast op kunnen

wijzen, als op eene proeve van de manier, waarop men gepoogd heeft om aan de kerkelijke begrippen zoo wat een beter fatsoen te geven. Hoort eens, hoe de vraag luidde: „Kan men, behoudens de achtbaarheid der opstellers en de „waardij van de schriften van het N. T., stellen, dat alles, wat ons daarin van „de oogmerken, de kracht en de vruchten van JEZUS dood wordt geleerd, niet „als wijsgeerige waarheid, maar als schikking naar de volksbegrippen van dien „tijd moet worden opgegeven?" Dat er op zulk eene vraag antwoorden inkwamen, bevreemdt u: want duisterder dan in die vraag geschied is kan men zijne bedoeling wel niet voorstellen. En welke was die bedoeling? Eenvoudig deze: eene wederlegging uit te lokken van het door STEINBART in zijne *Leere der gelukzaligheid*, bl. 353, beweerde: „de leer der offerhande is de „brug voor allen, die nog staan, daar de Joden zich ten tijde der Apostelen „bevonden." De eisch was dus, de scherpe kanten van het kerkelijk voldoeningsbegrip wat af te ronden. Dat heeft LIEFSTINK dan ook gedaan, door naar den voorgang van GROTIUS de voldoening zóó op te vatten, dat men (bl. 71) in zekeren zin zeggen kan, „dat God verzoent door CHRISTUS, zoo als men „zulks van eenen wijzen en deugdzamen monarch zou kunnen zeggen, wanneer „hij, om zijne oproerige onderdanen genadig te zijn, zijne majesteit en de „achtbaarheid zijner wetten door gepaste strafoefeningen gehandhaafd hebben„de, genade laat uitroepen." Dat in het boek *verzoening* volkomen eensluidend geacht wordt met *voldoening*, is eene fout, die de schrijver gemeen had met zijn tijd. Daarover vielen zijne tijdgenooten hem niet hard; maar dat hij beweringen voordroeg, als (bl. 66) „dat in God geen eigentlijk gezegde toorn „vallen kon; dat God wel vertoornd is door de zonde, maar niet in drift „ontstoken, alleen een allerheiligst ongenoegen heeft tegen de zondaars;" deze en dergelijke voorstellingen waren toen alles behalve gangbaar. En wat vooral in dit boek tot de „neologische stoutigheden" kon gerekend worden, was de klaarblijkelijke poging van den schrijver, om het leerstuk der verzoening buiten den kring der verborgenheden te trekken. Men vond er toenmaals reeds veel behagen in, om de vraag: „behoort het tot de godgeleerde „eenvoudigheid, de verzoening en verlossing door JEZUS te erkennen, maar „omtrent de wijze daarvan geen onderzoek te doen?" (bl. 30) toestemmend

te beantwoorden. LIEFSTINK sloeg een tegenovergestelden weg in, en oordeelde (bl. 45), „dat zulk eene godgeleerde eenvoudigheid, waarmede men „begrepen wordt zich van alle verklaring van de door JEZUS aangebragte ver„zoening te onthouden, louter denkbeeldig is."

LIEFSTINK vond niet veel navolgers; alle dogmatische onderwerpen werden in de vragen zóó geformuleerd, dat een afwijkend gevoelen voor eene bestrijding des Christendoms bleek gehouden te zullen worden. Lang hield die wijze van doen bij het Haagsche Genootschap stand, en bleven zijne op dogmatische vragen bekroonde antwoorden zich onderscheiden door het voorstaan van de meest aangenomen, of, juister, van de minst afwijkende dogmatische denkbeelden. Slaat eens open het boekdeel, hetwelk het Genootschap in 1819 uitgaf, en verwonderd vraagt gij, hoe het mogelijk was, dat er eene vergelijking van de wonderwerken van ELIA en ELISA met die van JEZUS werd gevraagd, en eene geleverd werd als de bekroonde; ja, naauwelijks vindt gij woorden, om uwe verbazing uit te drukken, dat het daar door D. MOLENAAR geleverd betoog over de goddelijke ingeving der Schrift de goedkeuring van een geleerd genootschap kon wegdragen. Zonder eenigzins te vergeten, dat de uitschrijvers der vragen evenzeer kinderen van hunnen tijd waren als de bekroonden; een regel, die bij de beoordeeling dier pennevruchten in den tegenwoordigen tijd niet voorbijgezien mag worden; doen wij niets te kort aan de nagedachtenis dier mannen, wanneer wij het een gelukkig verschijnsel achten, dat in later tijden, vooral sedert de jongste vijftien jaren, het Haagsche Genootschap teregt begrepen heeft, eigenlijk dogmatische vraagstukken niet aan de orde van behandeling te moeten stellen. Zijne eigene ondervinding wees in dezen den weg; bepaald dogmatische onderwerpen, zoo als *over de uitstorting des Heiligen Geestes op den Pinksterdag en haar belang ten bewijze van de waarheid en goddelijkheid des Evangelies*, werden in 1804, 1806, 1808 en 1814 vruchteloos voorgesteld.

Het genootschap liet zich over het algemeen te zeer medeslepen door den stroom des tijds; ontwaarde het, hoe in *Duitschland* het vulgaire rationalisme gehuldigd werd, zonder genoeg met de behoefte van eigen landaard te rade te gaan, vorderde het een betoog, „dat de natuurlijke godgeleerdheid geen „genoegzaam onderricht geeve van die middelen, wier kennisse voor den

„zedelijk bedorven mensch onontbeerlijk is tot eene gegronde hoope op eeuwige „Gelukzaligheid." — In ons vaderland heeft het eigenlijk vulgaire rationalisme nooit wortel geschoten; de vraag onderstelt alzoo denkbeelden, die in *Nederland* niet gehuldigd zijn. 't Is waar: het genootschap erlangde het gevraagde betoog, maar het werd geleverd door een Duitscher, den predikant W. T. LANG. In dat antwoord, in die apologie der openbaring, mist gij alles, wat naar scherpte van bepaling zweemt; de verhouding van rede en openbaring, en de bij het Haagsche Genootschap veel genoemde en gevreesde antithese blijft onbepaald, en het was vrij natuurlijk, dat het stuk hier weinig opgang maakte, omdat de vijand, die er door verslagen moest worden, hier te lande alleen bij name bekend was. Overigens is het gebrek van den betoogtrant een gebrek van dien tijd: de rede oordeelt, en oordeelt over het geopenbaarde, dat zij uit zich zelve niet zou verkregen hebben; eerst werd uit de rede betoogd, dan uit de Schrift. Van dien *ordo demonstrationis* kon men zich niet losmaken, zoo lang principes niet besproken, en niet alleen besproken, maar degelijk beslist waren. Heeft het genootschap voor die waarheid geen oog gehad? Dat durf ik niet beweren, omdat ik er een, slechts één het is waar, doch een voortreffelijk bewijs van weet bij te brengen. In 1815 gaf het een uitstekend werk in het licht: *over hetgeen in de leerstellingen en voorschriften van Jezus en zijne Apostelen betrekking had tot de personen, tijden en plaatsen, in en onder welke zij leefden;* 't spijt mij, dat ik nooit den naam des auteurs gehoord heb; nu moet ik het Genootschap-alléén den lof geven van zulk een onderwerp aan de orde van bespreking gesteld te hebben. Gij verwacht wat goeds als gij (bl. 119) *de verborgenheid der Godzaligheid* van 1 Tim. III:16, verklaard vindt met: *leere van den Godsdienst, die aan vorige geslachten onbekend geweest, maar thans door God geopenbaard was;* gij huldigt den onbekrompen zin des auteurs, die hem (bl. 123) doet toegeven, dat het eigen bevel van JEZUS het min of meer aan bedenking onderhevig maakt, of wel het Avondmaal tot eene blijvende plegtigheid voor de Kerk door JEZUS zelven ingesteld is; ja, gij houdt dezen auteur voor een veiligen gids, als gij hem (bl. 131) hoort beweren: „men heeft, „vooral sedert eenige jaren, die godgeleerden berispt, wien het N. T.

„is voorgekomen te kunnen dienen, om de godsdienstige denkbeelden van de „schrijvers des O. T. te bepalen, en heeft dit ongetwijfeld veel te ver ge„dreven. Het is echter onloochenbaar, dat men indiervoege wel eens dan „MOZES en de volgende Profeten leerstellingen heeft toegeschreven, waarvan „in hunne eigene schriften niets voorhanden is. Men verklare dan liever de „leer van die vroegere Godsgezanten uit 't geen zij zelve daarvan zeggen. In „'t bijzonder bij de oude voorzeggingen lette men naauwkeurig op de woor„den, spreekwijzen en op de eigenschappen van dezen dichterlijken stijl en „orakeltoon, op het spraakgebruik en den leeftijd van elk der Profeten, en „op het verband, waarin alles staat, waarbij de schriften des N. T. goede „diensten kunnen bewijzen. Zoo spore men zorgvuldig na, wat die heilige „mannen dachten en bedoelden, en hoe verre zij hunne voorzeggingen uit„strekten. Ziedaar den weg, den door alle verstandigen thans betreden weg, „waarlangs wij te weten komen, wat alleen tot den leeftijd der Profeten; of „tot de volgende tijden, wat tot de Babylonische gevangenis, of tot de Mak„kabeesche oorlogen, of tot den Messias en JEZUS' rijk, wat tot het Joodsche „volk alleen, of ook tot de Heidenen betrekking hebbe. Men handele dan „ook op dezelfde wijze, wanneer men het persoonlijke, tijdelijke en plaatse„lijke der leerstellingen en voorschriften van het N. T. en het voor altijd „geldende derzelven wil onderscheiden."

Hoezeer het Haagsche Genootschap door de uitgave van dit boek eene wezenlijke dienst aan de wetenschap bewees, blijkt ons zoodra wij van de resultaten des schrijvers kennis nemen. In deze stellingen vat hij die resultaten te zamen (bl. 165 en volg.): I°. *Wat Jezus en de Apostelen als altijd geldend voorgesteld hebben, moet naar de regelen van het spraakgebruik* (historische en grammaticale uitlegging) *in het N. T. gevonden worden;* II°. *moet geen beeld of inkleeding, maar de leere zelve wezen;* III°. *moet op iets meer gegrond wezen dan op bewijzen, die alleen voor derzelver toehoorders geschikt waren;* IV°. *moet tot de zaak van den Godsdienst zelven behooren*, waarbij nadrukkelijk in de toelichting van deze stelling herinnerd wordt (bl. 203): „bovenal houde men in „het oog, dat zij in zaken, die met den Godsdienst in geen onmiddellijk ver„band stonden, zich van de gewone uitdrukkingen der Joden bedienden,

„hoezeer dezelve op eenig wanbegrip gegrond waren. Trouwens zij waren „geenszins als hervormers in de natuurkunde, geneeskunde, sterrekunde en „andere wetenschappen opgetreden. Zelfs alle godsdienstige dwalingen kon„den zij niet op eenmaal bekampen en uitroeijen, maar zij moesten veel „aan den tijd overlaten." Of het ligt aan de anonymiteit van deze verhandeling, of aan andere oorzaken — vreemd is het, dat de genoemde *bijdragen* en hare *nalezing*, zoo weinig op die waarde geschat zijn, welke zij werkelijk bezitten. Wij rangschikken haar onder het beste, wat het Haagsche Genootschap in de 1e en 2e Serie van zijne werken uitgegeven heeft.

Al slaagde het Genootschap niet gelukkig op het gebied der *Exegetiek* — zooals wij later in enkele proeven zullen aantoonen — toch verdient het den lof, dat het op de meest belangrijke exegetische vraagstukken de aandacht vestigde. Verlangde het de echtheid en den zin van Matth. XXVIII. 19 en Jes. VII. 14 onderzocht te zien; het toonde de behoefte der tijden te kennen. Liet het de *kerkelijke geschiedenis*, tot op de uitzonderingen van latere jaren, geheel onbearbeid, eensdeels moet dit gebrek gewis verklaard worden uit de eng begrepen apologetische strekking van het Genootschap, anderdeels uit het wel gestaafde feit, dat het vak zelf niet of bijna niet is bearbeid in de laatste jaren der vorige en de eerste 25 van deze eeuw. Verhief het Genootschap zich niet boven dit gebrek, men valle het daarover niet al te hard; het academisch onderwijs telde de kerkelijke geschiedenis evenmin onder de verpligte vakken, als de uitlegkunde; en de aanvallen der bestrijders des christendoms, die gekeerd moesten worden, lieten deze pilaar en vastigheid der christelijke waarheid onaangeroerd. Was de *Ethiek* jammerlijk verwaarloosd en hare beoefening door veelvuldig misbruik in minachting gebragt, het Genootschap verlangde reeds in 1813 „een betoog en verdediging van de kracht van het bewijs „voor den Goddelijken oorsprong en het verbindend gezag van het Evangelie, „ontleent uit den voortreffelijken aard van deszelfs zedeleer en haren gezegenden „invloed op de verbetering en het geluk van menschen en volken." Hoe weinig reden wij ook hebben, om aan het bekroonde antwoord van den Duisburgschen Hoogleeraar A. U. P. MÖLLER hooge waardij toe te schrijven, blijve het Genootschap geroemd, dat door het uitschrijven van zoodanige vraag stellig

medegewerkt heeft, om de wetenschap der Ethiek uit haren verwaarloosden staat op te heffen.

Allerweldadigsten invloed had het Genootschap op één gedeelte der theologische wetenschap, hetwelk tot dien tijd schromelijk veronachtzaamd en veracht werd. Ik bedoel de *Critiek* en denk aan de in 1790 voorgestelde vraag, waarbij verlangd werd: *een oordeelkundig vertoog, over het vereischte gebruik en hedendaagsch misbruik der kritiek in de behandeling der Heilige Schriften, gestaafd door voorbeelden uit onzen tijd.* JODOCUS HERINGA, toen nog Predikant te *Vlissingen*, behaalde het welverdiende eermetaal. Nadat er meer dan een halve eeuw over zijnen arbeid heengegaan is, zou het een ligte taak wezen, vele en velerlei leemten daarin aan te wijzen; doch voor dien tijd leverde hij een waar meesterstuk, bij uitnemendheid geschikt, om een verwaarloosd vak, dat daarenboven in kwaden reuk stond, bij een groot deel van het toenmalig geslacht in eere te brengen. Ik voor mij betreur het, dat het Genootschap jaren lang niet weder den voet op dat gebied gezet heeft; critische en isagogische vraagstukken moeten vooral de onderwerpen der prijsstoffen zijn; zonder eene bepaalde aanleiding, zonder de kans eener eervolle schadeloosstelling, zet de geleerde zich niet ligt aan zoodanigen arbeid, die uit den aard der zaak slechts een kleinen kring van lezers vindt. Zou ooit DAVID V. HEYST zoo uitvoerig en grondig de beroemde plaats van *Eusebius* H. E. III. 25 onderzocht hebben, zoo niet het Haagsche Genootschap in een prijsstof hem daartoe had opgewekt? Zouden wij NIERMEIJER'S en HARTING'S verhandelingen over den *brief aan de Ephesiërs* en des eerstgenoemden Verhandeling over *de echtheid der Johannes-schriften* bezitten, indien niet het Haagsche Genootschap zulk een arbeid had in het leven geroepen en in het licht gezonden? Strekt het die stichting niet tot eere, dat zij reeds sints 1834 de aandacht der geleerde wereld — hoewel helaas! tot heden vruchteloos — op de eigenaardigheid van het Evangelie, naar MATTHEUS genoemd, gevestigd heeft?

Over het algemeen zal niemand ontkennen, dat de tegenwoordige rigting van het Haagsch Genootschap eene geheel andere is, dan die van vroeger, dan die van pas 20 jaar geleden; maar kon men iets anders verwachten, als men onder het oog houdt, dat godgeleerde genootschappen ook beheerscht

worden door den geest des tijds, wel eens onder de heerschappij van dien geest gebogen gaan? Wanneer eens het eerste eeuwgetijde dier stichting aanbreekt, zal de juichstof ruimer zijn dan in 1835, toen ROYAARDS het halve eeuwgetijde vierde, en de algemeene deelneming van alle voorstanders der wetenschap aan het Genootschap het beslissend bewijs leveren, dat zijne verdiensten jegens de wetenschap dankbaar en regtvaardig erkend worden.

Deze algemeene opmerkingen over den invloed van het Haagsch Genootschap mogen hier volstaan, daar wij evenmin eene geschiedenis van dat Genootschap schrijven, als eene critiek van de uitgegeven boeken leveren; waar het pas geeft, zullen wij enkele der bekroonde stukken — natuurlijk de meest uitstekende — van nabij beschouwen.

Van *'s Gravenhage* verplaatsen wij ons ligt in *Haarlem; Haarlem*, rijk aan liefelijk natuurschoon en weldadige stichtingen, onder welke laatste teregt aan die van Teyler's fundatie de voornaamste plaats is aangewezen. Wij denken bepaaldelijk aan *Teylers godgeleerd genootschap.*

Daar staat de achtbare rij van dikke kwartijnen, welke Teyler's godgeleerd genootschap als bekroonde antwoorden op zijne prijsvragen uitgegeven heeft, XXXV deelen! Voegt daarbij de uitgeschreven prijsvragen, waarop geene of geene voldoende antwoorden ontvangen waren, en gij erkent met mij, dat aan het Genootschap allerminst de blaam van werkeloosheid zal kunnen aangewreven worden. Doch die lofspraak is wel wat sober; ruimer en rijker zal zij wezen, als wij eens de *vragen* die voorgesteld zijn bezien en den inhoud der antwoorden doorloopen hebben. Naauwelijks zijn wij den tijdkring ingetreden, die ons voorgeschreven is, of wij vinden het Genootschap begeerig naar een betoog over de onstoffelijkheid der ziel en de daaruit af te leiden gevolgen ten opzigte van haren duur, hare gewaarwording en de werking van den dood des ligchaams. Dat het bekroonde stuk van den wijsgeerigen ALLARD HULSHOFF, van *Amsterdam*, tegelijk met drie verhandelingen over hetzelfde onderwerp uitgegeven worden kon, leert wel, dat dit onderwerp aan de orde van den dag was en in den smaak des tijds viel. De bundel zag in 1790 het licht. Eerst sprak de wijsgeer, (bl. 165) toen de christen, »die met het heldere licht eener godde»lijke openbaring verwaardigd, alle uur bij magte was, om de geschilpunten

„te overzien." HULSHOFF stond op een ultra-dualistisch standpunt. Stof en ziel waren hem opposita, maar „de stem der rede overeenstemmende met de „openbaring" leerde hem, dat er eens eene hereeniging van ziel en ligchaam plaats hebben zou. Deze bundel — ik mag het zeggen zonder vrees van tegenspraak — is ons een sprekend teeken der tijden, waaruit hij voortkwam. Scherpzinnig exegetisch onderzoek werd niet gevraagd en niet gegeven; men moest nog doordrongen worden van de overtuiging, dat de overgeleverde begrippen niet slechts door de stem der rede en der openbaring goedgekeurd, maar aan een naauwkeurig exegetisch onderzoek onderworpen en op grond daarvan getoetst en geschift moesten worden.

Teylers Genootschap, door geene confessionele banden gebonden, kon dan ook al vroeg op een merkwaardig verschijnsel de aandacht gaan vestigen. De toenemende vrijheidszucht op staatkundig en burgerlijk gebied moest wel ook op dat der Godsdienst en Godgeleerdheid hare werking openbaren. Eene vraag naar het eigenlijk gezag der Symbolische Schriften kon niet in Teyler's wenschen liggen; het moest vreezen door zulk een vraag, die ongetwijfeld tal van liefhebbers uitgelokt zou hebben, het Haagsch Genootschap en de Hervormde Kerk in 't algemeen weinig genoegen te doen. Dergelijk eene vraag vinden wij dan ook niet voorgesteld; wèl vestigde het Genootschap „in eene eeuw" — dus luidt zijn eigen taal — „die op redelijk vrijdenken „met zooveel grond roem draagt, als zij met regt wegens losbandigheid in „deze gelaakt wordt," de aandacht der Godgeleerden op den Grondregel der Protestanten, volgens welken elk christen, die zijn verstand magtig is, geregtigd en naar vermogen verpligt is, om in zaken van Godsdienst voor zichzelf te oordeelen. Met besliste voorkeur werd de verhandeling van PAULUS V. HEMERT boven die zijner mededingers gesteld. Zij werd met nog vier andere in 1791, gedrukt en niemand die ze leest verwondert er zich over, dat het Genootschap zijne ingenomenheid met deze geestesvrucht alles behalve ontveinsde. Geheel in zijn geest is het geschreven, wat wij (bl. 75) lezen „het is geens„zins het verschil van godsdienstige gevoelens, maar alleen eene hatelijke on„verdraagzaamheid, waardoor de eensgezindheid zich op de puinhopen van andere „gevoelens tracht te bouwen." Juist die denkbeelden wonnen veld bij het vallen

van den avond der eeuw, die niet in nacht zou ondergaan, vóórdat een tal van denkbeelden en voorstellingen vernietigd was, bij den morgenstond dier eeuw als axiomata geëerd.

Maar het is opmerkelijk, dat noch in de verhandeling van v. HEMERT, noch in die van zijne medebekroonden, WEILAND, een Remonstrant als hij, KUIPER en DE VOS, Doopsgezinden, noch in die van JELGERSMA, een Hervormde, regtstreeks en duidelijk het vraagstuk in verband met het gezag der symbolische boeken beschouwd werd. JELGERSMA beschouwt die symbolische boeken (bl. 305) als den vereenigingsband van Christenen, die zamen een genootschap uitmaken, terwijl hij uitdrukkelijk beweert, dat „nooit een mensch aan „zich zelven ongelijker kan zijn, dan een protestant, die zich tot gewetens„rechter over zijn naasten opwerpt.". Dat gemis van het echt historisch onderzoek aangaande de plaats, welke in deze kwestie aan het verbindend gezag der symbolische boeken moet worden toegekend, is een natuurlijk gevolg van den toenmaligen stand van zaken; bij het academisch onderwijs, vooral in *Utrecht*, werden de symbolen *à tort et à travers* gehandhaafd; bij de leeraars der Kerk werd er, als zij de school verlaten hadden, niet veel van gesproken, of het was met de weinig beteekenende lofspraak: „de schoone formulieren."

PAULUS V. HEMERT was wel de man om de vrije begrippen met helderheid en gemoedelijkheid voort te planten. Ligt het aan den vorm alleen, ligt het niet veel meer aan den inhoud van het antwoord, dat hij op de vraag: *Of en in hoe verre* JEZUS *en zijne Apostelen zich in prediking en geschriften naar de toen heerschende volksbegrippen hebben geschikt, en hoe dit denkbeeld, wel begrepen, ter verklariug des N. V. dienen kan?* inzond, dat zijn stuk boven dat van zijn mededinger W. DE VOS gesteld werd? Zamen kwamen zij in de handen van het publiek in 1792. Wèl verklaarden de leden van het Genootschap in het voorberigt, dat zij niet geacht wilden worden, met al de gevoelens van den auteur der eerstgeplaatste verhandeling in te stemmen, en dat zij ook aan de tweede eene zilveren medaille hadden toegekend, terwijl deze vrij aanmerkelijk van de andere verschilde; maar het toekennen van den gouden eereprijs bewees toch, dat bestuurders in v. HEMERT'S arbeid het best het vraagstuk vonden opgelost. Die oplossing was inderdaad merkwaardig. Nemen wij

kennis van de regelen of maximes, welke v. HEMERT vaststelde; bl. 178 en volg. vinden wij: I. Zij schikten zich naar de begrippen van hunnen tijd, zoo dikwijls zij zulke dingen zeiden, welke met de algemeen aangenomen en erkende waarheden van het gezond verstand strijden. Bij deze stelling wees v. HEMERT op de N. Testamentische voorstellingen van Duivel en Engelen, de beroering van het Badwater te Bethesda enz. II. Wanneer op de eene plaats iets gevonden wordt, dat strijdt met het op de andere plaats geleerde. Zóó strijdt volgens v. HEMERT de voorstelling van een toekomstig gerigt en persoonelee verantwoording met de luid verkondigde leer van Gods liefde. III. Hier en daar geven de sprekers en schrijvers zelve de bepaalde aanwijzing van hunne accommodatie; zoo JEZUS, als Hij aangaande JOHANNES *den Dooper* betuigt: *Hij is* ELIAS, *als gij het wilt aannemen.* IV. Daar schikken zij zich waar zij met beelden en spreuken, en zekere gebruiken een en dezelfde waarheid in zeer onderscheiden vorm voorstellen. Zoo leeren zij de waarheid, dat JEZUS verlossing aangebragt heeft, door Hem te noemen: *het Lam, het offer, de Hoogepriester* enz. V. Heeft de zaak die geleerd wordt, volgens de kracht der redeneerkunde, geen kracht van bewijs, dan blijkt het duidelijk, dat zij zich naar den verkeerden smaak der Joden geschikt hebben. VI. Vooral blijkt dit, als zij iets zeggen of schrijven, dat in strijd is met hunne welbekende *zedelijke* beginselen; zoo JEZUS, waar Hij de Kananeesche vrouw vergelijkt met de *hondekens* enz. VII. Eindelijk rekent v. HEMERT, dat het steeds meer en meer zich ontwikkelend waarheidsgevoel den besten maatstaf geeft. „Welk christen" vraagt hij bl. 185 „moet niet gelooven, dat „PAULUS, louter om der Joden wil, de Joodsche fabel van den rotssteen 1. Kor. „IX, vermeldt?" Eene verhandeling, die zulke begrippen verbreidde, gestempeld met de goedkeuring van het Genootschap, welks Symbool *ware Godsdienstkennis bloeit door vrijheid* verklaard en aanbevolen werd door zijne werken, is een klaar bewijs van de poging die in *Nederland* aangewend werd, om kennis te maken met en oordeelkundig te toetsen begrippen, die buitenslands veelvuldig verkondigd, hier met den kwaden naam van *neologie* onvriendelijk en vol wantrouwen ontvangen werden. Een arbeid als dien van v. HEMERT te gaan critiseren naar de eischen eener grondige hermeneutiek, zou hoogst on-

billijk zijn; dit stuk heeft even als de meeste uit dien tijd voor ons naauwelijks eenige andere waarde, dan dat het ons historisch getuigt, hoe het Genootschap, welks stem zulk een arbeid opriep, op de beoefening en de ontwikkeling der Theologie werkte. Vergelijkt met dat stuk de tien jaar later door het *Haagsch Genootschap* over hetzelfde onderwerp gegeven verhandelingen van HERINGA en LOTZE, en gij zijt het volkomen met mij eens, als ik zeg, dat TEYLER'S Genootschap niet schroomde, de denkbeelden der zoogenaamde „hedendaagsche bestrijders des christendoms" te laten toetsen (wat het Haagsch Genootschap ook deed), en te laten verbreiden (wat het Haagsch Genootschap juist zocht te keeren.) Men heeft regt, om den moed te bewonderen, met welken de Haarlemsche Stichting de merkwaardigste verschijnselen des tijds wetenschappelijk en wel principieel besproken wilde hebben. Het deinsde niet terug voor moeijelijkheden, die uit den aard der zaak aan het behandelen van dergelijke vraagstukken verbonden waren, en schroomde den blaam niet, dat het ook zijn cijns betaalde aan de vrijheidszucht dier dagen. Zoo vroeg TEYLER der wijsgeeren oordeel over de gelijkheid der menschen en de regten en pligten daaruit voortvloeijend en hij vroeg dat in een tijd, toen die vraag eene *question brûlante* mogt heeten. Zoo lokte het Genootschap door zijne prijsvraag over het na 1795 gewigtig gekeurde vraagstuk, *of en hoedanig het burgerlijk bestuur eenigen invloed mag uitoefenen op zaken van Godsdienst*, de meening der vier bekroonden uit, in het XVIIe deel geopenbaard, volgens welke meening min of meer duidelijk het wezenlijk bestaand verschil tusschen *Godsdienst* en *eeredienst* aan 't licht kwam.

Op de teekenen der tijden lettende, liet het Genootschap in 1802 *de noodzakelijkheid van godsdienstige begrippen en praktijken ter bevordering van deugd en goede zeden*, ontwikkelen en, 't zij niet vergeten, door de uitgave van het XXVIIIe deel zijner werken, bevattende de verhandeling *over den invloed der staatkundige gebeurtenissen, en der godsdienstige en wijsgeerige begrippen sedert ruim vijfentwintig jaren op de ware verlichting in het godsdienstige en zedelijke van de volken van Europa*, voegde het den naam van den edelen en vrijzinnigen J. M. KEMPER bij de door het Genootschap bekroonde voorstanders van onafhankelijk onderzoek op godsdienstig gebied.

Waan echter niet, mijn lezer, dat het Genootschap in zulke tijden van politieke beweging geene aandacht schonk aan vraagstukken van minder staatkundigen of staathuishoudkundigen aard; integendeel; in 1799 vestigde het veler oog op *het beginsel van 's menschen daden en gezindheden.* J. W. BROUWER SATURE en W. BRUIN zagen hunne verschillende, ja ver uiteenloopende beschouwing in de werken van het genootschap geplaatst, terwijl den lezer de keus werd overgelaten, of hij met BROUWER de *eigenliefde*, of met BRUIN vooral de *goedwilligheid* als beginsel wilde eeren. Het was een belangwekkend onderzoek, dat wijsgeeriger behandeling verdiend had, wijsgeeriger dan een man, zoo geleerd als BROUWER, de nog bij de Leeuwarder Doopsgezinde gemeente in eervolle gedachtenis gehouden predikant, leveren kon. Wijsgeerig navorschen was en bleef eene zeer geliefkoosde taak van het genootschap, waartoe het op zijn eigen, niet confessioneel standpunt, ruime gelegenheid had, ja zich geroepen voelde. Gij weet dat uit de vraag: *Zijn er goede gronden om Gode hartstochten (of aandoeningen) toe te schrijven? Zoo ja, is het dan mogelijk, de werking dier hartstochten (of aandoeningen) in dier voege te verklaren, dat deze werking geen invloed hebbe op Gods gelukzaligheid?* De vraag, bij herhaling voorgesteld, is even bekend geworden als de bekroonde antwoorden van JELGERSMA, HULSHOFF en V. HEMERT. Zeer juist meent de eerstgenoemde (bl. 16 van het XIVe deel, uitgegeven in 1795), dat het gemis van bepaling, hoedanig de aard der hartstogten zij, die aan God mogen toegekend worden, een bepaald onderzoek noodig maakt. Maar scherp bepalen is zijn talent niet. JELGERSMA heeft het edelst antropomorphisme op God overgebragt en toegepast, als Gode ten volle waardig. Werd zijne verhandeling toen boven die van HULSHOFF gesteld, ik zou aan de laatste de voorkeur geven: JELGERSMA declameert, HULSHOFF redeneert. HULSHOFF gaat uit van het *begrip God;* „alle gelukzaligheid (bl. 130) is zelf gevoelde gelukzaligheid; het Opperwezen „moet zich ten volle hoogst gelukzalig bevinden. Ten aanzien van het vraag„stuk kunnen wij nu reeds in het algemeen antwoorden, dat God een gevoe„lig of aandoening-hebbend wezen is. Gods leven en bewustheid is gelukza„ligheid." Duidelijk en naauwkeurig beweert hij (bl. 187) „aandoeningen van „God zijn geene opkomende en voorbijgaande toestanden, geene gemoedsbewe-

„gingen, die afwisselen naar het voorleden, tegenwoordig en toekomend zijn „der schepselen en hunne veranderingen; maar ze zijn eenparige en bestendige gevoelens, voor zoo verre aan God niets onverwagts te voren komt, „en Hij zich het gansch Heelal van den aanvang tot in eeuwigheid, duidelijk „voorstelt, niet slegts als een geheel, maar ook in alle deelen en bijzonderheden; zijnde dat alles, 't welk ten onzen opzigte voorleden, tegenwoordig „en toekomend is, altoos gelijkelijk en even klaar in zijne oneindige bevatting." Volgens dezen wijsgeer zijn er dus in God tweeërlei aandoeningen denkbaar — die van *behagen* en *mishagen*. Zij worden geboren *niet effectu* maar *affectu;* alle kwaad is er in de wereld bij toelating Gods, ten behoeve zijner vrijwerkende schepselen; „neemt men dit niet aan, men zal noodlottigheid moeten „aannemen en alle zedelijkheid verwerpen, of zichzelven verbijsteren en geheel „verliezen in scherpzinnige ontledingen van de natuur der vrijheid" (bl. 151). Dat kwaad heeft wegens zijn magt over de menschen, werking op God, zijn mishagen wekt het; God nu „handelt volgens zijne redelijke regtheid, willende „bestendig 't geen zijne geregtigheid vordert, dat is, 't geen waarlijk regtmatig, behoorlijk gepast en hem betamend is."

Gij bemerkt, mijn lezer! dat HULSHOFF — hij droeg den in zijn tijd zeldzamen titel van Dr. — gij bemerkt, dat Dr. HULSHOFF nog vast hield aan hetgeen hij in zijne ten jare 1766 door het Stolpiaansch Legaat bekroonde verhandeling over *Gods wetgevende magt*, had beweerd (aldaar bl. 64) „de aandrang van Gods Goedheid rijst, daalt en wordt weggenomen, door en volgens „de redelijke gesteldheden der voorwerpen." Eene nadere toepassing dier denkbeelden op het leerstuk der verzoening leverde hij in een populair geschrift, ten jare 1795 uitgegeven onder den titel van *philosophische gesprekken over de voldoening*, een werkje, hetwelk het betoog moest leveren, dat de straffgeregtigheid Gode wezenlijk eigen is en zoo eeuwig en noodzakelijk, als alles wat behoort tot zijne van zelf bestaande en volmaakte natuur.

VAN HEMERT heeft ook bij dit vraagstuk den meest vrijen weg zelfstandig ingeslagen. Hij beantwoordde de vraag *ontkennend* en beweerde dus, dat men Gode geene hartstogten mogt toeschrijven; hij wees (bl. 194) op de kwade notie aan het woord verbonden, maar verdedigde de voorstellers der vraag,

die hartstogten en aandoeningen vereenzelvigd hadden (bl. 203). Hij keurde alle antropomorphisme ten aanzien van het Goddelijk wezen af; beweerde dat God een hartstogteloos, maar daarom „geen gevoelloos wezen was, daar ge„lukzaligheid zonder innerlijk gevoel of zelfbewustheid iets is, wat zich zelf „verwoest." (bl. 228) Volgens v. HEMERT zou „de minste afhankelijkheid, „de geringste bepaling, God van buiten aankomende, met het gansche denk„beeld zijner oneindige volmaaktheid duidelijk en kennelijk strijden" (bl. 231) „Bij hem kan nimmer bewustheid van vermeerderde volmaaktheid plaats heb„ben, dewijl zijne volmaaktheid voor geene vermindering vatbaar is (bl. 225)."

Ligt houde ik den lezer te lang bij het voorgestelde vraagstuk op, maar het was in dien tijd een merkwaardig verschijnsel. VAN HEMERT verdedigde open en rond de leer der *wijsgeerige noodzakelijkheid*, zoo als PRIESTLEY die voorgedragen had, en hij drong aan op een wel begrepen voorstelling van Gods vrijheid, als de bron van diens gelukzaligheid. „Vrijheid" zoo sprak hij (bl. 258) „is nooit onverschilligheid; deze (de onverschilligheid) is altijd „eene onvolmaaktheid, en kan gevolgelijk in den Oneindige nimmer vallen. „Het is dus niet mooglijk, dat God zich zelven zoude bepalen, om niet wijs„lijk, niet heiliglijk te handelen. Zeker kan God niet anders handelen dan „Hij wil, en deze wil kan niet dan op eene, met zijne hoogst volmaakte „natuur overeenkomende wijze, bepaald wezen. Zoude iemand dwaas genoeg „zijn, om te beweren, dat God zoude *kunnen* willen 't geen tegen zijne heilig„heid, of de zedelijke regtheid zijner nature aanloopt?"

Loochent v. HEMERT het goed regt, waarmede Gode aandoeningen toegekend worden, hij ontslaat zich niet van de pligt, om de bezwaren welke tegen zijne zienswijze kunnen aangevoerd worden, op te lossen. Wijst men hem op het zedelijk kwaad, welks aanwezen noodwendig Gods ongenoegen moet opwekken; hij beweert, dat het kwaad voor God een *ens negativum* is, welks bestaan Hij gewild heeft, dat wil zeggen: de *zondige daad* laat Hij bedrijven, wil Hij bedreven zien; daarom echter (bl. 292) „mag Hij de *oorzaak der zonde* „niet heeten; *want het is het niet-overeenkomen van het oogmerk des zondaars* „*met Gods bevel, waarin het zondige gelegen is.* Daar de zondige daad zelve „ongetwijfeld aan Gods plan of oogmerk voldoen moet, ziet een ieder, dat

»denelve, hoe slegt dezelve zij, met opzigt op de schepzelen, Gode geene on-»aangename gewaarwording geven of mishagen kan. Van agteren blijkt, dat »de zedelijk slegtste daden, en alle derzelver gevolgen of straffen, noodzaak-»lijk zijn, ter volvoeringe van het heerlijk oogmerk des Allerhoogsten. Het »kwaad is derhalve alleen in onze voorstelling, niet in die van God.«

Ik vraag geene verschooning voor de mededeeling van dit lange citaat; ik zal evenmin mijne sympathie of antipathie voor v. HEMERT's stellingen hier belijden; alleen dit heb ik bedoeld: met de stukken mijne bewering te staven, dat TEYLERS Genootschap eene wijsgeerige studie in het leven riep en met hare goedkeuring bekroonde, die na verloop van meer dan een halve eeuw niet onopgemerkt blijven mag. Gaarne verklaar ik, dat, naar mijn oordeel, de verhandeling van v. HEMERT verre boven die zijner mededingers staat en ik, in hare achteraanplaatsing en bekrooning met eene tweede zilveren medaille, het bewijs vinde, dat de toenmalige leden van het Genootschap zelve eenigermate terug deinsden voor stellingen en gevolgtrekkingen, die *zóó* in ons land nog niet waren verkondigd.

TEYLERS godgeleerd Genootschap liet eene lange reeks van jaren voorbijgaan, eer het op nieuw eene vraag uit den schat van het wijsgeerig denken ontleende; eerst in 1816 verlangde het een antwoord op de vraag: *Welke zijn de redenen, dat bij vele Godgeleerden en wijsgeeren zeker geheimzinnig gevoel, ook Mysticismus genoemd, meer veld schijnt te winnen? Is hetzelve niet gevaarlijk voor Godsdienst en zedelijkheid? Zoo ja, op welk eene wijze kan het best geweerd worden? En in hoe verre mag en moet het gevoel aan de koele redenering te hulp komen of haar vervangen bij het onderzoek, de beoordeeling en de toepassing van de waarheid en voorschriften van den natuurlijken en geopenbaarden Godsdienst?* BORGER's antwoord zag in 1819 het licht, werd bewonderd, geprezen en is ook ontegenzeggelijk een meesterstuk van — fraai latijn. Ik zal niet zeggen, dat hij de toen opkomende philosophische school van *Duitschland* niet begrepen heeft; liever beweer ik, dat hij het der moeite niet waardig gerekend heeft, naauwkeurige kennis van haar te nemen; blijkt het niet uit de *praefatio*, die hij voor de tweede uitgave plaatste? Maar zoo wel het bekroonde stuk als het feit der bekrooning leert ons duidelijk inzien, hoe men

gezind was ten opzigte van de philosophie. Toenmaals hield men philosopheren, zoo als FICHTE en SCHELLING dat deden, voor een soort van raaskallen, van onzin en zonderlingheden voortbrengen, waarvan men slechts vlugtig kennis behoefde te nemen, om er dadelijk al de dwaasheid van in te zien. Het Fichtiaansche *ik* en *niet-ik* was voor BORGER's vernuft een bron van kwinkslagen, en ging op zijn gezag voor eene afdoende proeve van Duitschen onzin door. Wie prachtige, grootsche latijnsche perioden lezen wil, leze nog eens die verhandeling; hij zal het niet vreemd vinden, dat zij bekroond werd en het zelfs natuurlijk keuren, dat de uitschrijvers daaraan den hoogsten lof toegekend hebben.

Eer ik den lezer verzoek mij te volgen naar dat gebied der Godgeleerdheid, op hetwelk TEYLERS Genootschap den weldadigsten invloed gehad heeft — dat der apologetiek — houde ik hem nog even staande bij de waarlijk belangrijke vraag betreffende *het nut der zendelingen en zendeling-Genootschappen*, welke, door J. HAAFNER beantwoord, den inhoud uitmaakt van het XXIIe deel der werken, in 1807 uitgegeven. *Welke dienst hebben de zendelingen in de twee jongst verloopen eeuwen aan de voortplanting des waren Christendoms gedaan, en welk eene vrucht heeft men van de tegenwoordig werkzame zendeling-Genootschappen, ten dezen opzigte, te wachten?* Daar heerscht in die vraag eene kalmte toen en nu gansch ongewoon, als er over de zending gehandeld wordt. Sinds de oprigting van het Nederlandsch Zendeling-Genootschap werd er ook in ons Vaderland meer op den toon der opgewondenheid, dan der kalme discussie over dat onderwerp gesproken. HAAFNER's arbeid vond weinig sympathie. Is zijn werk gansch en al verouderd? Zeker is in den loop der tijden de grond voor vele van de aanmerkingen, welke hij gemaakt heeft, weggevallen; geen zendeling predikt, terwijl hij zich niet zonder behulp van een tolk kan uitdrukken; geen hunner gebruikt meer het lokaas van tabak, sterken drank of dergelijke *deliciae;* maar is het zoo onjuist gezien, dat de trage vooruitgang van het zendingswerk voor een goed deel geweten moet worden aan het weinig wetenschappelijke van de opleiding dergenen, die met de verkondiging van het Evangelie belast zijn? Veel in het ongunstig oordeel, door HAAFNER uitgebragt, kan en mag niet meer worden beaamd, maar een onpartijdig onderzoek naar

de zaak en de middelen der zending onder de Heidenen is nog niet overbodig, en zeker is het vreemd, dat in ons land, waar zooveel schats gegeven, en zoo veel „opwekkende" redenen over de zending verbreid worden, de poging, welke TEYLERS Genootschap in 1846 aanwendde, om nogmaals de aandacht op eene wetenschappelijke discussie over dat onderwerp te vestigen, geheel vruchteloos bleef en het op de toen uitgeschreven vraag over het *Zendingswerk* niet één antwoord ontving.

En nu er ons toe gezet om in een korte schets een overzigt te geven van den invloed, dien het Genootschap op de rigting der apologetiek gehad heeft.

Vrees niet, dat ik de lange reeks van werken des Genootschaps, die hierbij in aanmerking komen, in alle bijzonderheden met u zal nagaan; veel van hetgeen op die honderden vellen gedrukt is, heeft zijn tijd gehad en — nu uitgediend. Ik wil liever iets anders doen; dit namelijk: in enkele trekken aantoonen wat de apologetiek gedurende de jaren, in welke het Genootschap zijne grootste werkzaamheid ontwikkelde, eischte, en wat door bemiddeling des Genootschaps daarvoor gedaan is.

In *Duitschland* bloeide het rationalismus, bij het einde der vorige en den aanvang der tegenwoordige eeuw — de waardij en het gezag der menschelijke *rede* moest onderzocht worden. Daar verhieven zich uit SEMLER's school, op voorgang van den meester, krachtige stemmen, die aan het *argumentum externum* alle bewijskracht ontzeiden — de betrekkelijke kracht van *uit- en inwendig* bewijs moest worden getoetst. De oorsprong der Godsdienst, zoowel der Christelijke als der Mozaische, werd door VOLNEY en DUPUIS in *Frankrijk*, door EBERHARD in *Duitschland* uit eene troebele bron afgeleid — zijne zuiverheid diende te worden gehandhaafd. De Exegetiek van het buitenland zocht deels uit sympathie, deels uit antipathie tegen de Godsdienst, de Mythische verklaring opgang te doen maken — die mythische hermeneutiek moest worden getoetst. De vruchten der humaniteit werden door philologen en philologische studien zóó voorgesteld, dat aan het geluk der oude volken niets scheen ontbroken te hebben — de praktische zegeningen van het Christendom eischten krachtige woorden van aanbeveling. En de universeele bestemming des Christendoms, door enkelen in twijfel getrokken, was wel waardig opzettelijk ge-

handhaafd te worden. Eindelijk vroeg het Genootschap, waarin dan toch eigenlijk het wezen des Christendoms bestond? P. VAN DER WILLIGEN beantwoordde die vraag; *hoe*, zullen wij later zien. Op SCHWEGLER's arbeid vestigde het den kritischen blik der geleerde wereld, en G. V. LECHLER gaf aan den wensch van het Genootschap gehoor; hij leverde een geheel anderen *Apost. und Nach-Apost. Zeitalter*; zeker wel met oogmerk om de school van BAUR te vernietigen, echter niet met dat gevolg. Doch beneden spreken wij uitvoeriger over boeken, die veel te veel in de thans hangende vraagstukken ingrijpen, dan dat wij ze niet nader zouden beschouwen. Hier zij het genoeg te weten, dat TEYLERS Godgeleerd Genootschap ze in het leven geroepen heeft.

Zietdaar, zoo ik niet faal, de apologetische vraagstukken, bij welke het Genootschap de aandacht der geleerden bepaalde, daarbij met de behoefte des tijds te rade gaande.

Zien wij wat het voor deze *principiele* vraagstukken gedaan heeft; daarna wat het deed voor enkele dogma's.

Kan men met grond beweren, dat de menschen immer, alleen door middel hunner eigene rede of redekavelingen, zonder behulp van eenig regtstreeksch, of meer onmiddelijk Goddelijk onderwijs, tot de regte denkbeelden van God en goddelijke zaken zouden hebben kunnen komen? Op deze vraag werd in 1797 door J. BROUWER en W. BRUIN, ontkennend geantwoord; „naast het geschenk der „natuur bezit de mensch de buitengewone weldaad der Godheid," (bl. 23 van deel XVI) beweerde de eerste, wiens betoog, wat strekking en resultaat betreft, eigenlijk volkomen omschreven is in het motto, dat de bekroonde met eene kleine wijziging van HORATIUS overnam:

sunt certi denique fines,
Quos ultra citraque nequit mens cernere verum.

Zijn medebekroonde leverde een werk, dat bijna gelijkluidend was met het zijne, hoewel minder van geleerden apparatus voorzien; diens gevoelens geven wij met zijne eigene woorden (bl. 164): „dat het *immer hebben kunnen bekomen* van zulke „regte denkbeelden van God, en die bovengemelde Goddelijke zaaken, of Gods„dienstige waarheden door de Rede alleen, zonder behulp van zulk een regt„streeks Goddelijk onderwijs; of het hebben *kunnen missen* van hetzelve, en

„die toereikenheid der Rede, niet met grond beweerd kan worden; maar wel „het tegendeel, dat naamlijk, de Rede alleen daartoe altijd ontoereikend, en „dat Goddelijk onderwijs daartoe altijd onontbeerlijk geweest is, en blijven „zal, en de menschen derhalve, zonder behulp van dat onderwijs, tot de regte „denkbeelden daarvan nooit zouden hebben kunnen komen."

Wat is nu het eigenaardige gebrek dezer stukken? wij kunnen het terugbrengen tot deze drie punten: I. volslagen gemis van ontwikkeling der hoedanigheid van het vermogen *rede*, van hare werking enz: II. geen de minste poging om het begrip *openbaring* eenigzins te bepalen, en III. zelfs geen zweem van strekking, om de verhouding van *rede* tot *openbaring* eenigzins te ontleden. Waarlijk, de rede scheen gelijk aan een groot schip, de openbaring aan den stoomsleeper, die het vaartuig in zee brengt, of van de klippen afhelpt.

SEMLERS zeer vrijzinnige inzigten aangaande de geringe waardij van het zoogenaamde *uitwendig bewijs* waren door zijne schriften en die zijner leerlingen hier te lande zeer verbreid. Het ontbreekt niet aan duidelijke sporen van veelvuldige lectuur van HENKE's *Magazin für Religions-Ph. Exegese und Kirch. Gesch.*, dat in 1794 is aangevangen en reeds in zijn eerste stuk de welbekende verhandeling van ZIEGLER bevatte: *Vernunft- und schriftmässige Erörterung, dass das Beweis fur die Wahrheit und Göttlichkeit der Ch. Religion, mehr aus der innern Vortrefflichkeit der Lehre, als aus Wundern und Weissagungen zu führen ist.* (S. 20 fgg.). Hoezeer dat stuk ook hier te lande de aandacht trok, blijkt aan ieder, die het XVe deel van TEYLERS Godgeleerde werken raadpleegt en de vier verhandelingen leest, die het bevat, van welke de tweede, mijns achtens, ongetwijfeld de beste, dat is de meest degelijke is. De noodzakelijkheid om het in- en uitwendig bewijs innig te vereenigen, wordt in al die stukken krachtig beweerd, maar beweerd naar het licht dier tijden. Ik noemde met bepaalde lofspraak de tweede verhandeling, welker auteur de ons reeds bekende, Leeuwarder Doopsgezinde predikant, J. BROUWER was; wilt gij opmerken, hoe hij, al beweert hij de noodzakelijkheid om beide bewijzen te vereenigen, toch gevoelt, dat het inwendige boven het uitwendige staat, leest eens wat hij schrijft bl. 244, „daar blijft dus niets anders over, dan dat wij

„den toetsteen, welken ons de rede aanduidt, en wiens gezach de schrift be-
„vestigt, bezigen, alvorens het gezach der wonderwerken, hoe ten vollen aan-
„neemelijk, naar de uitspraak van allezins geloofwaardige getuigen, gantsche-
„lijk te erkennen, en te doen gelden, om van de Godebetaamlijkheid der
„Christen-leere tot derzelver Goddelijkheid een rondstaand en overtuigend ge-
„volg te trekken." De wonderen op zich zelve hebben volgens hem geen ge-zag. — Die overtuiging was dus gewonnen, en deze winst was voor die tijden niet klein. Eene eerste schrede althans, om het wonder-geloof ter toets te brengen. Doch zij was niet genoegzaam, en bragt niet veel verder, zoolang de waarheid van het wonder gebouwd bleef op de axiopistie der getuigen, en het wonder beschouwd werd als eene werking, die de natuurlijke krachten van hem, die het doet, te boven gaat, dus onmiddelijke tusschenkomst van God vereischt. Ik kan echter van deze apologetische producten geen afscheid nemen, zonder den lezer op het verschijnsel gewezen te hebben, dat in de meergemelde verhandeling van BROUWER duidelijk de onwil wordt uitgesproken, om alle wonderen des O. V. aan te nemen; hoewel men — ik voeg het er bij — als men de wonderen des N. T. om den wille van de axiopistie der schrijvers aanneemt, dat ook doen moest ten aanzien van de in het O. V. verhaalde. Immers (bl. 238) belijdt de schrijver gaarne, „dat het meerder licht door proef-
„ondervindinge over de natuur en hare wetten verspreid, den christenen zeer
„vele gebeurtenissen, door de onkunde van vorige eeuwen, waarin boven al
„de schrijvers des Ouden Verbonds deelden, aan de onmiddelijke werking der
„Godsdienst toegekend, uit den lijst der wonderen heeft doen uitmonsteren."
Is het nog noodig aan te wijzen, *directe et diserte*, dat bij zulk eene beschouwing de schrijvers moeten boeten voor de latere vorderingen der natuurkennis? dat de auteur van deze verhandeling, niet consequent doorredenerende, niet gevoeld heeft, dat het einde van negatie niet te vinden is, als men eens één wonder aanneemt of één wonder loochent wegens overvloed of gebrek aan bewijs van axiopistie? Hoe weinig de geloofwaardigheid der getuigen op zich zelve bij deze kwestie afdoet; ik schrijf dit, terwijl in ons Vaderland het toetsen, bepalen, overwegen en handhaven van het *wonderbegrip* de Godgeleerden van de meest onderscheiden rigting bezig houdt; moet wel duidelijk

zijn voor een ieder, die het zich herinnert, hoe reeds een der oudste bestrijders van het Christendom, CELSUS, de axiopistie der *wonderverhalen* aannam, zonder aan het wonder de magt toe te kennen om tot het geloof te brengen. Hoe zou dat ook kunnen zijn? Axiopistie van een *verhaal* stelt nog niet de werkelijkheid van het verhaalde *feit* buiten allen twijfel. Geen getuigenis van geloofwaardigen zal een tegenstander van het wonder tot zwijgen brengen; het probleem van de mogelijkheid van het wonder kan voor die regtbank niet beslist worden. Wie in het wonder of hetgeen wij *wonder noemen*, de krachtige werking ziet eener magt over de stof, welke alleen het deel kan zijn van dengene, die door den band der innige gemeenschap met den Heer der Schepping verbonden is, bij dien hangt de aanneming van het wonder geheel af van de kennis, die hij heeft aan de hoedanigheid van den persoon, van wien het wonder verhaald wordt; geen magt van geloofwaardige getuigen zou hem kunnen bewegen, om dáár de wondermagt te erkennen, waar het geloof of de gemeenschap met God niet aanwezig blijkt te zijn; is zij aanwezig, 't zij zonder beperking, gelijk bij CHRISTUS; 't zij beperkt, gelijk bij de godsmannen vóór Hem en de schaar zijner getuigen na Hem, daar rust onze overtuiging aangaande de waarheid van het wonder niet op het woord des verhalers; zoo min als de waarheid der *zondeloosheid* en der *onsterfelijkheid* van den volmaakten mensch JEZUS CHRISTUS tot haren laatsten grond heeft het geloofwaardig getuigenis der verhalen, maar den indruk, dien zijn werken op de aarde heeft achtergelaten; evenzeer als wij *zondeloosheid* en *onsterfelijkheid* aan dien persoon toeschrijven, omdat Hij één was met God, zoo min willen wij de mogelijkheid van het wonder gebouwd hebben op de axiopistie van het verhaal; en achten wij het wonder mogelijk, het is omdat wij weten, hoe alle dingen, die Gode waardig en ten zegen van het Godsrijk zijn, kunnen plaats hebben door hem, die één is met God. — Doch den draad van het verhaal weêr opgevat. Men ziet het, BROUWER'S boek handelt over een zeer disputabel punt.

Behooren vrijheid van onderzoek en opregte liefde voor de waarheid steeds gepaard te gaan, TEYLER deed ze beide spreken, toen het den inhoud van het XIX^{de} deel zijner werken wereldkundig maakte.

Hadden VOLNEY in zijne *les Ruines*, en DUPUIS in zijne *Origine de tous les*

cultes een aanval gedaan op alle *religio positiva*, en beweerd, dat hetgeen in alle eeuwen een voorwerp van godsdienstige vereering geweest is, onmogelijk iets onstoffelijks wezen kan, maar iets moet zijn, wat onder de aanschouwing der zinnen valt, zoodat eigenlijk alle Godsdienst, de Joodsche evenzeer als de Christelijke, natuur-vergoding is; hadden zij, om in de schriftelijke oorkonden dier godsdienstvormen geen beletsel te vinden tegen hun beweren, tot de buitensporigste allegorische verklaringen de toevlugt genomen; J. F. VAN BEECK CALKOEN verdedigde tegen dezen aanval den goddelijken oorsprong der Mozaïsche en Christelijke Godsdiensten. Juist gezien was het, dat CALKOEN uitging van de opmerking, dat deze aanval niet gerigt was tegen de geschiedkundige, maar tegen de godsdienstige zijde der Mozaïsche en Christelijke Godsdienstvormen, en genoemde aanvallen *Christendom* en *Catholicismus* schromelijk verwarden. Niet moeijelijk valt het hem, de hoofdzaken der goddelijke Openbaring, 's menschen val, de wederoprigting en de Drieëenheid, zijnde deze de leerstukken, waartegen DUPUIS zijne voornaamste bezwaren gerigt heeft, als oorspronkelijke Joodsche en Christelijke voorstellingen te doen uitkomen; de authenticiteit van de Schrift is hem daarvoor ten waarborg; de overeenstemming in sommige godsdienstige denkbeelden van de Oostersche volken met die der Joden en Christenen, verklaart hij uit het feit, dat de laatsten de leermeesters van eerstgenoemden geweest zijn. Vraagt gij naar het gehalte van het thetisch zamenstel dezer apologetische proeve, men krijgt een juist denkbeeld van de hoedanigheid der verdedigingsmiddelen, welke gebruikt werden, als men bedenkt, dat de authenticiteit der Schrift vast staat en niet in twijfel wordt getrokken; dat de vormen, van welke het godsdienstig leven zich bedient, niet *als iets gewordens*, maar als *iets dat gegeven is*, beschouwd en beschreven worden; daar is verder nog geen spoor van eene historische interpretatie der gewijde boeken, evenmin als er gevoel van behoefte aanwezig is, om de hoedanigheid van de betrekking, in welke de Mozaïsche tot de Christelijke openbaring staat, te bepalen.

Het stuk heeft, even als de apologetiek van die dagen, geene andere dan negatieve waarde, en dan nog wel eene zeer betrekkelijke. Zoo min de aanval op de hoofdpunten gerigt was, zoo min liet de verdediging zich met deze in. De vraag: Is het Christendom uit God? werd, onveranderlijk, met *ja* beant-

woord, en dat *ja* beteekende: *onmiddellijk op Goddelijken last door* JEZUS, *als buitengewoon gezant uit den Hemel gekomen, aan de menschen medegedeeld, voorgezegd.* Het kon echter niet missen, of eene nadere toetsing van dit gevoelen moest haren tijd zien aanbreken. EBERHARD had beweerd, dat de Godsdienst, welke JEZUS en zijne naaste leerlingen verkondigd hadden, eene vermenging van Grieksche philosophie en Joodsche Cabbalistische wijsheid moest heeten, en dat de wonderen, gelijk ze in de Schriften verhaald worden, of uit der schrijveren onbekendheid met het natuurleven, of uit hun streven, om zedelijke waarheden in plastische vormen te schetsen, te verklaren zijn. Toen riep TEYLER's prijsvraag het meesterstuk van BORGER's belezenheid, vernuft en stijl in het leven, dat, met v. HENGEL's kalm en grondig betoog, in het XXVIe Deel der werken opgenomen, nog onze letterkunde ten sieraad is. Dat boekdeel is ook niet vergeten; men leest het nog, hoe beiden EBERHARD's betoog omvergestooten hebben; hoe BORGER, naar de kracht der hulpmiddelen, over welke hij beschikken kon, allerbelangrijkste opmerkingen over de Alexandrijnsche, Joodsche en Cabbalistische philosophie geleverd heeft. Maar ook in deze geschriften — de opregtheid doet het mij schrijven — is de negatieve zijde der bestrijding verreweg de beste. In beide verhandelingen doet zich bepaaldelijk het streven kennen, om volstrekt niets toe te geven aan de mogelijkheid, dat er voor den historischen vorm van het Christendom, zoo als het in de Schrift is opgeteekend geworden, in de toenmalige vorderingen van het godsdienstig of wijsgeerig denken aanknoopingspunten gegeven waren. Raadpleegt, om er u van té overtuigen, het tweede hoofdstuk van BORGER's disputatio, pag. 77 en volg., waar hij de λόγος-leer van PHILO ontwikkelt, en stellig beweert, dat zij zeer ten onregte tot verklaring van het Johanneïsche logos-begrip bijgebragt wordt. Het bevreemdt u bij een man, die eenige bladzijden verder, 89 en volg., den invloed van de Cabbala op de Apocalypse van JOHANNES niet ontkent, echter als ter verzachting er bijvoegt: „Auctorem apocalypseos librum suum habitu — quodam Cabbalystico exornasse, „ipsam doctrinam Cabbalysticam in ejus libro universe non reperiri.“ — Eindelijk ga ik het niet onopgemerkt voorbij, hoe BORGER, bij de bestrijding van EBERHARD's oppositie tegen het wondervolle, bloot als opponens te werk gaat, en zich de gelegenheid afsnijdt om zelf een eigen gevoelen over de wonderen

te uiten. Laat ons daarover hem niet te hard vallen; de vraag onderzocht alleen, of EBERHARD's meeningen den stempel der waarheid droegen. Ik twijfel echter, of v. HENGEL nu nog hetgeen hij in zijne bestrijding van EBERHARD beweerd heeft, aangaande den aard van het *buitengewoon goddelijke* der Christelijke openbaring, zou herhaald willen hebben; met zijn tijd beweerde hij, bl. 206, dat wij „in het geloof aan de leer van JEZUS, als die eener goddelijke „openbaring, dankbaar moeten berusten;" en hij hield het er voor, met de apologeten van zijne dagen, dat de wonderen juist het meeste tot de verbreiding des Christendoms bijgedragen hadden. Hoe veel ook nu in beide verhandelingen verouderd is, schat ik ze toch hoog als *veel* behelzende, wat nu nog der kennisneming overwaardig is. Zij zijn begonnen de aandacht te vestigen op de Grieksche en Joodsche wijsbegeerte, dus op de denkbeelden en voorstellingen, welke bij het denkende deel der wereld gevonden werden in den tijd toen JEZUS optrad. Hebben zij ook *verband* en *invloed* geloochend, waarderen wij althans dit, dat zij op die denkbeelden en voorstellingen de aandacht gevestigd hebben, wat toenmaals inderdaad iets geheel nieuws was. Den aard van de *goddelijkheid* van het Mozaïsme en het Christendom te bepalen, en beide te teekenen in wederkeerige verhouding, of in hunne betrekking tot het niet-Jodendom of het wijsgeerig Jodendom — daarvan was de behoefte nog niet diep genoeg gevoeld. Nog was de tijd daarvoor niet rijp.

't Zou kunnen schijnen, volgens ons geschiedkundig onderzoek van den loop en den gang, dien TEYLER's Genootschap aan de Theologische wetenschap gegeven heeft, dat het Genootschap volgens eene encyclopaedische indeeling ware te werk gegaan. Dat was natuurlijk het geval niet; het liet zich leiden door de kwestiën, welke aan de orde van den dag waren. Wij hebben alleen, eenigzins systematisch, in opvolging bijeengevoegd, wat in de werken van het Genootschap door breede klove van jaren gescheiden was. Lang reeds vóór de vraag over EBERHARD's stelsel, was de aandacht gevestigd op de mythische verklaringsmethode, die in *Duitschland* vele voorstanders telde: zij werden gevonden niet alleen onder hen, wier ingenomenheid met Mozaïsme en Christendom in twijfel getrokken mogt worden, maar althans evenzeer bij hen, die zoo als EICHHORN door ernstige zucht voor degelijke studie zich onderscheidden;

zelfs was GABLER (*Journal für auserl. Theol. Litt.*, II. 1. S. 45) zoo ver gegaan van te beweren, dat de bron van de mythische verklaring der Schrift gezocht moest worden in de meer juiste beoefening van wijsbegeerte en natuurkunde, in grondige navorsching van de letterkundige gedenkteekenen der oude volkeren, in de achting jegens de H. Schrift, die men niet prijs wilde geven, maar integendeel voor minachting bewaren. In 1810 kon TEYLER's Genootschap de welbekende beantwoording der vraag *naar den grond, de noodwendigheid, de waardij der mythische verklaringsmethode*, door J. H. PAREAU ingeleverd, bekroonen, en in 1814 (Deel XXV) door den druk gemeen maken. Bestond er vóór de uitgave van die verhandeling bijna algemeen in ons vaderland een bange schrik voor de mythische methode, deze werd verdubbeld door het werk van PAREAU. Overal vond hij historie, nergens eene plaats voor mythe; de oude voorstelling, door de traditie aan de geschiedkundige boeken des O. V. gegeven, hield hij vol; de synoptici hadden elkander, JOHANNES de synoptici gebruikt. EICHHORN's Ur-Evangelie achtte hij ook een steun der mythische interpretatie te zijn. MOZES had den Pentateuch, DANIEL het boek, dat zijn naam draagt, geschreven; de *kinderen Gods*, Gen. VI, zijn zonen Gods, brave menschen; een fabel als die van de *reuzen* kan niet in den Bijbel geduld worden, het woord worde vertaald: *kloek van gestalte;* de worsteling JACOB's is een feit, gelijk JEZUS' verzoeking in de woestijn, of misschien een visioen. TEYLER gaf in dit deel eene proef, hoe ver men het brengen kon met de bestrijding van een stelsel, dat uit de Philologie in de Theologie overgebragt was. Het boek getuigt zeker van de onmiskenbare geleerdheid zijns schrijvers, maar ook van diens ultra-conservatieve rigting; het voedde de meening, dat de redelijke verklaring altijd de letterlijke moest zijn, en de weinig doordenkende lezer moest zich wel verbazen over de domheid der Duitschers, die mythen in den Bijbel durfden vinden. Maar de wetenschap was door dat onderzoek niet gediend; deze overtuiging verkreeg zij, en daarvoor dankt zij het Genootschap, dat eerst en voor alles *formaliter* de schriften des O. en N. Verbonds moesten onderzocht worden, dat wil zeggen, de oorsprong, de vervaardigingstijd, de bestanddeelen der schriften, uit welke de Bijbel bestaat. De buitensporigheden van KANNE, HEYNE's meest excentrieken leerling, waren

ligt te bestrijden; de gevoelens van ECKERMANN, VATER, DE WETTE niet zoo gemakkelijk op zijde te schuiven.

PAREAU's antwoord was ingezonden, toen de vraag ten tweedenmale werd uitgeschreven. Bij hare eerste uitschrijving in 1807 was er slechts één antwoord ontvangen, en niet bekroond, dat later zonder naam des auteurs het licht zag onder den titel van *Gesprekken over de mythen in den Bijbel*, Haarlem 1809. Volgens dat geschrift werden in het boek Genesis 15 mythen erkend, vooral in de 3 eerste hoofdstukken; verder worden KAÏN's en ABEL's geschiedenis, Babels torenbouw, de Zondvloed, de verwoesting van Sodom, het gebeurde met LOTH's huisvrouw, de opoffering van ISAAC, de worsteling van JACOB, JOZEPH's droomen als zoodanig beschouwd: van deze verhalen weet de auteur geene goede verklaring te geven, als hij zich aan de letter bindt; hij houdt het er voor, dat MOZES „die verhalen geleverd heeft zoo als hij ze vond, ze dus geenzins ge„schreven heeft naar zijn tijd, maar ze aangewend heeft tot het staatkundige „en godsdienstige oogmerk zijner wetten en instellingen" (bl. 104); de bijbelschrijvers, verklaart de ongenoemde, (bl. 148) „de bijbelschrijvers drukken bij „voortduring eenen onmiddellijken invloed van JEHOVA uit, waar wij, naar „onze denkwijze en in onze taal, slechts den gewonen middellijken zamenhang „van natuurlijke oorzaken en gewrochten zouden te kennen geven. De schran„dere oordeelkunde van onzen tijd, is, op taalvormige gronden, meer gelukkiglijk geslaagd in het aannemen en uitleggen van die menigvuldige spreek„wijzen, welke uit de oude taal (der Hebreeuwen) tot de schriften des N. V. „zijn overgebragt." Deze onbekende behoorde gewis tot de ultra-liberale theologen van dien tijd. Open betuigde hij (bl. 17), dat hij van heeler hart het Christendom aannam, maar „dat niet de geschiedenis, niet het boek als zoo„danig, waarin het vervat is, maar de zelfstandigheid der leere zelve mij tot „steunpunt voor mijn geloof en voor mijne hope in de toekomst is." Sterke en algemeene afkeuring vond het geschrift, maar of het dat kwaad gesticht heeft, waarvoor men in die jaren vreesde, daaraan twijfel ik zeer. Ik heb er op gewezen als op een maatstaf voor de kennis dier tijden: dit boek werd afgekeurd, PAREAU's verhandeling bekroond; het meerendeel van de hedendaagsche theologen verwerpen PAREAU's resultaten, terwijl zij met de denkbeel-

den, door dien anonymus geuit, in zooverre instemmen, als zij eene meer of min daarmede verwante beschouwing voordragen, die voor den Bijbel nooit schadelijk kan zijn, omdat zij *inhoud* en *vorm* van de Godsdienstige waarheid, wier oudste oorkonde de Bijbel is, scherp leert onderscheiden.

Hoe veel grooter in de dagen, wier geschiedenis ons thans bezig houdt, de afstand van *Duitschland* tot *Nederland* was, dan in onzen leeftijd, toch werd hier kennis genomen van de hoedanigheid der philologische, of misschien is het juister gezegd, belletristische rigting, die daar opgang maakte. WIELAND verhief in zijne geschriften, zoo als de *Eutkanasia* en *Agathodaemon*, de gelukkige tijden van het leven en sterven der oude volken, en liet het alzoo duidelijk uitkomen, dat zeer ten onregte de zegeningen der Christelijke beschaving boven die van den klassieken tijd geprezen worden. Opdat deze meening, van welke waarlijk WIELAND niet de eenige voorstander was, naauwkeurig getoetst zoude worden, stelde TEYLER's Godgeleerd Genootschap de vraag voor (op welke N. G. VAN KAMPEN's antwoord als Deel XXIV is uitgegeven): *of de lofspraken, zoo menigmaal, ook bij schrijvers van naam, aan de deugd en het geluk der oude volken ten koste van latere tijden toegezwaaid, en van waar zelfs niet zelden tegenbedenkingen ontleend zijn tegen de Goddelijkheid van het Christendom, indedaad gegrond zijn, en tegen het Christendom gelden? Dan of men, integendeel, goede redenen hebbe, om de volkeren van den tegenwoordigen tijd en derzelver toestand, in vergelijking met de beschaafde natiën der oudheid, voor beter en gelukkiger te houden? en zoo Ja, in hoe verre zulks aan de Christelijke Godsdienst moet worden toegekend?* Dat in de geleverde beantwoording vrij aanmerkelijke gebreken op te merken zijn, zoo als de fout, dat eerst het geluk, dan de deugd der oude en hedendaagsche volken vergeleken wordt; dat er in het grootste gedeelte van de verhandeling alleen over Grieken en Romeinen gehandeld wordt, en de klemmende kracht van het betoog zeer veel te wenschen overlaat; dat alles ontneemt niets van de regtmatigheid van den lof, die aan het Genootschap toekomt voor de juistheid van den tact, waardoor het bij het uitschrijven van de vraag geleid was. Dat zelfde zij gezegd van de vraag: *in welk opzigt mag men redelijker wijze onderstellen, en op goede gronden besluiten, dat de verbreiding der Evangelie-leer oorspronkelijk door God be-*

doeld is? In hoe verre is dat doel reeds bereikt? En hoe laat zich, op die wijze, de tegenwerping der ongeloovigen, ontleend uit de schijnbaar nog zoo onvolkomene uitbreiding dier leere onder het menschdom, vergeleken met hetgeen daaromtrent in oude tijden voorspeld is, het best en meest voldoende oplossen?

Hare beantwoording door J. W. STATIUS MULLER en den bovengenoemden N. G. VAN KAMPEN, opgenomen in Deel XXIII der Werken, 1809 uitgegeven, strekt bij uitnemendheid, om de wat duister uitgedrukte bedoeling van het vraagstuk op te helderen. De voorgestelde vraag hangt zeer naauw zamen met die over het nut der Zendelingen en Zendeling-Genootschappen; had HAAFNER zich over deze min gunstig uitgelaten, het Genootschap scheen te beseffen, dat het geschilpunt dieper opgehaald moest worden. Het stelde dus de vraag voor over de uitbreiding van het Christendom, en drukte het zegel van goedkeuring op twee verhandelingen, welke beide, bij veelzijdig verschil, zamenstemmen in de meening, dat *niet eene algemeene, slechts eene betrekkelijke uitbreiding des Christendoms*, niet onder *alle*, slechts onder *zeer vele* volken, in het oogmerk van God ligt, welk oogmerk uit het onderwijs der rede en der schrift kennelijk is. Ook STATIUS MULLER bevestigt (bl. 230 en volg.) het beweren van HAAFNER, dat de Zendelingen tot dien tijd weinig nut uitgerigt hebben. Hij schrijft aldus: „eerst trachte men hunne (der heidenen) verstandelijke vermogens „te ontwikkelen, men leere hen eerst, hunne ligchamelijke behoeften op eene „meer verstandige wijze te bevredigen; men verbetere hunne leefwijze; men „leere hen den akker bouwen, en zulke gereedschappen vervaardigen, als tot „gerijf des levens noodig zijn en waardoor tevens hun geest in nadenken ge„oefend wordt; men leere hen gebruik maken van hunne rede en de genoe„gens van gezellige verkeering en van het stille huiselijke leven genieten, in „één woord men make hen eerst tot redelijke bewoners der aarde." Deze wijze van zien beantwoordde volkomen aan de begrippen, welke èn de schrijver, èn de tijd, waarin hij leefde, aangaande het wezen des Christendoms koestert; *Christen* en *zedelijk beschaafd* zijn, waren hem zeer verwante begrippen: het Christendom de voltooijing van de beschaafdheid. Een afdoend getuigenis voor deze stelling biedt mij eene uitdrukking uit de verhandeling van

v. KAMPEN; (bl. 267 en volg.) "niettegenstaande het een der hoofdoogmerken "van het Apostolische Christendom is, om al het kleinhartige, het nationale, "het wreede uit den Godsdienst te verbannen, om te toonen dat God een "Zaligmaker is aller menschen, meest der geloovigen, niet alleen de God der "Joden, maar ook de God der Heidenen en geen aannemer des persoons, "maar dat in allen volke, hij, die Hem vreest en geregtigheid werkt Hem aan-"genaam is, dat de menschlievende Samaritaan den hardvochtigen Joodschen "Priester verre overtreft; dat de Heidenen zich zelv' een wet zijn en het goede "werkende, heerlijkheid, eere en vrede te wachten hebben; niettegenstaande "dit alles bleef men hardnekkiglijk den Heidenen, zonder onderscheid, de Zalig-"heid ontzeggen en op het voetspoor van AUGUSTINUS, hunne edelste daden "blinkende zonden noemen." Beide deze verhandelingen hadden tot schrijvers dissenters, een Luthersche en een Doopsgezinde; ligt is het te veronderstellen, dat een Hervormde anders en veel meer toestemmend op de vraag zou geantwoord hebben. Wij bezitten daarvoor een afdoend bewijs in de onbekroonde maar toch (1809) uitgegeven verhandeling van RHIJNVIS FEITH *over de uitbreiding des Christendoms.* Stellig verklaart FEITH, dat God de kennis des Christendoms eindelijk tot alle redelijke bewoners der aarde zal uitbreiden. Nu reeds is de Evangelieleer te diep geworteld in de harten en landen der volkeren, dan dat er mogelijkheid voor het denkbeeld of vrees van algeheele verdwijning des Evangelies zou kunnen bestaan. Na op deze en dergelijke wijze zijne stelling op redelijke gronden verdedigd te hebben, beroept FEITH zich op den Bijbel; plaatsen als Gen. XXII. 18 doen hem woorden schrijven, gelijk wij ze (bl. 21 zijner verhandeling) lezen: "Een der vroegste beloften van God draagt "reeds zichtbaar dit kenmerk van algemeenheid: in uwen zade, zegt God tot "den eerbiedwaardigen ABRAHAM, (Gen. XXII. 18) zullen alle geslachten der "aarde gezegend worden." De lezer gevoelt reeds, hoeveel er aan het klemmende van dit deel des betoogs ontbreekt; maar waar FEITH (bl. 55 en volg.) over de inwendige voortreffelijkheid van de christelijke waarheid als waarborg voor de eindelijke zegepraal van het Christendom spreekt, geeft hij bladzijden te lezen, in welke hij zich verheft boven het gros van de Theologen zijns tijds, en aan het Christendom als gelukzaligheids-leere opgevat, de eenig ware be-

teekenis toekent: die van bevrediging der eeuwig onveranderlijke geestelijke behoeften van den inwendigen mensch.

Een oogenblik rust zij schrijver en lezers vergund! Overzien wij de afgelegde baan, wij kunnen dan op goede gronden de stelling verdedigen, dat de werkzaamheid van TEYLER's Genootschap vooral de rigting had, om *principiele* vraagstukken ter behandeling voor te stellen. De kwestien tot hare principes te herleiden, dat wilde het, en dergelijke kwestien waren voornamelijk de onderwerpen, op welke TEYLER's Genootschap de aandacht der godgeleerde wereld vestigde; want doorgaans openbaarde zich het streven, om bij de geschillen die de theologische wereld in beweging bragten, de aandacht terug te leiden tot het principe, dat dikwerf te midden van den strijd over het hoofd gezien werd.

Terwijl het leerstuk der verzoening sinds eeuwen een voorwerp van de onderzoekingen der geleerden geweest was, had het ook in ons Vaderland veler gedachten openbaar gemaakt. Het Haagsch Genootschap had reeds in 1791 TEN OEVER's opstel *over de leer der voldoening*, een jaar later dat van LIEFSTING *over de leer der verzoening*, uitgegeven, en in 1803 dit betoog voorgesteld, dat *volgens de doorgaande leere des Bijbels de Heer* JEZUS *in zijne gehoorzaamheid, lijden en sterven, moet worden aangemerkt als borg van zondaren, die daardoor in hunne plaats aan Gods gerechtigheid genoeg gedaan en hun het eeuwige leven verworven heeft; met wederlegging van hedendaagsche daarvan verschillende gevoelens.* D. K. HARMSEN leverde het en hield de oude typiek der offerande vast (bl. 40 en volg). De geliefkoosde vergelijking van CHRISTUS met het zoenoffer des O. V. scheen gevestigd en voor geene tegenbedenking vatbaar. Daarom was de vraag van TEYLER zoo tijdig: *van welken aard waren de zoenofferanden onder het O. V? Heeft de dood van* CHRISTUS *daarmede eene genoegzame overeenstemming, om met de daad in het licht van een zoenoffer beschouwd te worden? Zoo ja, hoe verre strekt zich deze overeenstemming uit?* Teregt bekleedde de verhandeling van RINSE KOOPMANS in het XXI^ste^ deel den eersten rang. Zij bevat eene juiste bestrijding van het overdrijven der vergelijking; zij toonde het willekeurige, het weinig regtmatige van de typische beschouwing aan, en liet vooral helder de waarheid uitkomen, dat JEZUS zelf nooit zijn dood met het offer des O. V. vergeleken had. Latere antiquarische nasporingen hebben

aan het eerste deel van KOOPMAN's onderzoek zijne waarde ontnomen, maar het negatieve deel van het stuk blijft nog steeds belangrijk. Het bragt eene meening aan het wankelen, die op de populair-kerkelijke voorstelling grooten invloed gehad heeft, en een der steunsels van de satisfactie-theorie werd alzoo omvergestooten. Een ander voorbeeld, hoe TEYLER de kwestien ten principe behandeld wilde hebben! Naauwelijks was ook in ons Vaderland de nieuwe Duitsche zienswijze aangaande het stuk der inspiratie bekend geworden, vooral door PLANCK's *Einleitung* en TOLLNER's, *die göttliche Eingebung der H. S. untersucht*, of TEYLER's genootschap stelde de vraag voor: *over den invloed van de karacters en denkwijze der Evangelisten en Apostelen op derzelver schriften?* Het antwoord van v. HENGEL zag in 1815 als het XXVIIe deel der werken het licht. Meer dan 40 jaren zijn er sedert verloopen, en nog ken ik aan dat boek hooge, zeer hooge waarde toe. Wetenschappelijk en grondig toont het dien invloed aan, bestrijdt de overgeleverde en verkeerde gevoelens van inspiratie, die „tot nuttelooze kunstenarijen" (bl. 86) voeren, en bepaalt de ingeving tot de zorg „dat deze mannen zich in zaken, den Godsdienst betreffende, „aan geene dwaling schuldig maakten, hetzij door eene tegen de waarheid „strijdende voorstelling der Evangelieschе geschiedenis, hetzij door eene voor„dragt van leerstukken, welke tegen den Geest des Christendoms inliepen" (bl. 87). Zonder te bepalen, waarin de werking dier ingeving bestond, is het v. HENGEL genoeg „zooveel in het midden te brengen, dat men de ingeving „van hunne schriften niet wel anders, dan in den voorgedragen *ontkennenden* „*zin* kan opvatten." Later nemen wij dit geschrift nog eens in handen: nu slechts wijzen wij er op, als eene proeve van den trant, waarop TEYLER's Genootschap eene kwestie, die het principe raakt: de vraag, of de ingeving de eigenaardigheden van den Apostel of Evangelist ophief, ter sprake gebragt heeft.

Nog bleef er voor TEYLER's Genootschap eene grootsche taak bewaard: de geleerde wereld aan te sporen tot het navorschen van de beide leerstukken, welke de grondzuil van het protestantisme en de scherpe afscheiding tusschen dit en het Catholicisme vormen, de begrippen van *Hervorming*, *Kerk* en *Overdeering*. Het heeft zulks gedaan in de bekroonde verhandelingen van L. WEYD-

MANN en M. SCHAAF GRATAMA, die met de door het Haagsch Genootschap in 1831 en 1832 uitgegeven verhandelingen van R. J. DE GEER, *over het zedelijk karakter der voornaamste hervormers in de zestiende eeuw en den invloed, welken derzelver zedelijke grondbeginsels, op hetgeen zij hebben ondernomen en verrigt uitgeoefend hebben*, en van D. T. HUET, ten betooge, *dat het verschil van gevoelens, hetwelk onder de protestanten plaats heeft, geen grond oplevert om vast te stellen, dat het Protestantismus zelf niet kan blijven bestaan, maar uit zijn aard vervallen moet*, zeker geene gansch verwerpelijke bijdragen tot de geschiedenis der hervorming leveren, hoewel zij te weinig het resultaat zijn van wijsgeerig-historisch onderzoek aangaande de oorzaken en beginselen der hervorming, gelijk dat later vooral ingesteld is. Waarheidsliefde gebiedt mij, den lezer den goeden raad te geven, om bij het lezen van het XXXIe deel van TEYLER's werken de scherpzinnige aanmerkingen, welke KIST op den inhoud maakte (*Ned. archief* I. bl. 189 volg.) vooral ter harte te nemen. Wat goeds wij te danken hebben aan het werk van KIST, *over de Ch. Kerk*, aan dat van J. H. STUFFKEN, *over de kerkelijke overlevering*, evenzeer als aan het geschrift van I. J. DORDES *over de tekstkritiek*, stellen wij later in het licht; hier vermelden wij slechts het feit, dat wij ze aan TEYLER's Genootschap te danken hebben.

Eenen langen — maar ik hoop toch niet vervelenden — togt hebben wij afgelegd; een blik geslagen op den theologischen arbeid, dien TEYLER's Genootschap in het leven riep. Verzuimen wij niet elkander op het verschijnsel te wijzen, dat vele der uitgeschreven vragen geene, of geene voldoende, antwoorden uitgelokt hebben. Zoo b. v. vroeg TEYLER's Genootschap vruchteloos eene oordeelkundige beschouwing van het *testimonium Spiritus Sancti;* van het inspiratie-begrip, van de leer des N. V. over de schriften des O. V. enz. In dat opzigt was het vaak even ongelukkig als het Haagsche Genootschap, dat evenzeer talloos vele vragen vruchteloos voorgesteld heeft. Zonder daarover te jammeren wijzen wij alleen op dit feit als bewijs, hoezeer beide genootschappen getracht hebben leven en gang in de ontwikkeling der wetenschap te houden. Veel van hetgeen bekroond en gedrukt is heeft nu geene andere dan historische waarde, in dien zin namelijk, dat het ons getuigt, hoe deze of gene min of meer beroemde godgeleerde over eenig vraagstuk dacht, en in

hoe verre zijne denkbeelden de goedkeuring van bevoegde beoordeelaars mogten verwerven.

Naarmate de vragen, door TEYLER gesteld, veel meer beginselen betroffen, dan die van het Haagsch Genootschap, bezitten de werken van eerstgenoemde Stichting over het geheel meer blijvend belang; zij hebben meer theologische gehalte. Ik grond die overtuiging echter niet alleen op den aard der vraagstukken; ik bouw ze ook op de kerkelijke kwaliteit van de mannen, die bekroond zijn. Vergunt mij bij deze gelegenheid ook een offer te brengen aan het statistisch streven van onzen tijd, en hier een klein overzigt te geven van het verschil in geloofsbelijdenis der bekroonden bij beide genootschappen.

TEYLER reikte *een en veertig*, het Haagsch Genootschap *zes* medailles uit aan zulken, die geene lidmaten van het Hervormde Kerkgenootschap waren. Dat groot verschil kan geene toevalligheid zijn; het moet in het wezen der zaak zijn oorsprong hebben; daar moet voor dit vreemde verschijnsel eene afdoende reden te geven zijn.

De zaak is echter zeer verklaarbaar; het Haagsch Genootschap had, vooral in de eerste veertig jaren van zijn bestaan, een zeer bepaald, om niet te zeggen uiterst beperkt apologetisch doel: de handhaving der waarheden van de Christelijke openbaring, zoo als die waarheden in de Symbolische Schriften der Hervormde Kerk geformuleerd waren. Het kon dus naauwelijks anders, of dissenters stonden eigenlijk buiten den kring dergenen, die de bevoegdheid hadden, om aan die taak hunne krachten te wijden. Vraagt men ons, of het Genootschap aan dit zijn doel beantwoord heeft; wij beantwoorden die vraag toestemmend, en zegenen de nagedachtenis van velen, wier schriften in die tijden bij menigeen de overgeleverde waarheid tot een voorwerp van belangstelling en liefde gemaakt hebben; maar wij roemen toch vooral de gewijzigde rigting, welke het Genootschap in latere jaren aangenomen heeft, toen de taak der apologetiek groote verandering ondergaan moest, en dien ten gevolge ook de inhoud en het gehalte der vragen veelvuldig gewijzigd werd. Zoodanige wijziging behoefde bij TEYLER's Genootschap niet plaats te grijpen; van den dag zijner oprigting af had het zich een veel minder beperkten werkkring

voorgeschreven; naar den wil zijns Stichters vereenigde het terstond de beoefening der „natuurlijke en geopenbaarde Godsdienst," en had tot bestuurders leden uit de toen vooral hoogst liberale Broederschap der Doopsgezinden. Tot dat kerkgenootschap behoorden de meeste der bekroonden; deze, aan geene formulieren of belijdenis-schriften gebonden, toonden de vrijheid van Evangelieopvatting in de ruimste mate te waarderen. Vraagt of het denkbaar is, dat BROUWER, driemaal bij TEYLER bekroond, onder de bekroonden van het Haagsch Genootschap eene plaats gevonden had?

Eischte TEYLER's Genootschap tot voor korte jaren, dat de Duitsche taal bij de beantwoording eener prijsvraag buitengesloten bleef, misschien wel uit antipathie tegen Duitsche speculatie en duisterheid; het Haagsch Genootschap heeft van den aanvang af ook Duitsche Theologen onder zijne bekroonden geteld, en in dit opzigt meer naar buiten gewerkt en over onze grenzen van zich doen spreken dan TEYLER's Stichting.

Zoo zien wij — en wij eindigen met die opmerking deze schets van den invloed, welken beide genootschappen op den gang der theologische wetenschap gehad hebben — zoo zien wij eene conservatieve en kerkelijke rigting door het Haagsche, eene meer liberale door TEYLER's Genootschap bevorderd; jaren lang loopen die rigtingen naast elkander, tot zij eindelijk ineenvloeijen, en niet meer te kenmerken zijn met dergelijke epitheta. Nu kennen zij geenen anderen eisch dan grondige, zuivere wetenschappelijkheid, van waar ze kome, wie ze aanbrenge!

De voorgang van het Buitenland.

Voorzigtigheid verbiedt mij, in dit gedeelte van ons onderzoek al te bepaald te spreken; met opzet gebruikte ik daarom het woord *invloed* niet, nu wij trachten na te sporen, of er ook verband bestaat tusschen de ontwikkeling der theologie, gelijk die buiten en binnen ons vaderland beoefend werd? Meestentijds toch is men zich van den *invloed*, onder welken men zich bevindt, slechts ten deele bewust; zelden slechts kan men bepaald aanwijzen, wat Wettiaansch, wat Schleiermacheriaansch enz. in onze zienswijze heeten moet.

Het valt niet met juistheid aan te wijzen, hoe ver of hoe diep een denkbeeld van elders ontleend in onze ziel en in ons leven grijpt. Het gaat zoo met den individuëlen mensch, het gaat zoo met de wetenschap. Wij, daaraan gedachtig, letten in deze § alleen op datgeen wat het buiten twijfel stelt, dat men in ons vaderland kennis genomen heeft van de wijze, op welke de theologie daar buiten zich ontwikkeld heeft. Natuurlijk verwacht men hier niet, en vreest men hier niet voor eene breede lijst en opgave der uit het Duitsch, Fransch en Engelsch vertaalde werken; zulk een doelloozen arbeid spaar ik den lezer en mij zelven, en wel met te ruimer conscientie, daar ook in onze taal *naamlijsten* van boeken niet ontbreken, die een gemakkelijk overzigt verschaffen. Maar wat ik doen zal en doen wil is *dit:* in eenige sterk sprekende voorbeelden aantoonen, hoe men hier te lande het oog gehouden heeft op de ontwikkeling van de theologie buiten de grenzen; hoe men ter eene zijde geen moeite gespaard heeft om de inzigten en meeningen van daar herwaarts over te planten; ter andere zijde, langen, ja zeer langen tijd voor buitenlandsche theologie naauwelijks eene andere en meer passende benaming scheen te kennen dan *neologie*.

Het bijeenzoeken en overzien van de bouwstof voor den inhoud dezer § heeft mij werkelijk aangename oogenblikken geschonken; het leerde mij, hoe volijverig een reeds ontslapen voorgeslacht het oog gehouden heeft op de buitenlandsche theologie. Mag ik hier nog eene schrede achter 1787 zetten? Vergun mij dan u te wijzen op de *algemeene bibliotheek, vervattende naauwkeurige en onpartijdige berigten van de voornaamste werken, in de geleerde waereld alom van tijd tot tijd uitkomende.* De uitgave ving aan in 1777; het eerste stuk levert u dadelijk eene kritiek van KENNICOTT's *Vetus Testamentum Hebraicum;* loop het eens verder door: beoordeelingen van PRIESTLEY's *overeenstemming der Evangelisten*, FARMER's *over de demonische bezetenen*, CHANDLER's *over de brieven aan de Galatiers*, enz. trekken uwe aandacht in dat eerste deel; het tweede geeft u een zeer oordeelkundig overzigt van SEMLER's *paraphrasis II*ae *epistolae ad Corinthios.* Zij was toen naauwelijks een jaar in het licht, en hoe onbevooroordeeld de ongenoemde dat doet, mag ik wel met deze regelen uit gezegde recensie (bl. 149) als ter loops aantoonen: „de geleerdste mannen, die

„door geene vooroordeelen, noch door gebrek aan vrijheid van onderzoek en „van te durven zeggen 't gene zij denken, belemmerd worden, tragten thans „meer dan ooit, de tot nog toe heerschende gebreken te verbeteren; en on- „der dezelven verdient buiten twijfel de wijdvermaarde en zeer geleerde Heer „SEMLER in 't bijzonder genoemd te worden: want, schoon het ons voorkomt, „dat die beroemde en grote Man somtijds zelfs op oordeelkundige gissingen, die „niet geheel zeker zijn, schijnt af te gaan; egter verdient hij, om van zijne „uitgestrekte geleerdheid niet te spreken, gewisselijk den grootsten lof, zo „door zijn voorbeeld in de wijze van de Schriftuur te verklaren, als door zijne „openhartigheid, waarmede hij zijne gedagten aan de waereld mededeelt, en „de smaadheden der onkundige en slaafsche zielen veragtende, zich boven „dezelven verheft. Jammer is het, dat hij niet beschaafder, klaarder en „zuiverder Latijn schrijft." Verder vindt gij een zeer aanprijzend woord over de toen pas vertaalde *inleiding op het N. T.* door MICHAELIS; daarna wordt gij gewezen op NIEMEYER's *characterkunde des Bijbels* en STEINBART's *zamenstel der zuivere wijsbegeerte;* in het derde deel leest gij aankondigingen van LOWTH's *Jesaia*, HUME's *dialogues concerning Natural Religion*, terwijl het genoeg zal zijn uit het vierde deel de uitvoerige beoordeeling van PRIESTLEY's *geschiedenis van 't bederf des Christendoms* te noemen, om in korte trekken het bewijs te leveren, dat reeds in die dagen, bij weinige en veelzins belemmerde communicatie, naauwkeurig het oog gehouden werd op den gang der buitenlandsche theologie; voeg daarbij, dat in die *algemeene bibliotheek* tientallen fijngedrukte bladzijden *letternieuws* uit het buitenland te vinden zijn, en gij zult er u met mij over verblijden, dat met zooveel belangstelling de rigtingen van het buitenland gadegeslagen werden. De liberale inhoud van die *algemeene bibliotheek* (zij werd bij J. DOLL uitgegeven, die toenmaals de uitgever van liberale litteratuur schijnt geweest te zijn, hetgeen ik opmaak uit de bijzonderheden, dat hij v. HEMERT's zeer geprezen uitgever was, en er bij hem tegen *de peinzende Christen* van P. BROES een *denkende Christen*, met blijkbare oppositie, het licht zag) heeft de algemeene deelname daaraan niet bevorderd, blijkens de klagt der Redactie, welke wij lezen in het 3e deel bl. 683 en volg. Verwonderen mag dit ons niet, daar de groote meerderheid der leeraars

en hoogleeraars over het geheel tegen de buitenlandsche theologie, wegens haren liberalen gang, sterk waren ingenomen.

Sedert in het jaar 1803 de *Bibliotheek van theologische letterkunde* uitgegeven is, werd ons Vaderland voortdurend op de hoogte der wetenschappelijke ontwikkeling van het Buitenland gehouden. Merkwaardig is het, *hoeveel* buitenlandsche werken daarin aangekondigd zijn. Zie maar eens de eerste Jaargangen in: in dien van 1803 vindt gij aankondigingen, zoo wel van HENKE's *neues Magasin* en *Museum*, als van MORUS' *super hermeneutica N. T. Acroases academicae;* in 1804: van den Commentaar van den *Heidelbergschen* PAULUS zoowel als van G. C. STORR's *Lehrbuch der ch. Dogmatik;* in 1805 wordt EICHHORN's *Einleit. in das N. T.* 1er th., waarin deze zijne hypothese over het Ur-Evangelie bepleit, evenzeer besproken als VILLER's *Darstellung der Ref. Luthers;* in 1806 worden korte berigten over werken van AUGUSTI, HENKE, TITTMANN, en uitvoerige en aanprijzende beoordeelingen, zoo als van KNAPP's *Script. var. arg.*, opgenomen. In 1807 leest gij evenzeer een verslag van RABAUT's *Détails historiques sur les divers projets de Réunion*, als een kritiek van KUINOEL's *Comm.* Tom. I. DE WETTE's *Kritik der Isr. Ges.* ontgaat de aandacht van de lezers des jaargangs 1808 even weinig als KRUMMACHER's *über Geist und Form;* 1809 staat evenzeer stil bij EBERHARD's *der Geist des Urchristenthums* en BERTHOLD's *Daniel* als bij REINHARD's *opusc. acad.* CHATEAUBRIAND's *Les Martyrs* blijft den lezers van 1810 even weinig onbekend als MEINER's *allg. kurzg. Gesch. aller Relig.*, waarvan gij in dezen en een volgenden jaargang uitvoerige verslagen vindt. Later (1811) werden STÄUDLIN's *Dogmatik* en TZSCHIRNER's *Memorabilien* besproken, terwijl de jaargang van 1813 toonde, in de uitvoerige beschouwing van HUG's *Einleitung*, KEIL's *Elem.*, KUINOEL's en HEINRICH's *Commentarii*, dat de ongunst der tijden den lust voor studie niet verdoofd had. Het bijgebragte leert, hoe de Ned. Godgeleerdheid het oog hield op het Buitenland, doorgaande echter met weerzin tegen de critiek en vooral tegen EICHHORN, MICHAELIS, VATER en DE WETTE. Teregt besluiten wij daaruit, dat zulk eene aankondiging, al was zij niet altijd het teeken van sympathie, toch altijd blijk gaf van de overtuiging, dat de Nederlandsche beoefenaar der godgeleerdheid niet onbekend mogt zijn met den gang, dien de wetenschap buiten 's lands nam. Lang

duurde het, eer b. v. de naam van DE WETTE met lof vermeld werd; eerst bij de aankondiging van den *Reformations-Almanach für* 1817 (Jaarg. 1818 bl. 341) vond hij genade. Nog langer duurde het eer men SCHLEIERMACHER regt liet wedervaren. Ja, de eerste maal, dat er in genoemd tijdschrift, welks uitgave altijd doorging, hoewel niet altijd met handhaving van dat echt wetenschappelijk karakter, waardoor zich de eerste jaargangen onderscheidden, over SCHLEIERMACHER'S *Reden über die Religion* gesproken werd, acht ik te opmerkelijk, om er niet een oogenblik bij stil te staan. Het was in den jaargang van 1839: daarin vindt gij bl. 645 eene voorlezing, van M. A. JENTINK, die erkent dat REDDINGIUS in zijn geschrift: *het christelijk geloof van* SCHLEIERMACHER *in verband tot het Rationalismus* (1836) reeds iets gedaan heeft om de weetgierigheid te voldoen. En wat had REDDINGIUS gedaan? Getracht aan te toonen (bl. 75 van dat geschrift), dat wij, Nederlanders, in het bezit van de Schriften van BORGER en van V. HEUSDE, die van SCHLEIERMACHER wel kunnen ontberen. JENTINK schijnt daarvan niet zoo overtuigd te zijn, want hij rekent het tijd, om de *Reden* hier te lande bekend te maken. Het geschiedde voorwaar laat genoeg, daar de *Reden* waren uitgegeven in 1799, 1806 en 1821; doch JENTINK, die in zijne verhandeling niets meer gedaan had dan verslag geven van den inhoud dier *Reden*, geraakte in zulk een reuk van SCHLEIERMACHERianisme, dat hij, in den jaargang 1840, een brief liet plaatsen (bl. 320), waarin hij protesteerde tegen de gevolgtrekking, alsof hij het met SCHLEIERMACHER eens zoude zijn. Nu lagchen wij om zulk een vrees; doch in die jaren werd door zeer velen met wantrouwen op de vreemde theologie gezien, en was met name SCHLEIERMACHER een hoogst verdacht man. Nogtans is het niet onaardig, het feit in herinnering te brengen, dat de eerste gunstige vermelding van SCHLEIERMACHER'S *Glaubenslehre* in een voor het algemeen bestemd boek hier te lande geschiedde in 1834 door R. ENGELS, Predikant te *Nieuwolda*, die in zijne *ontboezeming over de Godsdienstige denkwijze, vroomheid en regtzinnigheid in de hervormde Kerk, bijzonder met betrekking tot de leeraars* (bl. 27) SCHLEIERMACHER'S *Glaubenslehre* en vooral TWESTEN'S *Dogmatik* dringend aanprees. ENGELS behoorde toenmaals tot de regtzinnige partij; reeds een jaar later,

in 1835, herriep hij wel in zijn *Geloofsroem* zijn vroeger geuite gunstige meening; doch het publiek had toen reeds te veel van SCHLEIERMACHER gehoord, om nu op ontvangen waarschuwing van ENGELS SCHLEIERMACHER's naam der vergetelheid prijs te geven. Een ander was op SCHLEIERMACHER opmerkzaam geworden, en die ander was de man niet, om zoo maar dadelijk te laten varen wat hem eens aangetrokken had. Die man was PETRUS HOFSTEDE DE GROOT, vroeger predikant te *Ulrum*, toen Hoogleeraar te *Groningen*. Als student aan de Groninger hoogeschool verkeerende, en daar, naar het getuigenis van allen, die hem gekend hebben, zich evenzeer onderscheidende door rusteloozen ijver als mannelijke zelfstandigheid, had hij er nooit van SCHLEIERMACHER gehoord. Zelf verhaalt hij ons (*Toespraak*, bl. 27), dat hij, bij het schrijven van het eerste ontwerp zijner *Theologia naturalis* (1832—1833) zoo weinig belang in SCHLEIERMACHER stelde, dat hij dien grooten godgeleerde nergens noemde. Ras week die onverschilligheid om plaats te geven aan belangstelling en ingenomenheid. Te regt begreep DE GROOT, dat aan SCHLEIERMACHER's naam eerst dan opgang in ons vaderland verzekerd zou zijn, indien zijne geloofsleer, ontdaan van haren philosophischen en dialectischen mantel, eenigzins ligter gekleed bij het publiek ingeleid werd. Wat kon tot dat oogmerk beter diensten bewijzen, dan eene vertaling van RÜTENICK's populair bewerkte *Glaubenslehre* des Berlijnschen hoogleeraars? Nog in 1834 verscheen eene vertaling van het 1e deel te *Groningen* onder den titel van *de leer des Christendoms systematisch ontwikkeld*, vertaald door U. P. GOUDSCHAAL, aan wiens pen wij in volgende jaren werkjes te danken hebben, die gunstiger onthaal vonden dan dit 1e deel. De vertaler had pas zijne studiën aan de hoogeschool van *Groningen* volbragt en betuigde in de *Voorrede*, „niet zoo zeer uit eigen beweging, als „wel op aanzoek van eenen man — op wiens oordeel hij, uithoofde zijner alge„meen bekende bedrevenheid in het vak der godgeleerde wetenschappen, zeer „grooten prijs stelde en aan wien hij zich tevens door de banden der innigste „liefde en dankbaarheid verbonden gevoelde — de pen opgevat te hebben, „om zijne jeugdige kracht aan de vertaling van het belangrijk, in *Duitschland* „algemeen bekende en beminde werk van RÜTENICK te beproeven." — De leerling en vertaler bedoelde HOFSTEDE DE GROOT. Het beloofde tweede deel

verscheen niet, daar het werk hier te lande zeer ongunstig ontvangen en beoordeeld werd; ja, de *Godg. Bijdr.* — het orgaan der wetenschappelijke theologie — schaamden zich niet om bij de beoordeeling van dat werk (1835, bl. 642) woorden als deze ter neder te schrijven: „wij schatten het beneden het ambt „van een protestansch leeraar, om zulke geschriften te vertalen en zonder te„regtwijzende aanteekeningen in het licht te geven." Gij hadt mogen verwachten, dat bij zoodanige beoordeeling eene poging zou ondernomen zijn, om de methode of de resultaten aan ernstig onderzoek te onderwerpen; niets daarvan; de *Godg. Bijdr.* schenen dat der moeite niet waardig te achten. Zij bleven vooreerst volharden bij hare aangenomen houding, om uit de hoogte op SCHLEIERMACHER neer te zien. Getuige haar volgende jaargang, die van 1836, waar de uitgegeven *Leerredenen over het inwendig Christendom* van SCHLEIERMACHER beoordeeld worden; zij waren pas ook te *Groningen* in het licht gezonden door een vertaler, die den in ons vaderland nog onbekenden, althans niet naar waarde geschatten godgeleerde rangschikt onder degenen, welke „onze godsdienst, ontdaan van het stof der eeuwen, in eene meer zuivere „gestalte, pogen voor te stellen." De vertaler gaf dezen bundel uit als eene proeve, hoe alleen zij vrede brengen „die met verlichte begrippen eenen warmen, „godsdienstigen geest weten te vereenigen." Volgens hem was het SCHLEIERMACHER die hierin niet ongelukkig slaagde. De *Godg. Bijdr.* wilden wel niets afdingen op SCHLEIERMACHER's vroomheid en ijver, maar zij ontkenden „dat „er hier te lande behoefte bestond aan de noodzakelijkheid, om met SCHLEIER„MACHER's denkbeelden bekend te worden. Hij toch schiep zich idealen en „vervormde daarnaar het Christendom. Hij was een man van hoog godsdien„stig gevoel; daardoor liet hij zich vooral leiden en kneedde de geloofswaar„heden zoo lang, tot dat zij met dat gevoel overeenkwamen. De rede was zijn „kompas; het gevoel zijn magneet; de H. S. gaf aan alles de kleur."

Zoo oordeelde in 1836 een wetenschappelijk tijdschrift over SCHLEIERMACHER! Kende men hem dan waarlijk zoo weinig? Was het alleen te *Groningen*, dat er werk gemaakt werd van zijn Schriften? 't Is waar, mijn lezer, dat CLARISSE in de 1e uitgave zijner *Encyclopaediae Theologicae epitome* (1832) SCHLEIERMACHER enkele malen vermeldt, doch hoe? als *ad rationalismum in-*

terdum proniorem, Schellingianae primum, postea Hegelianae rationi favente (pag. 393); wel verzacht hij de uitdrukking in de 2e uitgave 1835 pag. 451, waar hij schrijft: *ad rationalismum interdum, ut videtur, pronior*, maar mij dunkt, dat noch de sterke, noch de verzachte formule eenig regt aan SCHLEIERMACHER wedervaren laat. Neem ik aan, dat CLARISSE in de drie jaren, welke tusschen den druk van de 1e en 2e uitgave verloopen zijn, naauwkeuriger kennis met SCHLEIERMACHER gemaakt heeft — altijd zeker laat genoeg — dan weet ik niet beter de weinig eervolle plaats, welke de groote Duitsche denker in dat werk van onzen landgenoot beslaat, te verklaren, dan uit de gissing, dat CLARISSE in SCHLEIERMACHER een pantheist zag en vreesde. Vertoornt u niet, leerlingen en vrienden des hooggeleerden; de bewijsstukken leg ik u voor: in de 1e uitgave vindt gij op bladzijde 351 een noot, welke deze verklaring bevat: *his nostris temporibus nullus fere error latius sparsus et a plurimis philosophis commendatus est et propugnatus quam Pantheismi*, zonder dat de schrijver hier den naam van SCHLEIERMACHER noemt. In den 2den druk pag. 414, is de noot genoegzaam gelijkluidend herhaald, en door een bijvoegsel het woord van afkeuring — en dat zeer te regt — versterkt; doch nu wordt er waarschuwend gewezen op SCHLEIERMACHER en DAUB (mannen meermalen door CLARISSE in één adem genoemd) en wel aldus: *certe et alii, a* SCHELLINGII *disciplina profecti, aut eam hîc quodammodo secuti, Theologi, et in iis* SCHLEIERMACHERUS *et* DAUBIUS, *ita subinde scripserunt, ut plerisque videretur animum prodere, ab ista pestifera et causae virtutis infestissima et fatalismum inducente doctrina, non magnopere alienum.* In het geheele boek is dit de eenige plaats, waar uitvoerig over SCHLEIERMACHER gesproken wordt. Waarlijk schraal, al te schraal, en eenzijdig ook, hoe voorzigtig de uitdrukkingen gekozen zijn. Heeft mijn oog mij niet bedrogen, dan is SCHLEIERMACHER's beroemd geschrift: *Kurze Darstellung des Theol. Studiums* slechts één enkele maal door CLARISSE genoemd (1e uitg. pag. 529, 2e uitg. pag 567) in het hoofdstuk, hetwelk over de praktische theologie handelt.

Ligt er ook eenige verklaring van dit, met alle regt ons bevreemdend verschijnsel voor de hand? Ik meen ze gevonden te hebben in de opmerking, dat CLARISSE, en in het algemeen de Nederlandsche godgeleerden van zijn tijd,

SCHLEIERMACHER veelmeer onder de philosophen, dan de theologen plaatsten. Zelfs waar onze landgenoot van de *Grundlinien einer Kritik der bisherigen Sittenlehre* spreekt, toont hij ze voornamelijk te waarderen, als een bewijs, dat SCHLEIERMACHER niet meer tot de Kantianen gerekend moet worden. Of waar een enkele maal de dogmaticus SCHLEIERMACHER door CLARISSE herdacht wordt, daar geschiedt het met teekenen van antipathie (vgl. van de 1e uitgave pag. 414 en 415 met pag. 470 der 2e). Uit laatstgenoemde bladzijde blijkt, dat CLARISSE in 1835 deze vermeerdering in den nieuwen druk noodig achtte: *hunc* SCHLEIERMACHERI *librum (der Ch. Glaube), qui multis dudum displicuerat, id quod vel ex epistola apparet, quam (in Stud. u Krit.* II. pag. 255 sq. 481 sq.) *sui defendendi gratia scripsit auctor, hunc igitur non paucis in locis, licet modeste, redarguit* J. C. F. STEUDEL *cet.*

Heb ik iets te veel gezegd, toen ik beweerde, dat in ons land de naam van dien eenigen godgeleerde naauwelijks met eere genoemd werd, behalve te *Groningen?* En ook daar hebben later de naam en de schriften van SCHLEIERMACHER nog al iets van hunne gunstige reputatie moeten verliezen.

Nogtans werd in dit lot van miskenning ook door andere uitstekende buitenlanders gedeeld. Raadplegen wij, om ons van de gegrondheid dier opmerking te overtuigen, het boek dat daar voor mij ligt; het is uitgegeven in 1827 en draagt den wel bekenden titel van: *Verdediging van Bijbel en Openbaring, tegen de voornaamste vroegere en latere bestrijders van dezelve*, door G. H. VAN SENDEN.

Dat eerste deel bevat op bl. 104 en volg. eene *Geschiedenis van de bestrijding des Bijbels;* zoudt gij het gelooven, dat mannen als LÜCKE bl. 471, EICHHORN bl. 484 en volg., DE WETTE bl. 532, BERTHOLD bl. 540, SCHLEIERMACHER bl. 528 en volg., enz. onder de Bijbelbestrijders eene plaats vinden; dat de meening van GESENIUS aangaande den Deutero-Jesaia, bl. 544, aangevoerd wordt als een bewijs, „hoe groote geleerden door vooropgevatte meeningen of wenschen zich verleiden laten, om den Bijbel naar hun hoofd te draaijen." Zoo oordeelde VAN SENDEN in 1827. Wie zou nu niet eene revisie van al die bladzijden vragen? Zie maar eens, hoe in 1850 J. J. VAN OOSTERZEE en M. A. JENTINK lof- en lijkredenen op DE WETTE in de *Jaarb.*

van Wet. Theol. te lezen geven; hoe UMBREIT's *praktische Commentaar op Jesaia*, waarin de laatste 27 hoofdstukken aan eenen »grooten onbekende« toegeschreven worden, vertaald is door H. C. SCHIJVLIET, onder verantwoordelijkheid van I. J. DOEDES. SCHLEIERMACHER, LÜCKE en BERTHOLD zijn mannen geworden, aan wier namen niemand meer de voorstelling van vijandschap tegen het Christendom verbindt; zelfs EICHHORN's nagedachtenis is van dien blaam gezuiverd en in eere gebragt.

Uit geene andere oorzaak laat zich deze wijziging van gevoelen verklaren, dan uit de zeer natuurlijke, dat het napraten van overgeleverde opiniën aangaande die mannen en hunne schriften ophield; dat de lust voor eigen onderzoek velen tot zelfstandige navorsching aanspoorde, en de conservatieve rigting in ons vaderland onmogelijk op den duur het oog gesloten kon houden voor de elementen van grondigheid en het verrassende der resultaten, in de nieuwe wetenschap bij onze naburen weggelegd. Wat heeft het toch nog lang geduurd, eer wij konden komen tot de overtuiging, dat het ontkennen van de authenticiteit of axiopistie van eenig geschrift uitnemend gepaard kan gaan met warme liefde tot God en JEZUS CHRISTUS!

Doch laat mij eenigzins teruggaan, na VAN SENDEN's *Bijbelbestrijding* weer ter zijde gelegd te hebben. Ik wilde gaarne met enkele proeven aantoonen, dat sommigen er hun werk van maakten, om door vertaling en aanprijzende voorredenen de beroemdste werken van het Buitenland naar onzen grond over te brengen. Slechts enkelen noem ik; bovenaan plaats ik EICHHORN's *Inleiding tot het O. V.*, door Y. VAN HAMELSVELD vertaald, en in 4 deelen in 1789 uitgegeven, uitgegeven dus, terwijl de vertaling van MICHAËLIS *het N. T.*, door den Haagschen predikant G. F. C. RUTZ in 1778 aangevangen, nog niet voltooid was, daar deze eerst in 1792 geheel volledig het Nederlandsche publiek in handen kwam. Het klinke voor dezen tijd wat ouderwetsch, ik durf nog wel iets zeggen ter aanbeveling van deze vertalingen, vooral die van MICHAËLIS. De rijkdom van wetenschappelijke kennis, in dat boek te vinden, worde ook nu niet versmaad, nu wij gewoon zijn aan beknopte voorstelling en sierlijken vorm. Dit is zeker, dat de vertalingen, als ondernemingen van dien tijd beschouwd, ons een afdoend bewijs opleveren van de overtuiging der vertalers, dat het

tijd werd om *Nederland* bekend te maken met nieuwe onderzoekingen, die, al hielden ze niet alle steek, toch ligtelijk iets goeds bewerkten, voor 't minst tot toetsing van vroeger beleden begrippen uitlokten. Dat drukt RUTZ zeer goed uit in het voorberigt voor het 1e deel 1e stuk van gemelde Inleiding, bl. x en volg., waar hij de helderste denkbeelden over de betrekking van Bijbel en Openbaring ontwikkelt. J. G. ROSENMULLER's *Geschiedkundige verhandeling over den trapsgewijzen voortgang der Goddelijke openbaringen*, met de aanmerkingen op LESSING's *Erziehung des Menschen-Geschlechts*, had A. YPEY reeds in 1792 vertaald in het licht gezonden. MICHAËLIS' *Nieuwe overzetting des O. T.*, met aanmerkingen voor ongeletterden, werd in 36 stukken van 1778—1799 door W. E. DE PERPONCHER en Y. VAN HAMELSVELD vertolkt.

De eerste jaren dezer eeuw waren voor de letterkunde der godgeleerde wetenschap hier te lande alles behalve ongunstig. Immers reeds in 1802 werd de vertaling van REINHARD's *Christelijke Zedekunde*, door Mr. JOH. VAN DER LINDEN aangevangen, met aanprijzing van den Hoogleeraar S. F. J. RAU, een werk, dat bij lateren herdruk veelvuldig verspreid, medewerkte tot het aanwakkeren van ingenomenheid met de lang en veel te lang verwaarloosde studie der moraal; in 1803 verscheen NÖSSELT's *nuttigheid der zedekunde*, door E. TINGA. Vooral was het jaar 1805 vruchtbaar in belangrijke produkten van de vertalingszucht; H. C. BERGEN's *Gedenkwaardigheden uit het leven van Jezus*; W. PALEY's *Overzigt van de bewijzen voor het Christendom*, door A. VAN DEN ENDE; JOZEPH MILLNER's *Geschiedenis der Kerk van Christus*, waarvan M. VAN WERKHOVEN de vertaling in hetzelfde jaar begon uit te geven, en wat ik vóór allen had moeten noemen — SEILER's *Bijbelsche uitlegkunde*, even als het genoemde werk van BERGEN door JODOCUS HERINGA Ez. vertaald. Ik noemde dit boek het voornaamste van allen: wegens de door den vertaler ingevoegde aanmerkingen kan de geleverde vertaling eenigzins ten maatstaf strekken om te bepalen, in hoe ver men hier te lande den liberalen voorgang van het Buitenland zocht te volgen of te beperken. SEILER bekranst b. v. met ruime lofspraken (bl. 12) de werken van EICHHORN, DÖDERLEIN, PAULUS, BAUER, het woordenboek van TELLER en vooral SEMLER. In eene noot matigt HERINGA de aan TELLER en EICHHORN gegeven lofspraak en

herhaalt die waarschuwing wat des laatstgenoemden Inleiding betreft, op bl. 139; bl. 75 zegt HERINGA iets ten gunste van den *Duplex sensus;* bl. 78 tot aanprijzing der typiek; zonder eenige aanmerking laat hij SEILER verklaren (bl. 100), dat het boek van den profeet ZACHARIA uit verscheidene brokstukken schijnt te bestaan. Bij al den lof, dien HERINGA aan de *Staten-overzetting* toekent, (bl. 117) prijst hij de nieuwe vertalingen van VAN VLOTEN en VAN HAMELSVELD aan, „wegens het gebruik der later ontdekte hulpmiddelen, „ter verklaringe der gewijde Schriften, en de Hamelsveldsche bijzonder voor „ongeletterden wegens het gemakkelijke en welvloeijende." Nadrukkelijk komt hij (bl. 148) op tegen het gevoelen van SEILER, als of de Mozaïsche gedenkstukken mythen bevatten zouden, en verdedigt (bl. 113 en volg.) het *bovennatuurlijk charakter van de openbaring des O. V.* Wilt gij een proef, hoe voorzigtig JODOCUS HERINGA reeds in 1804 zich wist uit te drukken, leest eens wat hij bl. 212 schrijft over de regte verklaring van het Hooglied: „reeds „vroeger had J. D. MICHAËLIS in zijne bijvoegselen op LOWTH's *Praelect.*, de ge„dachte, dat de huwelijksliefde in het Hooglied bezongen wordt, voorgedra„gen en de geheimzinnige verklaring tegengesproken; onder de laatste Neder„landsche-Bijbelverklaarders heeft VAN NUYS KLINKENBERG, met veel gematigd„heid, zich nog voor het oude gevoelen verklaard, schoon hij niet onderno„men heeft, den onderstelden geestelijken zin in de bijzonderheden aan te wij„zen, welke taak CORN. V. D. BROEK gewaagd heeft op zich te nemen in *Sa„lomon's Hooglied, naar de letterlijke opheldering van* J. VAN NUYS KLINKEN„BERG, *op eene beknopte wijze vergeestelijkt*, Utr. 1790. VAN VLOTEN daar„entegen en VAN HAMELSVELD voegen zich bij de latere uitleggers."

Het laatst bijgebragte citaat is wel voor mijne lezers eene duidelijke proeve, hoe het nieuwe werd gezegd en bestreden; HERINGA laat SEILER zeggen wat SEILER gezegd heeft; hield geen enkel woord terug; haalde EICHHORN's en HENKE's tijdschriften aan, maar in de noten verzachtte hij hier en daar wat al te ruw klonk, als of dat alles gezegd kon worden louter als proeve, hoe ver in het buitenland de wetenschap van de vroomheid was afgeweken.

Ik mag echter niet te lang bij deze vertaling van SEILER blijven staan; het bijgebragte is ook reeds genoeg; dat het werk vertaald is, en wel door een hoog-

leeraar, mag als een verblijdend verschijnsel worden aangemerkt; nu toch werd door de vertaling van dit product uit de literatuur van het Buitenland de aandacht gevestigd op de groote zaak: de *Hermeneutiek*. Van denzelfden wetenschappelijken zin spraken de door D. VAN HOEK in 1806 geleverde overzetting van J. J. BELLERMAN'S *Handboek der Bijbelsche letterkunde*, KRUMMACHER'S *Historische en aesthetische beschouwing van den geest en form der Evangelische geschiedenis* in 1809, en W. PALEY'S *natuurlijke godgeleerdheid*, in 1810 op onzen bodem overgezet. Werd door al dat vertalen bekendheid met de voortbrengselen van het Buitenland bevorderd, de vertaling werd tevens een voertuig om de inzigten der vertalers algemeen te maken, gelijk dit geschiedde met EWALD'S *lessen over de uiterlijke kanselwelsprekendheid*, in 1814 door J. CLARISSE overgezet, later, gelijk wij weten, nog eens veel vermeerderd door denzelfden in het licht gezonden. De werken van HESS werden achtereenvolgens overgebragt door J. L. WOLTERBEEK en met aanprijzing van W. A. VAN HENGEL; HESS vond dan ook hier te lande vele vrienden; wat conservatief was, en dus niet als neologisch bij het algemeen verdacht werd, scheen welkom; maar eene ondernomen vertaling van DE WETTE'S *Biblische Dogmatik* met opheldering en wederleggende aanmerkingen van C. VAN EPEN bleef onvoltooid; en RICHTER'S *Christendom en de Godsdienst van het Oosten*, BALLENSTEDT'S *voorwereld en nieuwe wereld*, werden hier wel vertaald, doch vonden niet zooveel lezers als in *Duitschland*. Laat mij hier deze opgave staken; meer dan genoeg wijst zij aan dat er menig belangrijk theologisch boek vertaald is. Alleen nog doe ik opmerken, daf de smaak van het publiek somwijlen aanmerkelijke wijziging onderging. Zoo vond b. v. in 1827 eene poging om NEANDER'S *Kirchengeschichte* over te zetten geene ondersteuning, terwijl zij, in 1848 herhaald, volkomen slaagde. In de eerste jaren dezer eeuw werd alles wat EWALD schreef vertaald en gelezen; was HESS zeer gezocht; later kwamen ZSCHOKKE en BRETSCHNEIDER in eere, nog later THOLUCK'S *populaire geschriften* en HAGENBACH'S, MERLE D'AUBIGNÉ'S en SCHENKEL'S *geschiedkundige navorschingen;* zelfs dogmatische boeken als dat van REUSS zagen in goede vertalingen het licht, en werden met aanprijzende voorredenen, het laatste met eene van A. KUENEN, dat van SCHWARZ *zur neuesten Theol.*, met eene van J. H.

SCHOLTEN, den Nederlanders ter lezing aangeboden. Wij onthouden ons om van ascetische en homiletische voortbrengselen te spreken. Wij herinneren nog, dat sedert 1841 uit de godgeleerde buitenlandsche tijdschriften, de meeste opstellen achtereenvolgens werden overgezet in de *Bijdragen van Buitenlandsche Godgeleerden*, het *Repertorium van Buitenlandsche theologie*, de *Bibliotheek voor Buitenlandsche theologie*, terwijl sedert kort eene vereeniging tot stand gekomen is, die als *godgeleerde bibliotheek* eene reeks van wetenschappelijke theologische werken vertaalt.

Dat er op den voorgang van het buitenland met een veel omvattenden blik gelet werd, lijdt wel bij geen enkel mijner lezers twijfel. Wij moeten alleen de vraag beantwoorden, of dat vertalen van buitenlandsche werken onbepaald gunstig was voor den bloei der Godgeleerde wetenschap hier te lande? Ik antwoord ontkennend. In de eerste en voornaamste plaats kan het niet opwekkend werken. Het levert niet de vruchten van eigen onderzoek; het voert die slechts aan uit het buitenland, veelal onverwerkt, veelal in denzelfden vorm, waarin het buitenland ze bezit. Elk volk heeft natuurlijk zijne individualiteit; elk schrijver iets, dat met zijn oorsprong uit een bepaald volk zamenhangt; eigenlijk dus is elk boek slechts geschikt voor dat volk, tot hetwelk de schrijver zelf behoort. Is een volk in den gang zijner geestesontwikkeling nog niet tot de hoogte opgeklommen, op welke een ander staat, en een ander denkt, spreekt en schrijft: de letterkundige en wetenschappelijke producten van het laatste zijn dan nog niet geschikt voor het eerst aangeduide, hetwelk daarvoor smaak noch trek hebben kan. Bij hoevele vertalingen en aankondigingen is dat niet vergeten! Van daar het gewone verschijnsel, dat een buitenlandsch geschrift eerst na verloop van jaren rijp geworden is voor onzen landaard, of eigenlijk onze landaard opgewassen voor dat boek. Laat het ons dus niet bevreemden, als wij opmerken dat in weerwil van al die vertalingen, de eigentlijke ontwikkeling van de Nederlandsche theologie jaren lang daarvan weinig genoten en den ouden sleur gevolgd heeft; in *Duitschland* kende en sprak men reeds lang eene wetenschappelijke taal, als Gods- en zelfbewustzijn, subjectief en objectief, concreet en abstract, transcendent en immanent enz. — eer wij in *Nederland* die vormen met zelfbewustheid ons geassimileerd hadden. Jaren lang

hadden wij zelfs reeds EICHHORN, MICHAËLIS, DÖDERLEIN geciteerd bij critische en dogmatische kwestien, terwijl wij er nog voortdurend blijk van gaven, dat wij niet *toti in illis*, namelijk in die kwestien, leefden. Dat laat zich ook zoo niet dwingen; het wetenschappelijk leven van elk volk, evenzeer als dat van den individuelen mensch, heeft eene organische ontwikkeling, welker geregelde voortgang door storingen en ongemotiveerde sprongen inderdaad belemmerd wordt. Schrijf een boek over een vraagstuk, dat gij nog niet in uw gedachtenleven, eer gij het op papier zet, doorleefd hebt: het moge als compilatie of om den wille der redactie verdiensten hebben, het gaat voor u en uwen tijd doelloos voorbij; want èn gij èn uw tijd waart nog niet rijp geworden. Ook van een eenigzins ander standpunt de zaak beschouwende, moet ik over dat vertalen ongunstig oordeelen. Is het niet een voeden van de gemakzucht? Bij de toenemende antipathie tegen het *latijn* wordt er hoe langer hoe minder in die taal geschreven; dra is het voor den Godgeleerde ook al niet noodig, dat hij *moderne* talen kenne. Ik word bang, als ik die vertaalwoede in onze dagen zich al meer en meer zie uitbreiden! Een Godgeleerde, zonder kennis van oude en nieuwe talen, voorwaar hij is een *chevalier de triste figure;* en hij is dat, niet blootelijk dewijl hij geene nieuwe talen kent, maar dewijl hij de ontwikkeling, welke de vrucht is van taalstudie en taalkennis, mist, en zeer tot zijne schade. Hij blijft een naprater, die niet door zelfdenken en zelf-navorschen gevonden heeft, wat anderen vinden mogten; hoe achtenswaardig zijn karakter ook moge zijn, Godgeleerde in den vollen zin des woords is hij niet.

Mijn overzigt heeft het doel, dat ik mij voorgesteld had, volkomen bereikt, als de lezer mij toestemt, dat ik in eenige voorbeelden aangetoond heb, hoezeer men hier te lande op het Buitenland het oog hield; hoe weinig echter die opmerkzaamheid op ons theologisch leven zelf invloed uitoefende; hoe het heir van vertalingen niet onbepaald met lofspraak en welkomstgroet ontvangen worden mag. Veel van hetgeen het buitenland opleverde, hebben wij ons toegeeigend, maar niet tot ons eigendom gemaakt; het is ons gegeven, maar niet het onze geworden; het bleef ons een vreemd element, tot dat de elders verkregen resultaten door eigen onderzoek de onze werden.

TWEEDE DEEL.

GESCHIEDENIS VAN DE ONTWIKKELING DER GODGELEERDHEID.

EERSTE AFDEELING,

VAN 1787—1815.

Eerste gedeelte: De theologie en het hooger onderwijs.

Wie in den jare 1787 ons vaderland met een wetenschappelijk doel bezocht, vond er te *Groningen*, *Franeker*, *Harderwijk*, *Deventer*, *Utrecht*, *Leiden*, *Amsterdam* en *Middelburg* hoogescholen, of doorluchtige scholen. Hare geschiedenis kan hier niet het onderwerp onzer onderzoekingen zijn; zij is reeds vaak behandeld, zelfs nog in de jongste dagen, en die behandeling heeft ons duidelijk doen zien, dat de wetenschap der „Godtheit" het voornaamste voorwerp van onderwijs geweest is. De doorluchtige school van *Middelburg* heeft, evenmin als vroeger die van *Breda* en *'s Hertogenbosch*, haar bestaan kunnen rekken tot het einde van het tijdvak, hetwelk wij zijn ingetreden. *Dordrecht's Athenaeum* en dat van *'s Hertogenbosch* hebben ook immer aan de theologie onder de vakken, die onderwezen moesten worden, eene plaats gegeven. *Middelburg* bezat wel reeds in 1650 zijn *Collegium theologicum*, doch de bloei van die school is nooit groot of bestendig geweest; hare uitstekendste onderwijzers, zoo als in dit tijdvak J. W. TE WATER, de historicus, werden dra naar eene van 's lands Hoogescholen geroepen, en volgden die roepstem gaarne, al ware het alleen omdat, afgezien van alle

andere redenen, een Athenaeum in de algemeene schatting beneden eene Hoogeschool stond. Wat laffe naijver er weleer tusschen die instellingen van hooger onderwijs gevonden werd, daarvan, als in 't voorbijgaan, een staal. Den pas genoemden TE WATER zou, eer hij zijn professoraat te *Leiden* aanvaardde, de doctorale graad in de theologie geschonken worden. In den Leidschen Senaat werden uitvoerige discussiën gehouden over de vraag: welke titel hem in het diploma moest worden toegekend. „Elk wist," dus verhaalt de man zelf, a. w. bl. 210, „dat ik professor aan het Athenaeum te *Middelburg* geweest „was, maar dit bij mijnen naam te voegen, scheen als een misdaad van ge„kwetste majesteit der Professoren." Van dien titel en rang werd nu in het diploma gezwegen. In de opinie der geleerde wereld namen overigens de Athenaea van *Deventer* en *Amsterdam* eene veel hooger plaats in dan dat van *Middelburg*. In *Amsterdam* hadden de kerkgenootschappen der Remonstranten en Doopsgezinden de scholen ter opleiding hunner leeraren gevestigd. Al die scholen noemen wij *instellingen van hooger onderwijs*.

Hoe bereid ik ook ben, om in het oprigten van zoo vele en velerlei stichtingen ijver voor den bloei der wetenschap te zien: ik ben te zeer doordrongen van de overtuiging, dat in ons vaderland doorgaans de krachten veel te veel versnipperd worden, om het niet te betreuren, dat zoo vele instellingen van hooger onderwijs hier te lande gevonden worden. Die voor de broeders Dissenters waren eene noodzakelijkheid. Maar als wij de zaak van nabij gaan beschouwen, kunnen wij in de veelheid van instellingen voor hooger onderwijs eigenlijk niet veel meer zien dan eene uitwerking van het *provincialisme*. In eene behoedzame eerbiediging van dit provincialisme vind ik den grond van hetgeen het Koninklijk besluit van 2 Aug. 1815, art. 37, bepaalde, dat er namelijk behalve de Hoogescholen van *Leiden*, *Utrecht* en *Groningen*, zes Athenaea *zullen kunnen* bestaan, te *Harderwijk*, te *Amsterdam*, te *Middelburg*, te *Franeker*, te *Deventer*, te *Breda;* doch de bijgevoegde (art. 38) bepaling, dat de onkosten dier scholen ten laste der steden zouden zijn, binnen welke zij zullen gevestigd worden, behalve *Harderwijk* en *Franeker* (eene gunstige beschikking, die in latere jaren geheel opgeheven werd), verklaart het verschijnsel, dat alleen *Amsterdam* en *Deventer* nog Athenaea bezitten.

Is dat getal van instellingen nog groot, grooter was het, gelijk wij zagen, in het laatst der vorige en het begin dezer eeuw. Zeker deden zij goede dienst; wij leggen deze getuigenis af, zonder ons gevoelen te verbergen, dat de wetenschap meer baat zou gevonden hebben bij kleiner getal van kweekplaatsen en grooter getal van onderwijzers, omdat zij dan van die onderwijzers Collegies in speciale onderdeelen der theologie had mogen verwachten, waarvan men nu verstoken bleef. Ieder hoogleeraar gaf dogmatiek en wel *zijne* dogmatiek; ieder telde onder de alumni *zijne* leerlingen, en het waren moedige onderzoekers, die na één dogmatisch dictaat opgeteekend te hebben, nog bij een collega huns leermeesters ook dogmatiek gingen hooren, of eigentlijk schrijven. Dat waren nog de overblijfselen van de twisten der Voetiaansche, Coccejaansche en Lampeaansche dagen, wier heugenis alzoo bewaard bleef, al waren die verschillen zelve in 1787 bijna vergeten en verleerd. Bijna; immers nog niet geheel en al: de Vlissingsche kerkeraad liet zich nog in 1791 onderrigten aangaande het Coccejanisme van V. D. PALM; tot zijne geruststelling kon evenwel Prof. B. BROES betuigen „dat V. D. PALM tot de Leidsche „Coccejanen behoorde en veel werks gemaakt had van de lessen des zaligen „RIETVELD'S." Verplaatsen wij ons nu naar die gehoorzalen, waar de Godgeleerdheid onderwezen werd, en trachten wij ons een beeld te scheppen van het onderwijs, zoo als het gegeven werd in het tijdvak van 1787 tot het jaar, toen het bij Koninklijk besluit behoorlijk geregeld werd.

Leiden heeft de oudste regten. „Vrijelick ende openbaarlick de scientïen „der Godtheit" te onderwijzen, was hare roeping. Zij mogt op haar pogen om die roeping waardig te volbrengen roem dragen tegenover elk, die hare godgeleerde gehoorzalen in 1787 en later binnentrad. EWALDUS HOLLEBEEK was reeds sints 1762 haar tot een sieraad; wel trad hij niet in het spoor van den man, wiens overlijden een droevig floers wierp over het jaar, waarin hij de Groninger Hoogeschool voor de Leidsche verlaten had, van JOANNES ALBERTI, dien kundigen geleerde en Criticus, dien voorstander van het *connubium* tusschen theologie en Critiek, den lof van RUHNKENIUS waardig; maar hij was begonnen, al bleef de vorm van zijn onderwijs dor en droog, de pieteit als de ware orthodoxie vóór te stellen; en zijn stem te laten hooren in de opstellen *de optimo Con-*

cionum genere, quibus ea divinas literas e suggestu sacro exponendi methodus, quae vulgo anglicana dicitur, modeste defenditur, en had zijne aandacht aan dit onderwerp blijven wijden, trots tegenspraak en tegenkanting. Hij verlangde, dat niet meer zoo als vroeger de toehoorder zou geplaagd worden met vertoon van geleerdheid en eene voor hem onverstaanbare woordverklaring, maar dat de zaken zelve, welke in den tekst lagen, toegelicht, bewezen en toegepast zouden worden. En het voorbeeld, dat hij daarbij gaf, was veel gelukkiger dan dat van zijnen vroegeren Groningschen ambtgenoot PAULUS CHEVALLIER, wiens *zestal kerkelijke redevoeringen over sommige algemeene gronden der zedeleer* wel allerminst smaak voor den Engelschen Prediktrant konden inboezemen. HOLLEBEEK's verdienste lag in de behartiging der homiletiek. Zoek bij hem geene critiek of fijne exegese; verblijd er u over, dat hij althans op de teekenen der tijden toonde te letten, en het geruisch van *Duitschlands* neologen, tot zijn oor doordrong, blijkens zijne rectorale oratie: *de utilitate ex incredulorum contra S. L. conaminibus in religionem Christianam redundante.* Op zijn dispuutcollegie liet hij den student v. D. PALM zeggen: *amicus Coccejus, amicus Voetius, magis amica charitas;* ook hierin ging hij zijne leerlingen voor, gelijk hij als homileet hun den weg wees. Daar zetten zij zich aan zijne voeten, leergierige jongelingen als JAN HENDRIK VAN DER PALM, EWALDUS KIST, CORNELIS FRANSEN VAN ECK, om slechts enkelen te noemen; in geschriften en voorbeeld hebben zij getoond, wat zij aan dien leermeester te danken hadden. Wie van dat genoemde drietal het meest van dien leermeester genoten heeft, weet ik nog niet te beslissen; wèl, helaas! wie van hen het minst geleerd heeft uit de pastorale lessen van HOLLEBEEK's collega, CAROLUS BOERS. Zedig en vroom spreekt BOERS tot het nog levend geslacht in zijn *handboek voor jonge predikanten.* Hij had van dat vak studie gemaakt, en er zich eene belezenheid in verworven, welke zijnen hoorders ten goede moest komen, terwijl zijne zachtmoedige leiding de alumni van het Statencollegie tot vromen zin trachtte te vormen. Zie zijne beeldtenis eens aan, mengeling van vriendelijkheid en achtbaarheid, als zij ons vertoont, wèl getuigende van een hart, dat vol was van liefde tot de Evangelie-bediening. Zoo werd de praktische theologie onderwezen. Over de dogmatische zienswijze dier beide mannen kunnen wij niet oordeelen, wèl over die van hun collega

BROËRIUS BROES; sedert drie jaar Hoogleeraar, de eerste die den titel van *Prof. exeg. N. F.* draagt, en lessen over dat gedeelte der wetenschap geeft. Gij weet, hoe zijn grijze Broeder, WILHELM BROES, op ruim negentigjarigen leeftijd (vgl. diens afscheidswoord *de bijbel uit God*, Amst. 1857, bl. 375 volgg.) nog heugenis had van den indruk der rede *de praecipuis orationis Jesu virtutibus*, waarin BROËRIUS de perspicuitas, suavitas, gravitas en majestas divina des goddelijken Meesters prees. De beschuldiging van onregtzinnigheid, hoe onverdiend hem ook aangewreven, maakt ons begeerig om nadere kennis te krijgen van zijn dogmatisch systeem, juist een jaar na 1787 uitgegeven: *Institutiones theologiae theoreticae, tam elenchticae, quam theticae.* Het bestaat uit twee partes, *theologia* en *anthropologia.*

Daaruit was zeker niet veel ketterij te leeren. *Wij* zouden het als ultra-conservatief bestempelen; wij, die ons niet vinden in betoog-trant en betoog-stof, en ongaarne als een der meest afdoende bewijzen voor de godheid van CHRISTUS het getuigenis der daemoniaci aannemen. Doch het had in menig opzigt een Bijbelsch karakter, althans Bijbelsche kleuren, het voedde geen neologie, het liet de zaken in *statu quo.* Dat hij bij zijn mondeling onderwijs ongetwijfeld vrijer sprak en vrijmoediger zich uitliet, dit mogen wij met eenigen grond onderstellen ten aanzien van een man, die tien jaar na de uitgave zijner *Institutiones* het merkwaardig geschrift van T. W. HANNIBAL, in 1735 te *Leipzig* uitgegeven, herdrukken liet en voorafgaan door eene *praefatio*, waarin hij het gevoelen van HANNIBAL, die aangaande de plaatsen der H. Schrift, welke als loca probantia voor de triniteit aangevoerd werden, het voetspoor van den Walschen Predikant P. MATY drukte, wel niet onbepaald aanprees, maar toch der nadere overweging zeer waardig achtte. Dus schreef hij (pag. XII): „id velim omnes intelligant, si forte in systemate „Matyano plus veri quam in ceteris insit, haud dubie de ecclesia Christiana, „cum universa, tum hodierna, Batava, pessime meriturum esse eum, qui il-„lud non emendare sed in invidiam vocare in animum induxerit." Maar dat alles werd in het Latijn gezegd en kwam dus niet tot kennis van *lippi* en *tonsores*, die doorgaans het eerst de klagt over onregtzinnigheid aanhieven. Had BROES nooit zijne bekende voorrede voor CURTENIUS, *leerredenen over den Hei-*

delbergschen Catechismus geplaatst, hij zou door niemand zijn aangevallen, en het getal van dertig geschriftjes voor en tegen BROES uitgegeven — SCHOTEL heeft de titels opgesomd in zijn *Kerk. Dordr.* II. bl. 617 volg. — had nooit het licht gezien. De Kerk nam gelukkig van dien strijd niet veel kennis en zoo bloedde hij schielijk dood. In talenten en invloed overtrof BROES verre zijn' collega ÆGIDIUS GILLISSEN, na wiens emeritaat ten jare 1789, BROES nog tien jaar zijn post bleef waarnemen.

Vraagt men, en het is tijd die vraag te doen en te beantwoorden, welken invloed zulk een theologisch onderwijs op de studerende jongelingschap hebben moest: wij zijn in staat daarover een bepaald gevoelen uit te brengen, als wij van *Leiden* den blik eerst naar de andere Kweekscholen der wetenschap gekeerd hebben, waar ook de theologie — dat is eigenlijk de dogmatiek gedoceerd werd.

't Jammert ons, dat wij over PAULUS CHEVALLIER kort moeten zijn; aller getuigenis aangaande zijne verdienste is eenstemmig gunstig. De Hoogleeraar BOUMAN roemt de zeldzame scherpzinnigheid en veel omvattende theologische geleerdheid van CHEVALLIER. Of hij een Voetiaan of Coccejaan was, het viel niet te bespeuren, maar wèl dat hij een academisch docent mogt heeten, die geheel voor zijne betrekking leefde. In 1795 besloot hij, zijn dictaat nog eens geheel op nieuw te bewerken; hij was toen reeds 73 jaar oud en 43 jaren Hoogleeraar; een liefhebberij-collegie over GROTIUS, *de veritate religionis Christianae*, vond een tal van toehoorders, ook buiten de studerende jongelingschap. Op den predikstoel werd hij de baanbreker eener nieuwe rigting, en zoo hij in dezen den roem der hervorming onzer homiletiek aan zijnen vriend HOLLEBEEK moest afstaan, het lag alleen aan zijne weinig gunstige mondelinge voordragt en wijsgeerigen betoog-trant. Hij maakte het eenen MUNTINGHE mogelijk, om te *Groningen* eindelijk opgang te maken; want toen deze er kwam en pas werkzaam was, hielden de studenten het er voor, dat men op het systeem van MUNTINGHE niet kon candideren. MUNTINGHE echter deed gelijk een, die niets merkte, beval de collegiën van ABRESCH en CHEVALLIER aan, alsof hij het in alles met hen eens was, en zag zich, na verloop van een tiental jaren, in het genot van aller achting. En waarlijk, HERMAN MUNTINGHE, in 1780 als Pro-

fessor aan de Geldersche Hoogeschool opvolger van SCHELTINGA, in 1798 naar *Groningen* vertrokken, verdient genoemd te worden onder de mannen, die eenen hoogst gunstigen invloed gehad hebben. Geboren te *Termunte* in *Groningerland*, 27 Augustus 1752, trad hij als Evangeliedienaar in 1775 te *Buitenpost*, twee jaar later te *Zeerijp* op; van daar vertrok hij in 1780 naar *Harderwijk*, om er achttien jaar het Hoogleeraarsambt te bekleeden met een lof, die alleen overtroffen werd door de uitstekende wijs, waarop hij vijfentwintig jaar (van 1798—1823) diezelfde betrekking te *Groningen* vervulde, waar hij als emeritus overleed 24 April 1824. Zullen wij straks de proeven zijner bekwaamheid onder de oogen onzer lezers leggen, eerst brengen wij eene gepaste hulde aan de deugd, de onder godgeleerden zeldzame deugd, die hem eigen was, de deugd der vredesgezindheid. YPEY, die jaren lang als ambtgenoot aan zijne zijde gestaan had, kon in het openbaar (*Academische gedachtenisrede*, bl. 31) beweren: „Niemand was van twistzucht meer afkeerig dan „MUNTINGHE. Geen mensch, die den man, in welke betrekking ook, gekend „heeft, zal het in de gedachte nemen, om hem de deugd van zachtmoedigheid „te ontzeggen. Is er iemand onder u, die immer MUNTINGHE door heeten „toorn of hevige grimmigheid verbolgen heeft gezien?" Op zijn gelaat lag die karaktertrek van vredeliefde als geteekend. Zijn vriendelijk uiterlijk trok aan, en zijn ijver ontvonkte in menig hart hooge ingenomenheid met de studie der theologie. Naast zijn ambtgenoot JOH. HERMAN SCHACHT (den geleerden discipel van IKEN en VOGET, die voor het eerst hier te lande theologische encyclopedie onderwees, uitstekende lessen over de Joodsche oudheden gaf en tot de beste homileten behoorde, terwijl hij steeds getrouw aan de kerkleer bleef), te *Groningen* met noeste vlijt aan de wetenschap zich toewijdende, heeft hij veel gedaan voor den bloei der theologie, met name der dogmatiek en van het Oostersch. Niet vlug maar vlijtig, niet geniaal maar grondig, had hij, tijdens zijnen langdurigen studie-tijd van negen jaren, veel werk gemaakt van de beoefening der Semietische dialecten, vooral der Hebreeuwsche taal. Sedert hij voor de eerste maal zijne *pars theologiae Christianae theoretica* in het licht gaf, zijn zevenënvijftig jaren verloopen. Laat ons dus billijk zijn bij het inzien van dat geschrift, dat in 1801 te *Harderwijk* werd uitgegeven. Allermeest treft het

ons, dat MUNTINGHE klaar en duidelijk zijn pogen belijdt om de zuivere leer van het Christendom ons te doen kennen. Het lijdt bij hem wel geen twijfel, of de leer der Hervormde Kerk stemt met de Schrift overeen, doch niet het schriftmatige der kerkleer, neen, de leer der Schrift zelve wil hij doen kennen. Wij hebben hier dus waarlijk eene proeve van Bijbelsche theologie, op de grondslagen der exegese; helaas, niet der ware, grammaticale historische uitlegkunde. Het bevreemde u niet als gij ziet, dat de *religio naturalis* aan de *religio revelata* vóorafgaat, en door de eerste niet veel meer dienst aan de zaak der waarheid gedaan wordt, dan dat zij door het *cosmologische* bewijs — het was bij MUNTINGHE en zijn vriend UILKENS zeer geliefd — het bestaan van God zóó zeker maakt, als des menschen zwakke rede dit vinden kan. Daarom is de openbaring, *peculiarior quaedam institutio divina*, a priori reeds noodzakelijk te noemen. Die institutio vinden wij in de Heilige Schriften, wier theopneustie, in het N. geleerd aangaande het Oude, ook op het N. toepasselijk geacht moet worden, edoch in dien zin, dat „non omnia, quae sacro codice continen„tur, revelationis divinae nomine insigniri possunt." De onfeilbaarheid heeft echter alleen betrekking *ad religionem*, terwijl de *modus quo inspirati sint* niet bepaald worden kan.

Men ziet het, nieuwe denkbeelden hadden zich tusschen de oude ingedrongen, en al wat, zonder heterodox te zijn, dienen kon om het oude te verbeteren, werd gretig aangegrepen. Ik wijs op de volgehouden verdeeling der *articuli fidei* in *fundamentales et* (niet *non* maar) *minus fundamentales*. Zij zijn er, maar hunne juiste bepaling valt zeer moeijelijk, en wel dubbel moeijelijk, als MUNTINGHE bij de fundamentales telt; „eos qui proxime cum iis cohaerent." Zonder die *institutio divina peculiarior* zouden wij van de mysteria niets weten.

Wilt gij weten, hoe hij over de triniteit handelt; het woord zelf acht hij onschriftmatig, en beweert, dat wij slechts eene analogische kennis van dit leerstuk hebben, pag. 209: „notitia hujus mysterii, quam nobis suppeditat „codex sacer, est mere analogica, seu accommodata ad imagines earum rerum, „quae in sensus nostros cadunt;" en spreekt over de leer van Vader, Zoon en Geest, onder anderen zich beroepende op Matth. III. 16, 17; 1 Joh. V. 7 acht

hij onecht: het θεός van 1 Tim. III. 16 en Hand. XX. 28 behaagt hem niet. Van middelijke of onmiddelijke toerekening van de zonde der eerste menschen, wier onsterfelijkheid alleen voorwaardelijk was en wier *sanctitas* niet te breed uitgemeten moet worden, vinden wij geen spoor; pag. 311 lezen wij de uitdrukkelijke verklaring: „perpessione ac morte Christi intercedente factum est, ut jam nullus hominum ab hoc beneficio excludatur;" de ἄφεσις τῶν ἁμαρτιῶν is hetzelfde als de δικαίωσις; hoe hij de praedestinatie opvat, blijkt uit deze plaats (p. 380) „auxilium hoc divinum omnibus, qui sub Evangelii administra„tione vivunt, hominibus ita paratum est, ut eorum nemo sit, qui illa absque „sua culpa careat. — Cum enim Deus salutem per I. C. Euangelio offerat „omnibus: ipsa res ac ratio suadet, illum neque ea ipsis negaturum fore auxi„lia, quibus adeo indigeant, et hoc quidem eo minus, quo validius eos ad „fidem ac resipiscentiam exhortatur; utpote qualis exhortatio cum justitia ac „bonitate Dei conciliari non posset, nisi et ad fidem ac resipiscentiam, ad „quas suis nixi viribus pervenire nequeant, idoneas ipsis vires sufficere vellet."

Van de bijgevoegde historische dogmatiek — misschien klinkt die benaming wel wat te weidsch — behoeven wij naauwelijks te spreken. Maar ik heb nog andere voortreffelijke eigenschappen aan te wijzen. Zoo bv. wijs ik op het Caput *de Deo creatore*, later in de dogmatiek veel te veel veronachtzaamd; op de nadrukkelijke verzekering, dat de *fides* den geheelen mensch moet doordringen, dewijl „Deus vult, ut credant in Jesum Christum, ita quidem ut universam „Christi doctrinam pro vera habeant atque ad illam persuasionem universum „sentiendi agendique modum comforment." Wij mogen gewigtige bedenkingen hebben tegen de bepaling van het begrip *fides*, wij zien toch met blijdschap, dat het praktisch element, met het aannemen der leer van J. C. verbonden, goed op den voorgrond treedt. Evenzeer prijs ik het, dat bij de leer der verlossing stellig verklaard wordt, dat men alleen de voorstelling der Schrift in deze volgen moet. Vergelijken wij nu de tweede uitgave van zijn werk, (1818) wij vinden vele verbeteringen, die duidelijk toonden, dat de Hoogleeraar was voortgegaan in zijn onderzoek, getuige vooral zijne eschatologische beschouwingen. Ik heb den lezer niet willen vermoeijen met eene schets van het geheele boek; voor ons oogmerk kwam het aan op hoofdzaken.

Vergelijken wij de werken van BROES en MUNTINGHE, wij aarzelen niet aan laatstgenoemden verre de voorkeur te geven. MUNTINGHE is Bijbelsch en praktisch; niet wel bepaaldelijk anti-confessioneel, maar toch ook niet bestuurd door de zucht om het confessioneele standpunt te handhaven. Ik geloof dat ik den man goed karakteriseer, als ik hem noem den Hollandschen DOEDERLEIN. Te eerder geef ik hem die benaming, omdat, wie beiden vergelijkt, den invloed van DOEDERLEIN dadelijk ontdekt, gelijk hij ook bij herhaling geciteerd wordt.

MUNTINGHE behoort tot de meest verdienstelijke mannen en heeft zeer gunstig op de Theologie gewerkt. Wat hij in zijne dogmatiek hier en daar reeds had laten blijken, dat doet hij vooral helder uitkomen in twee zijner geschriften, die hem en zijn leeftijd vereeren. Ik bedoel zijne *geschiedenis der menschheid naar den Bijbel* en zijne *verklaring der Psalmen.* Beide werken leeren ons, dat hij de verdediging van het stelsel van behoud had opgegeven. Vergelijken wij slechts zijne verklaring van de schepping der vrouw, van den val, van de vorming der taal; vooral, in het Ve Deel, de merkwaardige concessiën, die hij doet aan de mythische verklaringsmethode; maar letten wij boven alles op het idee, dat het boek bezielt. Het is nieuw en kan alleen bij een belezen, bescheiden en schrander man opkomen. Hij liet de regten der geologie en astronomie gelden bij de verklaring der Mozaïsche cosmogonie en heeft door dit zijn geschrift getoond, dat hij de voorstelling van God als *opvoeder* met echte liberaliteit toepaste en niet bekrompen alleen betrekkelijk maakte tot het volk van Israël. Evenmin als dat geschrift is zijne: *de psalmen verklaard*, verouderd. Fijne taalkennis en critische eerlijkheid straalt er in door; het bevatte de toepassing der Schultensiaansche methode „zonder hare overdrijvingen;" Ps. II en LXXII, hoewel in zijn tijd met alle krachten als Messiaansch verdedigd, kan hij, met de grammatica voor zich, niet meer als zoodanig erkennen. In 't kort — hij was werkelijk liberaal en — wat vooral zeldzaam was en is — tevens hoogst verdraagzaam op wetenschappelijk gebied. Ziet het, waar hij VAN HEMERT bestrijdt; SCHROEDER's oordeelvellingen mededeelt; de meerderheid van VAN DER PALM's goeden smaak onverholen erkent. Door hem is in *Groningen* het beginsel van vrij onderzoek geplant; sedert zijn tijd heeft het daar gebloeid tot op den huidigen dag.

Gansch anders luidde de toon van het onderwijs, dat aan *Utrecht's* Hoogeschool door GIJSBERTUS BONNET en HERMAN ROYAARDS gegeven werd. Zoekt er naar wetenschap, niet naar zachtmoedigheid. Philosophisch-theologisch wordt het onderwijs des eersten genoemd; in het jaar, waarin wij zijne gehoorzaal binnentreden, zijn de twisten tusschen hem ter eene, GOODRICKE en VAN HEMERT ter andere zijde geëindigd; den hoogleeraar hadden zij de eer gelaten, dat ieder in het vaderland hem hield voor een steil regtzinnig Dordsch godgeleerde, die het aanmerkelijk onderscheid tusschen de leer der Gereformeerde kerk en die der Remonstranten krachtig deed uitkomen en levende hield, hoewel hij, en het zij tot zijn eer gezegd, in zoo verre het gezag der Schrift boven dat des formuliers plaatste, als in den loop der tijden de kerkleer wijziging ondergaan had en het gebleken was, dat niet alle voorstellingen in de formulieren met de Schrift, zoo als ze nu verklaard werd, vereenigd konden worden. Ik denk, dit schrijvende, aan de belangrijke woorden, die gij vindt bl. XX en volgg. van het 2e deel zijner *Verzameling van leerredenen* (*Utrecht* 1776). Met reden wordt ons herinnerd; „dat geloofsformulieren, door menschen opgesteld, geen toets„steen van waarheid of valschheid in zaken van Godsdienst zijn. Jammer is „het, dat dit somtijds op zulk eene wijze geschiedt, als of de leeraar der „Kerk het gezag van zulke schriften aan dat van 's Heeren woord gelijk stel„de. Brave godgeleerden schrijven aan zulke opstellen geene waardigheid toe, „dan in zoo verre dezelve met de goddelijke openbaring overeenstemmen; ze „vorderen geene verbindtenis aan dezelve, dan die in overtuiging aangaande „de waarheid der leerstukken, daarin vervat, haaren grond heeft; en ze hou„den zulke formulieren niet noodzakelijk, dan ten aanzien van de kerkelijke „gemeenschap en de openbare leerwijze." Op de laatste restrictie legden BONNET en ROYAARDS beiden nadruk. De namen van beide hoogleeraren noemden wij als in eenen adem, omdat zij door banden van innige geestes-overtuiging verbonden, elkanders discipelen wederkeerig in de dogmatiek onderwezen — ik denk hier aan den student J. CLARISSE — hoewel zij overigens in methode van onderwijs verschilden, en die van ROYAARDS ver boven die van BONNET verheven worden moet. ROYAARDS was veel meer exegeet. Daaruit laat het zich verklaren, dat hij in latere jaren van zijn professoraat, vooral door een

vriendschappelijk verkeer met HERINGA, vrijzinniger rigting volgde, en zelfs in 1820, toen hij voor de derde maal het rectoraat neêrlegde, bij die gelegenheid de nagedachtenis van DE PERPONCHER huldigde en aan dezen den lof toekende van de theologie gezuiverd te hebben van vele, hoewel nog niet van alle scholastieke verkeerdheden. Is het waar, wat zijn dankbare leerling D. H. WILDSCHUT, in het door dezen opgerigt monument voor zijn leermeester (*Memoria* H. R. Amst. 1836) verklaart — en wij hebben geen reden om het in twijfel te trekken — dan was bij ROYAARDS dogmatiek gebouwd op exegese, en betoonde hij zich zelfs niet afkeerig van een philosophisch redeneren over dogmatische onderwerpen. Dus luidt de plaats (pag 37): *exegesin cum Dogmatica arctissime conjungebat et hanc ex illa pendere judicabat. Rationi humanae sua quidem vera a falsis discernendi jura non denegabat, neque a philosophiae in theologicis usu erat alienus. Contra, discipulis ut philosophorum scholis interessent et imprimis Juri Naturae addiscendo naviter operam darent, auctor et suasor erat.* Maar dat wij ons die heerschappij der philosophie op het systeem van ROYAARDS niet als al te magtig moeten voorstellen, daartegen waarschuwt ons dezelfde bevoegde lofredenaar, die verder schrijft: *ad doctrinam vero Relig. Chr. constituendam et definiendam, missis Philosophorum placitis et ratiocinationibus, unice nitebatur S. Codicis auctoritate.*

Het standpunt van ROYAARDS was dus eenigzins anders als dat van BONNET, die wel nooit, in 1816, had hij het beleefd, op de synode zou geoordeeld hebben, gelijk ROYAARDS dit deed in zijn boven (bl. 29) door ons vermeld advies. BONNET gaf zijne dogmatische lessen naar het compendium van JOHANNES A MARCK, waarvan zijn voorganger VAN IRHOVEN den zesden druk bezorgd had, en dat in 34 hoofdstukken thetisch, polemisch, apologetisch de waarheid voorstelde, eerst uit de Schrift en dan uit de rede. Hij heeft het gebruikt, zoo wij wel onderrigt zijn, al den tijd van zijn professoraat, dus van 1761—1804, toen het emeritaat hem verleend werd. Hij telde toenmaals 81 jaren, en was zeker aan het einde zijner langdurige loopbaan niet ver afgeweken van de zienswijze, die hem bij de aanvaarding van zijn ambt de *mysteria* der geopenbaarde godsdienst had doen aanprijzen als de bevestiging van het Christelijk geloof. Wilt gij eens hooren, hoe zijn onderwijs beoordeeld werd

door zijne discipelen en zoo u zelven een denkbeeld vormen van den gang, dien de theologie onder zijne leiding nam, luister dan: „Onmogelijk," zegt een zijner studenten W. A. VAN VLOTEN, „kon ik zijne begrippen overnemen." En waarlijk hij was niet de eenige student, die in stilte zat te lagchen, als BONNET in den geest van MARCK voor theologische spitsvondigheden ijverde. BONNET's onderwijs had zoo weinig eene bijbelsche kleur, dat een ander zijner leerlingen, J. L. VERSTER, in 1777 Predikant te *Rotterdam* geworden, opregt betuigde, eerst door verkeer met zijne ambtgenooten den Bijbel te hebben leeren kennen, daar hij aan de academie nooit iets anders dan het systeem gehoord, en in de eerste jaren zijner bediening ook alleen het systeem bestudeerd had. BONNET's denkbeelden kunnen wij tamelijk goed leeren kennen uit het lijvige werk van X deelen, *Verklaring van den brief aan de Hebreërs*, van 1769—1802 in het licht gezonden. Verwondert het u niet, en is het u niet alsof gij een ultra-coccejaan spreken hoort, wanneer BONNET u verzekert dat een verbond eene overeenkomst is tusschen God en den mensch? wanneer gij de meest gezochte typische voorstellingen terugvindt en eene strenge voldoeningsleer voorgedragen ziet? Conservatief *quand méme* wijkt hij niet van het door de vaderen overgeleverde; wat niet goed en helder verklaard worden kan is eene verborgenheid. Aan die methode hield BONNET streng vast, en erkende hij, gelijk hij dat deed in de langwijlige voorrede van BELL's *goddelijke zendingen van* JOHANNES *den Dooper en* JEZUS *nader onderzogt en bewezen* (1797), dat soms de leerstukken kunnen strijden en niet overeengebragt worden met andere, niet min zekere waarheden: hij achtte het dan raadzaam niet te kiezen uit die twee opposiete zekere waarheden, maar alle onloffelijke praktijken te mijden en naar de Schrift te luisteren. Hoe gevangen BONNET was onder het kerkelijk systeem, daarvan geef ik nog deze proeve; in de laatst vermelde voorrede werpt hij de vraag op: waarom de zoo luisterrijke omstandigheden van 's Heilands geboorte verdonkerd worden moesten? Omdat — zoo antwoordt hij — de Joden anders den Heiland, die lijden en sterven moest om de reinigmaking der zonden te weeg te brengen, niet zouden verworpen, maar veeleer hulde gedaan hebben. In dien geest onderwees GIJSBERTUS BONNET.

Geen academisch Docent had in die jaren zoo naauwkeurig kennis gemaakt

met wat er nieuws buiten het vaderland gezegd en in het vaderland gedacht werd, als JAN HENDRIK REGENBOGEN. In 1799 trad hij te *Franeker* op, om, aan de zijde van E. J. GREVE het vertrek van JOHANNES VAN VOORST, die het Franekersche Hoogleeraarsambt met de Evangeliebediening te *Arnhem* was gaan verwisselen, te vergoeden en daar weldra — onder ons gezegd — den goeden EELCO TINGA geheel te overschaduwen. REGENBOGEN en GREVE! Ziedaar twee mannen van geen alledaagschen stempel, waarvan de eerste nu, de andere later onze aandacht zal bezig houden. Van zijnen historischen arbeid spreken wij niet, al zeggen wij nog niet met een bitteren recensent van die dagen, die hem wilde herinneren, dat theologie zijne zaak niet was, dat REGENBOGEN met dien arbeid regt in zijn vak schijnt gewerkt te hebben. De ouden van dagen weten zich nog te herinneren, hoe REGENBOGEN, bijna van het begin zijner ambtsbediening af, met een schuinschen blik werd aangezien, vooral sedert hij in 1804 de rectorale oratie *de theologo perfecto* gehouden had. In dat stuk drong hij aan op grondige evenzeer als vrije beoefening der wetenschap, sprak waarschuwend tegen ERASMUS, LUTHER, CALVIJN, verheelde het zelfs niet, dat GROTIUS en ERNESTI geen veilige gidsen op de baan der wetenschap mogten heeten. Die redevoering getuigde zeker van groote vrijmoedigheid, om niet te zeggen, onmiskenbare driestheid. Zij zag het licht kort na de uitgave van zijn door velen zeer misprezen boek: *Verdediging van den geopenbaarden godsdienst tegen deszelfs hedendaagsche bestrijders.* Die verdediging — en dit duidde men hem zeer ten kwade — schreef hij in het Hollandsch: wat ECKERMANN en diens geestverwanten tegen de verhalen des Bijbels ingebragt hadden, dat kon nu door ieder gelezen worden. Behoef ik te zeggen dat hij de kerkleer niet zóó toegedaan was als BROES, vooral niet als BONNET, zelfs niet zoo als MUNTINGHE? Klaar en krachtig had hij reeds in 1801 in zijne *verhandeling ter wederlegging van het gevoelen dergenen, die stellen, dat in de begrippen der menschen, omtrent het wezentlijke der voornaamste waarheden van het christendom, van tijd tot tijd verandering behoort te komen*, enz. (Haagsch genootschap 1802 bl. 134) verklaard: „leerden wij, dat God zich inwendig „beleedigd en verstoord had gevoeld door onze zonden, en dat CHRISTUS, door „zijn lijden en sterven, zijn Vader tot gunstiger gezindheden nopens ons ge-

„bragt had; dan zoude men met regt ons kunnen aansporen, om zulke be„grippen, die voor de Godheid onteerende zijn en waarin wij God naar den „mensch afmeeten, vaaren te laten; maar die ons zulks te laste legt heeft „het gevoelen der Hervormden niet begrepen.„ Zulk eene betuiging en teregtwijzing werd nog bekrachtigd met eene aanhaling uit CALVINI *Institut.* 2. 16, 17. *speciatim* 16 § 2!

Wie nu nog deze verhandeling leest, zal er over klagen, dat daarin een volslagen gebrek van logische orde en vooral van exegese openbaar wordt. De Hoogleeraar merkte, zonderling genoeg, ter zijner verdediging op (*Verstrooide gedachten over verschillende onderwerpen, uitgegeven voor leeraars en vrienden van Godsdienst en Godgeleerdheid*, Vierde Stukje, *Franeker* 1806), dat eene grammaticale exegese welligt schadelijk zou kunnen werken op het leerbegrip der Kerk. In zijn twist met zijn ambtgenoot JOHANNES ANTHONY LOTZE, een man van even strijdlustigen aard als hij, naar aanleiding van het boek van ALBERT BRUINING: *de leer der verzoening met God naar den Bijbel*, door REGENBOGEN verdedigd, door LOTZE als neologisch verworpen, werd de toon heviger en de vrijmoedigheid in het uitspreken van afwijkende denkbeelden grooter; zoo was men althans eenigermate voorbereid, toen hij in 1811 zijne *Christelijke godgeleerdheid naar de behoeften van dezen tijd*, het licht deed zien. De *auspicia* waaronder dat boek verscheen, waren weinig gunstig; de schrijver had zelf met het prospectus van het werk rondgereisd, om inteekenaren te erlangen, daar de uitgever, J. ALLART, van het welslagen dezer poging de uitgave en ook het honorarium afhankelijk maakte. Ten huize van REGENBOGEN bepaalde de uitgever, wat er zoo al in die *godgeleerdheid* moest opgenomen worden, wat niet. Ongelukkige *omina*, roept gij uit! Waarlijk, REGENBOGEN scheen wel onder een rampspoedig auteurs-gesternte geboren. Toen in 1802 het I^e^ Deel zijner bovengenoemde *verdediging* door ALLART werd uitgegeven, zag dat het licht zonder eene *voorrede*; de schrijver berigt, bij de uitgave van het IIe Deel in 1803, hetwelk hij toen voor eigen rekening te *Franeker* door den druk gemeen maakte, dat hij wel voor dat I^e^ Deel eene voorrede geschreven en de drukproeven gecorrigeerd had, doch dat deze bij ongeluk en vergissing geplaatst was voor een Roman, die tegelijkertijd met zijn werk bij den uitge-

ver de pers verlaten had. Ik heb niet veel meer te zeggen, om in de harten van allen, die iets van de smarten eens auteurs kennen, medelijden met REGENBOGEN gaande te maken. Toen eindelijk die *Christelijke godgeleerdheid* verscheen, was er niemand in *Nederland* of hij voegde achter de woorden op den titel: *naar de behoeften van dezen tijd*, in parenthesi: *uitgegeven ook ter voorziening in de behoeften van den auteur*.

Terwijl de lezer, naar ik mij voorstel, zich gereed maakt om het boek, dat zoo lang in zijne boekenkast een ongestoorde rust genoten heeft, voor zich te leggen, maak ik van dit verwijl gebruik, om hem te vragen, of hij nog wel eens iets van de schriften van REGENBOGEN's ambtgenoot LOTZE in handen neemt, b. v. diens *oordeelkundige inleiding tot de Schriften des N V.* (1803)? Maar ik zie het hem reeds aan, dat hij er geen spijt van heeft, dat van dit werk niets meer het licht zag dan een eerste deel, en van het tweede deel een eerste stuk (1816); trouwens al wie in die dagen MICHAELIS, HAENLEIN of MARSH bezat, kon deze inleiding ligt ontberen. LOTZE's noodlot scheen het te worden, slechts één deel te geven, als er meer moesten volgen. Op het laatst van zijn leven beproefde hij eene nieuwe uitgave van WETSTEIN's *Prolegomena* of eigentlijk van SEMLER's gebrekkigen nadruk. Dat hij vooral wegens gemis van naauwkeurigheid voor deze taak volstrekt niet opgewassen was, toonde HERINGA hem aan in eene uitvoerige en meesterlijke beoordeeling, *Godg. Bijdr.* 1832 bl. 781—849, die nu nog den lezer de jammerklagt afperst, dat HERINGA zelf zoo weinig over critische vraagstukken geschreven heeft. LOTZE wist misschien meer dan REGENBOGEN, doch was veel minder helder; in één opzigt waren zij elkander gelijk: in lust tot den strijd. Te *Franeker* in de plaats van den naar *Groningen* beroepen TINGA gekomen, stoorde LOTZE de eensgezindheid, die tot dien tijd GREVE en REGENBOGEN verbonden had, en werkte hij allerongunstigst op het tot heftigheid geneigd gemoed van den laatstgenoemde.

REGENBOGEN was reeds in de *verstrooide gedachten*, welke hij eerst met GREVE en TINGA gemeenschappelijk, na de uitgave van het 3e stukje alléén in het licht zond, (t. a. p. bl. 76 en volg.) begonnen, twijfelende vragen op te werpen over de kerkelijke leer der Godheid van JEZUS, van den val, de eeuwigheid

der straffen, de leer der verlossing: vragen deed hij als b. v. bl. 107: „Heeft „JEZUS in onze plaats de straf gedragen en zoo voor ons voldaan aan Gods „regtvaardigheid, met dat gevolg, dat wij de vergeving onzer zonden, voor „welke CHRISTUS geboet heeft, nu van God ontvangen kunnen, welke de „regtvaardige God ons niet vergeven konde, tenzij een middelaar in de plaats „van de zondaren een losprijs bragt van oneindige waarde, welke bij de God-„delijke regtvaardigheid even zoo veel gold, als de door ons verdiende eeuwige „straffen?" Sterker kon wel niet de onhoudbaarheid der kerkelijke leer voorgesteld worden. En dat deed REGENBOGEN in een van tijd tot tijd verschijnend geschrift, hetwelk hij met zijnen zeer anticonfessioneel gezinden ambtgenoot GREVE in het licht zond. ALBERT BRUINING gaf korten tijd daarna zijn bovengenoemd geschrift uit, waarin hij eerst bewees, of, juister gezegd, trachtte aan te toonen, dat de offers oudtijds door den mensch uit aandrang des harten waren gebragt, niet op Goddelijk bevel, en dat God zich slechts naar de kindsche vatbaarheid der menschen geschikt had; daarna zijn gevoelen aangaande het offer, door CHRISTUS gebragt, ontwikkelde en met de stelling optrad, dat JEZUS niet anders bedoeld had, dan de zedelijke verbetering der zondige menschheid. LOTZE rook de ketterij; de classis van *Franeker* sprak van Socinianisme; reden genoeg voor REGENBOGEN om in 1807 de pen op te vatten en de uitgegeven leerrede van den Hoogleeraar LOTZE te toetsen aan de gezonde rede en aan de Hervormde belijdenis. Let wel, *eerst* de *rede*, *dan* de *belijdenis*. Hij hield het trouwens voor eene zeer onredelijke meening, aan te nemen, dat er nog leeraren en leeken waren, die voorstanders van de noodzakelijkheid eener voldoening aan de goddelijke geregtigheid zouden willen heeten. Men mag deze stelling het lievelingsthema des Hoogleeraars heeten, blijkens zijne ten jare 1809 uitgegeven verhandeling: *over de zonde en de verlossing van dezelve door* JEZUS CHRISTUS. Had hij al zijn naam op den titel verbloemd, zijn auteurschap bleek duidelijk. Op dat punt even als op meer andere sprak hij zich zeer vrij uit in zijne *Christelijke Godgeleerdheid*. Vrees niet dat ik het geheele boekdeel van 480 bl. met u ga doorloopen; ons is het slechts te doen om hoofdzaken. Merken wij dan vooreerst op, dat het boek, hoezeer eene dogmatiek, niet alleen bestemd was voor godgeleerden; integen-

deel „menschen van eene beschaafde opvoeding met geoefende zinnen" moesten het lezen; uit dit geschrift konden zij veel leeren, want daarin werd „eens-„deels, met vermijding van alle oude geschillen, alleen het wezentlijke zoo „voorgedragen, dat de *verlichte rede* daarin volkomen berusten kon, zonder de „toevlugt te nemen tot neologie en deisme, en anderdeels de Christelijke leer „zoo voorgedragen in haar oorspronkelijk licht, als van de meeste kracht „en invloed is op de zedelijke verbetering der menschen." Wat dus de rede leert, wat de verlichte rede als bijbelleer kan goedkeuren — dat wordt hier als waarheid verkondigd.

Openbaring is hem eene *onmiddelijke* daad van God; want, zegt hij, nam men alleen eene *middelijke* openbaring aan, dan zou men elke vordering in kunsten en wetenschappen enz. openbaring van God kunnen noemen. JEZUS is hem een goddelijk persoon, die als afgezant van God Zoon van God heet, en bij den Vader bestond vóór de grondlegging der wereld. Van triniteit wil hij niets weten, even weinig van eene *imputatio culpae Adami;* anti-Coccejaan is hij in den strengsten zin des woords; JEZUS' dood een offer voor de zonden te noemen, klinkt hem als dwaasheid (bl. 421 en volg.); het verlossingswerk heeft bij hem dit vierledig zedelijk doel: *a.* het is het grootste bewijs van Gods onbepaalde gaarne vergevende vaderliefde; *b.* de lijdende en stervende JEZUS geeft aan de zijnen den sterksten spoorslag tot getrouwheid en gehoorzaamheid aan God; *c.* de lijdende en stervende JEZUS heeft het Joodsche Godsdienststelsel van plegtigheden en inzettingen vernietigd; *d.* het verdienstelijke van zijn lijden en sterven is bijzonder daarin gelegen, dat hij onder al dat lijden zulk een bijzonder uitmuntend en voorbeeldig gedrag gehouden heeft, zoo jegens God als de menschen.

Sluiten wij het boek en nemen wij afscheid van zijn auteur. Laat het zijn met een gevoel van deelneming en smart over veel onbekookts, dat door hem onzen landgenooten is voorgezet. Benarde finantiële omstandigheden gedoogden niet, dat zijne pen rustte; als hoogleeraar te *Franeker* ontslagen, wist hij bij eene persoonlijke ontmoeting CUVIER te winnen en door diens tusschenkomst eene aanstelling te *Leiden* te verkrijgen. Hij moest daar de *geschiedenis* onderwijzen, want als geschiedkundige had hij onder de Fransche geleerden

eenigen naam verworven. Doch zijn einde naderde; door toevallen verzwakt, en in zonderlinge dweeperijen verzonken wachtte hij den dood, die in 1814 hem kwam oproepen uit zijn onrustig en moeitevol leven.

Bloeide het onderwijs, dat aan de Athenaea van *Amsterdam* en *Deventer* gegeven werd, weliger? JACOB VAN NUYS KLINKENBERG, de ambtgenoot en opvolger van PETRUS CURTENIUS, was wel de man niet, om de wetenschap verder te brengen, doch evenmin gezind, om hare eischen geheel voorbij te zien. De 27 deelen zijner *bijbel*-uitgave door *beknopte uitbreidingen en opkelderende aanmerkingen verklaard*, doen ons hem kennen als een theologant, die meer de belangen van het publiek, dan van den kleinen kring zijner studenten behartigde. Over hetgeen hij in handschrift achterliet, nemen wij gaarne het gunstig getuigenis van zijnen kleinzoon B. GLASIUS aan; over hetgeen hij bij zijn leven drukken liet, kan ons oordeel niet gunstig wezen. Althans het wetenschappelijk gehalte is zoodanig, dat wij met YPEY moeten zeggen, dat hij bij het klimmen zijner jaren niet bleef klimmen naar de hoogte der wetenschap. Nogtans levert DORPER's dissertatie *de notione formulae βασ. τ. οὐρ.*, in 1806 onder het praesidium van KLINKENBERG verdedigd, eene *dissertatio exegetico-theologica*, bij al het gebrekkige, dat haar aankleeft, een niet te versmaden bewijs, dat de Amsterdamsche hoogleeraar de noodzakelijkheid erkende, om de Schrift door de Schrift te verklaren. Niemand was daarvan meer doordrongen dan CORNELIS FRANSEN VAN ECK, die in 1799 na J. H. PAREAU en A. I. RÜCKERSFELDER de theologische professuur te *Deventer* in dit tijdvak bezette. Het getuigt reeds voor den aard zijner rigting, dat hij vooral van den persoon en de schriften van ERASMUS, over wien hij in 1804, bij het nederleggen van het rectoraat, oreerde, veel werk maakte. Nog meer blijkt die rigting — want daar hij geen eigenlijk dogmatische schriften geleverd heeft, moeten wij zijne zienswijze uit andere gegevens opmaken — uit den inhoud zijner inaugurele oratie: *de praecipuis causis Ethicae Christianae a plurimis Christianis nimis neglectae.* Hij voelde dus het groot gebrek van die dagen — de versmading der Ethiek. Allermeest kunnen wij over den inhoud en de gehalte van zijn onderwijs oordeelen, naar aanleiding van het feit, dat in 1799 GREVE en REGENBOGEN, beiden evenzeer, voor zijne benoeming te *Franeker*

ijverden. Doch VAN ECK, wij erkennen het gaarne, verdient eerder onder de prakticalisten dan onder de dogmatici eene plaats. En wij hebben vooral te doen met hen, die in dezen tijd dogmatiek onderwezen.

Waardoor kenmerkte zich dat onderwijs?

Door wezenlijk gebrek van exegese, met name des N. V.; door onbepaaldheid in het vaststellen van de betrekking der rede tot de openbaring, of van de *religio naturalis* en de *religio revelata;* door het ontwakend bewustzijn van de factisch-bestaande breuk met de van ouds overgeleverde Kerkleer. Ik zal niet beweren, dat men algemeen zich zulk een staat van zaken bewust was, maar wie kan tegen den geest des tijds eene onhoudbare positie blijven handhaven? Ook verhaalde het gerucht, dat oude eerwaardige Evangeliedienaars, zoo als de Amsterdamsche DERMOUT, in hunne laatste oogenblikken verklaarden, dat de omvang van hun systeem hoe langer hoe kleiner werd. Zoo begrijpt gij ligt, hoe er in de theologische wereld en zelfs daar buiten eene zekere *malaise* ontstond.

Langzamerhand had ook de blaam van onregtzinnigheid vrij wat van zijne schande verloren; de lijnen van afscheiding tusschen de onderscheidene kerkgenootschappen waren niet meer zoo scherp geteekend. REGENBOGEN zocht en vond onder leeken lezers, en zoo al geene bepaalde volgelingen, toch velen, die begonnen te verlangen naar meer klaarheid en vastheid. In dit opzigt heeft dus die revolutionaire theoloog den raad Gods gediend en blijft hem een rang bewaard in de rij der godgeleerden. MUNTINGHE echter staat boven hem en al zijne ambtgenooten; REGENBOGEN's boeken raadplegen wij niet meer, MUNTINGHE's schriften hebben nog waarde. Deze was werkelijk de man, die een eigen weg volgde in het systeem, door het te bouwen op exegese. Hij werd een wegwijzer en baanbreker in die jaren, toen de beoefening der uitlegkunde een beteren dag voor de dogmatiek deed aanbreken.

Inmiddels begon het publiek een bepaald kenmerk van meerdere of mindere kerkelijkheid aan het academisch onderwijs toe te kennen. De Noordelijke Academie's zijn in de schatting van het toen levend publiek de meest liberale; die van *Utrecht* de meest confessionele, die van *Leiden* streeft naar een juste milieu.

Vooral blijkt dat, als wij letten op het onderwijs, gegeven door hen die

met MUNTINGHE *de eersten waren, om de dogmatiek op den grondslag van exegetisch onderzoek te bouwen.*

De geschiedenis zegt het ons — anders zou het ongelooflijk klinken — uitlegging van de H. Schrift des N. V. werd in dit tijdvak voor het eerst als een deel der theologische wetenschap onderwezen. Gij verwondert u billijk, want gij denkt er aan, hoe juist in de uitlegkunde des O. V. de Nederlanders in die dagen grooten roem ingeoogst hebben. Zie maar eens rond: op de Leidsche Catheder staat HENDRIK ALBERT SCHULTENS: „die wondere „mengeling van achtbaarheid en lieve innemendheid" — ik gebruik de woorden van zijnen dankbaren leerling WILHELM BROES. (*Afscheidswoord* bl. 181) — „in gelaat en houding treffend uitgedrukt; hoe zij als tooverend werkte, hoe „zij geheel voor zich innam." BROES herhaalt, wat een zijner tijdgenooten eens zeide: „de student, wien de professor een vriendelijk oog had gegeven, „verliet hem met al het eergevoel van een gewonnen eereprijs. Zijne wel„sprekendheid op de Catheder was groot, grooter nog dan die van den wel„sprekenden RAU, als zijnde buiten allen zigtbaren regel." Dus ver onze BROES; een ander bevoorregt leerling, VAN DER PALM heeft hem in roerende lofspraak vereeuwigd, en hij kon dit doen zonder vrees van tegenspraak of beschuldiging van blinde ingenomenheid. SCHULTENS! wie dien naam noemt, denkt aan de school, welke nog zich noemt met dien eeretitel, en die naam herinnert het ons, dat de zoon, erfgenaam van den vaderlijken en grootvaderlijken roem, de Semitiesche taalstudie als een onverbreekbaar geheel zijnen hoorders aanbeval. *Duitschland* mogt schimpen op het Schultensiaansche etymologiseren en misschien niet geheel zonder grond de leerlingen van den grooten man beschuldigen van overdrijving — de juistheid dier methode in het algemeen is aan geen redelijken twijfel onderhevig. Zijn opvolger EVERARD SCHEIDIUS, weleer de medgezel zijner studien in het huis zijns vaders, later twee jaren lang te *Harderwijk* zijn gastheer, even geschikt tot Collegie geven in het Grieksch als in het Oostersch, vervulde inmiddels aan de Geldersche Hoogeschool met roem zijnen post. Had hij zijn professoraat aangevangen met een waarschuwend woord tegen het overdreven misbruik der dialecten, en zoo althans, naar het scheen, eenigzins tegen de zienswijze van J. J. SCHULTENS, dien

voorstander van het Arabisch, gewaarschuwd: dat hij de studie van het Arabisch ernstig ter harte nam, leeren ons zijne *primae lineae instut. Arabicae*, ontworpen naar de Hebreeuwsche Grammatica van zijn Groningschen ambtgenoot. Zijn *lexicon manuale in Cod. V. F.* moge niet gelukkig na zijn dood zijn afgewerkt, het getuigt er toch van, dat hij voor zijn tijd hoog stond. En vrees ik ook dat de strenge tucht, die hij op de Academie-Burgers wilde uitgeoefend hebben, niet gunstig werken kon op het wel gedijen van zijn onderwijs, de kring van de lezers zijner boeken was gelukkig uitgebreider dan de kring van zijn auditorium en de waarschijnlijkheid groot, dat zijne *opuscula de ratione studii* van 1786—1792 uitgegeven, benevens zijne grammaticale navorschingen, den zegen, dien zij verspreiden konden, niet gemist hebben. De man, die hem op het Leidsche Oostersche leergestoelte verving in 1794, SEBALD FULCO JOHANNES RAU, heeft zeker onder de academische jongelingschap van die dagen meer naam gemaakt als redenaar en moralist, dan als Oosterling. Met zijne inaugurele oratie hadden de echte discipelen van SCHULTENS geen vollen vrede; in deze beproefde hij een dogmatisch conservatief element in de taalstudie te brengen, dat geene goedkeuring vinden kon. *De poëseos Hebraicae prae Arabum poësi praestantia, tam veritatis, quam divinae majestatis Religionis, in veteri Codice sacro traditae, argumento*, dus luidde de titel van het stuk, dat eene meer behoudende strekking had, dan men van SCHULTENS en SCHEIDIUS gewoon was. Wij vallen hem daarover niet hard, omdat wij aan den Vader denken wiens onderwijs hij genoten had. Welk een invloed op den gang der Oostersche studie de man gehad heeft, dien de algemeene meening boven RAU als Oosterling stelde, JAN HENDRIK VAN DER PALM, laat ons dat beneden trachten te bepalen, daar wij voor het leven van dezen Hoogleeraar den eigenlijken bloeitijd stellen in het tijdvak, dat met 1815 begint.

Ginds te *Groningen* werkte NICOLAAS WILLEM SCHROEDER tot 1798. MUNTINGHE heeft getuigd, dat deze leermeester door niemand overtroffen kon worden. Is u dit getuigenis wat verdacht, omdat een dankbaar leerling het uitte? TACO ROORDA, die 30 jaar na SCHROEDER's dood als buitengewoon hoogleeraar aan het Amsterdamsch Athenaeum optrad, getuigt in de praefatie van zijne *grammatica Hebraica* (Lugd. Bat. 1831), dat SCHROEDER door de

uitgave zijner *Institutiones ad fundamenta linguae Hebraicae* de beoefening der Hebreeuwsche letterkunde onschatbare diensten bewezen heeft. *„Institutionum „nomine,„* dus schrijft hij, *„librum condidit elegantissimum merito summis laudi- „bus celebratum, qui per longam annorum seriem non dubium tenuit in grammaticis „Hebraicis principatum.„* SCHROEDER's arbeid werd niet alleen in ons vaderland, maar ook over de grenzen algemeen geëerd; buitenslands werd het herdrukt; zelfs te *Klaudstad* of *Klausenburg* in *Zevenbergen* is er eene uitgave van verschenen.

Gij vraagt naar *Utrecht?*

In 1787 gaf er SEBALD RAU Oostersch Collegie; hij telde toen reeds 62 jaar. Hij heet en hij is *professor theologiae typicae et exegeticae.* Voor de conjecturaal-critiek van HOUBIGANT is hij bevreesd, blijkens zijne *exercitationes philologicae* tegen dien criticus gerigt. De schaar zijner hoorders is klein; dat kleine getal doet u vragen, of er wel meer groote smaak bestaat voor eene exegese, die van de type zooveel tracht te redden als er gered worden kan. Het verblijdt u, dat hij na 1810 nog acht jaren genot had van zijn emeritaat, en het verheugt u, dat gij JEAN HENRI PAREAU hem ziet vervangen? Reeds had deze te *Deventer* den door RÜCKERSFELDER verlaten leerstoel in 1789 ingenomen; hij telde even als zijn voorganger een klein getal leerlingen, maar hij was daar niet zoo gelukkig als die voorganger, wien het had mogen gebeuren eenen GREVE te vormen. *Harderwijk* had na het vertrek van JOHANNES WILLMET in 1804, het grondige van PAREAU's onderwijs leeren kennen, daarin boven dat van WILLMET uitstekende, dat hij veel meer dan deze van etymologie werk maakte; thans mogt *Utrecht* hem begroeten. Aan zijne kunde is door ieder, wien de verklaring van JEREMIA's klaagliederen of de duistere plaats van JOB ter harte gaat, hulde gedaan, zelfs in het naburige *Duitschland* door ROSENMULLER. Wat zijne rigting betrof, voegde hij in het meer conservatieve *Utrecht;* de redenen van *Elihu* (*Job* Cap. XXXII—XXXVII) en de hoofdst. I. en II. en XLII. 7—17 voor interpolaties te houden, zoo als SCHULTENS wilde, dat was hem te stout. Hij bleef in woorden en werken de deugd der Oosterlingen aanprijzen, welke hij in zijne inaugurele oratie geroemd had, toen hij sprak: *de constante ac non mutabili Orientalium ingenio*

Sacr. Litt. cultoribus suos in usus diligenter observando. In weerwil van groote omslagtigheid en gemis van levendigheid bij zijn onderwijs, had hij het geluk om uitstekende discipelen te vormen. Ik noem slechts EVERARD KREENEN, den vroeg gestorven Schrijver van het weleer geëerde werk: *Nahumi vaticinium philologice et critice expositum.*

Wees ik op PAREAU als een conservatief en confessioneel theoloog, niemand hindere dat; zijne door TEYLER bekroonde verhandeling *de rationum, quae mythicam librorum sacrorum interpraetationem suadeant, momento ac pondere* moet vooral naar den eisch van dien tijd beoordeeld worden; dat de geleerde schrijver in 1824 het stuk bijna onveranderd voor de tweede maal uitgaf, verklaar ik liefst daaruit, dat hij terugdeinsde voor al de verbeteringen, die daarin toen reeds noodig zouden geweest zijn — en nu zooveel meer, nu wij gelooven, dat opregte liefde voor de godsdienst het oog niet moet sluiten voor de mogelijkheid van het bestaan van mythen in de Schrift; zekere engheid van blik en omslagtigheid van voorstelling ontsieren zijne bij herhaling uitgegeven *antiquitas Hebraica* en *Institutio interpretis V. T.*, al schrijven wij dit oordeel niet neer, zonder daarbij dank te zeggen voor het nut, dat wij weleer uit die boeken getrokken hebben.

DIDERICUS ADRIANUS WALRAVEN, een vlijtig leerling van SCHROEDER te *Groningen*, de Amsterdamsche opvolger van H. A. SCHULTENS; en diens plaatsbekleeder JOHANNES WILLMET, de laatste meer kenner van het Arabisch dan van het Hebreeuwsch, waren gewis de mannen niet, om de Schultensiaansche beginselen in al hunne consequentien toe te passen, en ten aanzien van het O. T. den koninklijken weg van grammaticale interpretatie te bewandelen. Ik treed dan ook omtrent hen niet in nadere bijzonderheden, maar ben voldaan als het mij gelukt is, u in het algemeen te overtuigen, zoowel van de zorg aan de beoefening der Semietische letterkunde besteed, als van de waarheid, dat de ware grammaticale en historische interpretatie in dat tijdvak zich nog niet de heerschappij verworven had; het minst te *Utrecht*, het meest te *Leiden*, terwijl MUNTINGHE te *Groningen* — denk aan zijn werk over de psalmen — toonde, hoeveel licht daaruit voor het O. T. eenmaal zou kunnen opgaan. Men gevoelde zich nog gebonden door de bestaande begrippen aangaande authentie en

axiopistie, terwijl sommigen nog zeer streng vasthielden aan de theopneustie der Schrift. Men durfde nog niet bij het exegetiseren de Schrift des O. T. als een zuiver litterarisch product behandelen. Dat zij gezegd, met volledige erkenning van de waarde der bouwstoffen, der nakomelingschap ten beste door die mannen verzameld. Toch was er reeds één man geweest, die de boeken des O. V. behandelde, als waren het voortbrengselen van letterkundigen aard; ik noem hem den revolutionair op het gebied der Exegetiek, gelijk zijn ambtgenoot REGENBOGEN dat in de dogmatiek scheen te zijn.

EGBERT JAN GREVE; kent gij zijn naam en zijne verdiensten, mijn lezer, of is hij ook reeds door u vergeten, hij, die gedurende de dagen van zijn leven door zoo weinigen gekend en in zijn waarde erkend is? Gij zoudt het niet gezegd hebben, dat onder zulk een uiterlijk zoo veel uitnemends schuilde; want dat uiterlijk voorkomen — zeggen zijne vrienden en leerlingen M. T. LAURMAN in diens *Museum van Kerk. Gesch.* bl. 71, LOTZE in diens *Laudatio*, terwijl beider getuigenis bevestigd wordt door GREVE's nog levenden ambtgenoot H. W. TYDEMAN — was niet fraai. Hij was klein, mager, en slordig in kleedij. Zijn haar was zwart en hing als dat van een ouden Rabbijn vrij lang van zijn hoofd af; menigmaal werd hij voor een jood aangezien. En daar was bovendien veel vreemds in zijne manieren; geregelde orde in doen kende hij niet; studerende vergat hij het onderscheid tusschen nacht en dag, en liep door het huis, waar hij ongehuwd zijn intrek genomen had. Hij ging in alles zijn eigen weg: *nec in religione* — getuigt hij aan het slot van zijne Voorrede der uitgave van JESAIA's *profetiën* — *ad decreta hominum me componam, nec in civitate servilem animum induam.*

Toen hij in 1797 te *Franeker* den door VERSCHUUR sedert 1764 bezetten en in 1796 ontledigden hoogleeraarszetel innam, trad hij niet op als een weinig bekende in de maatschappij. De nationale vergadering telde hem onder hare leden, doch leed weinig door het vertrek van dezen volksrepresentant; een [illegible] van zoo veel onbaatzuchtigheid was er niet op zijn plaats, en verliet gaarne een tooneel, waarop zoo veel hartstogten om de overwinning kampten.

[illegible] in 1788 proponent geworden, had hij als prediker geen naam ge[illegible] vooral door het zeer gereserveerd onderteekenen van het formulier de

blaam der onregtzinnigheid op zich geladen; hij ontvlood het land bij den intogt der Pruisische troepen, en wijdde in het stille *Steinfort* al zijn tijd aan de studie van het *Hebreeuwsch*. Exegese des O. V. was zijn lievelingsvak; op het gebied van de exegetiek des N. T. hebben zijne *verklaringen* van de voornaamste brieven van PAULUS weinig naam gemaakt, dewijl hij aldaar aan de regelen der grammaticale exegese veel minder gehoor gaf dan aan de vernuftige invallen van zijn altijd met het onderwerp vervulde brein.

Critiek was zijn lievelingsstudie, maar een critiek, die den Masorethischen tekst weinig of niet achtende, de bron van haar leven vindt in de speling van het vernuft of van eene vooraf opgevatte meening. Al zijn arbeid — ik spreek over hetgeen hij voor het O. T. gedaan heeft — had één doel: uit te vinden en vast te stellen de metriek der Hebreën. Aan dat doel maakte hij alles dienstbaar; zijn kennis van het Syrisch en Persisch moest hem daartoe de hulpmiddelen verschaffen. Vroeg reeds had hij die specialiteit lief gekregen; zijn leermeester te *Deventer* RÜCKERSFELDER, had in 1762 in het licht gezonden eene *Commentatio quaedam cantica sacra ex ingenio Pindaricorum illustrans*, enz.; maar GREVE ging veel verder; met vrije hand den tekst corrigerende en het parallelismus opofferende, herschiep hij de Hebreeuwsche woorden in *dactyli*, *spondaei*, enz. Hoewel hij zijn metrisch systeem met inspanning van alle krachten verdedigde, vooral in zijne verhandeling *de metris Hebraicis* (gevoegd achter zijn werk: *ultima capita libri Iobi etc.*, 1788 en 1791), mogt het hem niet gelukken, in ons vaderland daarvoor vrienden te winnen. EICHHORN — volgens wiens oordeel de proefneming van GREVE alle vroegere verre te boven ging — had hier een te verdachten naam, dan dat diens protectie aan het lievelingskind van GREVE veel voordeel kon doen. Bij onze theologen trok het naauwelijks de opmerkzaamheid. De geleerde wereld kende noch waardeerde hem. Toen hij den 13^{den} Augustus 1811 door den dood opgeroepen werd, waren het alleen diegenen, welke hem van nabij gekend hadden, die zijn overlijden als een wezenlijk verlies voor de wetenschap betreurden. Onder die mannen bekleedden zijn boezemvriend B. F. TYDEMAN, dezelfde die achter de Dissertatie van zijn medestudent BORGER een Arabisch vers had laten plaatsen, en die gehouden werd voor een grondig beoefenaar

dier taal en daarvan proeven geleverd had, die het velen deden betreuren, dat hij latere vruchten van zijn arbeid terughield; en de nog levende grijze J. VERBURG, rustend hoogleeraar van *Deventer's* Athenaeum, eene eervolle plaats. Beiden poogden eene uitgave van GREVE's nagelaten letterarbeid tot stand te brengen. Het *programma* ligt daar voor mij; dank de vriendelijke bereidwilligheid, die mij inzage daarvan verleende. Lees eens dit gedeelte: "Similiter MICHAE *vaticinium* GREVIUS, si fata sivissent, haud ita longo post "tempore eruditis obtulisset. Quin etiam *totus Psalmorum liber*, eodem "modo, ab indefesso hoc viro tractatus est, priorque pars ejus operis per"spicue exscripta. Neque hic substitit GREVIUS. Eo enim provecta est illius "industria ac diligentia, ut et reliquis Prophetis minoribus antiquam sermo"nis efficaciam et integritatem veluti reddere illum voluisse, ex manuscriptis "ejus annotationibus copiosis, facile efficiatur. Animadversiones in SALO"NIS *proverbia*, versionem IOBI arabicam, aliaque silentio jam praetereo." — Doch de uitgave had geen voortgang, zij vond zelfs weinig deelneming. Noodig echter was zij niet, om zijn naam in eere te houden. Laat het waar zijn, dat zijn metrisch stelsel zijn roem niet gevestigd heeft, zijne verdienste jegens de Exegetiek ligt elders; hij vormde in eenig opzigt een tegenwigt tegen het bestaand en erkend gezag der Masorethische interpunctie, bij een MUNTINGHE zoo hoog gesteld, dat deze betuigde, daarvoor diepe veneratie te hebben; hij drong op het raadplegen van de vertaling der LXX aan; ziet daar het goede, dat wij hem danken; is zijn *critische operatie*, ter liefde van de metriek wat al te onbezonnen aangewend, misschien mede er de schuld van geweest, dat onze godgeleerden lang eene huivering voelden bij het hooren noemen van den naam *critiek;* GREVE heeft wel niet voorzien, dat de tijd komen zou, waarop de masorethische punctuatie voor niets meer gelden zou dan voor een *getuigenis*, een hulpmiddel om de ware lezing te vinden.

Was het niet vreemd, dat in een land, waar zoo veel aan de studie des O. T. gedaan werd, de invloed van die studie op de leerstellige godgeleerdheid onmerkbaar bleef? Die vraag werp ik op, omdat ze mij gelegenheid geeft tot eenige opmerkingen, welke den grondslag moeten uitmaken voor een juist oordeel over hetgeen op het veld der Oostersche letterkunde verrigt werd. Ik

ben niet de eerste en de eenige, die hoog waardeert, wat er gedaan is, maar ik mag ook de aanmerking maken, dat wat er gedaan werd veel te sporadisch geschiedde. Heeft SCHULTENS door aanbeveling der etymologie een krachtigen stoot gegeven aan de exegese van het O. T., etymologische kennis, hoe voortreffelijk ook, is niet genoeg; de isagogiek werd geheel verwaarloosd, omdat de wetenschap onder het gezag der kerkelijke begrippen van de *fides divina* des bijbels gebogen ging. De vrijere gevoelens over het boek *Job* door SCHULTENS geuit vonden afkeuring, bepaaldelijk, wij zagen zulks, te *Utrecht*, en daarna werden ook zijne uitlegkundige taalregels niet dan met zekere ergdenkendheid aangehoord en flaauwelijk toegepast. De theologie genoot eigenlijk nog niets van de vruchten der Oostersche studie. Het Collegie in de Exegese des O. V., werd het ook door Theologanten gegeven, was een eigenlijk litterarisch, blijkens de *series lectionum* van vroeger jaren en — op eene enkele uitzondering na — die van 1858. Eene theologie der Bijbelschrijvers was nog op verre na niet geboren. Maar daar kwamen betere tijden, toen met het begin dezer eeuw aan de *uitlegging des N. V.* theologische leerstoelen werden ingeruimd, en hier en daar voor de exegese des N. V. een afzonderlijk professoraat werd ingesteld. Weleer gaf de professor, die de Grieksche taal onderwees, Collegie over de critiek en exegese des N. T.; WYTTENBACH deed het, knorrende over het onzuiver dialect des N. T., anderen op minder knorrigen toon, toch altijd bloot als eene litterarische taak, of zoo als SEGAAR blijkens zijne editie (en wel zeer slordig na zijn dood uitgegeven) van CLEMENS, *quis dives Salvetur?* in den 1^en^ excursus *de vera Christi divinitate*, zoo wat dogmatiserende; één' enkele slechts kennen wij uit dit tijdvak, wiens werk in eere verdient te blijven. Ik bedoel LODEWIJK CASPAR VALCKENAER. Zijn geleerde discipel EVERHARDUS WASSENBERGH gaf in het licht *Selecta e Scholis* VALCKENARII. Van die uitgave mogen wij niet zwijgen, niet alleen om VALCKENAER's aanteekeningen, maar ook om de daaraan gevoegde *dissertationes de Glossis* en *de trajectionibus in N. T. contextu*. In de eerstgenoemde opende hij een spoor, dat wel met groote omzigtigheid moet betreden worden, doch dat vaak den schriftverklaarder op den regten weg brengen zal, vooral wanneer men het niet met WASSENBERGH daarvoor houdt, dat ἢ τοῦτ' ἐστι, ὅ ἐστι γὰρ eene glosse doet

verwachten; in de andere gaf hij een teeken van den vrijen geest van onderzoek, die *Franeker's* school kenmerkte, waar hij b. v. ten opzigte der *verzoekingsgeschiedenis* durfde zeggen: *credimus esse narrationem allegoricam, quam christianus aliquis e Judaeis finxerit*, en elke interpretatie mislukt achtte, die het verhaal hield voor eene *vera historia*.

Gelukkig naderde de tijd, dat de theologen de uitlegging des N. V. rekenden te behooren tot hunne taak; die het begonnen, zoo als HERMAN ROYAARDS en JODOCUS HERINGA te *Utrecht*, JOHANNES VAN VOORST te *Leiden* en PETRUS ABRESCH te *Groningen* — ik noem de vier voornaamsten — verzuimden daarom de dogmatiek niet, doch plaatsten haar onder het gezag der exegese en doceerden aan hunne studenten eene *bijbelsche* theologie, vrij wat minder dan voorheen in het keurslijf der kerkleer gewrongen.

Over het onderwijs dier mannen en den bekenden of vermoedelijken invloed dien zij hebben gehad, moeten wij wat uitvoeriger handelen. Lange jaren hebben zij het *munus academicum* vervuld, veel gezags in de kerk bezeten; een is er onder hen, dien ik bijna als het ideaal van een Hoogleeraar in de Godgeleerdheid zou beschouwen: HERINGA. Hij was hooggeleerd, eer hij den titel voeren mogt; hij behoorde dus tot de klasse van hoogleeraars, die het zijn vóór dat ze benoemd worden; en heeft men er, die het na hunne benoeming werkelijk worden, dat er nooit eene derde soort in ons vaderland ontsta, de soort van hen, die wel de benoeming, maar niet de bekwaamheid bezitten. Vrees echter niet, wat HERINGA aangaat, dat mijne ingenomenheid mij zal beletten om der waarheid hulde te bewijzen en mij de zwakke zijde van dien waarlijk grooten man zal doen voorbij zien. BONNET en ROYAARDS ontvingen hem in 1794 bij zijne komst te *Utrecht* met eenigen tegenzin. Hij was een alumnus van de Groningsche school, waar de jeugdige Fries met stalen vlijt vooral van de lessen van PETRUS ABRESCH gebruik gemaakt had. De naam diens leermeesters werd door velen, even als door HERINGA, in eere gehouden. „Was de methode van zijn onderwijs" — dus spreekt een zijner leerlingen (*Biblioth. van Theol. letterk.* 1803 bl. 396) — „voor nieuwelingen vooral „omslagtig, en kon zijne voordragt in 't openbaar meer bevalligheid en goe„den smaak hebben, voor den nadenkenden discipel was hij veel waard." „Ik

„herinner mij," dus gaat onze berigtgever voort, „toen ik zijn leerling was, „meer dan één wenk van liberale denkwijze in zijne collegien, vooral over „ERNESTI's *institutio* vernomen te hebben, doch altoos ingewikkeld, zoodat „iemand die niet verder zag dan de gemeene hoop, het niet merkte." Reeds 13 jaar had hij getoond, dat hij werkelijk de *hermeneutica sacra* het *optimum theologiae praesidium* achtte, en den geest van ERNESTI goed begrepen had, toen hij het eerste stukje zijner *paraphrasis epistolae ad Hebraeos* in het licht zond, bij zijn leven door een tweetal gevolgd en in 1817 door zijn leerling HERINGA met een vierde vermeerderd. Eene verbazingwekkende belezenheid straalt in dit werk door; zij gaat gepaard met eene gezondheid van denkbeelden, zoo groot, dat het ons niet verwondert, deze *paraphrasis* door BLEEK in diens beroemden commentaar met goedkeuring aangehaald te zien, hoewel hij ze slechts uit de citaten bij andere commentatoren heeft leeren kennen. Een enkele staal van die gezonde denkbeelden breng ik bij, nuttig, als ik mij niet bedrieg, voor deze dagen, nu eene valsche acribie een *overdreven* gewigt wil gelegd hebben op het al of niet voorkomen van het artikel in het N. T. Dus klonk de waarschuwende stem van ABRESCH, waar hij bij Hebr. I aanteekent: „in textu Graeco est ὁ θέος: igitur videri possit esse in emphasi, nec *Deum* „universo intelligi, sed verum inprimis *Deum*, *Deum Israelitarum*. Re tamen „diligentius inspecta non talem in articulo voci nominatim θεοῦ praeponendo, „apud Paullum, etiam in hac epistola, ἀκρίβειαν inveneris, ut hoc quidem loco, ubi „contextus non adjuvat, ille sensus emphaticus pro certo poni possit." Zonder nu te durven stellen, dat hetgeen men de *bijbelsche rigting* gelieft te noemen de bij uitnemendheid *Nederlandsche* is, en ABRESCH dien ten gevolge als een *per excellentiam* Nederlandsch theoloog mag geprezen worden — hoewel ik dit gaarne van de Groningsche opvolgers van ABRESCH wil verdragen — mag ik beweren, dat ABRESCH den regten weg is beginnen in te slaan, om door naauwkeurige woord- en zaak-ontleding den zin van de Schrift te begrijpen, zonder vooraf vastgesteld te hebben, wat er staan moest. Dat de man voorthinkte op twee gedachten en niet doorgaande den zelfstandigen weg van onderzoek durfde te blijven bewandelen, al had hij dien ingeslagen, bewijst ons het zeggen van een zijner tijdgenooten, die ons verhaalt, dat als op het Collegie eene

of andere § wat heel vrijzinnig was behandeld, men er stellig op rekenen kon, dat de behandeling der volgende iets meer van de kerkelijke kleur hebben zou. Intusschen zij zijn exegetisch streven geroemd, om langs grammaticalen weg den zin der Heilige Schrift te verklaren; hij geloofde dus niet, dat de kerk dien reeds gevonden had. Ik weet wel, dat de lofredenaar van ROYAARDS, die de nagedachtenis van dezen leermeester gehuldigd heeft, D. H. WILDSCHUT, hetzelfde van den Utrechtschen Hoogleeraar beweerd en daarvan voorbeelden bijgebragt heeft; maar als ik die voorbeelden naga, zoo als ze uit ROYAARD's onuitgegeven *explicatio vocabulorum N. T. graecorum, ad Theologiam praecipue pertinentium, opposita* TELLERI *imprimis* BAHRDTII *aliorumque interpretationibus*, zijn medegedeeld, dan vind ik toch eigenlijk meer eene soort van Concordantie, dan proeven van grammaticale historische interpretatie; en ik bemerk vooral doorgaand den toeleg, om de kerkelijke verklaring tegen TELLER en BAHRDT en dergelijken te handhaven. Gelukkig bespeur ik in deze *explicatio* van ROYAARDS althans een trachten naar volledigheid en helderheid, welke laatste deugd hij anders geheel miste: sla b. v. eens open zijn *dratribe de divinitate J. C. vera*, een onderwerp, dat toen in waarheid de pennen van bijna alle professoren bezig hield, zonder dat hun geschrijf ons veel licht aangebragt heeft (hoewel de Deputaten op de synodus in 1791 te *Gorinchem* gehouden, hunne blijdschap betuigden „dat des Ver„lossers Godheid door één van 's lands Hoogleeraren (ROYAARDS werd bedoeld) „zoo mannelijk verdedigd was"), en gij hebt eene proeve van duisterheid in voorstelling zóó groot, dat gij het volkomen begrijpt, hoe zijn oude leerling JOHANNES CLARISSE in 1805, toen ROYAARDS reeds 17 jaren het professoraat bekleed had, in het openbaar, hoewel anoniem, een berigt tot zijn lof moest aanvangen met de vermelding van het feit, dat men sedert verscheidene jaren in het publiek niet gunstig over het onderwijs van ROYAARDS geoordeeld had, en het besloot met de betuiging: „hoezeer zijn voorstel min elegant en wel eens „wat ingewikkeld was en Recensent (CLARISSE namelijk), het niet altijd met „hem eens kon zijn, erkent deze echter gaarne en openlijk veel, zeer veel van „Prof. ROYAARDS geleerd te hebben." Daaraan twijfelen wij niet, al nemen wij de vrijheid ABRESCH boven hem te stellen en HERINGA, des eersten ambt-

genoot, des laatsten leerling, als den man te begroeten, die aan de Utrechtsche Hoogeschool in het einde der vorige eeuw voor de theologie een nieuwen dag deed aanbreken.

Met het beeld dezes mans voor mij, erken ik de moeijelijkheid om over hem met juistheid te spreken. Geen hoogleeraar heeft minder eigenlijk wetenschappelijke werken nagelaten en geen heeft grooter invloed gehad. Van die werken hebben wij reeds meer dan één beschouwd. Hier zij vooral het boek genoemd, dat hij schreef eer hij den professoralen zetel innam, zijn door het Haagsch Genootschap in 1793 uitgegeven vertoog: *over het vereischt gebruik en hedendaagsch misbruik der kritiek in de behandeling der Heilige Schriften;* wil men billijk zijn, men lette dan op het jaar der uitgave en bedenke, dat die wetenschap nog in hare geboorte was. Hooren wij, hoe HERINGA zelf later over dit werk oordeelde. In 1832 schreef hij (*Godg. Bijdr.* bl. 783 volg.); „deze „verhandeling is in 1790 bekroond en ik heb sedert 43 jaren, die er na het „schrijven van dat stuk verloopen zijn, genoeg geleerd, om in hetzelve vele „leemten te zien." Wij hebben geene reden, om deze zelfcritiek te critiseeren; maar wij mogen het oog niet sluiten voor al het goede, waardoor die arbeid toen zich aanbeval. De gematigdheid, met welke hij over hen handelde, die naar het algemeen gevoelen de critiek misbruikten (bl. 266 en volg.), b. v. over EICHHORN, levert een allergunstigst getuigenis van zijne wetenschappelijkheid, dubbel te waarderen, omdat hij in die dagen den naam zijner eigene regtzinnigheid in gevaar gebragt zag. Laat nu alles wat er in dat boek staat gansch en al verouderd zijn, het boek zelf blijft een monument van HERINGA's geleerdheid, en was een verblijdend teeken van hetgeen hij wezen en worden zou op het hooge leergestoelte dat hij in 1794 beklom en waarop hij met den meesten ijver voor de beoefening der critiek strijden bleef. De bijna onbeschrijfelijke naauwkeurigheid, die al zijne werken kenmerkte, kwam hem bij uitnemendheid te stade. Trouw bleef hij den regel volgen, dat de exegese door critiek moest worden voorafgegaan en dien regel beval hij ernstig den talrijken kring zijner leerlingen ter behartiging aan.

Haast ontelbaar is de schaar van dienaren der Kerk, welke door hem gevormd werden; zijne discipelen nemen aan de Hoogescholen van ons Vaderland

tegenwoordig de voornaamste plaatsen in. In de kunst om bij jonge lieden evenzeer lust tot wetenschappelijke kennis als tot praktische werkzaamheid op te wekken, heeft hij — mij worde deze getuigenis vergund — al zijne voorgangers overtroffen en is hij door later levenden zelden geëvenaard. Ik zal mij bevlijtigen, kort en zaaklijk, den invloed diens hoogeerwaarden mans te schetsen.

Het nu levend geslacht moet weten, dat dezelfde HERINGA, wiens school in later tijd geacht werd de kweekschool van kerkelijke regtzinnigheid te zijn, in de eerste jaren zijner ambtsbediening in *Nederland* meer geschuwd werd, dan ooit in onze dagen een leerling van *Groningen* of *Leiden*. Het is een welbekend feit dat bij vacante gemeenten, vooral van de Provincie *Utrecht*, de spreuk algemeen was: „wij lusten geen Hering:" d. i. Discipelen van HERINGA begeeren wij niet. Wie in de eerste jaren dezer eeuw te *Utrecht* uit eene beurs studeerde, kreeg het gebod, om HERINGA's Collegien te mijden. Zijn collega ROYAARDS legde in 1803 het rectoraat neder met eene *oratio de iis quae animum erigant demissum contemplantium hodie rem christianam*, juist zóó sprekende, alsof aller ziel met vrees voor den ondergang der Kerk vervuld moest zijn. Hoe zijn de tijden veranderd! Voorheen en later, welk een verschil! Waaraan lag die antipathie tegen HERINGA? Is hij zóó veranderd? Geenszins! Hij is zijn leven lang geweest, wat hij zocht te zijn — een bijbelsch theoloog; bijbelsch, niet kerkelijk-regtzinnig, leerende zóó en zooveel van de Christelijke waarheid, als hij daarvan door exegetisch onderzoek in den Bijbel vond. Vijftig of zestig jaar geleden was zulks inderdaad eene nieuwigheid; het volgen van deze manier maakte het systeem veel dunner, de polemica veel minder belangrijk, en het gaf, bewust of onbewust, nog al vaak aanleiding, dat de kerkleer met hare vaststaande bewijzen eenig gevaar liep.

Bestreed HERINGA dan ooit opzettelijk de kerkleer; legde hij het ooit daarop toe? Ik durf in gemoede die vraag ontkennend beantwoorden; ik wil nog eene schrede verder gaan en zeggen, dat elk zijner leerlingen, die ze bestreed, zeer tegen zijn geest handelde. *Festina lente* was zijn spreuk, waarbij hij vooral op het *lente* den klemtoon legde. Hij bediende zich liefst van bijbelsche uitdrukkingen, omdat hij dan ook niet verpligt was verder te zeggen, wat hij over het in den Bijbel geleerde dacht. Geen zijner discipelen week ooit

verder van hem af, en geen heeft misschien meer van zijn onderwijs genoten, dan HENDRIK HERMAN DONKER CURTIUS, die in 1799 onder hem promoveerde met een specimen *de apocalypsi ab indole, doctrina et scribendi genere* JOHANNIS *Apostoli non abhorrente;* daarin was het gevoelen uitgesproken, hetwelk nu zooveel toejuiching vindt, dat de Apocalypse vóór het Evangelie door JOHANNES geschreven is; overigens vindt gij in de onder hem verdedigde dissertaties zelden gevoelens, die van hetgeen algemeen aangenomen werd afwijken. Daartoe was HERINGA te voorzigtig; de miskenning van zijn streven en het misbruik, dat later van zijn naam gemaakt werd, noopte hem tot een bedachtzaamheid in het spreken, die hem den altijd meer of min twijfelachtigen roem van groote gevatheid en slimheid verwierf. Ik althans acht het eene zeer overdreven zucht tot zwijgen, als hij in zijne verhandeling over de *leer van* JEZUS *en de Apostelen betreffende de Engelen* (Haagsch Genootschap, 1811) op alle plaatsen, waar van Engelenverschijningen gesproken wordt, de letterlijke verklaring volhoudt, en slechts ééne plaats voorbijgaat, namelijk Joh. V. 4, misschien wel, omdat hij geen kans zag hare echtheid te verdedigen. Prijzenswaardig is zulk eene voorzigtigheid niet. Doch, het zij tot verklaring en verontschuldiging van zijn gedrag gezegd, de gebeurtenissen, welke hem eene *verklaring afpersten*, hadden hem die omzigtigheid op gevoelige wijze ingescherpt.

Zullen wij nu zijn onderwijs wat nader leeren kennen, zien wij dan hoe hij de dogmatiek onderwees! Zij bestond blootelijk in eene ordelijke opgave van bijbelplaatsen, eene korte historia dogmatis en eene epicrisis des Hoogleeraars; uitgaande van de goddelijke ingeving der schrift, die hij wel niet in den sterksten zin, toch ook alles behalve in laxe beteekenis opvatte, moest hij wel de onmogelijkheid van tegenstrijdigheden in de schrift aannemen en al zijn vernuft inspannen op het vinden en handhaven eener harmonie des Bijbels, waarin alle zwarigheden schenen opgelost te zijn.

Wat dogmatiek heette, was dus eigenlijk Bijbelsche theologie; wel nog geene Bijbelsche theologie zóó, dat de onderscheidene schrijvers en schriften behoorlijk uit elkander gehouden en afzonderlijk behandeld werden, en het leerbegrip des eenen gescheiden bleef van dat des anderen; zóó ver was hij nog niet gekomen; maar hij exegetiseerde de schriften, om zoo te laten blijken wat

zij leerden. Die bijbelsche dogmatiek had eene eenigzins kerkelijke kleur, omdat zij hoofdzakelijk zich bepaalde bij de dus genoemde *loca classica;* welke loca werkelijk classica waren, dit zeide de kerkleer; in zoo ver was en bleef zijn dogmatiesch onderwijs dienstig aan de handhaving der kerkelijke dogmatiek.

Waarin lag nu eigenlijk het geheim van den invloed dien hij had? Hoe laat het zich verklaren, dat de meest uiteenloopende rigtingen uit zijn school zijn voortgekomen? Dat lag in zijn methodus docendi: zij was niet eene, die de gedachten der toehoorders beheerscht, maar eene, die opwekt; niet eene, die zegt: *zóó is het*, maar eene, die vraagt: *zou het niet zóó zijn?* niet eene die voorschrijft, maar eene, die aanraadt — bloot exegetisch, allerminst philosophisch. „Philosophiam in exponenda Theologia Christiana nunquam fere in scholis suis adhibuit": zoo spreekt, en zeer naar waarheid, HERINGA's opvolger, H. E. VINKE; met dat oordeel stemmen wij gewis in, uit dat gemis van philosophisch element met VINKE het verschijnsel verklarende, dat HERINGA was een *theologus Biblicus, non dogmaticus.* Wij noemen dit voor dien tijd een gelukkig verschijnsel, omdat wij nu aan HERINGA werkelijk de eer mogen toekennen van den krachtigen stoot gegeven te hebben, door welken de scheiding tusschen bijbelsche theologie en kerkelijke dogmatiek eindelijk ook in ons vaderland tot stand gekomen is. Als geleerd schrijver heeft HERINGA veel minder geschitterd dan als Academisch docent. Voor een onderwijzer als hij, voor een man van zulk een praktischen geest, was het dienen van de wetenschap slechts bijzaak, het vormen van menschen hoofdzaak. Was hij de leermeester van vele leerlingen, velen werd hij als een vader. Puntig, geestig, fijn, wist hij aan zijn gesprekken een vorm te geven, die ook het oor des jeugdigen tot luisteren uitlokte. Hij had er slag van om jeugdigen overmoed zachtkens neêr te zetten. Wie herinnert zich niet, hoe hij eens, op zijn avond-collegie, het onderwerp, dat de volgende keer behandeld zou worden, bepalende, als zoodanig opgaf de geschiedkundige bijzonderheden van het lijden des Heeren; een zijner hoorders vooral toonde zich over zulk eene keus verbaasd; hij vond zoo iets voor studenten veel te gemakkelijk. De volgende week kwam het gezelschap bijeen; de eerste vraag, die HERINGA deed, werd gerigt tot den student,

die met zulk een gemakkelijk onderwerp geen vrede gehad had, en die eerste vraag was: „waar woonde PONTIUS PILATUS?" „Te *Jeruzalem*," luidde het antwoord. „Mijn vriend, dat hebt gij mis, de Romeinsche stadhouder resideer-„de te *Caesarea*. Denk er aan, als gij later op uwe catechisatie de geschie-„denis van het lijden vertellen moet."

Zulke proeven leven nog in de herinnering van velen; maar zij alleen zijn het niet, die als verklaring van zijn invloed mogen gelden. Die laat zich verklaren deels uit het bijbelsche zijner rigting, deels en vooral uit zijn antiphilosophisch streven. Hij had met de wijsbegeerte niet op, en daarin stemde hij overeen met de rigting van de meeste predikanten, ja van de meeste Nederlanders, terwijl de bijbelsche kleur van zijn onderwijs strekte ter aanbeveling bij een volk en een tijd, die doordrongen waren van de overtuiging, dat men in de godsdienst veel moet gelooven, ook zonder het te begrijpen; de hoogleeraar, welke dien regel volgde, was een man naar het hart van zijne landgenooten. HERINGA was in *Utrecht* niet alleen de gevierde hoogleeraar, maar ook de burger, die in allerlei betrekkingen zich beschikbaar stelde, die met woorden en daden in den uitgebreidsten zin des woords voor zich zelven de les betrachtte: *non scholae sed vitae.* Zijne wetenschap werd geëvenaard door zijne wijsheid en zijne geleerdheid overschaduwd door zijne vroomheid. Hebben de harde lessen van bittere ondervindingen hem verlokt, om de voorzigtigheid te laten ontaarden in eene soort van slimheid, die wel eens moeijelijk van onopregtheid te onderscheiden is, dit laat zich wel niet regtvaardigen, maar toch verklaren. Wie heeft geen woorden van verschooning op de lippen ten beste van een man, die, waar ook beschouwd, ons het beeld vertoont van een wijzen geleerde, en aan wiens nagedachtenis eene waarachtige hulde wordt gebragt, als wij zeggen: hij is niet slechts een groot man, hij is meer geweest: wijs en goed beide, een grondig beoefenaar der wetenschap, omdat hij een opregt vriend van zijn goddelijken Meester geworden was? — Zoo schrijvende meen ik voldaan te hebben aan den wensch, dien hij, na het lezen van VAN DER PALM's *Lijkrede op* BORGER, uitte: „Ik hoop, dat men na mij-„nen dood, meer van mij spreken zal als van een *goed*, dan als van een „*groot* man."

Ik heb boven JOHANNES VAN VOORST genoemd als een dergenen, die voor de uitlegging des N. T. de baan geopend hebben. Zoek nu niet al te haastig de resultaten van 's mans exegetiek in zijn *Compendium Theologiae Christianae*, in 1808, 1814 en 1827 uitgegeven, zelfs in het Hollandsch vertaald. Dit *Compendium* bewijst dat zijne dogmatische lessen een zekeren middenweg zochten tusschen het kerkelijk systeem en de meer vrije behandeling der leer, en zoo werden gedrukt, dat bij de openbare uitgave de kerkelijk goedklinkende naam des auteurs niet in verdenking gebragt werd. Alleen ten opzigte van de kerkelijke leer der satisfactie en de geliefkoosde bewijsvoering à priori, sprak hij een vrij woord, dat echter te gelijk getuigde van het gemis van alle wijsgeerig denken. Lees slechts deze plaats, pag. 94 van den eersten druk: „Cum id, quod Dei filius in gratiam hominum (sive eorum loco) praestitit, „divino consilio factum constet, non quaerere opus est, id an Deo dignum „et necessarium sit? De absoluta vero necessitate eo eventu minime constat, „nisi statuere velis, nullam prorsus actionum divinarum differentiam esse, et „Deum adeo, quidquid agat, necessario et nihil omnino pro arbitrio agere; „quae in hanc causam afferuntur sacrae scripturae loca absolutam quoque rei „necessitatem non demonstrant." Zoo was er iets gezegd en toch niet zoo heel veel, en duidelijk getoond, dat men door dogmatiek nog niet verstond de *philosophica doctrina de religione*. Dat moet gij dien mannen echter niet zoo zwaar aanrekenen; de Leidsche Hoogeschool wilde toch van de meer orthodoxe kleur der Utrechtsche niet te veel verschillen, en behield daarom jaren lang het streven, om den roep van liberaliteit van zich af te weren. Bijna kreeg zij te veel van dien naam der liberaliteit door het onderwijs van haren lector ELIAS ANNE BORGER; daarom zag de theologische faculteit en vooral VAN VOORST, wien de zeldzame leerling wel wat sterk boven het hoofd groeide, niet ongaarne, dat hij zijne groote gaven in de faculteit der letteren ging besteden. Trouwens zij kon ligt bevroeden, dat zijn *Specimen exhibens interpretationem epistolae ad Galatas*, en zijne onderzoek *de constanti et aequabili J. C. indole cet*, zijn naam als liberaal theologant tot de nakomelingschap zouden overbrengen, al werd hij nu literator. Is het laatstgenoemde boek niet misdeeld van proeven van geniale vinding, het eerste is een getuigenis van belezenheid in

de classieke litteratuur, waardoor onze verbazing wordt opgewekt, en het als hulpmiddel bij de interpretatie ook nu nog wezenlijke waarde behoudt. Persoonlijk oefende BORGER aan *Leidens* Hoogeschool geen grooten invloed uit; VAN VOORST overschaduwde hem niet in geleerdheid maar in gezag, omdat die hoogleeraar niet rustte, aleer *zijne* kweekelingen goede standplaatsen verkregen hadden. Voeg er bij, dat BORGER's vlugge geest veel te veel leemten ontdekte in het kerkelijk systeem, gelijk VAN VOORST dit onderwees; dat hij voor zich van een verstandig betreden van het door SEMLER ingeslagen spoor veel meer heils verwachtte, dan van ERNESTI's voorgang, door VAN VOORST zoo hoog gesteld, en gij verwondert er u niet langer over, dat BORGER de zitting in de theologische faculteit ging verwisselen met die in de literarische. Hij was er wel op zijn plaats! Men heeft er te *Leiden* nog heugenis van, hoe heerlijk latijn hij sprak.

Ik laad den schijn op mij, als of ik VAN VOORST niet hoog stel. Het tegendeel is waar; sedert hij in 1788 te *Franeker* den hoogleeraarstoel innam, en na weer te *Arnhem* het predikambt bediend te hebben, de Leidsche Catheder in 1799 beklom, heeft hij groote diensten aan de uitlegging des N. V. bewezen. De geslachtsnaam, dien hij droeg, was op het gebied der exegetiek geen vreemdinkende. Zijn broeder D. C. VAN VOORST was reeds in 1788 begonnen met uitgave van een *uitlegkundig en godgeleerd Magazijn*, waarvan in 1791 vier en het licht zagen. De ongunst der tijden deed de uitgave staken, niet verlies voor de wetenschap, want de waardij van de daarin voorkostukken bestaat vooral in den ijver, met welken de beste buitenlandsche gen werden medegedeeld en gehandhaafd. Het standpunt van den is orthodox, zoo als hij zelf (I^e^ stuk bl. VI) verklaart: „daar ik ase e schriften, welke tegen het Christendom en ons Kerkgenootschap , zo toetse ik dezelve vooral wanneer zij bescheiden oor daaren het gevolg van mijn dagelijks onderzoek is eene toenemende de gegrondheid der leer van mijne kerk." Zijn broeder, de e bijna geheel in die wijze van beschouwing. Van de verelke het Haagsch Genootschap hem zijne medaille bij heref ik naauwelijks melding te maken; wie ze niet leest,

zal hem toch niet minder achten; maar hoog, ja zeer hoog stel ik zijne rectorale oratie van 1804, *de* J. A. ERNESTI: *optimo post* HUGONEM GROTIUM *duce et magistro interpretum N. T.* Verbeeld u den lof van een Arminiaan en een Lutheraan in het groot auditorium verkondigd! In die oratie — die een meesterlijk stuk is — roemde hij het in beiden, dat zij vaste regels voor de hermeneutiek gesteld hadden, en in hunne toepassing zelve trouw waren voorgegaan. Wel komt hij er voor uit, dat SEMLER en MICHAËLIS op een dwaalweg geraakt zijn, al waren ze uit de school van ERNESTI voortgekomen, maar tevens doet hij opmerken, dat het misbruik tegen het gebruik niets bewijst; in beiden toont hij aan, dat de kennis van het Hebreeuwsch, en vooral van het Grieksch der Alexandrijnsche overzetting, der Kerkvaders en der Apocryphen, het middel is geweest, om hun de schrift des N. V. te doen verstaan, en dat zij voorgangers blijven op den weg der grammaticale exegese, al mag men erkennen, dat sedert hunnen tijd de wetenschap groote vorderingen gemaakt heeft; doch die vorderingen zijn en zullen blijven de vrucht van hunnen doorluchtigen voorgang en meest genoten worden door hen, die het trouwst hunne volgelingen zijn. Twee en twintig jaren later wees hij in eene verhandeling: *over de letterkundige verdiensten van* HUGO DE GROOT nog eens op dezen, wiens schriften, te lang verwaarloosd, eindelijk op nieuw in eere kwamen. Zoo hoorden wij CHEVALLIER te *Groningen;* zoo hooren wij VAN VOORST te *Leiden* den lof van GROTIUS verkondigen. Het onderwerp van die rectorale oratie, vergeten wij het niet, was eigenlijk, en gelukkig voor *Leidens* studenten, niet geheel nieuw of onverwacht. RUHNKENIUS had zijn' collega en vriend JONA WILLEM TE WATER reeds lang geleden den raad gegeven om Collegie te geven over ERNESTI's *institutio interpretis N. T.;* en hij, wiens kracht in de dogmatiek evenmin als in de exegese lag, had het gedaan ijverig en trouw; maar TE WATER wist het wel: als iets opgang zou maken, diende het van Collega VAN VOORST uit te gaan. Doch ik weet wat gij zult aanmerken: „het is nog iets „anders GROTIUS en ERNESTI te prijzen, als in hunne voetstappen te treden." Zien wij of de lofredenaar zelf een goed volgeling op het afgebakende spoor is geweest. Wij moeten daartoe kennis nemen zoowel van zijn *proeve over de echtheid van* MATTHEUS *Evangelie, en wel bijzonder over de echtheid van Matth.*

XXVIII. 19 (door het Haagsch Genootschap in 1789 uitgegeven), als van zijne twee *specimina annot. in loca selecta N. T.*, waarvan het eerste handelde over 1 *Joh.* III. 2ª; het tweede over de beteekenis der formule *δικαιοσύνη θεοῦ Rom.* I. 17, enz. voorkomende. Eerstgenoemde proeve getuigt zeker voor de kunde van VAN VOORST, maar toont tevens overtuigend aan, hoe ligtvaardig men in dien tijd over de voornaamste bezwaren heenstapte, ja eigenlijk niet regt voelde, waar de zwarigheid zat. VAN VOORST geeft eene menigte plaatsen uit de Patres, in welke Matth. XXVIII. 19 geciteerd is; maar het groote bezwaar tegen de echtheid, dat namelijk van het gebruik dezer doopformule in het N. T. geen spoor voorkomt, gaat hij voorbij. Hooger waarde hebben zijne *specimina annotationum.* Aarzelen wij ook geen oogenblik het laatste ver te stellen boven het eerste, in hetwelk beweerd wordt, dat bij *ἐφανερώθη* moet worden ingevuld *αὐτὸς*, namelijk CHRISTUS, terwijl in het andere *δικαιοσύνη θεοῦ* niet geacht wordt een *proprietas*, maar een *donum Dei* te zijn; men ziet het toch beide die *specimina* aan, dat zij de uitlegging der H. S. des N. V. nog niet geheel laten besturen door de regels, welke wij nu huldigen. Wèl vindt men de bewijzen van eene beginnende breuk tusschen de bijbelsche dogmatiek en de kerkelijke leer, b. v. pag. 46 van het 2e *specimen*, waar beweerd wordt, dat er geene enkele plaats in het N. T. voorkomt, welke leert, dat God de geregtigheid van CHRISTUS — „sontibus, qui divinae gratiae confidant, ita imputet, „ut secum reputet *τοὺς πιστεύοντας* licet in se improbi sint propter imputatam „Christi justitiam esse probos, vel instar proborum, qui satisfecerint *νόμῳ* et „propterea poena immunes et omnino praemio dignos seu beatos, dummodo cre„dant aliena facta, quae nullâ suâ operâ peracta sint." Doch het leerstuk grammatisch en historisch te onderzoeken, daarvoor was het de tijd nog niet. VAN VOORST volgde nog niet zulke regelen van uitlegging. Het bijgeloof aan synonyma heeft ook VAN VOORST misleid: *φανεροῦν* en *ἀποκάλυπτειν* zijn hem woorden van gelijke beteekenis, terwijl hij den zin, dien hij Rom. I. 17 aan *δικαιοσύνη* toekent, op andere plaatsen in dienzelfden brief vaarwel zegt. Maar dit moet geroemd worden, dat hij op het voetspoor van GROTIUS en ERNESTI eene poging deed om het Grieksch van het N. T. te verklaren uit het Hebreeuwsch en de taal der Septuaginta. Zoo weinig ik den roem van het voor-

geslacht te hoog wil aanslaan, evenmin wil ik dien verkleinen. Ontbrak voor als nog die naauwkeurige, ware taalkundige studie, daar begon toch een zucht te ontwaken, om aan de kracht, die de woorden in het oorspronkelijke bezaten, regt te laten wedervaren, hoewel men nog niet zoo ver gekomen was, om die kracht van den grond af naar de strenge wetten der grammatica te onderzoeken. Een afdoend bewijs daarvan leveren zijne twee *specimina animadversionum de usu verborum cum praepositionibus compositorum in N. T.* (1818—1821). Werkelijk zijn die *specimina* sieraden van het tijdvak, waarin VAN VOORST de exegese te *Leiden* doceerde, en, hoeveel daarin ook verouderd zij, het grondbeginsel, dat zij voorstaan, en waarvan zij de toepassing zoeken, maakt ze der vermelding in onze geschiedenis waardig. Zij getuigen van hetgeen hij was in zijn tijd en zijn inderdaad producten van wetenschappelijk navorschen. Met verhoogde belangstelling doen wij nog eens de vraag, hoe toch zulk een wetenschappelijk streven vereenigd kon worden met een vasthouden aan de leer der kerk, die vele van hare grondbeschouwingen aangetast zag door dergelijke grammaticale onderzoekingen en uitkomsten; men denke slechts aan de meening van VAN VOORST betreffende Rom. I. 17?

Een alles afdoend antwoord geeft mij VAN VOORST zelf; als wij zijne schriften overzien en daarmede kennis maken, dan vinden wij, behalve in zijn reeds genoemd *Compendium*, in de door TEYLER'S Genootschap bekroonde verhandeling, (7e deel) *over de dwaasheid der twijfelzucht en onbezonnenheid om meesterachtig te beslissen*, een zoogenaamd veiligen middenweg tusschen die beide uitersten aangewezen als het ware redmiddel. Daar is naauwelijks ééne plaats in de Schrift, van welke door VAN VOORST even als door de meest invloedrijke zijner tijdgenooten in de wetenschap meer gebruik gemaakt werd, dan van het welbekende: *de verborgen dingen zijn voor den Heer onzen God.* Zulk een citaat liet slechts tot op zekere hoogte grondig wetenschappelijk navorschen gelden. Een jaar later gaf het Haagsch Genootschap zijne verhandeling uit over *de betrekking en den invloed van het geloof aan de verborgenheden en andere betwiste leerstukken op onze gelukzaligheid.* In het geloof aan die verborgenheden zag men een grondgebied, werwaarts men zich veilig kon terugtrekken; men moest ze even als de betwiste leerstukken aannemen, en waar de exegetiek haar voor

de opvatting van een of ander leerstuk min voordeelig resultaat niet kon verbergen, daar wachtte men er zich zorgvuldig voor, om dat verschil aan te wijzen. Met de eigen woorden van VAN VOORST willen wij aantoonen, hoe hij, de Schrift onderzoekende en uitleggende, ten aanzien van de geloofsleer handelde. In de nieuwe verhandelingen van het Haagsch Genootschap van 1811 is de *aanspraak* opgenomen, met welke hij de algemeene Vergadering van dat jaar geopend heeft. Haar onderwerp is: *aanwijzing van eenige grondstellingen, die bij de voortgezette verdediging van de Christelijke Godsdienst vast staan, en van grondregels, die daarbij voornamelijk in acht behooren genomen te worden.*

Laat mij u slechts eenige grondstellingen voorlezen: „men behoort niet, „zonder gewigtige redenen, van algemeene en voor lang aangenomene begrip„pen, omtrent den waren aard der Christelijke leer, af te gaan." Verder: „wij moeten geene zwarigheid maken om onmiddelijk en van den gewonen „loop der natuur afwijkende, tusschenkomsten der Godheid aan te nemen;" „de Bijbel heeft een goddelijk gezag;" laatstelijk: „de Christelijke leer „blijft onveranderd dezelfde." Wat daarover al zoo gezegd wordt, laat zich zeer goed denken en heb ik hier niet over te nemen. De strategetiek der Theologie was deze: „Stel u aan als onverwinbaar, dan kunt gij ligt eene „kleine concessie doen." Voor het publiek bleven die resultaten van exegetiesch onderzoek eigenlijk geheel verborgen; de leerredenen droegen er geene blijken van, omdat de dogmatiek ze nog niet had opgenomen, omdat ze nog niet verwerkt waren. Ook bemoeide de exegese zich niet ernstig met de dogmatiek. Dat schijnt wel een blijvend kenmerk van de Leidsche exegetiek te zijn; men merkt hetzelfde op bij den beroemden leerling dezes meesters, WESSEL ALBERT VAN HENGEL, wiens exegetische school het niet zonder grond wordt nagegeven, dat zij, als alles goed en grondig verklaard is, op de vraag: wat geeft mij dit voor het dogma? u zelven het antwoord zoeken laat. Nogtans zijn wij dit aan dezen grooten geleerde verschuldigd, dat hij, met vasten gang de regelen der hermeneutiek volgende, op de ontwikkeling der theologische wetenschap een invloed gekregen heeft, dien hij niet aan zijne apologetische of historische verhandelingen, maar aan zijne uitlegkundige schrif-

ten te danken heeft. Hij heeft invloed uitgeoefend en zal dien blijven behouden ook na verloop van lange jaren. Dit is op VAN VOORST niet toepasselijk: diens exegese kende nog niet den eerbied voor vastheid van regels, gelijk wij dien bij VAN HENGEL opmerken, zelfs in diens oudste geschriften; VAN VOORST ontzag de dogmatiek, VAN HENGEL vreesde haar niet. Lag het dááraan, dat de beroemde man, die 12 Junij 1815 de Leidsche catheder beklom, om daar de leerstellige godgeleerdheid, de naturaal en moraal te onderwijzen, door VAN VOORST met een schuinschen blik werd aangezien?

Die ambtgenoot was JOHANNES CLARISSE. Na de opheffing van de school te *Harderwijk*, had hij het leeraarsambt te *Rotterdam* aanvaard, en ook daar als prediker den roem zijner geleerdheid staande gehouden. Ook hij behoorde werkelijk tot dat soort van professoren, die het zijn éér zij benoemd worden. Van al zijne geschriften vermeld ik slechts één; hij heeft er den tempel der letterkundige onsterfelijkheid mede bereikt, al was het geen „klein octavo „boekje." Ik bedoel zijne *Encyclopaediae Theologiae christianae epitome*, eerst in 1832, daarna in 1835 uitgegeven. Kent gij dat boek, dan kent gij den man. CLARISSE's kennis was waarlijk een encyclopaedische; dit zeggen u die fijn gedrukte bladzijden met noten; dit leert u vooral de inhoud der §§ van dat onsterfelijk boek. Daar is toch iets verhevens en eenigs in dat veel omvattende, wat CLARISSE kenmerkt. „Doorgaans" — zoo spreekt SAMUEL MULLER als voorzitter van de 3e klasse des Kon. Ned. Inst. bij de vermelding van den dood des Leidschen Hoogleeraars (*Jaarb. van het Kon. Ned. Inst.* 1847 bl. 94) — „doorgaans vereenigen zich, ook bij de uitstekenden van ons geslacht, „de vermogens op één bepaald punt, dat zij, als bij instinct, voor hunne „roeping erkennen: CLARISSE scheen op dezen algemeenen regel eene uitzonde„ring te maken. De wetenschap was het gebied, waarop hij, niet te huis „behoorde, maar veelzins heerschte. Wij meenen het denkbeeld van een uni„verseel genie in hem als verwezenlijkt te zien, voor zoo ver wij hierdoor het „vermogen verstaan, om alle wetenschappen met vrucht te beoefenen." Schoone en ware woorden, op welke BOUMAN's *Memoria Clarissii* (1850) een volledigen commentaar levert.

Maar hoe universeel ook de rigting van CLARISSE heeten mag, voor die hem

goed gekend hebben, is het toch niet moeijelijk, nader te bepalen, waarin de eigenlijke kracht van dezen godgeleerde bestond, welken stoot de wetenschap der godgeleerdheid van hem verwachten mogt. Hij was *philosooph*. VAN VOORST schrikte, toen hij de juistheid dezer karacteriseering moest erkennen, want hij hield het met velen daarvoor, dat philosophie de zekere weg tot neologie was, indien er nog een klove lag tusschen die beide. Met dien blaam gekleurd, trad CLARISSE op, en, zou de vrede tusschen hem en VAN VOORST bewaard blijven — hij althans bragt aan dat verlangen groote offers — dan moest er alle omzigtigheid gebruikt worden. Zijn dictaten doen u die voorzigtigheid kennen; maar gij kent hem slechts ten halve, als gij naar die *manuscripten*, of uit zijn *gedrukte* boeken de schets van zijn leven ontwerpt. Neen! de leerlingen, die getrouw zijne lessen bijwoonden, herinneren het zich nog dikwerf, hoe hij, het dictaat uit de hand gelegd en de bril afgezet hebbende, begon te praten over het onderwerp, dat aan de orde was; wie dan zijn latijn volgen konden — zijne perioden waren lang — hoorden denkbeelden, die overwaardig waren, om nog eens onderling besproken te worden. Dit geschiedde het meest op de *Moraal*, zijn lievelingsvak, dat hij gaarne gaf, omdat dit de meeste aantrekkingskracht had voor zijne philosophische rigting. Zoo had hij zichzelven gesignaleerd reeds in 1804 bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt te *Harderwijk*, toen hij handelde *de arctissime inter se nexis dogmaticis et moralibus religionis Ch. praeceptis, docenti non sejungendis;* en dat philosophisch element zette, naar de schatting van velen, aan zijn collegie over de *moraal* hooger waarde bij, dan aan dat van zijn collega LUCAS SURINGAR, die ook moraal gaf, toegeschreven werd, al erkende men algemeen, dat het latijn van SURINGAR in elegantie dat van CLARISSE overtrof, en bovendien de goedwilligheid van SURINGAR aan dezen meer *intimi* bezorgde, dan CLARISSE er bezat. Deze toch had er niet vele; huiselijke rouw, vadersmart en vader-verdriet deden hem dikwerf in gepeins zitten in den kring des gezelligen levens; niet zelden trof men hem aan in eene stemming, welke BOUMAN meesterlijk fijn geschetst heeft met deze woorden (*Memoria Clarissii* pag. 145): „aliquando „enim, in semet suasque cogitationes veluti immersus, sellam, qua sedebat, ulna „amplexus, oculis humi defixis, ita tibi colloquenti assidebat, ut nihil fere,

„quam quod omnino debebat, dicentem audires, nisi haec fere: „Sane!„ „Ain „tu„ „Non crediderim„ „Dubito„ et quae plura hujusmodi sunt uberius „colloquium refugentium dicta.„ Zulke uren waren niet zeldzaam; in het leven van een man, voor wien ijdel gesnap en onbekookte invallen geen smakelijk geregt waren. Maar wie hem naderde, stil, bescheiden, ietwat beschroomd; wien hij leerde kennen als een vriend van lezen en denken, dien maakte hij langzamerhand deelgenoot van zijne inzigten en overtuigingen. Niet op de collegiekamer, maar in het kleine *cercle* van enkele vertrouwden, sprak hij het uit, dat JEZUS zijn CHRISTUS bleef, al verloren Matth I. en II. en Luk. I. en II. hun historisch belang. Hij drong aan op de erkentenis van de waarheid, dat in het Christendom de praktische strekking de hoofdzaak was en hij bestreed levenslang al wat naar letterdienst en letterknechterij zweemde. Als men uit dat oogpunt met aandacht de bloemlezing uit zijn nagelaten preekwerk doorloopt, welke wij aan zijnen zeer geliefden leerling F. H. G. VAN ITERSON te danken hebben (*Johannes Clarisse sprekende, nadat hij gestorven is*, 1850); wanneer men van dat boek bl. 65 volg, 162, 173, 206, 264, 365 en andere opslaat, dan wordt men er van overtuigd, dat CLARISSE van den dag af, waarop hij in dienst trad als leeraar (te *Doorn* in 1792) het orthodoxisme bestreden heeft, en geen verwijt onbillijker hem toegevoegd kan worden, dan dit, dat op zijne lessen de beginselen en meeningen waren opgedaan, met welke de kweekeling der Leidsche Hoogeschool, H. P. SCHOLTE in 1833 begon te voorschijn te treden. Want men heeft zeer ten onregte vergeten, dat een onafgebroken voortgezet studeren CLARISSE natuurlijk los gemaakt had van vroeger beleden overtuigingen, gelijk hij ze in den aanvang dezer eeuw in zijne, bij het Haagsch Genootschap bekroonde stukken, geopenbaard heeft; doch aan welke meeningen hij ook vaarwel gezegd heeft, zijne grondbeschouwing aangaande de ethische waarde des Christendoms, rond en duidelijk door hem ten jare 1802 uiteengezet in zijn boek over den *brief van* JACOBUS, is hem eigen en dierbaar gebleven. Die zijde trok hem meer aan, dan de eigenlijk gezegde leerstellige; misschien wel omdat hij de groote omkeering, die op dat gebied zou plaats hebben, voorziende, den tijd nog niet rijp achtte voor het uitspreken van twijfelingen, welke, ligtelijk misverstaan, door onhandigheid niet als

steenen ter opbouw gebruikt, maar misbruikt konden worden als wapenen ter afbreking. Zoo hij thans leefde, hij zou, bedrieg ik mij niet, de man der nieuwe theologie zijn. Een jaar voor zijn dood bevonden zich op het buitenverblijf, waar hij de dagen van zijn emeritaat sleet, *den Brink* bij *Arnhem*, enkele zijner meest geliefde vrienden; men sprak er over theologie, philosophie, met één woord, over al het nieuwe, dat zich vertoonde. Ook hij nam het woord, de toen 75jarige grijsaard wiens oog niet donker geworden en wiens kracht niet vergaan was: „de tijd komt en is nabij, mijne vrienden, dat alle theologische en philosophische kwestien zich gaan concentreren in deze vraag: wat „zal het zijn: *Deus-Homo* of *Homo-Deus?*" CLARISSE, *de moralist bij uitnemendheid;* ja zoo heeft *Leiden* hem gekend en geëerd, toen elders, b. v. te *Groningen*, in weerwil van CHEVALLIER'S onderwijs dit vak geschuwd werd, als voerde die studie tot socinianery en arminianery; met zijne gaven toegerust, moest hij belangrijker lessen geven dan GABRIEL VAN OORDT te *Utrecht*, en vond hij alleen in zijn vriend en bloedverwant C. FRANSEN VAN ECK te *Deventer* een waardigen medestander. Doch de moraal te verheffen tot eene wetenschap, die haar eigen grondgebied heeft en van vaste grondbeginselen uitgaat, in geen dorre pligtenleer, laffe casuistiek of zoetelijk gekeuvel ontaardt, neen, dat is ook aan CLARISSE niet gelukt, daarvoor was hij niet genoeg dogmaticus. Of wij gevorderd zijn in dezen? of er over dit vak aan de Hoogescholen een nieuw licht opgaat? Laat ons het overwegen, wanneer wij later den gang der afzonderlijke wetenschappen met een aandachtig oog volgen.

Buitenslands — het viel niet te ontkennen door hen, die de ontwikkeling der theologie gadesloegen — met name in *Duitschland*, had de godgeleerdheid, de vroegere verbindtenis met de philosophie dan eens zoekende dan eens schuwende, in den jongsten tijd zeer den invloed gevoeld van het wijsgeerig denken. Heerschte ook in ons land eenig philosophisch stelsel, of was de klove nog even wijd, als ze geslachten achtereen was geweest, gegraven door hen, die nog uit de dagen hunner jeugd zich herinnerden, dat hun vader huiverde als hij van philosophie hoorde spreken? Bestond zij in ons vaderland, bloeide zij, was zij eene *domina* of eene *ancilla* der godgeleerdheid? Wij hoorden reeds, dat HERINGA theologant was

maar geen wijsgeer. Geleken in dit punt zijne ambtgenooten op hem? In het tijdvak, waarop wij staren, drong toch het criticismus van den Koningsberger wijsgeer in *Nederland* door; hoe werd het daar ontvangen, wat invloed verkreeg het daar? Spant uwe verwachtingen niet te hoog; de teleurstelling zou ligt te grooter zijn. Met eenige regels zou ik hier kunnen volstaan en zeggen: de wijsbegeerte heeft in de jaren van 1787 tot 1815 hier niet gebloeid, althans uiterst weinig invloed op het dogmatisch leven gehad. Daarom ga ik, en met rustige conscientie, Prof. ENGELHARD en diens leerling A. HULSHOFF, ELIAS LUZAC en J. W. 'S GRAVEZANDE, VAN DE WIJNPERSSE en WYTTENBACH, NIEUHOFF en VAN BEECK CALKOEN, zelfs HENNERT voorbij, omdat op het theologisch denken de wijsgeerige navorschingen dier mannen geen invloed gehad hebben. NIEUHOFF b. v. bestreed wel KANT, en HULSHOFF het optimisme van LEIBNITZ; doch die strijd bleef buiten betrekking met de theologie. Het scheen alsof de theologen — zeker vorige tijden herdenkende — de wijsbegeerte liever buiten spel wilden laten. Werd het anders met de Kantiaansche wijsbegeerte? Wilt gij weten hoe de naam van IMMANUEL KANT hier te lande bekend was? luistert dan naar deze, mij medegedeelde historische bijdrage. In het laatste jaar der vorige eeuw vestigde zich te *L*— de kundige medicus *S*—; weldra huwde hij eene beschaafde vrouw, die, door eene vriendin van aanzienlijken huize bezocht, antwoorden moest op de vraag: wie toch door het miniatuur-portretje, dat in de huiskamer onder den spiegel hing, voorgesteld werd? 't Was het portret van haars echtgenoots geliefden leermeester KANT. „Wat," riep de vriendin uit: „KANT, KANT! O bid toch „uwen man, dat hij van dien leermeester hier nooit meer spreke, en houd toch „dat portret verborgen. 't Zou de reputatie uws mans in deze stad veel „kwaad doen!" Zoo sprak de dame en zoo spraken de meesten, niet omdat zij KANT kenden, maar omdat zij hem niet kenden. Dit bewoog PAULUS VAN HEMERT in 1796 om een aanvang te maken met de uitgave zijner *beginselen der Kantiaansche wijsbegeerte*, gevolgd in 1798 door eene *proeve over het bestaan van beginselen eener belangelooze goedwilligheid in het menschelijk hart*. Wat v. HEMERT voorstond, dat dreef hij met hart en ziel. Het gelukte hem vrienden voor het Kantiaansche stelsel te winnen; zelfs meende hij ze te vinden,

waar zij niet waren. Immers in het *Magazijn* II. bl. 2 berigtte hij aangaande HERINGA, zeker naar een ongegrond gerucht, dat deze hoogleeraar behoorde tot dezulken, die hunne studenten tot het onderzoek der wijsbegeerte van KANT aanzetteden en hen door hun onderwijs den weg daartoe gemakkelijk maakten. De zóó geprezene, met dezen lof alles behalve gediend, zorgde er voor, dat achter de Dissertatie van zijn discipel H. NIEBUUR FERF (gepromoveerd 18 December 1799) eene thesis gevonden werd, welke het onbestaanbare van de Kantiaansche wijsbegeerte met de Christelijke leer verkondigde. In anderen bedroog VAN HEMERT zich niet: J. H. HEUMANN onderwees te *Amsterdam* de wijsbegeerte van KANT, daarbij gesteund door de aanbeveling van H. C. CRAS. In 1799 had VAN HEMERT met de uitgave van het *Magazijn voor de critische wijsbegeerte* een begin gemaakt, welke, nadat 6 deelen verschenen waren, in 1803 gestaakt werd. Hij telde als medearbeiders SERVAAS, den schrijver van *Simonides of over God en Godsdienst;* HEUMANN, KINKER, J. F. L. SCHRÖDER en vooral DEIMAN. Toen taande de glorie van het Kantianisme hier te lande, en zijn spoedig verwelken moet toegeschreven worden niet zoo zeer aan de bestrijding van VAN DE WIJNPERSSE, die onder den naam van ECLECTICUS zijne *bespiegelingen der Kantiaansche wijsbegeerte* uitgaf; meer aan hetgeen H. VAN ALPHEN in zijn: *Predikt het Euangelium allen Creaturen* tegen het Criticisme ongunstigs zeide; verder aan J. G. ROOZENBOOM'S *verhandeling over het idealisme*, in 1808 onder NIEUHOFF'S toezigt geschreven, en met zoo veel goedkeuring ontvangen, dat de schrijver in 1809 de Professuur te *Harderwijk* ontving, slechts twee jaren door hem bezet, toen de dood hem opriep; maar meest en vooral aan de scherpe pen en den grooten invloed van WYTTENBACH, die in een fellen strijd met VAN HEMERT diens wijsgeerige onderzoekingen hevig bespotte. Een pennestrijd, die eenigen tijd aanhoudt, is het meest geschikt middel om de belangstelling hier te lande te doen verflaauwen; wij Nederlanders hebben niet veel op met polemiek en wij hebben er ook weinig slag van; de strijd over zaken ontaardt weldra in bestrijding van personen; zoo ging het ook met WYTTENBACH en VAN HEMERT. Onder het publiek verdacht de een het Kantianisme van rationalisme, de ander begroette het als de wijsbegeerte, die de onmisbaarheid eener onmiddelijke openbaring afdoend aantoonde, zoo als de predikant J. J. LE ROY van

Oude-Tonge, die hier te lande het langst het Kantianisme heeft vertegenwoordigd en in zijn persoon en geschriften het *connubium* van Kantiaansche wijsbegeerte en kerkelijke regtzinnigheid voorstelde. In die critische wijsbegeerte vond alzoo de een grond voor zijn liberalisme, de ander voor zijn orthodoxisme. Heeft zij hier te lande wezenlijk opgang gemaakt? Met ROORDA beweren wij (in zijn brief aan FICHTE, *Godg. Bijdr.* 1844, bl. 723), dat die opgang nooit zeer algemeen is geweest; de eerste ijver is bij de meesten ook spoedig weer bekoeld. Dat zelfde geldt van de op KANT gevolgde stelsels; schreef ik eene geschiedenis der wijsbegeerte, ik zou van KINKER's *brieven over het natuurregt*, SCHRÖDER's *bijdrage tot de beschouwing van de waarheid der menschelijke kennis*, melding moeten maken. Mij bepalende tot mijn onderwerp, bespreek ik alleen de regtstreeksche en dadelijke betrekking, die de wijsbegeerte had op de theologie. In het tijdvak van 1787—1815 hebben wij dan slechts op één man te wijzen, op den hoogleeraar PHILIP WILLEM VAN HEUSDE, die van 1804—1849 de oude letteren te *Utrecht* onderwees. Hij werd door eene tallooze schaar van dankbare leerlingen met den bijnaam begroet, dien het buitenland hem gaf, dien van *praeceptor Hollandiae*. Dergelijke eeretitels hebben iets onbestemds en zijn daarom gewoonlijk weinig geschikt, om voor een later levend geslacht de werkelijke verdienste van den dus gevierden te teekenen. Zullen wij dan de menigte van lijk- en lofredenen na VAN HEUSDE's dood uitgegeven, daartoe raadplegen? of zullen wij de schriften van VAN HEUSDE zelven nog eens doorloopen? Neen, mijn lezer! zijne schriften geven ons slechts een gebrekkig afbeeldsel van zijne persoonlijkheid, ten zij gij bepaaldelijk denken wilt aan zijne *brieven over het hooger onderwijs;* want in dat boek hebt gij den man geheel. Doch over het algemeen blijft het waar, dat wie hem naar zijne schriften alleen of voornamelijk beoordeelt, hem geen regt laat wedervaren. „Boven zijne boeken" — dus spreekt HOFSTEDE DE GROOT naar waarheid in zijne *toespraak over de Groninger Godgeleerden in hunne eigenaardigheid*, bl. 9, — „stond zijne wijze van Collegie houden en van omgang met „de studenten. Zoo iemand dan, heeft hij de kunst bezeten, om anderen te „leeren opmerken en nadenken, de waarheid liefhebben, zoeken en vinden." Daarin lag de kracht van VAN HEUSDE, en daardoor wordt het volkomen ver-

klaard, dat zijn invloed het meest gold bij die studenten, wier wetenschap het ruimste veld voor opmerken en nadenken opent — de beoefenaars der theologie. 't Is immers ook u niet ontgaan, dat VAN HEUSDE onder theologanten veel grooter schaar van aanhangers telt dan onder literatoren? Toevallig is dit niet; het vloeide voort uit zijne methode van onderwijs; deze was niet eigenlijk gezegd grammatisch, veel minder critisch, zij was paedagogisch, of misschien is het wel juister te zeggen — propaedeutisch, in den edelsten zin des woords. Hij leerde zijne leerlingen de oudheid liefhebben uit een aesthetisch-propaedeutisch oogpunt; PLATO vooral bestudeeren, niet zoo zeer om PLATO te verstaan, maar om — ik weet het niet beter uit te drukken — Platonisch te leeren spreken en denken. VAN HEUSDE, in het Christendom de hoogste openbaring van humaniteit begroetende, vond in de oudheid de voorbereiding tot die openbaring, de voorafschaduwing van die humaniteit. Hetgeen hij van zijne eigene natie zeide, is op hem zelven in de eerste plaats van toepassing; „het kenmerk van onze philosophie zoowel als van onzen „wijsgeerigen aanleg, is, dunkt mij, eenvoudigheid, maar met verstand en „met godsdienstzin gepaard. Men philosophere zooveel men wil, zijn wij „gewoon te zeggen, maar men doe het toch nooit ten koste van onze *bon „sens*, ons eenvoudig menschenverstand. Wij weten wel, dat gezond ver„stand te bezitten nog niet genoegzaam is om wijsgeer te zijn. Ook zoeken „onze wijsgeeren diep in het wezen van 's menschen ziel en van de natuur „in te dringen. Maar des te naauwkeuriger onderscheiden wij van wijsbe„geerte al die magtspreuken, al die paradoxen, die men in de werken der „Duitsche metaphysici vindt. Wij willen ook geene philosophie op zich zelve, „als de speculative is, gelijk zij door deze hare benaming van zelf aanduidt. — „Wij willen bij het philosopheren eenvoudigheid, goed gezond verstand, en „daarbij ook voornamelijk goede beginselen, die vooral niet met die onzer Gods„dienstleer strijden." — Dat verstond VAN HEUSDE onder philosopheren, en zulk eene beschouwingswijze, zoo lijnregt gesteld tegenover eigenlijke methaphysica en speculatie, mishaagde vooral aan zijnen Leidschen ambtgenoot J. NIEUWENHUIS, die dan ook niet aarzelde rondweg te verklaren: „VAN HEUSDE, hoe „onschatbaar groot in de letterkunde en geschiedenis, stond niet op de hoogte

„der wijsbegeerte van de negentiende eeuw." „Met dit oordeel" schrijft ROORDA (t. a. p. bl. 736), „stemmen al hare werkelijke beoefenaars hier te lande gaarne in."

Dat oordeel is zeker volkomen gegrond en toch gedenkt de theologie met dankbaarheid aan VAN HEUSDE. Hij leerde denken en combineren; hij bragt er iets aan toe, om de begrippen van ingeving, openbaring en Christendom te wijzigen; hij hielp langs den weg, dien men hier te lande zoo gaarne bewandelt, den weg van praten over de dingen; hij tilde zijne leerlingen onmerkbaar uit het gareel van de vormen der kerkleer, door al hunne aandacht te vestigen op de ideën in die vormen vervat; men leerde bij hem alles wat καλοκἀγαθὸν heeten mogt, men kreeg er alleen geen zin voor critiek. Echt Heusdiaansch b. v. is het boek, dat H. J. ROYAARDS, een van VAN HEUSDE'S meest geliefde leerlingen, in 1821 onder de werken van het Haagsch Genootschap uitgaf: *proeve over den geest en het belang van het Boek Daniel; eene bijdrage tot de handhaving van de eere des Bijbels.* VAN HEUSDE liep hoog met dat werk en prees het dikwerf aan; natuurlijk, het was geschreven in zijne manier, van zijn standpunt. Critiek bevat het niet, maar pragmatiek, die echter bij het gemis van critiek luttel weinig waarde heeft. Let vooral op den titel; waan niet, dat die tweede opgave: *bijdrage tot de handhaving van de eere des Bijbels*, een toevallig bijvoegsel is; ook zij is Heusdiaansch; zij drukt uit, hoe de Heusdiaansche school meer geopende oogen had voor het algemeene dan voor het bijzondere; zoo als hier het boek *Daniel* voornamelijk behandeld werd ter wille van het algemeene, de eere des Bijbels. Ligt daarin niet het bewijs, dat onder VAN HEUSDE'S leiding de achting en hoogschatting voor het geheel of het algemeene gedreven werd ten koste van het speciele of bijzondere? Hij zelf b. v. had met eene streng philologische behandeling van classieke auteurs slechts in zoo ver op, als ze hem dienen kon voor het oogmerk dat hij koesterde — levenswijsheid te putten uit den geest en de gaven der oudheid. Daartoe had hij niet of naauwelijks de critiek noodig, want het kwam bij hem niet aan op een enkel woord; woordvorsching was daarenboven zijne sterkte niet en om de denkbeelden was het hem te doen. Niemand ergere het nu, als ik vrijmoedig beweer, dat VAN HEUSDE veel gunstiger op de *personen*, dan op de *studiën* zijner studenten werkte; dat door hem

veel meer voor hun *leven*, dan voor hunne *wetenschappelijke vorming* gedaan is. Die lof, hoezeer begrensd, is toch waarlijk vrij wat beteekenend; elke tijd heeft zijne eischen; de onze is veel meer critisch; dat hij slechts niet even eenzijdig zij, als de school van VAN HEUSDE eenzijdig aesthetiek en pragmatiek op den voorgrond plaatste! De gelegenheid zal zich later nog aanbieden, om in enkele bijzonderheden aan te toonen, hoe de Heusdiaansche school niet voordeelig op de beoefening der philosophie hier te lande gewerkt heeft. In haren afschuw van alles, dat naar het speculative zweemde, had zij bij onzen landaard hare aanbeveling; in zoo ver heeft zij krachtig er toe medegewerkt, om het stelsel van het onbepaalde en zwevende in stand te houden en velen geleerd, zich tevreden te stellen met algemeene beschouwingen, liever dan door grondig napluizen van ingewikkelde vraagstukken een enkel deel van het groot geheel tot klaarheid te brengen. Ook zonder dat ik het opzettelijk aanwijs, is het duidelijk, dat de rigting van VAN HEUSDE vooral op de beoefening der Christelijke kerkgeschiedenis invloed moest hebben, veel meer dan op de exegese. Zijne echte discipelen hadden voor de beoefening van het laatstgenoemde vak bij hem niet die philologische opleiding genoten, welke *Leiden* schonk in de gehoorzalen van WYTTENBACH, BORGER, BAKE, PEERLKAMP en — dat ik hier niet den naam verzwijge van den man, die in onze dagen, met zijne ambtgenooten, door propaedeutische studien den aanstaanden theoloog grammatisch-critisch vormt — COBET.

Maar de kerkgeschiedenis, ja daarin heeft VAN HEUSDE, middellijk door zijne leerlingen ROYAARDS en KIST, gelijk wij later zullen zien, leven gebragt. Een brak liggende grond — zoo mogt het veld dier wetenschap heeten in het tijdvak, dat ons bezig houdt. Ik zeg niets te veel: 's lands voornaamste Hoogescholen hadden wel gehoorzalen, maar soms geene docenten, meest geene auditores voor kerkelijke geschiedenis. MUNTINGHE moest te *Groningen* wel eens een jaar overslaan, omdat hij geene hoorders kon krijgen. Beter, althans eenigzins beter, werd het toen ANNAEUS YPEY, sedert 1799 te *Harderwijk* opvolger van MUNTINGHE, in 1813 als opvolger van ABRESCH te *Groningen* kwam en daar eenige belangstelling voor de nieuwere kerkelijke geschiedenis mogt opwekken. Hoeveel hij ook van de Geschiedenis wist, zijn onder-

wijs was even omslagtig als zijne schriften; hij miste het critisch element. Raadpleeg eens zijne *geschiedenis der Kristelijke kerk in de XVIII*e *eeuw* en zijne *systematische godgeleerdheid;* juistheid van bepaling, beknoptheid en klaarheid ontbreekt er aan. Ging het beter te *Utrecht?* In 1788 werd W. L. BROWN tot hoogleeraar in de kerkelijke Geschiedenis en zedelijke wijsbegeerte benoemd, en in 1804 door D. HUISMAN opgevolgd. Beiden evenaren elkaar in vruchteloos pogen, om voor de wetenschap der geschiedenis de belangstelling der aanstaande godgeleerden wakker te maken. „BROWN," schrijft GLASIUS, „is bekend door zijne inaugurele oratie *de religionis et philosophiae socie-* „*tate et concordia maxime salutari.* Zijne bij TEYLER bekroonde verhandelingen, „opgenomen in het VIIe en VIIIe deel van de werken des Godg. Genootschaps, „getuigen van zijne bekwaamheden; maar zijne Collegies werden slecht bezocht; „eensdeels wegens de weinige geschiktheid van het locaal, anderdeels dewijl „hij, als professor in de philosophische faculteit, collegiegeld nam," — vooral echter, ik durf het er bij voegen, dewijl de studie nog geene de minste belangstelling in ons Vaderland gevonden had. Nog minder weten wij van D. HUISMAN, die inaugureerde 14 Junij 1804 met eene oratie *de diversis, quae vera conciliat eruditio in vita hominum, tam privata, quam publica.* Ook hij behoorde tot de literarische faculteit, en was evenzeer als zijn voorganger met het onderwijs in de *philosophia moralis* belast; kondigde hij zijne lessen in de kerkelijke geschiedenis aan, hij verzuimde niet bij de opgave der uren de aanmerking te voegen: *aut aliis (horis) auditoribus magis commodis* — dan het aangeduide *tiende* morgenuur. Zoo moesten de hoorders gelokt worden, indien er maar wilden komen. Noch BROWN noch HUISMAN waren blijkens hunne inaugureele oratien eene historische rigting toegedaan. Hoe zouden zij een nieuw leven hebben kunnen scheppen? Daarom mag te minder aan JONA WILLEM TE WATER te *Leiden* de eer, die hem toekomt, onthouden worden. Na den dood van NAHUIS in 1781 waren er te *Leiden*, volgens TE WATER's eigen getuigenis in zijn meergenoemd *levensberigt* „geen lessen over de kerkelijke geschiedenis gegeven, „daar niemand der theologische professoren in dien tijd te bewegen was tot „het aanvaarden van dat vak der letteroefeningen ten dienste der jongeling-„schap" (a. w. bl. 200). De daartoe in 1784 benoemde aanvaardde die taak

9 April 17[illegible] oratie *de studio historiae ecclesiasticae cum disciplina Theologica di[illegible]vendo;* eindelijk dus eene oratie, die een program mogt heeten va[illegible]zaak in dit onderwijs wezen zou. De zuiverheid van zijn Latijn [illegible] *Leiden* eene niet geringe aanbeveling. Hij was aan RUHNKENIUS [illegible] ndat deze (a. w. bl. 191) meende, dat TE WATER door de *do*[illegible] aan de elegantie en zuivere eloquentie geene schade berokkenen[illegible] echter te *Leiden* in functie trad, was hij reeds sedert 1779 a[illegible]n van *Middelburg* als *professor philosophiae* en *historiae patriae* [illegible], gelijk hij dan ook 15 Maart 1781 daar geinaugureerd had me[illegible]ie *de praestantia et dignitate historiae Batavae* voor godgeleerden, voor de zedekundige wijsbegeerte, voor regtsgeleerden, voor staatkundigen (bl. 188). De pligten en eischen aan zijne vroegere betrekking verbonden bleven de rigting en de stof van zijn later onderwijs beheerschen. Zijne uitgegeven schriften hebben meest tot de Vaderlandsche geschiedenis betrekking, veel te weinig tot die der Vaderlandsche kerk. Prijzen echter moet men het, dat hij bij het geven van zijn onderwijs „niet verkoos „enkel zich te verlaten op de aanhalingen bij WALCH, MOSHEIM, VENEMA, „later bij SCHROECK en VAN HAMELSVELD, maar liever de bronnen raadpleegde, „gebruik maakte van de voornaamste Grieksche en Latijnsche kerkvaders, van „de uitmuntende verzameling der concilien door MARSH uitgegeven en van „eene menigte vroegere en latere gedenkstukken en schriften (a. w. bl. 213).“ Voor den ijver van een man, die op zijn 78e jaar een nieuw Collegie ging geven over de kerkelijke geschiedenis der toenmalige *zuidelijke Nederlanden* hebben wij grooten eerbied. Het meest verdienstelijk heeft hij zich zeker gemaakt door de zorg, die hij gewijd heeft aan de uitgave van het 3e, 4e en 5e deel van het *Kerkelijk Plakaatboek;* de uitgave van JABLONSKI's *opuscula* schijnt een werk te zwaar voor zijne krachten geweest te zijn. Boven het onderwijs en de schriften van YPEY had wel het zijne de deugd van beknoptheid voor uit; doch het heeft noch hem noch YPEY mogen gelukken, om de wetenschap der kerkelijke geschiedenis tot een staat van bloei te brengen. De betere dagen moesten nog aanbreken; en zij braken aan, gelijk wij later zullen zien.

Zulk een gewenschten bloeijenden toestand ontdekken wij, als wij naar het Academiesch onderwijs in de praktische theologie onderzoek doen. Al is het waar, dat eigenlijk eerst na 1815 de meest vermaarde schriften op dit gebied het licht gezien hebben, jaren lang was er reeds van *homiletica*, *catechetica* en *cura pastoralis* werk gemaakt. Ik zal niet herhalen, wat in de werken van HUFFEL en MUURLING over de geschiedenis dier wetenschappen in ons vaderland gezegd is. Maar ik mag niet onopgemerkt laten, dat reeds twee jaren nadat HOLLEBEEK's beroemd betoog *de optimo concionandi genere* het licht zag, VAN MOSHEIM's *handboek voor de predikkunde* vertaald uitgegeven werd. Het vaderlandsch publiek ontving het in 1770. Het *handboek voor jonge predikanten van* CAROLUS BOERS, voor het eerst in 1807 verschenen, en nog lang niet verouderd, geeft ons hooge gedachten van de gemoedelijkheid, met welke dit gedeelte der wetenschap door hem onderwezen werd. Vijf jaar vroeger had de Remonstrantsche hoogleeraar KONIJNENBURG zijne *lessen over het Leeraarsambt in de Christelijke kerk* in 't licht gezonden; vergelijken wij dit geschrift met dat van BOERS, wij merken een groot verschil op, niet alleen in bewerking, maar vooral in beginselen, in de geheele opvatting van het leeraarsambt. Bij KONIJNENBURG heerscht veel meer het begrip, dat de leeraar de meest nuttige of eigenlijk meest bruikbare persoon der zamenleving wezen moet; bij BOERS, dat hij als dienaar van het Evangelie zielen moet winnen voor den Heer. Bij KONIJNENBURG staat de leeraar in betrekking tot de maatschappij, bij BOERS in betrekking tot de Kerk.

Op homiletisch gebied schitterden S. F. J. RAU en VAN DER PALM te *Leiden*; de eerste op den predikstoel der Walsche, de laatste op dien der Ned. Hervormde gemeente. Te kort, helaas! heeft RAU geleefd om ons regt te geven tot eene welgegronde vergelijking tusschen hem en VAN DER PALM. Of RAU als theologant boven hem stond, zal ik niet beslissen; als onderwijzer in de praktische vakken mag hij welligt met HERINGA vergeleken worden. Bevallig in alles, verloochende hij dat hem kenmerkende niet, als hij zijn collegie *sur le Ministère Sacré* om de twee jaren gaf. L'ANGE, die zijn vriend in eene lofrede vereeuwigd heeft, verklaart (*Lofrede en lijkzang*, bl. 122), dat „die lessen „gedurende een tijdsverloop van 20 jaren eenen ongemeenen toeloop geno-

„ten. Studenten uit alle faculteiten hoorden ze gretig en getrouw. RAU „droeg dan de fraaiste stukken der beste kanselredenaars voor, zoodat het van „dien kant alleen reeds groote waarde had.„ Zou niet het voorbeeld en de voorgang van zulk een leermeester, een man uit hoogen stand en van fijn beschaafde manieren, indien het langer ware vergund geweest daarop te staren, in ons vaderland gunstig gewerkt hebben op het kiezen van het leeraarsambt, en daaraan welligt die eere hebben bijgezet, welke het veel te lang gemist heeft? Nog leeft zijn naam te *Leiden*. Daar zijn er nog, die gaarne spreken over de rectorale oratie *de natura, optima eloquentiae sacrae magistra*, welke hij 8 Februarij 1805 voordroeg; zij liet een zoo gunstigen indruk achter, dat VAN DER PALM, toen hij 20 September 1806 zijn professoraat hervatte met een betoog *de oratore sacro literarum divinarum interprete*, naar veler schatting, in welsprekendheid RAU wel nabij kwam, doch niet overtrof. Het liefelijke, het welluidende, het zachte, waardoor RAU's *eloquentia* zich kenmerkte, en hetwelk in den vollen zin des woords afschaduwing van zijne persoonlijkheid was — vestig uw oog slechts op zijn portret — het zou bij langer leven ligt wat meer krachtigs en mannelijks aangenomen hebben. Lang kon het publiek niet weifelen in zijn oordeel. RAU bezweek reeds in 1807, VAN DER PALM zonder mededinger achterlatende. Wat VAN DER PALM voor de *homiletica* geweest is, wil ik trachten beneden te schetsen, waaneer wij in een doorloopend overzigt dit gedeelte der theologische wetenschap beschouwen. Dat zelfde voornemen koesteren wij ten aanzien der *Catechetica*; dan zullen wij in staat zijn, om regt te laten wedervaren aan de mannen, die voor dit deel der wetenschap de meeste winst aangebragt hebben. Want het is noodig, met groot leedgevoel te vermelden, dat het lang duurde, eer HELLENBROEK's *voorbeeld der Goddelijke waarheid* plaats gemaakt had voor de Catechisatie-boekjes van BRINK en TILANUS, later alle overschaduwd door die van EGELING, vooral van ISAAC PRINS. Ik gevoel echter, dat ik, dit gebied verder betredende, den schijn op mij zou laden van noodelooze uitvoerigheid te zoeken. Laat mij volstaan met de opmerking, dat de geest, welke in de preeken en Catechiseer-boekjes heerschte, afhankelijk was van den geest en de rigting der theologie. Merken wij met blijdschap op, dat de *cura pastoralis* in ons vaderland vroeg

wetenschappelijke behandeling gevonden heeft, vooral te *Utrecht*, daar bloeide de praktische theologie, onder HERINGA's beleid. Vroeger zeide ik reeds, dat hij *menschen* zocht te vormen; nu mag ik eene schrede verder gaan en beweren, dat hij van zijne studenten vrome, regt nuttige dienaren des Evangelies zocht te maken. Eenmaal het vertrouwen der vaderlandsche kerk gewonnen hebbende, trok hij scharen van leerlingen en leverde hij hoogst waardige mannen. 's Mans kracht lag juist daarin; dat weten allen, die zijne avondlessen bijgewoond, zijnen omgang genoten hebben; dat hoop ik nader uiteen te zetten, als ik beneden uitvoerig aanwijzen zal, wat hij op dit gebied gedaan heeft, nadat ook de praktische theologie onder de vakken van het Academische onderwijs was opgenomen.

Onder de instellingen van hooger onderwijs moeten ook de Seminarien der Remonstranten en Doopsgezinden geteld worden. Om over de rigting, welke zij in dit tijdvak volgden, te kunnen oordeelen, beginnen wij met de namen op te geven der mannen, die aan beider kweekscholen met het onderwijs belast waren. De Remonstranten voorzagen zoowel in het onderwijs der godgeleerdheid als in dat der letteren en wijsbegeerte. Terwijl ABRAHAM ARENT VAN DER MEERSCH, die in 1768 met het doceren der theologie een aanvang gemaakt had, de professuur tot zijn gevraagd ontslag in 1790 waarnam, zorgden WYTTENBACH, eerst Hoogleeraar van de kweekschool der Remonstranten, later, even als VAN SWINDEN, professor van het Amsterdamsche athenaeum, voor het onderwijs in de letteren; PAULUS VAN HEMERT, die eerst van 1780—1784 Hervormd predikant te *Baarn* en *Wijk bij Duurstede* geweest, daarna lid van de Broederschap geworden was, aanvaardde in 1790 het professoraat met eene oratie: *de prudenti Christi Apostolorum atque Evangelistarum consilio, sermones suos ac scripta ad captum atque intellectum vulgi, quantum illud fieri potuit, accommodantium.* Ook het onderwijs in het Hebreeuwsch bleef aan zijne zorg

toevertrouwd tot 1796, toen hij zijnen post neerlegde. Zijne bij TEYLER bekroonde verhandelingen, vroeger door ons beschouwd, leveren den besten kommentaar op deze oratie, die vrij wat opspraak verwekte. En hebben wij reeds vroeger bij meer dan één geschrift van dezen man verwijld, zoo kunnen wij ons nu gemakkelijk voorstellen, hoezeer de geest van zijn onderwijs overeenstemde èn met dat van VAN DER MEERSCH èn met dat van zijnen opvolger JAN KONIJNENBURG, die, hoewel niet onafgebroken, van 1790—1827, den leerstoel bij het Seminarie bezette.

VAN DER MEERSCH, het lijdt geen twijfel, was van de genoemden de geleerdste. Wie hij was, wist men reeds, eer hij inaugureerde met zijn betoog *de mentis humanae libertate*. De uitstekendste buitenlandsche theologische werken vertaalde hij of gaf er aankondiging van in de *algemeene Bibliotheek;* zijne vertaling en aanteekeningen van EUSEBIUS droegen grooten lof van de Hoogleeraaren VOGET en VENEMA weg. Tot de boezemvrienden van WYTTENBACH werd hij geteld, en onder de verdedigers van Remonstrantsche vrijheid en Christelijke verdraagzaamheid stond hij boven allen. Naar den geest van zijn onderwijs behoeven wij wel niet te vragen, wanneer wij op enkele zijner meest vermaarde discipelen wijzen: PIETER WEILAND, CORNELIUS NOZEMAN, PIETER VAN DER BREGGEN PAAUW, vooral CORNELIS WILLEM WESTERBAEN en MARTINUS STUART. Gij beseft ligt, dat VAN HEMERT en KONIJNENBURG op den grondslag, dien zij gelegd vonden, met gunstig gevolg voortbouwden. Wat eerstgenoemden, VAN HEMERT, betreft: van kerkelijken leerdwang afkeerig, in het Godsdienstige even liberaal als in het Staatkundige, doortrokken van de overtuiging, dat Godsdienst eene zaak des harten en haar gebied niet hetzelfde is, als dat der godgeleerdheid, trachtte hij vrijere denkbeelden over Bijbel en Openbaring zijnen hoorders in te prenten. In het bezit van eene voortreffelijke mondelinge voordragt, wist hij aan zijne lessen die aantrekkelijkheid bij te zetten, welke vooral op het hooge leergestoelte sieraad, ja behoefte is. Kantiaan, althans voor de critische wijsbegeerte in drift ontstoken, mogt hij vele vrienden voor haar vinden, al strekte het dier wijsbegeerte in de schatting der meer behoudenden tot geringe aanbeveling, dat VAN HEMERT haar voortplantte. Zoo wel om zijn liberaliteit, als om zijn verlaten van de Kerk der Hervormden en zijn bestrijden

van BONNET, was hij het mikpunt van talloos veel aanvallen. Met STEINBART werd hij in één adem genoemd, en vooral bij herhaling in het reeds genoemde *Magazijn* van D. C. VAN VOORST (vgl. b. v. 2e stuk bl. 123 en elders aldaar) berispt en bespot. Het Kantianisme door hem aangeprezen moest dan ook wel verdacht schijnen. VAN HEMERT wijdde aan de verbreiding van dat systeem zijne beste krachten, al het bijtend vernuft van zijnen geest. Nooit echter deed de wijsgeer in hem den Christen schade. De leerrede over de gelijkenis van den verloren zoon, welke hij A. DES AMORIE VAN DER HOEVEN te *'s Hage* hoorde uitspreken, wekte zijne bewondering en algeheele toestemming. Christelijk gezind bleef hij tot den avond zijns levens het heil der menschen dienen, al onttrok hij zich aan den arbeid op het veld der wetenschap, waar hij met zijne bijtende *sirena ad* DANIELEM WYTTENBACH afscheid nam.

JAN KONIJNENBURG stond in alle opzigten beneden de beide genoemden. Al zeer duidelijk blijkt dit uit zijn in 1794 uitgegeven *onderzoek naar den aard der voorspellingen wegens den Messias in de schriften des O. V.* Oppervlakkigheid is de grootste fout van dat boek; wij nemen hem de resultaten, die hij verkreeg, veel minder kwalijk, dan dat hij ze zocht langs zulke feilbare wegen. Om de Messianiteit van de als Messiaansch geciteerde plaatsen in het N. V. geheel te kunnen wegcijferen, stelde hij regels en grondslagen, als b. v. deze: de plaatsen werden meest uit het geheugen geciteerd en daardoor ontstond ligtelijk in dat citaat eene wijziging naar gelang van het oogmerk, dat hij die ze aanhaalde in zich omdroeg, bl. 213 volg. Het Haagsch Genootschap zocht den nadeeligen invloed van KONIJNENBURG's werk te keeren, door in 1797 eene verhandeling van REGENBOGEN, ten betooge, dat in de schriften des O. T. eigenlijk genoemde regtstreeksche voorspellingen aangaande onzen Heer JEZUS CHRISTUS gevonden worden, te bekroonen; maar het stuk van KONIJNENBURG was zoo veel opmerkzaamheid niet waard. Het boek met welks uitgave hij zijne letterkundige loopbaan besloot: *de nieuwe Overzetting van de schriften des N. V.* (1825) leert ons, zelfs al zien wij het vlugtig in, dat grondige kennis van de taal zoowel van het O. als van het N. Testament hem ontbrak. Leest eens de vertaling van 1 Tim. III. 16: „ja buiten alle tegen„spraak gewigtig is de nog niet genoeg bekende ware leer der vroomheid.

„God openbaarde zich menschelijk, werd als regtvaardig door de geestkracht „(des Evangelies) vereerd, door zijne boden erkend, onder de Heidenen ge„predikt, allerwege beleden en luisterrijk aangenomen.“ Dat heet het N. T. vertalen! Eene andere proeve, Rom. VIII. 29: „ik ben zeker dat niets ter „wereld ons zal kunnen scheiden van het beginsel, dat wij als Christenen hul„digen: God is liefde.“ Doch vergeten wij een boek, dat een droevig bewijs levert van weinig bekwaamheid. Liever zien wij, dat hij zich bezig houdt met het schrijven van *de tafereelen der Fransche staatsomwenteling*, en dergelijke geschriften, die met theologie niets gemeen hebben. Gelukkig dat zijn opvolger A. DES AMORIE VAN DER HOEVEN, die reeds als leerling zeer weinig met het onderwijs van zulk een leermeester sympathiseerde, een ander voetspoor betreden, een anderen geest in het godgeleerd onderwijs aan die kweekschool gebragt en door zijne gaven aan den naam van dat Kerkgenootschap een glans bijgezet heeft, dien het vroeger nooit gekend heeft.

Stond KONIJNENBURG beneden zijne voorgangers, ook door zijne ambtgenooten aan de kweekschool der Doopsgezinden werd hij overschaduwd. GERRIT HESSELINK aanvaardde in 1786 het ambt met eene oratie: *de causis, cur doctrina Euangelica, praestantia longe eminens luculentissimisque miraculis munita, a plurimis quidem licet protinus recepta, a multis tamen tam ex Judaeis quam ex gentibus rejecta fuerit.*

De man, die na den dood van HESSELINK de eer diens nagedachtenis tegen VAN SENDEN zoo krachtig verdedigde, in de *Vaderl. Letteroef.* van 1827 en 1828, heeft allen, ook hen die niet tot het kerkgenootschap der Doopsgezinden behooren, zeer aan zich verpligt door zijne ten jare 1850 uitgegeven *Geschiedenis van het onderwijs in de theologie bij de Nederlandsche Doopsgezinden.* Van dat geschrift des Hoogleeraars S. MULLER maken wij dankbaar gebruik, terwijl wij den lezer, die meer begeert, derwaarts verwijzen. HESSELINK's *uitlegkundig woordenboek ter opheldering van de Schriften des N. V.* (1790, 1803), bewerkt naar TELLER's en LANG's voorgang, vond bij veelvuldig gebruik en goedkeuring van mannen als VAN HEMERT, sterke afkeuring bij den beoordeelaar en nalezer in de *Bibl. van th. letterk.* en in anonyme tegenschriften. „Vooral bij dit boek houde men den gulden regel in het oog“ — dus schrijft

MULLER bl. 62 — „dat men elk geschrift naar zijne dagteekening moet be-„oordeelen." Dat willen ook wij bedenken, die het ons nu kwalijk kunnen verklaren, hoe zulk een boek zoo scherpe tegenspraak uitlokte; zijn auteur bleek alles behalve tot de ultra-orthodoxen, maar ook evenmin tot de radicale Duitsche rationalisten te behooren, een karakter, dat hij ook in zijn door het Haagsch Genootschap bekroond opstel *over het Hoogepriesterschap van J. C.* (1798) niet verloochende: overigens werd dit stukje meest besproken wegens de kleingeestigheid van Bestuurders des Haagschen Genootschaps, om HESSELINK op het titelblad van het bekroonde stuk te kwalificeren als „Professor bij de Mennoniten te *Amsterdam*," eene titulatuur, die HESSELINK afkeurde, en hoogst euvel opnam, omdat hij, tot de Lamistische of meer vrije rigting onder de Doopsgezinden behoorende, op het geestelijke vaderschap van MENNO geen prijs stelde. HESSELINK gaf een ernstig protest tegen dien hem opgedrongen titel in het licht in de *Letteroef.* van 1800 N. XIV. Vrijzinniger dan HULSHOFF, minder geleerd dan DE VOS, mannen die wij uit hunne bij TEYLER bekroonde verhandelingen kennen, scheen hij buiten zijn genootschap eenigzins in een kwaden reuk gebragt te zijn door den grooten ijver, waarmede hij aan de studenten zijner kweekschool de physica onderwees. Die ijver ging zoo ver, dat hij na ongesteldheid de lessen in de physica die verzuimd waren steeds inhaalde, wat met die in de Godgeleerde wetenschappen niet altijd het geval was. Die voorliefde voor beoefening van physica, in 't algemeen van de *Sciences exactes*, leert ons de rigting van het theologisch leven in het Genootschap der Doopsgezinden kennen. Het klare, duidelijke, vrije onderzoek werd er voorgestaan; Doopsgezinden en Remonstranten hielden bij elkander Collegie en preekten onder voorzitting van elkanders professor. De kenmerkende leerstukken aangaande doop en eed bleven bij de Doopsgezinde Broederschap in weerwil van de schokken der omwenteling van 1787 geëerd, en werden als boven allen twijfel verheven, op exegetische gronden verdedigd, terwijl — en dat kon wel niet anders — de redelijkheid van het Christendom als de beste proef voor zijne goddelijkheid gehouden werd. Kon ik de dictaten van HESSELINK inzien, ik geloof, dat bij hem even als bij KONIJNENBURG de *theologia naturalis* in bewerking boven de *dogmatica* zou

uitsteken. RINSE KOOPMANS, in 1812 tot HESSELINK's opvolger benoemd, en evenzeer als deze een man, naar het getuigenis van allen die hem gekend hebben, bij uitnemendheid geschikt, om door zachte en vriendelijke leiding jonge lieden te vormen, zette, naar MULLER's berigt, het theologisch onderwijs voort in den geest van HESSELINK, maar gaf er toch eene eenigzins gewijzigde kleur aan. Hij was meer classicus dan physicus; het is bekend, dat hij jaren lang in een privatissimum een of ander classiek auteur met zijne theologische studenten las. Van zijne theologische denkwijze geeft ons het vroeger beschouwde XXIe deel van TEYLER's werken eene proeve, even als de elders bewaarde verhandeling *over de profetenscholen*, hoewel beide die verhandelingen meer letterkundige dan theologische waarde hebben. Opmerking verdient het, dat hij de eerste was, die de praktische theologie aan zijn school onderwees, en tevens degeen, in wien de physische liefhebberij aan de geleerde stichting der Doopsgezinden uitstierf. Zijne leerlingen worden nooit moede, als zij u spreken van zijne humaniteit, blankheid van inborst, eerlijkheid van onderzoek en nederigheid van wandel. Geacht ook buiten zijn genootschap, in de kringen der geleerden gezocht en door de toenmalige regering als het hoofd der Broederschap begroet, werkte hij van zijne zijde reeds door zijne persoonlijkheid mede tot eene nadere aansluiting aan de overige genootschappen, die, althans op het gebied van het wetenschappelijk leven, eer KOOPMANS in 1826 overleed, tot stand gekomen was.

En nu, een blik terug geslagen op den afgelegden weg! De leerstellige godgeleerdheid, wij zien het, wordt zóó behandeld, dat het bewustzijn van het onderscheid tusschen kerkelijke dogmatiek en Bijbelsche theologie *begint* levend te worden, vooral te *Utrecht*; te *Leiden* breekt de *dageraad* van den bloeitijd der exegese des N. T. door; te *Groningen* geeft MUNTINGHE aan die des O. V. *leven* en *ontwikkeling;* zedeleer en kerkelijke geschiedenis worden *nog niet* gezocht; praktische theologie dankt aan HERINGA *achting* en *vooruitgang*. Bij zulk een staat van zaken kan men onmogelijk van *bloei der theologie* spreken; zoo lang zelfs enkele vakken geheel verwaarloosd blijven, mag de theologie naauwelijks

wetenschap heeten. De voorwaarde tot haar bestaan en tot haren bloei is — de beoefening en de ontwikkeling der dogmatiek; of er al geëxegetiseerd wordt, dit blijft slechts een soort van letterkundige oefening, zoo lang de dogmatiek daarvan niet de vruchten geniet. Niet om de taal, maar om de denkbeelden moet de Schrift beoefend worden. En wat werd er aan philosophie gedaan? Immers nagenoeg niets. Laat ons dan het beschouwde tijdvak waarderen als eene *periodus praeparatoria*, en het vooral niet hooger aanslaan.

Doch het oog mag van dat tijdvak niet worden afgewend, vóórdat wij onderzocht hebben, of misschien naast het hooger onderwijs voor de theologie iets goeds onder ons gedaan is.

Tweede gedeelte: De theologie naast het hooger onderwijs.

Is er, helaas! ook in de wetenschap eene aristocratie geweest; een verschijnsel dat nu nog wel eens zich wil laten gelden; vooral bestond zij in den zin van heerschende magt en overwegend gezag, toen men zich geene juiste denkbeelden gevormd had van de verhouding, die er bestaan moet tusschen het hooger onderwijs en de kerk; toen men 's lands Hoogescholen als de eenige ware kweekplaats der godgeleerde kundigheden beschouwde. Die beschouwing, ik durf wel zeggen: die aanmatiging van het hooger onderwijs is langzaam uitgesleten èn ten gevolge van de toenadering der Protestantsche kerkgenootschappen tot elkander, èn sedert het besluit van 1815 de kweekscholen der dissenters wettiglijk erkende, èn ten gevolge van de beter begrepen verhouding tusschen kerk en school. Van daar dat wij aan eene afdeeling als deze in het later te beschouwen tijdvak geene plaats meer behoeven te geven. Na 1815 had men toch leeren inzien, dat het vroegere aristocratisch gezag der wetenschap uitgediend had; de kerk begreep, dat zij niet meer de grenzen van het wetenschappelijk onderzoek mogt beperken, zoo als zij vroeger gedaan had, getuigen de

groote moeijelijkheden, welke aan HERINGA in de eerste jaren van zijn professoraat door zijne Collega's BONNET en H. ROYAARDS en door het publiek veroorzaakt zijn, wegens eene onregtzinnigheid, die men in een hoogleeraar der theologie aan 's Lands academie niet meende te mogen dulden. Reeds *a priori* laat het zich dus gissen, dat in het tijdvak van 1787—1815, afwijkende, heterodoxe meeningen niet zoozeer van de hooge leergestoelten voorgedragen, als in de schriften dergenen, die de theologie beoefenden, neergelegd zullen zijn; ook mag men vragen, of enkele vakken, die bij het hooger onderwijs, althans in de eerste jaren van dit tijdvak, eigenlijk verwaarloosd werden, niet naast dat hooger onderwijs voorstanders vonden? Om kort te gaan — het betaamt allezins, kortelijk de vraag op te lossen: of buiten de instellingen van hooger onderwijs de theologie beoefend, en door de geschriften van hen, wien het academisch *munus docendi* niet ten deel gevallen was, werkelijk ontwikkeld is? En daarop van heeler hart en luide *ja* gezegd. Wij gaan hulde brengen allereerst en in de voornaamste plaats aan een man, die in den aanvang dezer eeuw den eersten rang onder de godgeleerden van ons Vaderland bekleedde; een man, miskend zoo als weinigen, zeldzaam geëvenaard, wien wij, door eerbied en bewondering gedreven, eene eerzuil zouden willen stichten. PAULUS BOSVELD bedoelen wij. Ook hij is en bij zijn leven en na zijn dood de wereld doorgegaan in *goed* en *kwaad gerucht*. Sober gelauwerd, ruim gelasterd, heeft hij den moed gehad, om in weerwil van zoo weinig aanmoediging en zooveel tegenstand onverdroten zijn weg te betreden. YPEY bragt hem in zijne *Geschied. der Krist. Kerk.* VII. bl. 408 volg. eene hulde, door welke op het pad des toen 72jarigen grijsaards een vriendelijk licht verspreid werd. Achttien jaar na YPEY beschouwde een ongenoemde in het *Ch. Maands. voor den beschaafden stand* (1824 bl. 129 volg.) *de verdiensten van* PAULUS BOSVELD *als uitlegger der H. S.*; SCHOTEL gaf hem eene eereplaats in zijn *Kerk. Dordrecht* (II. bl. 556 volg.); wij gaan met hoogen lof van hem spreken. In de onderstelling, dat het genoemde stuk van het *Ch. Maands.*, hetwelk met veel kennis van zaken geschreven is, onzen lezers niet onbekend bleef, wenschen wij slechts aan te vullen wat daar zoo goed gezegd werd.

BOSVELD, in 1756 predikant te *Brandwijk* en *Gybeland*, in 1771 te *Oud-*

Alblas, in 1775 te *Dordrecht*, ving zijne letterkundige loopbaan aan met de uitgave van eenige stukken, die zonder naam in 1783 het licht begonnen te zien. Het waren de *vijf brieven van Philadelphus aan zijnen vriend* ter beoordeeling van het boek: *de doop der kinderen verworpen en der bejaarden verkozen* (in 1782 te *Harlingen* door een ongenoemde uitgegeven). Op merkwaardige wijze verdedigt BOSVELD daarin den kinderdoop. Zijn betoog getuigt van zelfstandigheid evenzeer als van grondigheid. De tegenstander heeft eerst zijne sterkte gezocht in het begrip van *Kerk;* volgens den voorstander van den doop der bejaarden moet men door kerk verstaan: „eene vergadering van men„schen, door Gods woord en geest geroepen, levendige lidmaten, en die het „eeuwig blijven zullen." Tegen deze definitie merkte BOSVELD aan (1e brief bl. 21) dat zij wel overeenkomt met het leerstelsel der Donatisten en der Labadisten, maar niet met dat der Hervormde Kerk. Het Sacrament is, volgens BOSVELD, niet eene verzekering der genade; maar, daar hij door kerk verstaat (t. a. p. bl. 49) „het volk of de volken, met welke God zijn genadeverbond heeft „opgerigt," en alzoo naar zijn oordeel de kerk zeer teregt leert, dat „de kin„deren alzoo wel als de volwassenen in het verbond Gods en in zijne gemeente „begrepen zijn," moet hij wel de Sacramenten opvatten (bl. 82) als „Ceremo„niën, van God ingesteld ter wederzijdsche bevestiging tusschen God en de „menschen, dat zij dit verbond met elkander aangaan, of daarin willen blijven „volharden." Zoodanig, dus beweerde BOSVELD, waren de eigenlijke leerbegrippen der regtgeloovige kerkleeraars, al was het waarheid dat de meeste Hervormde leeraars in die dagen daaraan ontrouw geworden waren. Hoe zij dat geworden waren, toont BOSVELD zonneklaar aan in zijnen „2en beoordeelenden „brief." Algemeen aangenomen was toen de beschouwing van het begrip *Kerk* als geheel analoog met het begrip *verbond;* Prof. VENEMA's verhandelingen over den aard en het oogmerk der H. Bondszegelen en de leerstukken die daartoe behooren, waren in 1769 vertaald en veel gelezen; de zienswijze van VITRINGA over de redenen en de grondslagen der aangenomen gewoonte, volgens welke de kinderen van in CHRISTUS geloovende ouders gedoopt werden (*Obser. Sacr.* II. cap. VI) waren daarin gevolgd; in overeenstemming met deze geschriften werd luide verkondigd, dat er tusschen mensch en God

een tweeledig verbond bestaan had, een *uitwendig* en *inwendig*, zoodat ook de Sacramenten van besnijdenis en pascha tweeledig, *uitwendig* en *inwendig* waren en dien overeenkomstig de bedeeling des N. V. ook tweeledig was, stellende een *uitwendig* verbond en *uitwendige* Sacramenten, die der naam-Christenen, en een *inwendig* verbond en *inwendige* Sacramenten, die der waarachtig uitverkorenen. In dezen II^en^ brief bestrijdt BOSVELD zegevierend die meeningen; krachtig toont hij aan, dat de Schrift, goed gelezen, van zulk een tweeledigheid niets weet; hij bewijst (met deze zijne eigene woorden, die gij vindt t. a. p. bl. 183, deelen wij het resultaat zijner voortreffelijke onderzoekingen mede), dat de Apostel aan eene tweeërlei besnijdenis en een tweeërlei verbond onder de oude bedeeling der genade zoo min gedacht heeft, als dat de Sacramenten, of wel bepaaldelijk de besnijdenis alleen voor de reeds opregt en krachtdadig bekeerde menschen ingesteld is, hetwelk door de instelling zelve volstrekt weersproken wordt; zoodat een tweeërlei besnijdenis een menschelijk verzinsel is, dat alle bewijs uit de Schrift mist. Aan dit geleverde betoog knoopt BOSVELD met geleidelijke orde de bewijsvoering in zijnen III^en^ brief, dat evenmin het N. V. eene *uitwendige* en *inwendige* kerk kent; dat al de gelijkenissen van JEZUS, die met dit onderwerp in verband staan, leeren, dat volgens den Zaligmaker zelven (t. a. p. bl. 199) „de onderdanen van CHRISTUS rijk een *gemeng-* „*den hoop* uitmaken en uitmaken zullen tot aan den dag des oordeels, en dien „ganschen hoop zal Hij, zoo gemengd als hij is, voor zich vergaderen, en „dan zal de scheiding volgen." BOSVELD ontkende, dat de gewone en geliefde verdeeling in *bekeerde* en *onbekeerde* Christenen op de Schrift steunde; klemmend is zijne redenering, als hij voor zijn gevoelen zich beroept op de titels, door de Apostelen aan de gemeenten toegekend. Gaarne geef ik mij de moeite de belangrijke plaats over te schrijven; men kan dan eens zien, hoe BOSVELD reeds in 1783 een gevoelen uitsprak, dat in onze dagen als eene fijne opmerking van de jongste geleerdheid aangeprezen is. Dus lezen wij (bl. 279 en volg.): „ik weet wel dat men zich voornamelijk beroept op de op- „schriften der Brieven en op de titulen, welke de Apostelen daarin aan de „gemeenten geven, als: *Geliefden Gods, geroepene Heiligen, Heiligen, Gehei-* „*ligden, Geloovigen in* CHRISTUS JEZUS, *uitverkorenen naar de voorkennisse Gods,*

„en wat hiervan zij; ik oordeel dat eer men over de ware meening dezer op-„schriften uitspraak doe, men de brieven zelve behoort na te lezen, als zijnde „geschiedkundige Gedenkschriften, welke ons van den waren vorm en staat „dier gemeenten onderrigten kunnen, en dat men dan den egten zin dier Eer-„titulen, naar evenredigheid onzer bevinding en overeenkomstig den stijl en „denkwijze dier tijden moet bepalen. Hoedanig, vraag ik, was de staat dier „gemeenten aan welke de Apostelen schreven, volgens den eigen inhoud hun-„ner brieven? — Indien ik maar met één voorbeeld bewees, dat iemand der „Apostelen eene gemeente uit goede en kwade leden bestaande, aanmerkte als „eene ware gemeente van CHRISTUS, ook schoon die kwade leden hem als „zoodanigen zeer wel bekend waren, waarom hij hen tot berouw en bekee-„ring vermaande, zonder ooit eene waarschuwing te geven, dat men zulke be-„lijders niet voor leden van de gemeente te houden hadde — dan dunkt mij „dat er bewezen zoude zijn, dat eene uitwendige zigtbare kerk uit allerlei le-„den, ook goeden en kwaden, opgerigt, met de apostolische denkwijs over-„eenkomt, en dat de Eertitulen, welke zij aan dezelve geven, evenredig aan „dit denkbeeld moeten opgevat worden." Nu wijst BOSVELD op de gesteldheid van de *Korintkische* gemeente, van die van *Ephesus*, van de *klein-Aziatische* en maakt het duidelijk (bl. 306) „dat ook zelfs onder die benamingen men-„schen begrepen zijn, welker hart waarlijk niet opregt geloovig noch zedelijk „geheiligd was." In strijd met VITRINGA en VENEMA en de algemeen aangenomen voorstelling, ontkende BOSVELD de wettigheid der onderscheiding van de *uitwendige* en *inwendige* kerk, die, evenmin als het *uitwendig* en *inwendig* verbond met Israël, in de Schrift gegrond was.

Nog in dat zelfde jaar 1783 verscheen de IVe beoordeelende brief, in welken het betoog geleverd werd, dat (t. a. p. bl. 363) „volgens onze formulieren en „de Heilige Schrift, onder de nieuwe bediening de doop het zegel is van Gods „genadeverbond, even als de besnijdenis onder de oude, en dat dus alle ge-„doopte Christenen zijn onder het zegel des Verbonds en derhalve Gods Bond-„genooten, zoowel als eertijds de besnedene Israëlieten of Joden." Treedt nu iemand met God in het verbond, zoo redeneert BOSVELD, dan krijgen zijne kinderen daardoor ook het regt om in dit verbond te komen, of, wat hetzelfde is:

„wanneer God iemand in zijn verbond, of onder zijne Belofte en Genade-be-
„diening aanneemt, dat hij dan ook zijne kinderen daaronder vervat en be-
„grijpt."

Met dit naamloos uitgegeven geschrift trad BOSVELD voor de eerste maal op; nu nog roemen wij het wegens klaarheid, oorspronkelijkheid en bescheidenheid. Toch werd het in de kerk niet hoog gewaardeerd! De betoogtrant smaakte niet; het strookte ook niet met den heerschenden apologetischen trant van die tijden! VITRINGA en VENEMA werden teregt gezet, en vooral de verbondstheorie kreeg een laatsten stoot! Voor *uitverkiezing* liet het geen plaats, voor de bijzondere begenadiging des Geestes geen ruimte; kortom — het was nieuw in vorm van betoog en daarom heterodox in de schatting van zeer velen, hoe orthodox ook de resultaten waren. Doch daarover bekommeren wij ons niet; laat ons open oogen hebben voor de wezenlijke theologische, wetenschappelijke waarde van het geschrift, doorvlochten met gezonde exegetische opmerkingen b. v. (bl. 328, 329) over het εἰς τὸ ὄνομα in de doopformule, enz.

Van dienzelfden gezonden zin gaf BOSVELD blijk toen hij, in 1786 in een V^en^ „beoordeelenden brief" tegen SCHUTTE's *testamentaire theorie* schreef, en vooral de Calvinistische opvatting van het Avondmaal, als lijnregt in strijd met het leerbegrip der Hervormde kerk, bestreed (bl. 205 van dien V^en^ brief). Ook dat smaakte niet, want BOSVELD toonde zich alles behalve ingenomen met de kerkelijke censuur vóór het Avondmaal, en in het algemeen een vriend van een eigen zelfstandig oordeel. De gevaarlijkste partij in de kerk werd hem vijandig, die partij namelijk, welke beweert de regtzinnige kerkleer voor te staan en aan wie hij het met de stukken bewees, dat zij even weinig de schrift als de formulieren in den regten zin opvatte.

Wat al stemmen verhieven zich tegen dit vijftal brieven! De *Boekzaal der geleerde wereld* verklaarde in 1784 van die brieven geen berigt te durven geven, terwijl zij drie jaren later openlijk de bevoegden tot de bestrijding van de daarin geuite denkbeelden opriep. Daar trad er een op, de pseudonym ALETHOPHILUS, die in 1789 in een klein bundeltje van 120 bladzijden 24 brieven tegen PHILADELPHUS (den door BOSVELD aangenomen naam) in het licht zond. De Rotterdamsche Courant van 5 Mei 1789 berigtte, „dat

„in den persoon van ALETHOPHILUS een doorkundig, verstandig, waarheidlievend „Godgeleerde in deze brieven te voorschijn kwam, die eindelijk aan den „wensch der natie voldeed." — Maar hij was tegen BOSVELD niet opgewassen. In 1790 maakte BOSVELD zijn nog der lezing overwaardig boek: PHILADELPHUS *aan zijnen broeder den wel Eerwaardige Heere N. — ter verantwoording zijner leere aangaande de godlijke verbonden, de Kerk en den Kinderdoop tegen de brieven van* ALETHOPHILUS (380 bladz. en XXXVI voorrede groot) wereldkundig. Het bevatte eene nadere uiteenzetting van zijne bekende gevoelens, ten bewijze (bl. 241), dat hij „de pen opgenomen had ter verdediging „van de eer zijns kerkgenootschaps in deszelfs leer en praktijk van den doop, „in de wegneming van de drukkende gemoedsbezwaren, welke wegens dien „doop bij Leeraars en Ledematen plaats hebben;" hij betoogde nog eens, dat de spirituele opvatting van het begrip *kerk* allerschadelijkst was voor de praktijk van den doop; dat de kinderdoop niets anders is, dan (bl. 255) „zoo als men „onwelings sprak, het eenigste middel, waardoor iemand gechristend wordt; „wijl de kinderen ook tot het volk des verbonds behooren (bl. 266)."

ALETHOPHILUS haastte zich om met zijne lijvige (XXXI en 342 bladz. groote) *duplick of afscheid* te antwoorden. Wie zijn tijd lief heeft, spare zich de lectuur van een boek, dat op honenden trant tegen BOSVELD uitvoer, en, om een enkel staal bij te brengen, hem (bl. 245) beschuldigde van „Satans vraagen" op te werpen. Ik weet niet, en misschien weet niemand meer, wie die ALETHOPHILUS was; 's mans nagedachtenis wint er bij, want het boek zou geheel vergeten zijn, zoo het niet tegen BOSVELD gerigt ware geweest. Hoezeer de nameloos uitgegeven arbeid van dezen in eere bleef, het bleek, toen in 1811 *een vriend van waarheid* door den druk verspreidde eene *korte opgave van de regte verklaring der H. Schriften, volgens de bekende brieven van* PHILADELPHUS (BOSVELD) *over den kinderdoop; benevens de gewigtige gevolgen daarvan in de godgeleerdheid.* Het verdient opmerking dat deze, ons onbekende, auteur BOSVELD's opvatting van het verbond even gewigtig keurde voor den kinder- als voor den bejaarden-doop, en meende, dat zij de grootste klaarheid aan de Sacramenten van doop en avondmaal bijzet (bl. 51 volg.). Hoeveel wij ook nu in dit zestal brieven van BOSVELD kunnen en moeten afkeuren, in het laatst der vorige

eeuw uitgegeven mogen zij door het later levend geslacht gewaardeerd worden als proeven van eene zelfstandigheid des onderzoeks, welke toen hare weergade niet had. Van zelfstandigheid, ja van wezenlijken moed gaf BOSVELD vooral proeven op het gebied der uitlegkunde, op hetwelk hij sedert 1798 eene plaats, ik wil zeggen, de eerste plaats ging innemen. In 1798 zond hij onder den titel *de waarheid der opstanding van onzen Heer J. C.* — eene verklaring van 1 Cor. XV, 457 bladzijden groot, in het licht. Reeds zie ik u de hand uitstrekken naar VAN HENGEL's *Comment. perp. in* 1 *Cor. XV.* (1851), en mij zegevierend aantoonen, dat VAN HENGEL doorgaande BOSVELD corrigeert; ik weet dat even goed als gij, en ik ben er van overtuigd, dat VAN HENGEL dit met veel regt doet; desniettemin houd ik niets van de lofspraken terug, die ik voor BOSVELD in de pen heb. Doch laat ons eerst een blik slaan op BOSVELD's uitlegkundige geschriften in het algemeen, om dan den lof te formuleren, die mijns achtens hem toekomt.

Tegen de diep gewortelde meening, dat door PAULUS in 1 Cor. XV de opstanding des vleesches, of zoo als REDDINGIUS in zijne bij het Haagsch Genootschap in 1805 bekroonde verhandeling schreef, de herstelling des ligchaams geleerd werd, beweerde BOSVELD dat PAULUS handelt over de opstanding der menschen en wel bepaaldelijk (a. w. bl. 115) dergenen, die in bijzondere betrekking tot JEZUS stonden. Hij lette op de kracht der partikels, op de volgorde der woorden, eene enkele keer op de beteekenis der tijden; hij vroeg naar de interpretatie van kerkvaders en godgeleerden, zonder zich door deze eenigzins te laten binden, gelijk men ziet bij de verklaring van vs. 29 (a. w. bl. 228 volg. en 278 volg.); vooral trachtte hij de volgorde van des Apostels betoogtrant vast te houden.

Zal ik proeven bijbrengen? Als eene uitstekend goede interpretatie noem ik het door hem geschrevene over het woord *σπείρεται*, vs. 42 — en bepaal mij tot dit ééne voorbeeld. Zeker zou het dwaasheid zijn, de vele misslagen door hem begaan voorbij te zien; bijna ontelbaar vaak wordt hij door VAN HENGEL teregt gewezen, en toch is het juist VAN HENGEL, die in zijnen Commentaar op 1 Cor. XV. BOSVELD de grootste eer bewijst. Eene halve eeuw nadat BOSVELD zijne „verklaring" geschreven heeft, schrijft VAN HENGEL er een, en VAN HENGEL, fijn en

scherp den tekst beziende, vindt in BOSVELD den opmerkzamen en schranderen uitlegger, aan wien bijna niets ontsnapt schijnt, al heeft hij ook veel minder juist dan VAN HENGEL geëxegetiseerd. Dit strekt tot lof van den Dordschen interpreet, dat de Leidsche bijna nergens zeggen kan: daarop heeft BOSVELD niet gelet, dat heeft BOSVELD voorbij gezien! VAN HENGEL exegetiseert zoo goed, omdat BOSVELD begonnen is eene methode te volgen, die van jaar tot jaar meerdere volkomenheid erlangt. De onpartijdige zal dit in BOSVELD prijzen, dat hij niets schreef, dan na het getoetst te hebben, en voor goed afstand gedaan had van het onzalige systeem van *ellipsen*, *synonyma* en *metaphora* in de exegese. Sla met mij zijne *„verklaring van* PAULUS *brief aan de Galatiërs"* (2 deelen 1802) eens op en leer daaruit, dat BOSVELD in ons Vaderland het allereerst op de formule πίστις Ἰησοῦ Χριστοῦ de aandacht vestigde. Het is nu 56 jaar geleden dat hij schreef (a. w. bl. 129, 130): „van het woord *geloof*, op zig zelf genomen, is niet noodig hier te spreken; men moet bepaaldelijk blijven letten op deze samengestelde uitdrukking *het geloof J. C.* of *van J. C.*; op andere plaatsen vinden we gesproken van een geloof *tot* of *op* en ook wel *in* J. C. Hiervan is de bewoording *het geloof van J. C.* zeer onderscheiden en heeft buiten twijfel ook eene onderscheidene beteekenis. De plaatsen waar men deze bewoording vindt, zijn Rom. III. 22, 26, Gal. II. 16, 20, III. 22, Eph. III. 12, Philipp. III. 9, Jak. II. 1, Openb. XIV. 12. Taalkundig gesproken, zoo wijst die bewoording een geloof aan waarvan J. C. is de bezitter, de eigenaar, de beoefenaar, de veroorzaker, de invoerder, of iets dergelijks. Nu heeft wel J. C. ook een geloof gehad, geofferd en uitgehouden (Hebr. XII. 1), even gelijk PAULUS elders van zig zelven zegt: *ik heb het geloof behouden*, waarom er van *het geloof van J. C.* zou kunnen gesproken worden als van *het geloof van* PETRUS, PAULUS, JAKOBUS, enz. Dog als ik er de genoemde plaatsen op naslaan, zie ik, dat die beteekenis daar niet te pas komt. Te weten: alomme wordt er door beteekend *iets*, dat *van J. C. zijn oorsprong* heeft, en 't welk hij in de wereld heeft gegeven tot geluk, heil en zaligheid der menschen. Nu wat is dat anders, dan zijne Geloofsleer, zijn Evangelie, of nog eigenaardiger die Huishouding, die Genade-bediening, die Gods-

„dienst, welke hij als Leeraar, later als Koning heeft ingevoerd en opgerigt?„ Even zoo had hij oogen voor het eigenaardige van de formule (Col. I. 4) τὴν πίστιν ὑμῶν ἐν X. I. Toen BOSVELD zóó in 1802 voorgegaan was, konden geleerden als VAN HENGEL in diens *comment. in epist. ad Rom.* ad loc. en H. P. BERLAGE in eene *Disquisitio* (Leiden 1856) veel gemakkelijker het ware vinden. Teregt, geloof ik, keuren beiden de verklaring van BOSVELD af en berispen hem, dewijl hij *geloof* voor eensluidend hield met *geloofsleer;* maar noch zij noch wij mogen onopgemerkt laten, dat de profusie van woorden, welke BOSVELD bezigt tot interpretatie van het woord *geloof*, allerduidelijkst aantoont, hoe de voortreffelijke geleerde voelde dat πίστις een begrip van zeer wijden omvang uitdrukt. En ik voor mij acht het hoogst lofwaardig, dat hij in 1802 oogen had voor de eigenaardigheid dier formule en voor zijne interpretatie grammatische gronden bijbragt. Waarlijk, de man zag scherp en onbevooroordeeld, en hij deed dit in een tijd toen er beweerd werd, b. v. door een niet genoemden beoordeelaar van dat werk in de *Bibl. van theol. letterkunde* 1803, bl. 809: „BOSVELD heeft niet opgemerkt, dat in deze geheele zinsnede „de spreekmanieren πίστις I. X., πίστις εἰς I. X., ἐκ πίστεως onderling verwisseld „worden. Verder is het de vraag niet, of πίστις I X. taalkundig beteekenen kan, „een geloof, dat zijnen oorsprong van JEZUS heeft„.... Doch genoeg: zien wij liever nog een paar andere plaatsen van hetzelfde boek in. In tegenspraak met het algemeen gevoelen, dat de gemeenten van *Galatië* van oorsprong Joodsch-Christelijk waren, schrijft BOSVELD (bl. 35): „deze brief aan de gemeenten van *Galatië* heeft „volkomen de houding van geschreven te zijn aan menschen, die uit het Hei„dendom tot het Christendom waren bekeerd geworden.„ Is het niet BOSVELD, die het ἐν ἐμοί Gal. I. 16 zoo zonderling noemt (bl. 65), dat hij er geen wedergade van in de Schrift heeft gevonden? Zij het waar, dat hij van de regte verklaring verre verwijderd blijft, door GROTIUS misleid, hij merkt toch het ongewone, het vreemde op. Waarschijnlijk zonder HERDER's geschriften te kennen, was BOSVELD door zijn gezonden hermeneutischen tact geleid tot de overtuiging (bl. 70) „dat JEZUS vier broeders gehad heeft„ en durfde hij vrijmoedig beweren, dat het verkeerd is „te willen, dat MARIA na JEZUS geboorte, „JOZEFS echtgenoote niet geworden zij. Ik voor mij, laat mij door geene

„dwaze vooroordeelen, alsof er in het gewinnen van egte kinderen eene zekere „onheiligheid gelegen was, aftrekken, maar beweer, dat JEZUS vier eigen na- „tuurlijke Broeders gehad hebbe, waarvan JAKOBUS de oudste was, en die met „de twee JAKOBUSSEN, die apostelen waren, niet moet verward worden, aange- „zien hij zekerlijk een ander persoon was. En het is deze JAKOBUS, dien PAU- „LUS hier (Gal. I. 19) klaar en duidelijk, den *Broeder des Heeren* noemt. Dat „men JUDAS, JEZUS *Broeder*, ook verwart met JUDAS *den Apostel* is buiten mij. „Ik beweer, dat dit ten onregte geschiedt.„

Nog een ander voorbeeld van deze welwikkende hermeneutiek. De veel betwiste vraag, met welk hoofdstuk der Hand. de door PAULUS Gal. II. 1, vermelde reis moet in verband gebragt worden, werd reeds door BOSVELD zoo beslist, dat hij niet aarzelde om aan Hand. XV. te denken (bl. 89 en volg.). De nog in veler ooren onverstaanbaar klinkende uitspraak, die gij vindt Gal. IV. 3 τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου verstond hij reeds (bl. 261) van het eerstbeginnend Godsdienstig onderwijs, hetwelk MOZES' wet bevatte. Het vs. 4 gezegde: *geworden uit eene vrouw, geworden onder de wet*, interpreteert BOSVELD; „het „*eerste* beschrijft den Heiland als een *waar mensch*, die even als alle men- „schenkinderen des vleesches en des bloeds uit eene vrouw is deelachtig ge- „worden; het *tweede* beschrijft hem als een *Jood*, onder de wet geboren, en „van zijne geboorte af aan aan MOZES wet onderworpen.„

Zoo exegetiseerde BOSVELD in 1802. Zoowel in deze verklaring, als in zijn Commentaar op 1 Cor. XV, is hij gewoon, den brief aan de Hebreërs aan PAULUS toe te kennen. Hij schijnt welhaast in dit gevoelen gewankeld te hebben, althans de eerste Jaargang der *Bibl. van theol. letterk.* (1803) bevatte een naamloos ingezonden *onderzoek naar den schrijver van den brief aan de Hebreën*, dat van BOSVELD afkomstig was. Het beslaat daar den inhoud van bl. 85—127 en van 221—271 en is na zijn dood herdrukt in het IVe deel van zijn *tijdmeter der gewijde geschiedenis* bl. 285 en volg., gelijk ook in datzelfde deel (bl. 396 en volg.) zijn *iets over den dood van* PETRUS *en* PAULUS, eerst geplaatst in de *Bibl. v. Theol. letterk.* 1806 bl. 1—32 en 157—172, weer opgenomen is. Ik ontzeg aan het in de laatste plaats genoemde geenszins alle waarde, doch van het eerstgenoemde onderzoek vindt

gij in het tijdvak, dat wij beschouwen, de wedergade niet; grondigheid van navorsching vereenigt zich daarin met rijkdom van belezenheid, terwijl alles bekroond wordt door zelfstandigheid en rijpheid van oordeel. Als resultaat werd beweerd, dat deze brief niet aan PAULUS kon worden toegekend en de schrijver te zoeken was in *Alexandrië*, terwijl BOSVELD, door hetgeen HEINRICHS in zijne ten vervolge van KOPPE's *annotationes* uitgegeven *prolegomena ad epistolam P. ad Hebraeos* beweerd heeft, zich niet liet verschalken, maar de canoniciteit en de inspiratie van den brief ontkende. De begrippen van *canoniciteit* en *inspiratie* waren bij BOSVELD, gelijk bij al zijne tijdgenooten, zeer onbepaald; hunne nadere bepaling heeft zijn aandacht niet geboeid. Hij beschouwt den brief als een nuttig stuk, „zonder dat men (bl. 266) den schrijver voor eenen onfeilbaren schrijver hou„de, wiens gezag gelijk staat met eenen PAULUS, PETRUS en JOHANNES."

De door ons genoemde geschriften van BOSVELD zijn zekerlijk van alle door hem uitgegevene de beste. Geen der later verschenen werken heeft hij zelf kunnen uitgeven, omdat in 1803 hevig ligchaamslijden, waardoor schrijf- en spraakvermogen geheel belemmerd werden, hem dwong het voor de pers gereed maken zijner schriften aan een zijner vrienden, den welbekenden P. VAN BRAAM, over te laten.

Doch al ware er niets meer van zijne hand tot ons gekomen, het door hem zelven in het licht gezondene zou ik voldoende achten ter staving van het goed regt, om aan hem in deze geschiedenis eene onderscheidene plaats toe te kennen. Toch komt onder dat later uitgegevene niets voor, zijn naam zóó onwaardig dat wij het onvermeld moeten laten. Vlugtig wijzen wij op een en ander, waardoor het zich bijzonder aanbeveelt. Allereerst volgde in 1803 de „*verklaring van* PAULUS *brieven aan de Thessaloniërs*," het eerste werk, dat hij als *rustend predikant* het licht deed zien. Weinig vriendelijk werd het ontvangen; wat barre ketterij stond er te lezen op bl. 119 volg., met name bl. 129: „wat mij dan betreft, ik meene dat PAULUS waarlijk dagt, zoo als hij „schreef, en zoo als zijne woorden kennelijk medebrengen, namelijk: dat de „verschijning van CHRISTUS niet zoo ver af was, of hij en zijne tijdgenooten „hadden kans om dezelve te beleven. En, schoon hij naderhand de Thessa„loniërs wel tegenging, dat zij zich door het denkbeeld eener oogenblikkelijke

„nabijheid (van de wederkomst des Heeren) te veel lieten bewegen, zoo schijnt „hij, althans zeker te dien tijde, nog geen gedagte gehad te hebben, dat daar„toe alvorens nog zoo vele eeuwen verloopen moesten, als de ondervinding ons „nu alreede geleerd heeft, en nog verder doet verwachten.„

Uitvoerig betoogt BOSVELD de redelijkheid van zijn idee over de parousie des Heeren; hij beweert bl. 168, dat CHRISTUS zelf den tijd niet geweten heeft, en beroept zich daarbij op Mark. XIII. 32: *noch de zoon*, terwijl hij „daar „laat de systematische antwoorden, die hier gegeven worden, dat CHRISTUS na„melijk hier alleen naar zijne menschheid, niet naar zijne godheid sprak. Want „laat het zoo zijn, het blijft tog altijd, dat we niet vreemd moeten vinden, dat „de apostelen niet wisten, 't geen hun meester, de Zoon des Menschen, zelf „verklaarde niet te weten.„ Zoo vrijmoedig oordeelde de man die zulke gezonde denkbeelden van de waardigheid der Apostelen bezat, dat hij schrijven kon (bl. 116); „zullen we dit, tegen de duidelijkste klaarblijkelijkheid, een„voudig ontkennen en loochenen, omdat dit aanloopt tegen het denkbeeld, dat „wij wegens der Apostelen uitgestrekte, onbepaalde, alles doorziende, en bijna „alwetende kundigheden hebben aangenomen, zonder hetzelve ooit bedaard on„derzogt, nagedagt of beredeneerd te hebben?„ Hoe deze denkbeelden smaakten, hoe weinig ze begrepen werden, kunnen wij ligtelijk nagaan, die na 60 jaren zulke beschouwingen, hoe rationeel en schriftmatig ze ook zijn, op driesten toon hooren bestrijden, alsof ze — het gezag der Apostelen ondermijnden.

Zelfstandig was hij in al zijne opvattingen. 2 Thess. II. vs. 12, was *de mensch der zonde* hem niet de Paus van *Rome;* de afval, die komen moest, verstond hij van „het laatste tooneel van der Joden gevestigden Staat,„ dus „van hunnen afval van 't gezag des keizers,„ en den *mensch der zonde* hield hij voor den „type van den in woede ontstoken Jood, den dolkdrager, den Zeloot.„ Wat wij ook over die interpretatie denken, hetgeen BOSVELD daarover geschreven heeft, is nog op verre na niet verouderd; integendeel overwaardig, om nu nog geraadpleegd te worden.

De uitgave van BOSVELD's uitlegkundige schriften werd geregeld, ja haastig voortgezet; in 1804 zag het licht: *de verklaring der vijf eerste hoofdstukken van* PAULUS *tweeden brief aan de Korinthiërs;* in 1807 die *aan de Romeinen;* in

1808 die *aan de Kolosseërs;* na zijn dood verschenen de *verklaringen van den brief aan de Ephesiërs* in 1809; een paar jaar later die van den 1^en^ *brief aan de Korinthiërs*, waarvan in 1811 het tweede deel verkrijgbaar gesteld werd, terwijl in 1815 in een *zestal leerredenen* de verklaring van 2 Kor. XII. 1—11 zijnen vrienden door den druk geschonken werd. Ik begrijp dat ik mij bekorten moet, en bepaal mij dus bij de mededeeling van slechts enkele opmerkelijke uitlegkundige resultaten. Raadpleeg zijne verklaring van 2 Kor. V. 15 (t. a. p. 350 volg.): „CHRISTUS," zegt PAULUS, „is voor allen gestor„ven, opdat de levenden niet meer zich zelven zouden leven, maar dien, die „voor hen gestorven en opgewekt is. Waarin twee zaken blijkbaar zijn, na„melijk, dat JEZUS een geheel ander oogmerk op het oog had, dan de men„schen van 't sterven te bevrijden, en dat het woordje *voor*, ten aanzien van „CHRISTUS *opstanding*, dezelfde beteekenis bij PAULUS had, als opzigtelijk tot „CHRISTUS *dood*. Nu is CHRISTUS wel *voor allen opgewekt, niet* opdat die al„len niet opgewekt zouden worden, *maar* opdat allen van die opwekking voor„deel zouden hebben, en alzoo is Hij ten hunnen voordeele opgestaan. Bijge„volg, moet hij ook naar PAULUS meening, in deze plaats, ook ten hunnen „voordeele gestorven zijn. CHRISTUS dan *is ten voordeele van allen gestorven.*" Aan deze opvatting van het ὑπὲρ blijft BOSVELD onveranderlijk getrouw, evenzeer als aan zijne beschouwing van het lijden en sterven des Heeren. Eene proeve daarvan uit zijne verklaring van Eph. I. 7 (bl. 46): „Het onkundig „en niet nadenkend gemeen, als het met zoo veel ophefs van CHRISTUS bloed „hoort spreken, mag misschien daarbij alleen aan dat bloed blijven denken, „dog die de Evangelische Geschiedenis met oordeel overweegt, weet wel, dat „het bloed van CHRISTUS, op zig zelf, niets beteekent of afdoet, tenzij het be„schouwd worde in den samenhang van 's Heilands geheel gedrag, en van „alles wat hij geleerd, gedaan en verdragen heeft, ten minste gedurende den „ganschen tijd zijner openbare bediening. Ik weet wel (dus vervolgt hij bl. 47), „dat men in de Godgeleerde Leerstelsels verder gaat, verklarende de *wijze* „waarop *dit bloed*, of de gehoorzaamheid van JEZUS aan Gods bevel en last, „die in zijn bloed eindigde, gediend heeft, en nog dient, tot verlossing van de

„zonde, en vergeving van derzelver straf, dog het is hier mijne zaak niet, „mij daarover uit te laten."

Doch ik mag niet verder gaan; de bijgebragte proeven van onbevangen oordeel zullen genoegzaam zijn; men ziet dat BOSVELD een eigen weg ging en niet vroeg naar overgeleverde meeningen; hij verstond het Rom. I. 7 voorkomende δικαιοσύνη in een zin gansch afwijkende van hetgeen toen meest algemeen werd aangenomen, want (*verklaring* t. a. p. bl. 65) hij „agtte het onmogelijk aan „PAULUS redenering een aannemelijken zin te geven, zoo lang men dit woord „verstaan of verklaren wil van die regterlijke deugd, die we, menschelijker „wijze, aan God toeschrijven, onder den naam van *regtvaardigheid of geregtig-„heid*, waardoor hij den schuldigen niet voor *onschuldig* houdt;" hij vertaalde het *regtvaardiging* „waardoor de zonden genadig vergeven en de schuldige ge-„regtvaardigd of vrijgesproken werd." Rom. V. 12 vatte hij ἐφ' ᾧ niet op als *in welken* maar als *doordien; „omdat, door en van wegen, dies* of *uit dien hoofde*, „en *ter oorzake daarvan.*" Bij de beantwoording der vraag: voor welke Gemeente de brief, die genaamd wordt die aan de Ephesen, bestemd was? weet hij niets beters te zeggen, dan dat hij dien houdt voor eenen encyclischen; de CHRISTUS-partij in *Korinthe* is hem eene onverklaarbare benaming, waarom hij niet afkeerig is van de conjectuur, om voor χριστοῦ te lezen Κρισπου, terwijl hij echter betuigt (t. a. p. bl. 38), „hoewel het ons nu ook mogt toe-„schijnen, dat KRISPUS in deze lijst van *bendnamen* beter voegen zou dan die „van CHRISTUS, en schoon ik deze gissing niet onaardig vinde, er staat tog „evenwel CHRISTUS en dat in alle handschriften, zoo veel men nog weet. Des „moet het CHRISTUS blijven."

't Schijnt wel, alsof ik niet eindigen kan. Zoo is het inderdaad: BOSVELD is in mijn oog de voornaamste schrift-uitlegger in dat tijdvak. Indien zulk een man een academischen leerstoel bekleed hadde, de gehalte van het exegetisch onderwijs zou reeds vóór 1815 anders en veel beter geweest zijn. Wat men noemt grammatische en historische interpretatie, daarvan vindt men bij BOSVELD de duidelijk kenbare sporen; let wel, ik zeg *sporen* of *aanvang;* zijne kennis van de Grieksche taal bepaalt zich tot een gemakkelijk zich bewegen

in het spraakeigen des N. T., en, wat hoogelijk lof verdient, tot een ernstig pogen, om aan de *praeposities* en de *zamengestelde verba* hun regt te laten wedervaren. Zie ik nog eens op zijn arbeid, dit zou ik hem tot lof willen zien toegerekend: 1. dat hij schreef in de moedertaal, zoodat het ontwikkelde deel der gemeente van zijne voorlichting genieten kon, en werkelijk genoot, blijkens de aandoenlijke geschiedenis, welke SCHOTEL (*Kerk. Dord. II.* bl. 576) ons bewaard heeft. Bij zekere gelegenheid verhaalde de Eerw. SCHACHT, een tijd lang BOSVELD's ambtgenoot, aan dezen, dat zijn boek over 1 Kor. XV een jongeling van goeden huize van ligtzinnige en ongodsdienstige gevoelens genezen had. „Toen" — zoo verhaalt SCHACHT — werd BOSVELD gevoelig „aangedaan, drukte mij de hand, als willende zijn genoegen over dit berigt „te kennen geven, terwijl de tranen langs zijn wangen biggelden." II. Dat hij de uitlegkunde beoefende om de leerstellige denkbeelden van de Schrijvers des N. T. grondig te doen kennen, reken ik hem als eene deugd aan, daar het tot de zeldzaamheden in de exegetische schriften behoort. In ons vaderland werd en wordt nog de exegese veel te veel beoefend, als op zich zelve staande, niet als naauw verbonden met de dogmatiek; zij loopt daarom zoo ligt gevaar, om den schijn op zich te laden, alsof zij in minutieuse bepalingen hare heerlijkheid stelt, en niet de verklaring van woorden dienen moet, om ons de denkbeelden der gewijde schrijvers verstaanbaar te maken. III. BOSVELD heeft al de kracht, over welke hij beschikken kon, besteed aan de poging, om ons den apostel PAULUS te doen verstaan. Zijne werken vormen eene naauw zamenhangende reeks, zoodat het zijnen lezers duidelijk werd, niet slechts wat PAULUS hier of daar heeft gezegd, maar hoe het Paulinisch leerbegrip luidde. IV. Hij was de eerste in *Nederland* die duidelijk gezegd en aangetoond heeft, dat de brieven van PAULUS allereerst en allermeest bestemd waren voor de gemeenten, aan welke zij gerigt werden (waarom hij juist bij den brief „aan de Ephesiërs" moeijelijkheid vond in het gemis van dit kenmerk), en dat dus die brieven zeer veel plaatselijks en lokaals bevatten. Met nadruk legt hij die verklaring af en handhaaft hij ze in zijn werk over den brief aan de Kolossensen. Eindelijk — miskenning noch laffe tegenwerking, niets deed hem stilstaan. De classis weigerde voor zijne geschriften de kerkelijke

goedkeuring; de tijdgenoot onthield hem den lof, waarop hij zoo regtmatig aanspraak had; niettemin ging hij onvermoeid voort op den ingeslagen weg. Maar daarom juist kan thans de nakomeling hem regt laten wedervaren. Wanneer wij de geschiedenis der godgeleerdheid in ons vaderland beschouwen, dan begroeten wij in BOSVELD, bij veel gebrekkigs dat hem bleef aankleven, den man, die een nieuw leven en de beginselen eener krachtige ontwikkeling in de wetenschap gebragt heeft. Daarom blijft hem onder de godgeleerden van dit tijdvak de eerste plaats verzekerd.

Waarlijk; het is mij eene aangename taak, aan de verdiensten van BOSVELD hulde te brengen. Bedenkt eens, lezers! dat de werken diens mans, in zijn leeftijd, van de Leidsche Catheder niet geciteerd werden; VAN VOORST zag er met zekere voornaamheid op neer; ze waren in zijne schatting niet geleerd genoeg; ja, geleerde citaten bevatten ze niet veel, maar gezonde taal en heldere denkbeelden in overvloed. HERINGA ontveinsde zijne ingenomenheid met BOSVELD's commentaren niet; hij had er althans meer mede op, dan met hetgeen VAN VOORST leverde; dat was hem niet genoeg critisch en onbevooroordeeld. Laat er ons dankbaar voor zijn, dat deze man moed gehouden en zijn pad betreden heeft, in weerwil van zoo weinig aanmoediging en zoo scherpen tegenstand. Zijn heldere geest huisde in een ligchaam, dat door het hevigste lijden gefolterd werd; maar de inwendige mensch was sterker dan de uitwendige; zijn oog werd niet donker, al miste de tong de kracht tot spreken, en zijne hand het vermogen om te schrijven. Zijn naam blijve in eere bij het nu levend geslacht zoolang het de verdiensten der vaderen waardeert naar het tijdperk, waarin zij leefden. Wie dezen regel vergeet zal onbillijk worden, waar hij waant eere te bewijzen. Dat vergaten de mannen, die in 1825 een herdruk van BOSVELD's verklaringen beproefden, en als eerste proeve zijnen in 1798 geschreven commentaar op 1 Kor. XV. letterlijk, alleen met wijziging in de spelling, op nieuw in het licht gaven. Geen wonder, dat de poging mislukte, en die herdruk niet werd voortgezet. In een tijdsverloop van 27 jaren had de wetenschap niet stilgestaan, en waren er nieuwe behoeften bij de gemeente ontwaakt. Menschen en boeken dienen hun tijd en slechts voor een tijd! Welzalig de man, die zijne roeping ver-

staat en woekert met zijn gaven ten beste der met hem levenden. Gaat hij ten grave, of — wat wij liever zeggen — roept God hem tot hooger werkkring, roep gij hem niet terug, maar staar op zijn voorbeeld en volg het na in uwen kring, met uw talent, voor uwen tijd!

De krachtigste tegenstander van BOSVELD sta hier naast hem als degeen, die, niet met hooger onderwijs belast, al werd hij er bij herhaling toé genoodigd, een weldadigen invloed op een ander deel van het Godgeleerd gebied uitgeoefend heeft: EWALDUS KIST. Die naam wordt nog in de Nederlandsche kerk met een dankbaar gevoel genoemd. Toen KIST op zestigjarigen leeftijd in 1822 aan de gemeente te *Dordrecht* ontviel, ging er een kreet van rouw door het gansche land. Men wist wie hij was: de boezemvriend van VAN DER PALM, de man die in 1800 en 1802 voor het Leidsche en Utrechtsche professoraat bedankte, wiens leerredenen door RAU als onberispelijke modellen werden aangeprezen; KIST was bij de geleerde wereld evenzeer in aanzien als bij de gemeente. Hij had het sints lang braak liggend veld der christelijke zedeleer met een vasten stap betreden; hij had getoond, en dat in een tijd toen de verhouding van moraal en dogmatiek als eene meer of min vijandige beschouwd werd, hoe de moraal het Christendom handhaafde als de heiligende godsdienst voor menschen van zwakke beweging. En hij had dat bewijs gevoerd in een werk, dat voor het algemeen bestemd, toen en nu nog, ook door geleerden met regt hoog gewaardeerd wordt.

Noch de exegese noch de dogmatiek heeft aan hem groote verpligting: „Ik „ontveins niet," zoo laat hij zelf zich hooren in de voorrede van het IIe deel van zijn boek: *de hoofdinhoud van de zedeleer des christendoms*, bl. V., „voor „de karakteristieke leerstellingen van het Christelijk Genootschap, waartoe ik „het geluk heb te behooren, met ijver bezield te zijn, niet, omdat zij de „stellingen zijn der kerke, waarin ik geboren en opgevoed ben, ook niet om„dat zij mij slechts voorkomen met de waarheid overeenkomstig te zijn, maar „voornamelijk, omdat ik, na een naauwkeurig onderzoek, vast overtuigd ben, „dat zij niet slechts gegrond en waarachtig, maar ook van eenen aanmerke-

„lijken en zeer gezegenden invloed zijn op de gegronde vertroosting en waar-„achtige verbetering van zondige en bedorvene menschen, zoo als wij allen „zijn.„ Van die ingenomenheid gaf hij eene afdoende proeve, toen hij in schermutseling geraakte met den burger-representant, den doopsgezinden Predikant J. H. FLOH, die beweerd had, dat men eigenlijk ook de burgerregten zou moeten ontnemen aan de belijders van het Hervormd kerkgenootschap, dewijl in hunnen catechismus de leer verkondigd is, dat wij van nature geneigd zijn, om God en onze naasten te haten. KIST zond in 1798 zijne *aanmerkingen* over die stelling van den Heid. Catechismus in het licht, om te betoogen, dat in deze stelling dit louter staat uitgedrukt, dat de mensch door te groote zinnelijkheid tot allerlei verkeerden lust overhelt.

Maar, zoo als ik zeide, dogmatiek en exegese waren het gebied niet, op hetwelk KIST eene bijzondere plaats innam. Hoeveel goeds er voor dien tijd ook gevonden werd in de door hem geschreven *brieven aan* ARISTUS *over de Eeuw der rede van* THOMAS PAYNE, men behoeft al de 15 brieven niet te doorlezen, om spoedig te ontdekken dat de auteur de polemische en apologetische wapenen niet gemakkelijk handteert. Als Moralist worde hij hier met hooge eer vermeld. 't Is natuurlijk, dat wij vooral wijzen op zijn lijvig werk: *beoefeningsleer, of de kennis der middelen om als een waar leerling van J. C. getroost en heilig te leven; waarin de ziekten van het menschelijk verstand en hart, die de ware beoefening van het Christendom in den weg zijn, met derzelver oorzaken en geneesmiddelen worden voorgedragen*, 2 deelen, 4 stukken, 1804—1809, later verkort bij herhaling uitgegeven. Om de waarde van de *beoefeningsleer* goed te beoordeelen, moeten wij eerst letten op zijn reeds aangeduid geschrift: *de hoofdinhoud van de Zedeleer des Christendoms in eenige leerredenen over de elf eerste vaersen van het eerste hoofdstuk van den tweeden brief van* PETRUS, 2 deelen, 1801. Merkt op, dat het de *zedeleer* bespreekt en dit doet in *leerredenen*. Onverholen legde KIST getuigenis af van de noodzakelijkheid om de *Ethica* te behandelen. Gelijk CLARISSE blijkens zijne inaugureele oratie te *Harderwijk* en later FRANSEN VAN ECK te *Deventer*, zoo was ook hij doordrongen van de overtuiging, dat de zedeleer des Evangelies veel te veel verwaarloosd werd. Daartegen wilde hij waken, en hield tot dat oogmerk de bovengenoemde leer-

redenen. Hij beoogde door het houden en uitgeven van die leerredenen, de zedekunde van het Evangelie in het licht te stellen, (deel I. bl. v) „zoo als „die, niet slegts pligten, maar ook beweegredenen en hulpmiddelen, die uit „de geloofsleer ontleend zijn, in zich bevat." Dat *hij* het deed, wiens regtzinnigheid bij niemand in verdenking was, kon te eerder tot aanbeveling van deze poging, om de moraal in eere te brengen, strekken, en dat hij het zóó deed, als hij het gedaan heeft, dat kon er toe dienen om den regten weg aan te duiden, langs welken de moraal beoefend behoorde te worden. Ik heb het oog op de eerste leerrede over 2 Petr. I. 2; hoe gebrekkig deze ook zij, als men haar uit een homiletisch oogpunt beschouwt, het uit dien tekst getrokken denkbeeld: *het Geloof, de bron der deugd*, verdient onze aandacht. KIST herinnerde zijnen hoorders (bl. 7) dat geloof hier niet beteekent de leer des geloofs, maar de ware omhelzing van die leer. Hij toont aan, dat het wezenlijk omhelzen van die leer zich kenbaar maken moet in het streven naar gelijkvormigheid aan God, hetwelk het doel der verlossing is. Vooral verdient hij lof als hij het wezen der deugd kortelijk beschrijvende (t. a. p. bl. 94 volg.) zegt: „Wat is deugd? Het is een standvastig en kloekmoedig voornemen van den „wil, om, naar alle de pligten, welke God ons voorschrijft, te leven, ook naar „die pligten te leven, die ons meer moeilijk zijn; een voornemen hetwelk uit „gehoorzaamheid aan God voortspruit en blijkbaar is in eene dadelijke betrag„ting van zijne bevelen. Deugd is dan een standvastig en kloekmoedig voor„nemen, om alle de pligten, die God ons voorschrijft, te beoefenen." Nader nog bepaalt hij het deugdsbegrip door te ontwikkelen, dat de deugd moet voortspruiten uit liefde tot en gehoorzaamheid aan God.

Zoo werd er dan bij den aanvang dezer eeuw eene stem gehoord, en wel eene krachtige, welluidende, aan duizenden geliefde, die de moraal, gebouwd op den grondslag van een zeer bepaald dogmatisch systeem, aanprees, en dat in een tijd toen òf eene moraal geleerd werd, die losgemaakt was van den stam des Evangelies, òf een steil dogmatisme werd beleden, dat om de moraal zich niet bekreunde. Men zal mij de opmerking maken, dat KIST toch maar *populariter* de moraal behandeld heeft! Ik ontken dat natuurlijk niet, maar ik reken hem dit niet aan als ondeugd en de zaak zelve niet als schade. Wat het

laatste betreft: de tijd voor eene wetenschappelijke behandeling der moraal was nog niet daar; de dogmatische grondslagen waren nog niet besproken, de wijsgeerige vragen nog niet behandeld; eene wetenschappelijke behandeling zou toen eene onmogelijkheid geweest zijn; en wat het eerste aangaat: het kwam er vooral op aan, om tegenover het steile dogmatisme en het ijdele rationalisme de zedelijke kracht van het Christendom aan te toonen. KIST heeft het gedaan op de plaats, welke hij in de Kerk innam. Zoo had hij zich den weg gebaand tot het bewerken van zijne *ascetica*, zijne voortreffelijke *beoefeningsleer*. Voortreffelijk! Zoo noem ik een boek, dat naar mijne overtuiging door het tegenwoordig geslacht der godgeleerden veel te veel verwaarloosd wordt. Ik ken geen later geschrift in dit soort, dat daarboven geplaatst mag worden. De wetenschap van die dagen, zoover de *Vaderlandsche Bibliotheek* haar orgaan was, oordeelde niet zeer gunstig over het werk; dat was niet vreemd: KIST was, en verheelde het niet, kerkelijk-regtzinnig; dit nam men hem nog al kwalijk en op dien grond beweerde men, dat hij het Christendom voorstelde naar het stelsel der Hervormde Kerk. Hij ontkende het niet, maar verklaarde, dat juist dit kerkelijk stelsel hem de algeheele uitdrukking der volle christelijke waarheid was. De beoordeelaar in de *Bibliotheek van theol. letterkunde* 1805, bl. 357 volg., keurde veel regtzinnigs in de begrippen af en kantte zich vooral aan tegen het door KIST (deel I, stuk II, bl. 464) beweerde: „dat de Heer het hervormen van het steenen in een vleeschen hart, deels middellijk, deels onmiddellijk doet," hetgeen hij voor strijdig hield met de ware Gereformeerde leer, die altijd van eene middellijke werking spreekt. VAN HEMERT stak eenigzins den draak met den auteur in zijn *Lectuur voor het morgenontbijt en de theetafel*, VI. bl. 10. Desniettemin vond het boek een geopend pad en deed den rijken inhoud van het praktisch Christendom kennen. Herinner u daarbij, dat de schrijver in zijne leerredenen, vooral in die over het *geweten*, doorgaande de praktische zijde van het Evangelie op den voorgrond plaatste; dat hij eenen eerrang innam onder de eerste predikanten in *Nederland*, eenen rang vooral door den boezemvriend zijns levens, zijnen vroegeren Contubernaal in het Staten-Collegie te *Leiden*, VAN DER PALM hem toegekend; bedenk, dat de man in leven en sterven zijn geloof moedig en

waardig beleden heeft, — en gij hoort het gaarne, wanneer ik het eene gelukkige gebeurtenis noem, dat juist zulk een man de zedelijke zijde der Christelijke Godsdienst in eere ging brengen. Wat mij aangaat — ik mag hier de pen niet uit de hand leggen, zonder het getuigenis van groote verpligting voor alles, wat ik uit zijne *beoefeningsleer* geleerd heb en nog leer, openlijk uitgesproken te hebben.

Een *exegeet* en *moralist* staan er op naast de mannen, die als academische docenten de wetenschap *ex officio* moeten bevorderen; zoeken wij te vergeefs naar een *dogmaticus?* Zoo wij hem vinden zullen, dan zal het wel een man zijn, die den moed heeft om de kerkelijke leer te toetsen en de resultaten zijner kritiek bloot te leggen. Ik ken er een, wiens invloed op den loop der dingen grooter zou zijn geweest, indien hij òf minder geschreven òf minder dikke boeken uitgegeven had. WILLEM ANTONY VAN VLOTEN is de bedoelde. Geboren in 1740, gestorven in 1809, heeft hij de jaren zijns levens bijna onverdeeld aan de bevordering van de theologische wetenschap gewijd. Op merkwaardige wijze was hij gevormd; een repetitor, die toenmaals zijn verblijf hield aan de Utrechtsche hoogeschool, GENERZEY, Hongaar van geboorte, doorkneed in taalkennis en wijsbegeerte, vurig voorstander van het Leibnitziaansche stelsel, werd, hoezeer ook VOGET en BONNET tegenstreefden, VAN VLOTEN's mentor. Aan dien man rekende hij zich ten duurste verpligt en zag er geen kwaad in, dat hij op diens voorgang het kerkelijk systeem slechts met belangrijke wijziging aannam. Kort de predikdienst vervuld hebbende, gaf hij zijn tijd en zijn geld aan het schrijven en uitgeven van werken, welker onregtzinnigheid hem vele moeijelijkheden veroorzaakte, zóó zelfs dat hij er toe gebragt werd, om het kerkgenootschap der Hervormden te verlaten, en zijne stichting elders te zoeken. In het jaar 1789 verscheen het eerste deel van zijn werk: *de Bijbel vertaald, omschreven en door aanmerkingen opgehelderd*, waarvan het XIIIe of laatste in 1796 het licht zag; de 9 eerste deelen droegen den stempel van de approbatie der Leidsche Theologische faculteit, het 10^{e} en de volgende misten dat kenmerk. Om den aard van het werk eenig-

zins te doen kennen, sla ik de vertaling van Gen. I. vs. 1 op: „aanvanglijk „maakte AELOHIM den hemel en de aarde;" en voeg er de paraphrase van Gen. III. 15 bij: „Ik zal wel zorgen, dat gij met uwe vriendelijkheid hen niet ver„der vervoert; dit geval zal den grondslag leggen van eenen bestendigen af„keer tusschen ulieden, die tot de nakomelingschap, tot den aanhang van bei„de, overgaan zal, zonder immer op te houden; maar zelfs zo hoog klimmen „zal, dat haare nakomelingschap u eens de kracht van verleiding benemen zal. „Gij moogt dit geslagt nu hebben doen vallen, het zal zich oprigten en u ge„heel kragteloos maken. Dit zij een vonnis naar uwe verdienste zonder de „minste leeniging." In dien geest waren vertaling en omschrijving; geen wonder, dat zij door sommigen scherp afgekeurd, door anderen zeer gezocht werd; dezen lazen met genoegen in die *aanmerkingen* wat genen zeer mishaagde, b. v., dat er in de *Spreuken van* SALOMO nalatigheden waren op te merken, soms „vlagen „van weelderige geestigheid, waaraan het bondige ontbreekt." Verklaringen als van Job XIX en Ps. II en XXII; de benaming aan het Hooglied gegeven, die van *minneliedjes*, smaakten niet algemeen; doch veelal overeenstemmende met de vertaling en de aanmerkingen van Ridder MICHAELIS, leverde VAN VLOTEN's werk althans proeven van den invloed, dien eene latere exegese op de dogmatische begrippen zou uitoefenen. Verouderd is wel dit zijn werk in alle opzigten, maar als een teeken des tijds verdient het aandacht; door den schrijver voor eigen kosten gedrukt en meerendeels gratis uitgedeeld, verbreidde het denkbeelden, die in bepaalde tegenspraak met de heerschende en door de traditie verdedigde begrippen waren. De op die bijbelvertaling gevolgde *Praktijk des Bijbels* (zes deelen, 1796—1803), een werk waaraan door MUNTINGHE en HERINGA hooge lof toegezwaaid werd, stelde des schrijvers vrijzinnigheid en onafhankelijkheid van het kerkelijk leerstelsel nog meer in het licht, gelijk in niet mindere mate zijne *Theologie des Bijbels* (1805, 2 deelen). Van zijne overige geschriften behoeven wij niet te spreken; de genoemde zijn genoegzaam, om 's mans denkwijze te teekenen. Allereerst dan merken wij op, dat bij hem het bewijs voor de Godewaardigheid der openbaring, uit de wonderen en voorspellingen getrokken, ver achter het inwendig bewijs, uit de voortreffelijkheid der leer ontleend, gesteld werd. Voor die dagen was eene dergelijke mee-

ning gewaagd, ja riekende naar neologie; immers in 1800 had het Haagsch Genootschap in de bekroonde verhandeling van FEITH, *over het bewijs uit de Wonderwerken* (bl. 12), de betuiging te lezen gegeven: „tot nog toe staat en „valt bij mij de Christelijke Godsdienst als nadere openbaring van God aan „het menschdom, met de ontkenning of toestemming van het bewijs uit de „wonderen ontleend," en deze overtuiging was de toen algemeen heerschende. Wat dunkt u van zijn logos-begrip? *logos* vertaalde hij *woordvoerder*, en de Engel des Heeren van het O. V. was hem geen ander dan die woordvoerder; de eenheid van JEZUS met den Vader stelde hij niet in eenheid van getal of wezen, maar in eenheid van gezindheid; de verzoening was niet door JEZUS bewerkt, maar in JEZUS geopenbaard; met één woord: het Godgeleerde stelsel zocht hij te herleiden tot eenvoudiger begrippen. Het denkbeeld van openbaring in den zin van opvoeding lachte hem blijkbaar toe, en hoewel hij door de duisterheid van zijn stijl en het onlogische van zijn redeneertrant, groote schade doet aan den vorm zijner voorstellingen, is dit elken lezer duidelijk, dat hij geen gezag wil eerbiedigen, dan het gezag zijner eigene zelfverkregen overtuiging; het woord *kerkleer* wil hij dan ook vervangen zien door *bijbelleer*, terwijl het Evangelie hem moet aanwijzen, wat in den *Bijbel* Christelijke waarheid heeten mag.

Plaatste de kerkelijke partij VAN VLOTEN onder de voorstanders der neologie, hij zelf legde de verklaring af (*Praktijk des Bijbels*, IV. bl. 1): „ik heb ge„schreven voor het publiek zonder aanmoediging; ik ondervond gestadig het „tegendeel; in plaats van toejuiching, berisping, in plaats van gematigde goed„keuring, steile veroordeeling en vervolging." Zoo wij zijn naam in deze geschiedenis hebben opgenomen, het is geschied, omdat hij in een tijd van stilstand denkbeelden ontwikkeld heeft, welker regte voorstelling en heldere uiteenzetting, in lateren tijd ondernomen, ons het bewijs levert, dat hij onder de vaders en voorstanders der nieuwe theologie niet mag worden voorbijgegaan.

In een anderen geest en met minder bekwaamheden werkte IJSBRAND VAN HAMELSVELD. In het jaar 1787 van zijn Hoogleeraarsambt ontzet en 11 jaar

later met geweld van het staatkundig tooneel verwijderd, voerde hij, letterlijk onvermoeid, de pen, om aan de verklaring en toepassing des bijbels tijd en krachten te wijden. Poogde hij de taal en den stijl des bijbels te verwringen naar de taal en den stijl van het westen; eene onderneming welke wij hem alles behalve ten goede aanrekenen; veel werks maakte hij van de tot dien tijd weinig in acht genomen *apocryphen des O. V.*, eene taak door welker vervulling hij op eene plaats in deze geschiedenis aanspraak heeft. Overigens getuigen zijne vele schriften van ijverige compilatie, zoo als zijne *kerkelijke geschiedenis* (26 deelen, 1799—1817), grootendeels naar SCHRÖCKH; zijn *bijbel verdedigd* (8 deelen, 1783—1787) naar LILIENTHAL vervaardigd, om van anderen te zwijgen. De vorm zijner bijbelvertaling verdient afkeuring; de Hebreeuwsche poëzij in rijmelooze maat overgebragt, heeft niets van den gloed der oorspronkelijke taal behouden; trouwens Oostersche taalstudie was zijne taak niet. Gemakkelijker bewoog hij zich op het praktisch-ascetisch gebied, zoo als zijne populaire geschriften over de geschiedenis des bijbels en zijne *de ongeveinsde christen*, *de redelijke christen*, enz. aantoonen. Hier moet hij, zoo als ik reeds zeide, vermeld worden als de man, die in het genoemde tijdvak de veelzins verwaarloosde *apocryphen* ter hand nam, en daarvan eene vertaling leverde, van korte aanmerkingen voorzien (2 deelen, 1796—1798). Eerst later en wel in 1808 werd door het Haagsch Genootschap de arbeid van M. J. H. BECKHAUS over het gebruik der apocryphe boeken des O. T. in het licht gezonden. Hoewel deze verhandeling, die grootendeels naar EICHHORN en BRETSCHNEIDER's voorgang geschreven is, het werk van HAMELSVELD onvermeld laat, mogen wij het niet met stilzwijgen voorbijgaan, maar moeten het waardeeren als eene eerste poging, om in de Nederlandsche beoefening der Godgeleerdheid ook aan de studie der apocryphische literatuur eene plaats te geven.

Tijdgenoot van VAN HAMELSVELD was WILLEM EMERY Baron DE PERPONCHER en tevens zijn voorganger in den arbeid van het overzetten der *bijbelverklaring* van MICHAELIS, waarvan DE PERPONCHER de 9 eerste deelen, HAMELSVELD de

overige bewerkte. Elders zij hem de lof gebragt voor al het goede en edele, dat hij door woord en pen, door voorbeeld en invloed gesticht heeft; wij doen hem hier kennen als den eersten en onvermoeiden voorstander van het vroeger en later fel bestreden denkbeeld der *Ἀποκατάστασις τῶν πάντων*. Als zoodanig mag hij niet ontbreken in den kleinen kring der voortreffelijke mannen, welke door hun werken voor de ontwikkeling der godgeleerdheid ten zegen geweest zijn. 't Is waar; wat wij in hem prijzen, kan niet de onverdeelde goedkeuring van zijnen lofredenaar H. ROYAARDS wegdragen, die in eene rectorale oratie (23 Maart 1820) zijne nagedachtenis huldigende, verklaart (bl. 29): „hominum erat amantissimus: sed non satis sibi cavisse videtur, ne in guber„nationis divinae vi recte ponderanda, in poenis vere definiendis unam Dei boni„tatem, non adeo justitiam semper cogitaverit." De aanmerking gaat welligt uit van de onderstelling, dat DE PERPONCHER niet langs den weg van exegetisch onderzoek tot het omhelzen van de leer der herstelling aller dingen gekomen is. Trouwens: een geleerd onderzoek moet gij bij hem niet zoeken.

Zijn hoofdwerk aan dit onderwerp gewijd draagt ten titel: *Bijbeloefeningen, Bedenkingen, Gissingen, Wenken; bijzonder over Gods groot ontwerp en doeleinde in zijnen met het menschdom gehouden weg* (twee stukken, 1803); de kern van dat betoog gaf hij in datzelfde jaar terug in een kleiner geschrift: *tafereel van Gods weg met den mensch*, terwijl hij in zijn werk: *de brieven van den Apostel* PAULUS (3 deelen, 1809) hier en daar zijn bekend gevoelen nader toelicht. De leer van de eeuwigheid der straffen was in zijne schatting onvereenigbaar met Gods wezen en de zending van Gods zoon op aarde; Gods weg met het menschdom kon, naar zijn oordeel, niets anders bedoelen, dan „zedelijke wezens, uit eigen overtuiging en keuze, zonder bijkomende dwang „van altoos onmiddellijk volgende straf, te brengen tot de ontwikkeling des „goeden en de ontvlieding des kwaden, voor zo veel deze tegenwoordige huis„houdinge betreft; terwijl voor dezulken, die hier in weerwil van alle de opvoe„dings middelen, in het kwaade hebben volhard, langdurige en zware straffen „in een volgend leven zullen worden besteld, om hen van het kwaade te „reinigen, en te recht te brengen." Die teregtbrenging werd door DE PERPONCHER in den ruimsten zin van het woord verstaan; ook de dieren wilde hij

doen deelen in het voorregt der onsterfelijkheid; „ook voor hen," dus schrijft hij (Stuk I. bl. 31) „is deze wereld slegts de plaats, waar het tweeslagtig „wezen zijn eerst aanwezen krijgt, en eene loopbane intreedt, die wat er of „bij, of na zijne geboorte, 't zij kort of lang, plaats hebbe, zig altoos, tot „in de eeuwigheid uitstrekt." In 't voorbijgaan wil ik opmerken, dat dit denkbeeld, betreffende de onsterfelijkheid der dieren, reeds vroeger uitgesproken was door J. W. STATIUS MULLER in eene leerrede over dat onderwerp, waarbij tot tekst gekozen was Rom. VIII. 19—21, en op dien tekst de gemelde zienswijze gebouwd werd. Zij zag het licht in 1796.

DE PERPONCHER zocht zijn gevoelen over de wederherstelling aller dingen ook uit de Schrift te bewijzen. Vond hij in de boeken des O. V. sporen van het geloof aan de onsterfelijkheid des menschen, hij wierp de vraag op (II. bl. 280): „of men wel ergens in het O. T. eenige uitdrukkelijke openbaring, ja zelfs „wel eenige uitdrukkelijke melding van volstrekt nimmer eindigende straffen, „door een volstrekt onherroepelijk en aan geene voorwaarden verbonden von„nis opgelegd, vermeld ziet?" In de welbekende paradijs-belofte hoorde hij (I. bl. 5) de profetie van de eindelijke vernietiging der zonde. Nam hij aan, dat op talloos vele plaatsen het woord *eeuwigheid* slechts een *langdurigen tijd* te kennen geeft, op andere plaatsen vatte hij het op als beteekende het: *tot de toekomende eeuw* (I. 288 en elders). De spreuk: *wier worm niet sterft, wier vuur niet geblusscht wordt*, gaf volgens hem blootelijk te kennen (II. 342), dat er ook in gindsche wereld eeuwige strafmiddelen aanwezig zullen zijn; de gelijkenis Luk. XVI had voor hem geene kracht van bewijs, dewijl hij het ὑπάρχων ἐν βασάνοις verstond van eenen toestand van toetsende, beproevende, uitvorschende pijniging (II. 367 volg.). Plaatsen als Joh. XII. 32 (II. bl. 407 volg.) en 1 Tim. II. 4. sloten bij hem alle tegenspraak buiten (II. bl. 563). Waarlijk, hoeveel gebrekkigs ook der hermeneutiek van DE PERPONCHER aankleve, men moet hulde doen aan den ernst der studie, welke hij aan dit onderwerp gewijd heeft. Aan bestrijders ontbrak het hem niet: VAN HENGEL, toenmaals Predikant te *Driehuizen* en *Zuid-Schermer*, liet in de *Bibl. van Th. letterk.* 1808 en 1809, vijf uitvoerige verhandelingen ten betooge van de eeuwigheid der toekomstige straffen plaatsen; maar hij kon DE PERPONCHER

niet overtuigen. Ik voor mij geloof, dat DE PERPONCHER zijne dogmatische opvatting van het leerstuk vooral te danken had aan de edele inborst, die de zijne was. Latere onderzoekingen hebben op menig punt de juistheid van zijne zienswijze bewezen. Is nog onlangs door een leerling der Utrechtsche school PAULUS STEEN, auteur van het *specimen exeg. theol. de loco τῆς ἀποκαταστάσεως πάντων*, 1856, het stelsel van DE PERPONCHER in een meer wetenschappelijk kleed gehuld, met te meer regt geven wij dan thans aan 's mans naam in ons geschiedverhaal eene plaats. In de kracht zijns geloofs ging hij in tot de vreugde zijns Heeren in het jaar 1818, die goede getrouwe dienstknecht! Zijn hart was de bron zijner dogmatiek.

Zoo werd er naast het academisch onderwijs in de theologie en voor de theologie gearbeid. Ontdekten sommige vrienden van DE PERPONCHER, dat de meest aangenomen uitlegging van deze en gene plaats der H. S. niet wel te rijmen was met de uitspraken van het gevoel; zagen de lezers van BOSVELD en VAN VLOTEN, dat de overgeleverde kerkleer hier en daar streed met den inhoud der H. S.; begon HAMELSVELD het oog te vestigen op de apocryphen als middel om het godsdienstig denken van het Joodsche volk, nader nog dan wij het uit de H. S. kennen, te leeren verstaan; bewaarde de werkzaamheid van KIST voor het dreigend gevaar van een steil dogmatisme of een beginselloos moralisme; verdient dit alles loffelijke vermelding en gaf het hoop voor de toekomst: de betere tijd (en dien noem ik den beteren, in welken eerst de beginselen en de uitgangspunten van het wetenschappelijk onderzoek, besproken en vastgesteld worden) moest nog aanbreken! Wat was er bepaald betreffende de verhouding van rede en openbaring, van schriftleer en kerkleer, wat aangaande den laatsten grond des geloofs? Toen het Koninklijk besluit van 1815 het hooger onderwijs in het algemeen regelde, en dat in de theologie merkelijk uitbreidde, was het er verre van daan, dat de herschepping reeds had plaats gehad, of dat die spoedig in het aanwezen kwam. Alles moet zijne phases van ontwikkeling doorloopen. Wij zullen het zien. Dit echter is het goede door dat besluit uitgewerkt, dat het aan de overige deelen van de we-

tenschap naast de *dogmatiek* eene eervolle plaats inruimde en alzoo bij de beoefenaren der laatstgenoemde het bewustzijn wekte of versterkte, dat zij door zusters, door de uitlegkundige, zedekundige, geschiedkundige en praktische theologie, omringd was. Aan de Hoogescholen trad de vak-verdeeling in volle werking, en hield de verwaarloozing van moraal en geschiedenis eindelijk op. Het betere kwam, maar het kwam langzaam.

TWEEDE AFDEELING,

Van 1815—1858.

LEERSTELLIGE GODGELEERDHEID.

Het uitvoerigste en moeijelijkste deel onzer taak ligt voor ons. Lezer en schrijver ontveinzen zich dat niet. Waartoe ook de waarheid verzwegen, dat de moeijelijkheid hier gelegen is in den eisch, om aan de inspraak der heiligste overtuiging gehoor te geven en met vrijmoedigheid een oordeel te vellen over de onderscheidene wisselingen, die op dit gebied hebben plaats gehad? Ik weet immers, dat elk lezer zijne overtuigingen heeft, en ik vlei mij niet met den ijdelen waan, dat elk oog goedkeurend op de volgende regelen staren zal.

Ik loop zelfs gevaar, reeds door het opschrift, boven de allereerste afdeeling mijner beschouwing van de *Leerstellige Godgeleerdheid* geplaatst, u te mishagen. Wat naam moet ik geven aan den gang der theologie van 1815 tot het jaar, toen de Groninger school in het leven trad? Ik heb gezocht naar een term, die niet kon kwetsen; ik heb dien niet kunnen vinden, of liever: mijne overtuiging verbood mij eenen zoodanigen te kiezen; ik heb nu die jaren genoemd: de jaren van

onbepaaldheid en halfheid. Veroordeelt gij dat opschrift? Doe mij voor 't minst de dienst, eerst te lezen, wat er volgt, en als gij het gelezen hebt, een oogenblik u te bedenken eer gij mij vonnist.

Onbepaaldheid en halfheid.

Dat is een treurig begin. Dubbel treurig, als ik u doe opmerken, dat de heerschappij dier onbepaaldheid en halfheid een twintigtal jaren omvat, en eerst eenigzins geëindigd is, toen de Groninger school verrees en de behoefte diep gevoeld werd, om principiële vraagstukken te toetsen. De staatkundige verbroedering der partijen scheen niet gunstig te zijn voor het formuleren van principes, noch in het godsdienstige, noch in het staatkundige. Verdraagzaamheid, dat wil hier zeggen, inschikkelijkheid was de leus, zonder dat men de gronden dier vaak zoo luid geprezen gezindheid wist aan te wijzen. Hoe onbepaald en zwevend de houding van het tijdperk was, waarop wij staren, kan met sprekende proeven worden aangetoond. Was het misschien de zucht om daarvan verlost te worden, die de aandacht deed vestigen op het vraagstuk naar de waarde van het confessioneel standpunt, het eerste dat in dit tijdperk de pennen in beweging bragt? Ouden van dagen weten nog te spreken van de opschudding, welke in ons vaderland te weeg gebragt werd door het in 1815 en 1816 uitgegeven boek van Mr. H. W. HOVING: *Christendom en hervorming, vergeleken met de protestantsche kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden.* Daarin zijn allerlei „stoutigheden" voorgedragen; het specifiek verschil van Godsdienst der rede en der openbaring; het positieve in de leerbegrippen der Protestanten, en vooral der Hervormde Kerk; het afzonderlijk bestaan der onderscheidene Protestantsche kerkgenootschappen werd bestreden, ter inleiding van het voorstel des schrijvers, om door hoog gezag den dwang der formulieren afgeschaft te zien. Zoo ving de behandeling van het vraagstuk naar de beteekenis en de waarde van een confessioneel standpunt aan. Dat begin was zeker alles behalve wetenschappelijk; de auteur was ook geen theologant; om zich daarvan te overtuigen behoeft men slechts enkele blad-

zijden van het boek te lezen; maar vooral verdiende dit afkeuring, dat de historische oorsprong van het confessionele leven der Protestantsche kerkgenootschappen grovelijk door hem miskend werd. Het Christendom was hem de grootste redelijkheid; al wat in den Bijbel of in de leerbegrippen der kerk met het gezond verstand streed, dat moest uitgewischt, en vooral het bijbelboek niet in zijn geheel maar bij uittreksels verspreid, en het gebruik van gezangboeken aan ieders keuze overgelaten worden. Geen gezag hoegenaamd; de Hervorming had eens den gewaanden onfeilbaren Paus afgezworen, en hare nakomelingschap mag niet onder een papieren Paus gaan bukken. Kerkelijk gezag achtte hij met den grondslag van het protestantisme geheel onbestaanbaar. Hoe een onwetenschappelijk en van alle letterkundige waarde ontbloot werk als dat van HOVING zooveel opgang konde maken, laat zich zeer goed verklaren; ik sprak daarboven reeds van deze periode, als van een tijd van verbroedering in het staatkundige; ik voeg er bij, dat de nieuwe organisatie der Hervormde kerk voor het behoud van het Confessionalisme, zoo als het toen begrepen werd, niet gunstig was, terwijl onder de kerkelijke personen het dogma niet gezocht was, sedert het niet meer noodig werd geacht, plegtiglijk tegen de dwalingen der Remonstranten, van ROËL en BEKKER het anathema uit te spreken. De voorslag der Remonstrantsche broederschap was wel in het laatst der vorige eeuw verworpen, maar had toch bij velen als een aangenaam teeken van broederlijken zin gegolden. Laxiteit in het voorstaan van de eigenlijke leer der kerk moest wel van het een en ander het onmiddellijk gevolg zijn. Werd er genezing aangebragt? Eene poging werd voor het minst aangewend door NICOLAAS SCHOTSMAN, in zijne beide leerredenen, uitgegeven als *eerzuil ter gedachtenis van de voor twee honderd jaren te Dordrecht gehoudene Nationale Synode.* De uitgave van dit, zeer onbeduidend, geschrift was de eerste poging in ons Vaderland, om het confessionalisme te redden; hoogst gebrekkig was zij, daar zij de leer der Kerk, zoo als die vastgesteld was in 1619, zonder wijziging hoegenaamd, als normatief voor het later geslacht aanprees. Vergeleek SCHOTSMAN zichzelven (voorberigt van den tweeden druk) met eenen ouden getrouwen schildwacht in eene ouderwetsche montering, op eenen eenzamen post, die teekening was inderdaad zeer juist: hij was een voorstander

quand méme van het oude, wat hij nog krachtiger toonde door zijne vertaling van DAVID PAREUS' *academische redevoering over de Synode van Dordrecht.*

Aanstippen slechts moet ik het feit, dat op SCHOTSMAN's geschriften weldra de bekende boekjes van Mr. ISAAC DA COSTA: *Bezwaren tegen den geest der Eeuw, de Sadduceën van onzen tijd, Geestelijke wapenkreet* volgden. Aangezet door BILDERDIJK nam deze de verdediging niet van het confessionalisme, maar van de overgeleverde leer der vaderen op zich. Noch historisch, noch wijsgeerig werd de vraag naar het gezag of de waarde der formulieren behandeld; de voorstanders zelve hebben zich niet duidelijk de vraag voorgesteld: wat van het protestantsch standpunt het kerkelijk formulier beteekent? Vruchteloos was de poging van TEYLER's Godgeleerd genootschap, dat in 1818, zoo ik mij niet bedrieg, eene vraag uitschreef over het al of niet nadeelige van dusgenaamde symbolische boeken op de Godgeleerde studien en het wenschelijke van derzelver opheffing of wijziging? En het overgroot getal van Godgeleerden, die met de formulieren niet regt weg wisten, en ze dus liever lieten voor hetgeen zij waren, achtte zich wel het minst geroepen, om met belangstelling de kwestie aan te vatten. Eenigzins geldt deze aanmerking ook het boek van BROES: *geschiedkundig onderzoek over de vereeniging der Protestanten in de Nederlanden* (1822). De verdraagzaamheid in dat geschrift op innemenden trant aangeprezen, had eigenlijk geheel het karakter van inschikkelijkheid; de strekking van het boek is niet gunstig voor de handhaving van een confessioneel standpunt, niet omdat het de confessie bestrijdt, maar omdat het haar eigenlijk niet regt waardeert.

Dat was niet vreemd in een man als BROES, die zelf behoord had tot de consulerende Commissie en de eerste algemeene Synode; ja, wat meer is, die werkelijk in meer dan één opzigt als een vertegenwoordiger gelden kan van het tijdvak, waarover wij nu spreken. De geest van geven en nemen domineerde op theologisch gebied; een zeer kennelijk rationalistisch element leefde in het supranaturalisme, dat toen beleden werd en duidelijk de strekking openbaarde, om de uitkomende punten van het kerkelijk leerstelsel zoo veel mogelijk glad te slijpen, de zwarigheden met een digt stilzwijgen te bedekken en uit den geheelen bijbel een zamenstel van geloofsbegrippen te ont-

werpen, waarbij niet gelet werd op de individualiteit van sprekers of schrijvers, maar onderscheidene bijbelplaatsen uit alle hoeken van de Schrift aaneen gevoegd of aaneen geregen werden. Ik mag mij beroepen op: *de weg der zaligheid* van LUKAS EGELING, in 1820 voor het eerst openbaar gemaakt. Belooft EGELING dien weg aan te wijzen *naar het beloop des Bijbels*, gij moet het daaraan toeschrijven, dat ook in dit werk het eigenlijk confessioneel beginsel genivelleerd wordt. Vergelijk wat hij in het 2e deel over de formulieren zegt, en luister, als hij min of meer klagend uitroept: „het ware gelukkig geweest, „als dat tweetal formulieren van eenigheid nimmer had behoeven vermeerderd „te worden. Maar toen in het begin der zeventiende eeuw de Hervormde Kerk „in ons vaderland in Remonstranten en Contra-remonstranten gescheurd werd, „is er nog een derde bijgevoegd, de Regels van de Dordsche Synode. He„laas! men kon elkander niet verstaan omtrent de teederste en heiligste stuk„ken der leer. Men twistte over Gods eeuwigen en ondoorgrondelijken Raad en „deszelfs uitvoering in de zaliging van zondaren door J. C.; deze twist gaf „aanleiding tot eene nationale synode, en in dezelve tot vele beslissingen en „bepalingen omtrent de Goddelijke voorbeschikking." De plaats is kenmerkend voor den geest des tijds; zij steunt op een wezenlijk indifferentisme ten aanzien van de kerkleer en toont duidelijk, dat het scherp formuleren van die leer door het voorgeslacht, afgekeurd en bejammerd werd. Evenmin werd de waarde of de verbindende kracht der belijdenis door vader JORISSEN gehandhaafd of op den voorgrond geplaatst. Wèl roemde hij *de Evangelische wijsheid onzer vaderen in het formulier des heiligen doops en des heiligen avondmaals* (1821), en kende bijna goddelijke verlichting aan de opstellers toe; doch het karakteristieke van die formulieren, welks nasporing en uiteenzetting vrij wat belangrijker is dan eene lofrede op hare wijsheid, bleef geheel buiten spel. Weldra werd de formulier-kwestie eene zuiver-kerkelijke door het bekend adres van DIRK MOLENAAR (1827) en — hoe vreemd het ook schijne, nogtans is het zoo — de wetenschappelijke zijde der kwestie werd in geen der schriften, die tijdens de bewegingen in de Nederlandsche Hervormde Kerk in de jaren 1833—1839 het licht zagen, opzettelijk in oogenschouw genomen. Het Confessionalisme geraakte in bepaald miscrediet; veel bragt daaraan toe

het overigens van grooten moed en mannelijke zelfstandigheid getuigende geschrift van P. HOFSTEDE DE GROOT: *gedachten over de beschuldiging, tegen de leeraars der Ned. Herv. Kerk in deze dagen openlijk ingebragt, dat zij hunnen eed breken door af te wijken van de leer hunner kerk, die zij beloofd hebben te zullen houden* (1833 en 1834): „Durfde men er dusverre niet regt voor uit„komen" — ik laat hem zelven voor een oogenblik spreken — „dat men van „de Kerkleer afweek, hij toonde, dat, indien er ooit door Christenleeraars was „beloofd, zich aan eene Kerkleer te houden, het hoog tijd was, het vergen „van die belofte af te schaffen; dat er alleen ééne belofte was, deze, dat de „leeraars Gods woord getrouw zullen prediken, en dat zij naar den aard des „Christendoms en de bedoeling der Hervormers, aan deze belofte zich moeten „houden en Gods woord prediken, 't zij het menschen woord en dus ook de „Kerkleer er mede overeenkome, 't zij niet" (*Toespraak*, t. a. p. bl. 224). *Groningen*, wat het overigens gedaan hebbe, heeft het historisch onderzoek naar de waarde en de beteekenis der Confessie niet ter hand genomen of bevorderd.

Nog heugt ons de op den 28sten October 1834 welsprekend geuite bede van den Hoogleeraar der Remonstranten in zijne feestrede bij het tweehonderdjarig bestaan van het Seminarie der Broederschap: „Mij blijft aan het slot „mijner rede slechts de wensch overig, dat geen derde jubeldag voor deze „Kweekschool aanlichte," terwijl in diezelfde rede het bestaan van onderscheidene protestantsche kerkgenootschappen geteekend werd als een droevig levensteeken „der jammerlijk verdeelde Christenheid." — Dat indifferentisme voor confessionele beginselen was algemeen doorgedrongen en in zoo ver sprak VAN DER HOEVEN naar het hart van velen. Het bleef jaren lang heerschen. Zou het wijken, de beoefening der geschiedenis moest daartoe den stoot geven. Dat is geschied. Daarvan komt de eere toe aan N. C. KIST, die het eerst in ons vaderland op het voortreffelijk boek van MAX GÖBEL: *die religiöse Eigenthümlichkeit der Lutherischen und der Reformirten Kirche*, de opmerkzaamheid vestigde (*Ned. archief v. K. Ges.* I. bl. 201), een boek dat kort daarna vertaald en door C. H. VAN HERWERDEN aangeprezen, het geluk eener grondige beoordeeling in *de Gids* 1842 bl. 351 volg. genoten en den grondslag gelegd heeft

tot nasporingen, welker resultaat J. H. SCHOLTEN voor *Nederland* in zijne: *leer der Hervormde Kerk* blootlegde.

De geschiedenis van dit tijdvak doet ons het zwevende en onbepaalde, waardoor het gekenmerkt werd, in nog andere proeven kennen. Straks had de lezer, toen hij EGELING's *weg der zaligheid* vermeld vond, welligt de aanmerking op de lippen, dat ik mij liever op boeken van een meer wetenschappelijk karakter moest beroepen. Doch de boeken, welke hier bedoeld worden, vertoonen over het algemeen een zeer weinig wetenschappelijk karakter. Evenwel, ik wil het mogelijke beproeven en neem BOSVELD's nagelaten, en lang na zijn dood uitgegeven: *proeve eener eenvoudige en duidelijke verklaring der voornaamste waarheden van de Christelijke Godsdienst* (2 deelen, 1825) ter hand, om te doen zien, dat ook een man als BOSVELD dat zwevende en onbepaalde niet overwonnen had, zoodra hij leerstellige begrippen systematisch moest voordragen. Was het vreemd in een man, die er in zijne briefwisseling met zijnen ambtgenoot KUIPERS voor uitkwam (*Ch. Maands.* 1824 bl. 155) dat „philo„sophische, metaphysische en theologische systema's" bij hem „volstrekt nul „waren;" die zelf schreef (t. a. p. bl. 137): „van de philosophie van KANT „weet ik niets; ik herinner mij, dat ik eens iets van VAN HEMERT gelezen heb, „waaruit het mij toescheen, dat men de reine, belangelooze liefde der Mys„tieken zocht op te warmen. De weg, dien ik voor mijne studien verkozen „heb, heeft geene wijsgeerige strekking." Het genoemde werk van BOSVELD zag het licht 40 jaren nadat het geschreven was, zoodat het ons eigenlijk veel beter de meeningen des uitgevers, die natuurlijk met den smaak van het toenmalig publiek te rade ging, dan BOSVELD's ons reeds bekende inzigten mededeelt. Het werk was door hem op zijne catechisatien aan zijne leerlingen gedicteerd; een zoodanig handschrift heb ik gezien en de vlijt des leerlings en de kunde des opstellers bewonderd. Doch het gedrukte boek moest ik wel met een ander oog beschouwen; het was zeker nooit voor den druk bestemd, en weinig meer daarvoor geschikt. In 592 §§ geeft het een zeer oppervlakkig systeem, dat dadelijk met den locus *de Deo* begint, de Christologie beperkt tot JEZUS' aardsche leven, de Soteriologie tot de voortreffelijkheid van JEZUS' leer; dat (vgl. b. v. Deel I. 204 volg) alle systematiseren afkeurt

en nergens van moeijelijkheden spreekt, bewerende, om BOSVELD's eigen woorden te bezigen, dat „kleine vitterijen en zwarigheden van geen belang zijn." Ik geloof nooit, dat BOSVELD, zoo hij in 1825 nog geleefd had, de uitgave zou toegestaan hebben; maar dat het is uitgegeven, en wel, zoo ik mij niet bedrieg, door de zorg van zijnen ambtgenoot en vriend G. VAN KOOTEN, doet ons den geest des tijds kennen; alles was duidelijk, want van het onduidelijke zweeg men; principiële vraagstukken bleven onaangeroerd of werden met laakbare vlugtigheid behandeld. Wien het voorkomt dat ik te veel zegge, dien verwijs ik zelfs naar de met goud bekroonde stukken van P. VAN DER WILLIGEN over het *verschil der woorden en zegswijzen bij de Evangelisten* (1826), van B. TE GEMPT, *opheldering en verdediging der Wonderwerken door Markus*, H. VII, 32—37 en VIII, 22—26 *medegedeeld* (1829), vooral van C. V. HAUFF, over *de echtheid van het Evangelie van Johannes* (1829), om geene andere te noemen. Of legt men mij misschien de proeve van beantwoording voor, die H. H. DONKER CURTIUS op de vraag van het Haagsch Genootschap gaf: *in welken zin moeten wij de leer van J. C. en zijne apostelen als van God zelven geopenbaard beschouwen? Kan met derzelver uitspraken overeengebragt worden het gevoelen dergenen, die aan de rede het onbetwistbaar gezag toeschrijven, om over zaken van Godsdienst te beslissen? En is, dit ontkend zijnde, desniettemin een vrij onderzoek over het geopenbaarde toe te staan?* De bekroonde schrijver was een man van veel gezag, die door zijn tijdschrift: *Godgeleerde bijdragen*, en zijne kerkelijke functien grooten invloed oefende en boven anderen als de vertegenwoordiger van zijn tijd begroet mag worden. Wat is hem *Goddelijke openbaring?* De zin van eerstgemeld woord werd onderzocht bl. 5 volg; die van het laatstgemelde niet en de ligt geworden beantwoording der vraag is deze (bl. 23): „JEZUS' leer is van God geopenbaard, in dezen zin, dat JEZUS „dezelve onmiddellijk door bovennatuurlijke mededeeling van God heeft ontvangen." Dit was waarlijk het openbarings-begrip van die tijden, hetwelk zóó vast stond, dat er aan nadere toetsing niet gedacht werd. Welke is de verhouding van zulk eene openbaring tot de menschelijke rede? „Eene waarlijk „van God herkomstige leer kan niet strijden met de rede" lezen wij als kern van het betoog, bl. 103. Wel kan er iets in de openbaring voorkomen dat

boven de rede gaat, doch God, de hoogste rede zijnde, kan niets openbaren, wat tegen de rede is: "het is de pligt der rede, om zich in zulk een geval "aan de openbaring te onderwerpen, dat is te zeggen, dat zij, wanneer uit- "gemaakt is, dat de leer door God is geopenbaard in den aangeduiden zin, "hetgeen haar voorkomt in dezelve zekerlijk begrepen te zijn, moet aanne- "men, ofschoon zij het niet begrijpt, en zulks uit eerbied voor het hoogere "gezag, hetwelk aan die leer, uit hoofde van haren erkenden oorsprong, toe- "komt." In dien zin nu kon DONKER CURTIUS het Christendom aanbevelen als eene redelijke godsdienst, en kwam het er bij hem en zijne geestverwanten, als VAN DER WILLIGEN en B. VAN WILLES vooral op aan, de axiopistie en de authentie der schriften te bewijzen; VAN DER WILLIGEN bleef zóó onwrikbaar op dit standpunt staan, dat hij nog in 1844 in zijn verhandeling *over Gods openbaring in Christus* geheel en al denzelfden betoogtrant volgde.

Ik behoef den lezer naauwelijks te doen opmerken, hoe regt gemakkelijk zulk een rationalistisch-supranaturalistisch standpunt was. De bijbel bevatte Gods openbaring; wat werkelijk geopenbaard was, kon de rede, eigenlijk het gezonde menschenverstand, te boven gaan, daarmede in strijd kon het nooit wezen. Bevatte de bijbel iets boven de rede, dit nam men aan op het bewezen gezag van de Schrift, en zoo dreef men rustig rond op een cirkelvormigen waterkring. Uit dien kring borrelde ten laatste nog op een onderzoek naar het eigenlijk wezen des Christendoms. Ik bedoel de verhandelingen van den meer genoemden VAN DER WILLIGEN en van N. MESSCHAERT. Beide stukken leeren het ons, dat het gemis van vaste uitgangspunten gestraft wordt door het gemis van resultaten, die hunne waardij behouden, en dat een rationeel supranaturalisme, een openbarings-geloof dat ook een rede-geloof is, niet veel anders kan voortbrengen dan algemeenheden, waarvan het onbestemde en zwevende duidelijk in het oog valt. TEYLER's Godgeleerd genootschap had in 1831 deze prijsvraag voorgesteld: *eene duidelijke opgave van datgene, hetwelk* JEZUS *en de Apostelen uitdrukkelijk geleerd hebben, zoo ten aanzien van het geheele stelsel van de Godsdienst, als met opzigt tot den persoon des Heilands, en den aard der weldaden, door Hem aan het menschdom aangebragt, hetwelk volgens die leer moet beschouwd worden als het eigenlijk*

wezen des Christendoms, dat voor alle tijden geschikt en voor alle menschen behoefte is. Toen die vraag voorgesteld was, lachten velen en vroegen met bevreemding, of men nu, na 18 eeuwen, nog niet regt wist wat Christendom was? De lagchers hadden toch inderdaad ongelijk; het Genootschap stelde eene vraag die goed opgelost, veel goeds zou gedaan hebben; *goed* opgelost, zeg ik! MESSCHAERT beproefde het haar te beantwoorden, doch met minder gelukkigen uitslag dan VAN DER WILLIGEN, die bekroond, en wiens verhandeling, voor het eerst uitgegeven in 1836, later herdrukt en met vervolgen vermeerderd, veelvuldig verspreid werd. Het zou onbillijk zijn, den maatstaf van de critiek onzer dagen aan die stukken te leggen; liever merk ik op, dat hun beoordeelaar in de *Godg. Bijdr.*, DONKER CURTIUS, eerlijk erkent, dat het overdreven lofspraak zou zijn, zoo men zeide, dat de groote vraag door MESSCHAERT en VAN DER WILLIGEN ten volle afgedaan was, zoodat het nu voor beslist zou moeten gehouden worden, dat tot het wezen van de Christelijke leer niets meer of ook niets minder te brengen was, dan daartoe door hen gerekend werd te behooren. Dit getuigenis is te opmerkelijker, dewijl DONKER geheel op hetzelfde standpunt stond als de genoemden; ook zij roemen de redelijkheid der openbaring, nemen aan op het wèl bevestigd gezag van de Schrift, wat boven de rede gaat, en terwijl bij den één het wezen des Christendoms neêrkomt op geloof, hoop en liefde, tracht de ander het preciseren van dat wezen te vermijden, na in eenige punten de Theologie, Christologie en Anthropologie zaamgevat te hebben, door de verklaring, dat men bij het voortgaan van de ontwikkeling der wetenschappen telkens pogingen moet aanwenden, om al meer en meer tot volkomenheid te geraken, dat wil bij hem zeggen, al meer en meer te onderscheiden wat tijdelijk en plaatselijk, wat duurzaam en algemeen is. Zie: ik voor mij heb lust noch roeping, om de klagt der *Nederlandsche stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde* (Vijfde deel bl. 223), die op dit werk van VAN DER WILLIGEN het schandvlek van Scepticisme, Socinianisme en Pelagianisme geworpen, en op dat van MESSCHAERT (t. a. p. IV. 79) gewezen hadden, als een sprekend blijk van den bloei en den vooruitgang der neologie in ons vaderland, hier te herhalen; ik zou noch met den vorm, noch met den inhoud dier klagt, zoo als zij geuit is, kunnen instemmen; ik geloof niet dat het meer

noodig is te vragen, of die stukken pelagiaansch of sociniaansch waren; zij hebben een ander gebrek: de auteurs hebben zich geen rekenschap gegeven van de vraag, wat eigenlijk Christendom is, in welk verband het staat met het Mozaïsme; de exegetische opmerkingen, die zij maken, en waaronder gij er enkele zeer goede vindt, staan te geïsoleerd; het tamelijk ijdele spreken over plaatselijk en tijdelijk zouden wij gaarne geruild, en zonder veel schade gemist hebben, voor het letten op het persoonlijke en individuële van de schrijvers en sprekers in het N. V.; daarop de aandacht te vestigen, kwam noch bij MESSCHAERT, noch bij VAN DER WILLIGEN op, die zich te vreden hielden met de bewijsvoering, dat de apostelen hetzelfde leerden als hun Meester; noch wijsgeerig noch historisch is de zaak toegelicht; scherpe onderscheiding en logische redenering vindt gij er niet; de dogmata staan op zich zelve; en heeft VAN DER WILLIGEN hoogen lof en kennelijke goedkeuring over voor de bovengenoemde *proeve eener eenvoudige en duidelijke verklaring der voornaamste waarheden van den Christelijken Godsdienst* van BOSVELD, zoo stempelt hij zelf zijn arbeid met het kenmerk, dat wij aan dit tijdvak meenen te mogen toeschrijven, het kenmerk van *onbepaaldheid in dogmatische denkbeelden.*

Wilt gij er u nog meer van overtuigen, let eens op hetgeen dit tijdvak voor de *Capita* van *Christologie* en *Soteriologie* opgeleverd heeft. Hoe luttel weinig was het! Aan geene andere werd iets gedaan; theologie, anthropologie en vooral eschatologie werden geheel vergeten. De Christologie was letterlijk ariaansch; het voorbestaan werd beleden door BOSVELD, MESSCHAERT, VAN DER WILLIGEN, maar als een ondoordringbaar geheim aangenomen op het getuigenis van de Schrift. De man die den moed gehad heeft, om over dit leerstuk eene monographie te geven — wij betitelen zijnen arbeid dan gewis niet te laag — was P. W. BROUWER (Predikant te *Maassluis*), die in 1826 zijne *Bijbelleer aangaande den persoon van* JEZUS CHRISTUS *in het licht gesteld*, door den druk gemeen maakte. Reeds was de auteur als een vriend van het ongewone bekend. Onder SCHEIDIUS te *Harderwijk* met grooten lof gestudeerd hebbende, vond hij zich op menig punt met de kerkleer in strijd. Zoo had hij reeds in 1823 in zijn *zestal leerredenen over 's Heilands verzoeking in de woestijn*, het gevoelen geuit, dat de Duivel, het hoofd der gevallen Engelen, in persoon aan JE-

zus verschenen was, daar aan den Duivel het vermogen toegekend moet worden, „om uit de vloeistoffe van de lucht of den aether, eene ligchamelijke „gedaante te vormen, waarmede hij zijne tegenwoordigheid en werking ver„bindt." Jezus hield dat wezen in lichtgestalte eerst voor eenen goeden Engel, maar ontdekte dra dat het de Engel was, die op God verstoord geworden was, dewijl niet aan hem maar aan jezus de heerschappij over de aarde gegeven was. Slechts als in 't voorbijgaan maken wij melding van dit geschrift van brouwer, om uitvoeriger stil te staan bij zijne Christologische denkbeelden, die wij als de uitdrukking van het meest heerschend gevoelen dier dagen waarderen kunnen. Brouwer was als het ware een maty *Redivivus*, en scherper dan deze had hij zijn geschrift tegen het Athanasiaansche leerbegrip gerigt. De persoonlijkheid van den H. Geest hield hij voor onbewijsbaar, en het voorbestaan loste zich bij hem op in het voorbestaan van eenen voortreffelijken doch geschapen geest. Om dit laatste te bewijzen, beriep hij zich op zulke plaatsen der Schrift, die hij meende niet te kunnen verklaren, noch in het geval dat men aan jezus alleen waarachtige menschheid, noch in het geval dat men Hem alleen waarachtige godheid toekent: Heb. I. 3, Col. 1. 15, Joh. I. 1, VIII. 58, 1 Cor. X. 4, Heb. XII. 26, 1 Cor. X. 9, Heb. XI. 26, met een woord al die plaatsen, waar van den *Engel des Heeren*, *Zoon van God*, *eigen Zoon*, *eeniggeboren Zoon* enz. gesproken wordt. Hij beweerde, dat dan alleen de geheele bijbelleer over christus goed verstaanbaar was, als men het er voor hield, dat de Geest van jezus de eerstgeschapene door den Vader is, ten naauwste met God vereenigd, en uit oorzaak van die innige vereeniging God te noemen, maar toch afhankelijk van den Vader en minder dan Hij. Zoo als ik zeide: openlijk en scherp werd de Athanasiaansche voorstelling van de Godheid des Zoons en van het leerstuk der Drieëenigheid bestreden en de zoo even medegedeelde voorstelling vooral verdedigd wegens hare redelijkheid en schriftmatigheid. Naar brouwer's eigen getuigenis was zijn werk, over welks inhoud hij ruim dertig jaren nagedacht had, in substantie ontwikkeling van doddridge's denkbeelden. De zwakke zijde van het boek was de laxe en waterige exegese, die, vreemd aan echte woordverklaring, zoo wat over de plaats praatte, tot dat zij scheen te beteekenen, wat zij beteekenen moest. De *nadere verklaring*

ten vervolge van de Bijbelleere geeft ons wel een en ander te lezen, waardoor de schrijver zijne denkbeelden meent te handhaven, maar brengt geene wijziging in ons ongunstig gevoelen over het zwakke van den betoogtrant. In onze dagen zou zulk een geschrift een heir van tegenschriften uitlokken; toen werd er vrij algemeen op gezwegen, slechts door enkelen de synodale tusschenkomst, maar te vergeefs, ingeroepen; DONKER CURTIUS prees het in de *Godg. Bijdragen* half en half, maar keurde toch het philosopheren van den auteur af; wij zouden juist dit aanmerken, dat de zaak veel te weinig exegetisch behandeld en wijsgeerig doorgedacht was; doch DONKER's bedenking drukt volkomen het karakter van dien tijd uit. De tijd wilde zulke vraagstukken niet onderzocht hebben; al was DONKER een anti-Athanasiaan als BROUWER, wat had het publiek noodig dit te weten? Zoo als BROUWER er over dacht, dachten eigenlijk de meeste godgeleerden; waartoe echter die afwijking van de kerkleer zoo luid verkondigd? waarom moest de algemeene aandacht worden gevestigd op een gevoelen, dat in dien tijd van onbepaaldheid en oppervlakkig denken als van zelf zich talrijke voorstanders verwierf?

Met de soteriologie van die dagen was het even zoo gesteld: voor hen die den toenmaligen staat van dat leerstuk verlangen te kennen is de verhandeling van B. VAN WILLES: *oordeelkundig overzigt over de verschillende wijzen, op welke men zich heeft voorgesteld het verband tusschen den dood van J. C. en de zaligheid der menschen*, geplaatst in de *Godgel. Bijdr.* van 1828 bl. 485 volg., allermerkwaardigst. De schrijver was een geestverwant van DONKER CURTIUS en VAN DER WILLIGEN, een die, „als redelijk mensch niet van zich „verkrijgen kan, om te gelooven, maar die zich ook niet mag opdringen iets „aan te nemen als Goddelijke waarheid hetgeen zijne Rede hem noodzaakt te „verwerpen" (bl. 566). Het historisch overzigt, dat hij van de onderscheidene verzoeningstheorien geeft, wordt gevolgd door een soort van kritiek, welke eindelijk leidt tot dit resultaat (bl. 601): „hoe meer veelzijdig men den dood „van J. C. voorstelt als met onze behoudenis en zaliging verbonden; onder „hoe meer (mits geschikte, liefst bijbelsche) beelden men dit doe, zoo veel „te meer mag men verwachten, zich naar aller vatbaarheid en behoeften te „zullen voegen, en ik achtte het daarom niet slechts onnoodig, maar ook niet

„nuttig, slechts ééne bepaalde wijze van voorstelling te volgen." Zulk eene methode leidt er dan VAN WILLES toe, om zelfs aan het leerstuk der *vicaire satisfactie* regt van bestaan toe te schrijven en het voortreffelijke der Evangelie-leer te vinden in haar gebrek van precisie op dit punt. Zoo had men met de leerbegrippen vrij spel; de Dordsche kerkleer werd wel door J. J. LE ROY in bescherming genomen tegen S. MAGNET, die gepoogd had hare onbestaanbaarheid met het begrip van Gods liefde aan te toonen, doch dergelijke schermutselingen bragten de zaak niet tot klaarheid, want men kwam er nog niet toe, om van de beelden, welke de schrift des N. V. gebruikt, het *tertium comparationis* met naauwkeurigheid te bepalen. Wie er soms bepaalde denkbeelden over uitte, die sprak meer *negative* dan *positive;* zóó een ongenoemde in de *Godg. Bijdr.* van 1829, bl 506, die aantoonde, dat de verzoening alleen *a parte hominum* plaats moest hebben, hetwelk door H. GALLOIS in den volgenden jaargang van dat tijdschrift (bl. 245) weêrsproken en uit de lezing van TELLER's *Wörterbuch* afgeleid werd. Het kon dan ook naauwelijks uitblijven, of al meer en meer moest de wijze, waarop de Godgeleerden in het genoemde tijdschrift zich over dit leerstuk lieten hooren, algemeen bijval vinden. Zij hielden het verband tusschen het lijden en den dood des Heeren met de vergiffenis onzer zonden voor onoplosbaar, en beweerden, (zoo b. v. jaargang 1834 bl. 244, in eene beoordeeling van H. FOLMER's *proeve eener algemeen geldende voorstelling van het verband*, enz.), dat „in de schriften des N. V. daaromtrent „niets bepaald geleerd wordt."

Reeds had het Haagsch Genootschap bij herhaling getracht, een uitlegkundig onderzoek naar de gezegden van JEZUS betreffende zijn lijden en sterven tot vergeving der zonden en zaligheid enz., uit te lokken. In 1835 kon het op die vraag het antwoord van H. E. VINKE bekroonen. De schrijver, toenmaals nog predikant te *Utrecht*, later opvolger van HERINGA, behoorde tot diens meest geliefde discipelen. De leerling doet ons nog eens van den meester spreken. De school van HERINGA leerde meer exegetiseren, dan philosophisch combineren; dat was voldoende, zoo lang men met bijbelsche theologie (in den zin, dien de term toenmaals had) zich te vrede stelde. Doch dit ging niet meer in en na 1835. De verhandeling, in 1837 uitgegeven, getuigde

van de zorg des auteurs om geene enkele plaats voorbij te gaan. Werkelijk was de verdediging en aanprijzing van de gematigde kerkelijke voorstelling zoo al niet het doel, dan toch het resultaat van deze onderzoekingen. De poging om het bestaan van een middellijk en onmiddellijk verband, dat VINKE tusschen den dood van JEZUS en de vergeving der zonden vond, aan te toonen, bevorderde de helderheid van het verkregen resultaat niet. Het begrip der verzoening nam hij in subjectieven zoowel als objectieven zin en de straftoepassing der zonde op den Heiligen JEZUS (bl. 443) liet hij in volle kracht gelden. Wie zich op uitlegkundige, dogmatische of wijsgeerige gronden met de zienswijze des auteurs niet konden vereenigen, en hun getal was groot, hielden het onderwerp voor niet afgehandeld. Vele en daaronder uitstekende Godgeleerden bleven de leer van het ondoordringbare dezer geheimenis voorstaan. Zelfs nog in 1846 schreef DES AMORIE VAN DER HOEVEN JR. (bij de beoordeeling van de Groninger *Compendia*, *de Gids*. t. a. p. bl. 703.): „de gewisheid — „ik kom voor mijne overtuiging uit — dat het lijden en sterven des Heeren „het noodzakelijk vereischte (de *conditio sine qua non*) der vergeving van zon„den en onzer zaligheid is, moet het Christelijk geloof te meer vasthouden, hoe „minder de Christelijke wetenschap tot hiertoe in dit *mysterium tremendum* is „ingedrongen." Wat hij daar schrijft, werd geschreven in veler naam; die onbestemdheid was rustpunt voor allen, die met zulk eene rust vrede hadden.

En men had er vrede mee, niet alleen in die jaren, maar zelfs zoo veel later, zelfs in onze dagen. Zoo men den invloed van den Nederlandschen volksaard ook in den gang van de ontwikkeling der theologie wil opmerken, dan mag men niet ontkennen, dat de antipathie tegen het speculatieve — een echt-Nederlandsch kenmerk — ten allen tijde de studie van de dogmatiek ten onzent in den weg gestaan heeft. Men rekende het zich hier als eene deugd aan, dat men niet deed zoo als de Duitschers, niet philosopheerde, niet combineerde, niet reconstrueerde. Voor zoo ver men van de theologie der naburen kennis nam — BRETSCHNEIDER vooral en de vrome KNAPP telden hier hunne lezers; SCHLEIERMACHER en NITZSCH werden naauwelijks genoemd, of met eene klagt over het duistere hunner gedachten — legde men ter zijde, wat niet bij den eersten blik begrepen werd. Het moest klaar en duidelijk; het

moest — zal het hooge woord er uit? — *nuchter* zijn. Wie zou er gedacht hebben aan de noodzakelijkheid, om het systeem van den grond af te gaan opbouwen? Men schikte en plooide en zweeg over de punten, die, men voelde het, op nieuw onderzocht moesten worden, maar voor wier gewigt men terugdeinsde. Bovendien had men in dien tijd nog op lange na niet geleerd theologie en religie te onderscheiden. Wie begreep het, dat de laatste ongeschokt kon blijven ook bij de meest revolutionaire bewegingen op het gebied der eerste? De Nederlander eindelijk — dank zij de godsdienstige gezindheid der natie — als uit conservativen bloede gesproten en niet geneigd, om ligt afstand te doen van oude gewoonten en vroeg aangeleerde denkbeelden, schikte zich wel in het onbepaalde der godgeleerde voorstellingen; hij zag met argwaan op *Duitschland* neer, en vond in den gang van het godgeleerde denken daar te lande veel meer wat hem scheen te waarschuwen om niet zoo te philosopheren en te dogmatiseren, dan dat hij er door aangespoord werd, om een dergelijk spoor in te slaan. En merkte hij op, waartoe trouwens de gelegenheid niet ontbrak, dat het dien denkers ook al niet gelukte, om op alle vragen een voldoend antwoord te vinden: hij kreeg al meer en meer vrede met de *halfheid*, waarin hij zich bewoog, en hij troostte zich met de overtuiging, dat de godgeleerheid, als de wetenschap die voor een goed deel met de onzienlijke dingen zich bezig houdt, het al niet verder kan brengen op menig punt, dan tot een *non liquet*.

Het geslacht van zulke theologanten is niet uitgestorven en de heerschappij der onbepaaldheid niet geëindigd, toen de Groninger school een nieuw leven in onze theologie deed ontstaan. Daar zijn er nog velen, ja zeer velen, voor wie theologen als DONKER CURTIUS en VAN DER WILLIGEN de leidslieden zijn en blijven, juist omdat zij zoo weinig scherp bepaald en zoo veel in dat bij menigeen welbeminde *juste milieu* gelaten hebben. Elk zijn wil en zijn lust! Wie niet weet of weten wil, dat wij op dogmatiesch gebied vooruitgegaan zijn, die zal het wel niet willen gelooven op mijn woord, noch het erkennen na mijn verhaal gelezen te hebben; wie zich nog weet te behelpen met de onuitgewerkte denkbeelden van het voorgeslacht, hij heeft *dit* gewonnen, dat hij geen last van den strijd heeft, die er gekampt wordt; hij zweeft boven dien kring,

of hij legt zich te slapen, goed ingewikkeld in een dikken mantel, den mantel der *halfheid*.

Doch of deze *onbepaaldheid* in dogmatische beschouwing een afgesloten tijdperk is, dat moet gij, mijn lezer! eigenlijk voor u zelven beslissen: daarover zij tusschen ons geen strijd. Behoort gij er nog toe — reken dan u zelven tot de mannen, die toen gebloeid hebben; gij bevindt u in gezelschap, dat gij noemen kunt. Ik voor mij zoek liever een kring van anderen. In zekeren zin is toch dat tijdperk in elk geval begrensd door de opkomst der Groninger school; ik zal niet zeggen: omdat die school voor alle dingen van het onbepaalde een afkeer had; maar dewijl na haar verschijnen de keuze gedaan moest worden: *voor haar* of *tegen haar*. Daarenboven hield toen op die eenzijdige beschouwing van de christelijke waarheid, welke hier te lande tot dien tijd de eenig heerschende was: de beschouwing van het Christendom als *leer*. In *Duitschland* evenzeer als ten onzent gold die voorstelling voor de eenige ware; van daar zoo veel onbepaaldheid, zooveel gebrek van precisie; van daar de vrij natuurlijke poging, om *elke* opvatting van een deel dier leer te beschouwen en te handhaven buiten het organisme van het geheel en zoo het Christendom op te vatten als een aggregaat van leerbegrippen, die onmiddellijk van Godswege medegedeeld, op gezag der Schrift moesten aangenomen worden, mits — en deze vrijheid nam men — mits men met zijn rede daaraan zooveel wijziging geven mogt, als men wilde. De grootste eenzijdigheid in de opvatting van het Christendom wordt bevorderd door elk, die het als *leer* beschouwt; want daardoor wordt het eigendunkelijk verlaagd tot een domein van het verstand, tot een onderwerp, dat slechts begrepen behoeft te worden om in al zijn waarde erkend te zijn.

De Groninger School.

Gij weet wat die benaming beduidt; gij denkt er met blijdschap aan, dat in 1837 in *Groningen* de uitgave aanving van een *godgeleerd tijdschrift: Waarheid in Liefde*, hetwelk onder redactie vooral van de Hoogleeraren der theologische

faculteit aan de Hoogeschool aldaar in het licht gezonden, het wettig orgaan der zoogenaamde *Groninger school* mag heeten.

Wij bezigen die benaming, zonder haar te verdedigen; voornamelijk werd haar gebruik strengelijk afgekeurd door de voorgangers dier rigting zelve, met name door P. HOFSTEDE DE GROOT in zijne *gedachten over het al of niet bestaan eener Groninger school.* (*W. in L.* 1844 bladz. 95 volg.). Lees ik nu, nadat zoo vele jaren over het opstel des Hoogleeraars zijn heengegaan, het stuk nog eens, dan geloof ik gaarne aan de opregtheid, die er in spreekt; die luide betuigt, dat men geen school wil stichten, maar christelijk leven bevorderen, niet wijsgeerig zal zijn, maar Evangeliesch, geen afgerond systeem produceren, geen partij, geen rigting worden zal, die wat zij belijdt den leden der Hervormde Kerk opdringt —; dit alles lees ik ook nu niet zonder genoegen, maar het verbergt mij de eenige oorzaak der afkeuring van dien naam niet. Van den beginne af heeft de Groninger school zich zelve, de geleerde en ongeleerde wereld eenigzins misleid. Zij heeft van den aanvang af het laten voorkomen alsof zij eigenlijk geheel in harmonie, althans zeer weinig in disharmonie was met de leerbegrippen van voortreffelijke leden uit de Hervormde Kerk; bondgenooten en geestverwanten vond zij in mannen als VAN ALPHEN, EGELING, HINLÓPEN en anderen, op deze wijze te werk gaande, dat zij uit de schriften der genoemden en der overigens door ons bedoelden nu en dan eenige regels aanhaalde, om zóó in het licht te stellen dat zij eigenlijk geheel hetzelfde leerde als die vromen. Maar zij vergat, en zij vergeet nog, dat op theologiesch gebied de *consensus in verbis* luttel weinig beteekent zonder *consensus in principiis.* Eerst toen het, niet door haar zelve maar door hare tegenstanders, luide verkondigd werd, dat zij op menig punt in strijd was met de leer en de beginselen der Hervormde Kerk; toen het als een geconstateerd feit aangenomen was, dat zij op de confessie als zoodanig geen prijs stelde, begon zij in die benaming te berusten, vooral sedert DES AMORIE VAN DER HOEVEN JR. haar het eervolle van zoo genoemd te worden op innemenden trant (*de Gids*, 1846 bl. 692) had ontwikkeld. HOFSTEDE DE GROOT nam met kennelijke goedkeuring diens woorden over in het, reeds meermalen door ons aangehaald geschrift: *de Gro-*

voedingsmiddelen zijn natuur, geschiedenis, geweten; *bijzondere* zijn de profeten, de zoon van God, JEZUS CHRISTUS, en sedert JEZUS CHRISTUS, de kerk, wier hoofd JEZUS CHRISTUS is, zoo als het in de *Lineam. Theol. Ch.* Ed. 3ae. pag. 58 uitgedrukt is: *ab omni parte talis cognoscendus et in omnibus talis contemplandus nobis est Deus, qualem sese patefecit in Filio suo, et constanter se patefacit in hujus opere, quo Ecclesiam sancto Dei spiritu animat.* Dat gronddenkbeeld kunnen wij het naauwkeurigst leeren kennen uit de beantwoording der vraag: *Wat is openbaring van God in* JEZUS CHRISTUS *volgens de Evangelische Schriften?* door J. F. VAN OORDT JWZ. gegeven in *W. in L.* 1838 bl. 227 volg. Uiterst kenmerkend voor het Groninger stelsel is het, dat hier (t. a. p. bl. 248) de formule: in JEZUS *hebben wij Gods openbaring*, afgewisseld wordt, opzettelijk namelijk, met de formule: JEZUS CHRISTUS *is de openbaarder Gods.* Die min welluidende phrase moet dienen om het denkbeeld uit te drukken, dat JEZUS vooral in zijne handelingen het beeld van God is; dat in Hem God ons openbaar wordt, zoodat Hij niet slechts ons predikt, wie God is, maar ons dit toont; of zoo als het in de *Lin. Th. Ch.* pag. 64 luidt: *Persona J. C., hominis perfectissimi et unici Dei filii, est perfecta Dei imago.* MOZES en de profeten hadden dit nooit kunnen doen, omdat hunne betrekking tot God geheel anders dan die van JEZUS CHRISTUS was. JEZUS toch, de uit MARIA wonderdadig geborene, de λόγος ἔνσαρκος, heeft bij God in den hemel geleefd vóór Hij op aarde verscheen; zijne volmaaktheid, gelijk Hij die op aarde ten toon gespreid heeft, laat zich niet verklaren indien men niet aanneemt, dat Hij *in den hemel* bestaan heeft eer Hij op aarde kwam. De JEZUS op aarde was dezelfde persoon, dien JOHANNES aanduidde met den naam van *Logos*, een woord welks beteekenis duidelijk wordt, als wij het vertalen *woordvoerder, tolk, openbaarder van God.* Door dit voorbestaan, dat wij niet begrijpen, omdat het iets geheel eenigs en vreemd is, was JEZUS nu volkomen in staat, om alles te weten, wat wij van God noodig hebben te kennen, en alzoo God in zijn persoon ons af te beelden. Door het voorbestaan wordt nu ook de wonderdoenheid van JEZUS volkomen begrijpelijk; JEZUS is dat niet *geworden*, maar *geweest* van zijne jeugd af, zoo spreekt HOFSTEDE DE GROOT in zijne beschouwing van het *verband tusschen het vroeger hemelsch en later aardsch*

leven van JEZUS *volgens den Apostel* JOHANNES (*W. in L.* 1841 bl. 67 volg.) en in de *Lin.* t. a. p. pag. 37 sq.: *vita ante acta cum vita, quam J. C. his in terris degit, sic est conjuncta, ut illa sit fons ejus excellentiae, nominatim ejus sanctitatis perfectae, quae in hac apparuit.*

Vraagt men nu, of het leven op aarde van zulk een persoon een wezenlijk, een echt menschelijk leven mag heeten, dan kan die vraag slechts met restrictie toestemmend beantwoord worden. Zien wij eens, hoe een van de discipelen der school, J. WITKOP, zich daarover uitlaat in eene verhandeling over de vraag: *of eene ontwikkeling des geestes, zoo als die bij* JEZUS *op aarde plaats had, strijdt met de volmaaktheid van zijn voorbestaan in den hemel? Zoo neen, hoe wij ons het verband van de eene met de andere dan hebben voor te stellen?* (*W. in L.* 1844 bl. 701 volg.). In dit stuk vinden wij nader beweerd, dat JEZUS vóór zijne komst op aarde in den hemel leefde in gelijkvormigheid aan God in wijsheid, in liefde, in heiligheid; dat het mensch worden van den Logos voor een tijd eene belemmerende werking op den geest van JEZUS gedurende diens aardsche leven had (t. a. p. 724 volg.), maar het vernietigde of onderdrukte dat mensch zijn niet, terwijl alleen daaruit, dat de Goddelijke, de Logos, in menschelijken vorm werd besloten, eene zoodanige geestesontwikkeling zich verklaren laat, als wij in JEZUS' leven op aarde aanschouwen. Ja, alleen uit het volmaakte leven in JEZUS' voorbestaan laat zich de volmaakte ontwikkeling van JEZUS' geest op aarde, onder en door de omstandigheden des levens, verklaren. Iets later gaf dezelfde een *onderzoek naar den aard en de werking van* JEZUS' *bewustheid zijner hoogere natuur* in het licht (*Groningen*, 1845) dat, hoezeer afzonderlijk en dus niet in het tijdschrift der school uitgegeven, allezins geschikt mag worden geacht, om ons de meening der Groninger Godgeleerden te doen kennen. Het voorbestaan wordt hier met het woord *hoogere natuur* aangeduid, doch in den loop van het betoog blijkt, dat de schrijver ook daaronder verstaat JEZUS' bovenmenschelijkheid, terwijl verder wordt beweerd, dat eerst na het 30e jaar bij JEZUS de volle bewustheid van die hoogere natuur geheel en al ontwaakte, daar zij vóór dien tijd slechts aanvankelijk en flaauw in Hem aanwezig was. Nogtans mag daaruit niet de gevolgtrekking gemaakt

worden, dat JEZUS volstrekt *alwetend* of *almagtig* was. De Groninger school huivert om deze attributen Hem toe te kennen, dewijl JEZUS zelf ze schijnt af te wijzen. Wist JEZUS (om een voorbeeld te noemen) van den beginne, wie Hem verraden zou, dat weten was niet het gevolg van volstrekte alwetendheid, maar van diepe menschenkennis.

De praeëxistentie van den Logos, dat wil zeggen van Hem die onder den naam van Logos bij den Vader in den hemel leefde eer Hij op de aarde uit MARIA geboren werd; de praeëxistentie van den Logos (en Logos is dezelfde als JEZUS) is een hoofddogma van de school. Zij moet dit wel zijn, zoo lang men daaruit de volmaaktheid van JEZUS verklaart. Zijn er onder de discipelen dier school, volgens het getuigenis van HOFSTEDE DE GROOT (*Toespraak*, bl. 164), die den Logos alleen voor een kracht Gods houden, welke aan den mensch J. C. is medegedeeld, in Hem rijkelijk woonde en volkomen heerschte; deze blijft met anderen de persoonlijke praeëxistentie van JEZUS in zoo sterken zin verdedigen, dat hij niet terugdeinst voor de bewering (*W. in L* 1841, bl. 67 volg.): „dat JEZUS mensch was, ja, maar eigenlijk een ander wezen, „'t welk de menschelijke natuur slechts had aangenomen, om het menschdom „zalig te maken" (bl. 97). De zondeloosheid en wijsheid van JEZUS worden alzoo door de Groningsche school uit dat voorbestaan afgeleid. Zonder dit aan te nemen, weet zij beide niet te verdedigen; „er is," dus schrijft een ongenoemde in *W. in L.* 1841, bl. 878, „er is geene mogelijkheid, om des „Heeren volmaaktheid op *aarde* te verklaren, dan uit de duidelijke verklaring „van zijn voorbestaan *in den hemel*, welke wij bij Hem en zijne leerlingen vin„den." Ja, zij gaat zoo ver, dat zij, de erfelijke voorbeschiktheid tot zondigen bij den mensch als iets noodzakelijks erkennende, om den CHRISTUS van die erfelijke voorbeschiktheid te ontslaan, zijne bovennatuurlijke ontvangenis als eene noodwendigheid predikt (*W. in L.* 1855, bl. 474 volg.). Zóó onttrekt zij werkelijk den CHRISTUS aan het menschen-geslacht; want vloeit het zondigen der menschen allereerst voort uit die voorbeschiktheid, werd die voorbeschiktheid niet bij den CHRISTUS gevonden — de Groninger school zag voorbij, dat theologen als GUERICKE en THOLUCK die voorbeschiktheid wel aanne-

men en toch de zondeloosheid verdedigen — het was, omdat Hij der menschheid als *ingevoegd* werd. Het cursijf gedrukte woord is van ons; maar het drukt, dunkt mij, het begrip der Groninger school juist uit; zij moet beweren, dat de CHRISTUS in het menschelijk geslacht *ingevoegd* werd.

Thans een oogenblik rust, mijn lezer! De beschouwing van het *openbaring-* en *logos*-begrip der Groninger school eischt eene opmerking.

Zal men daaromtrent tot klaarheid komen, dan moeten die woorden en zaken *uitlegkundig* en *wijsgeerig* onderzocht worden. Noch het Bijbelsch begrip van openbaring, noch de N. Testamentische logos-voorstelling is door de Groninger school ergens onderzocht. Denkt gij misschien, dat zij, wat het eerste betreft, berustte bij den inhoud der Dissertatie, te *Leiden* in 1849 door F. W. B. VAN BELL verdedigd over de verschillende begrippen door de woorden ἀποκάλυψις en φανέρωσις aangeduid, gij zoudt u grovelijk bedriegen; het verslag, dat VAN OORDT aangaande die Dissertatie in *W. in L.* 1849 bl. 612 gaf en de vraag, welke HOFSTEDE DE GROOT te lezen geeft in de noot op bl. 83 van zijn geschrift: *vrijheid van wil en vrijheid van handeling* (overgedrukt uit *W. in L.* 1858 I): „wat deze ἀποκάλυψις is, en of zij het inwendig licht „der Mystieken moet vervangen; of de *onmiddellijke*, op elken persoon afzon„derlijk werkende *genade* van CALVIJN, en welk bewijs voor haar aanzijn be„sta, is mij niet duidelijk. Elders wordt ook elke uitspraak der onbedorvene „rede en des gewetens eene ἀποκάλυψις genoemd;" zeggen het ons vrij duidelijk, dat de Groningers, tot groote schade van hunne wetenschap, de juiste ontwikkeling van het *openbaringsbegrip* veronachtzaamd hebben. En als zij *logos* vertalen door *woordvoerder*, of aannemen, dat er eene kracht Gods door aangeduid wordt, die God in den mensch J. C. gelegd heeft, dan schijnen ze mij toe niet onverholen te kennen te geven, dat zij de beteekenis van het woord nog niet in de geschiedenis der Alexandrijnsche philosophie nagespoord hebben. Zij hebben daarin zelfs hun eer gesteld, voor zoo ver zij rondweg erkenden, dat de apostel JOHANNES zijne denkbeelden aangaande het voorbestaan uit den mond des Heeren opving, maar van die wijsbegeerte zeer weinig schijnt geweten te hebben. Zoo redeneerde C. H. VAN HERWERDEN C. HZ. in zijne uitvoerige verhandeling ter beantwoording van de vraag: *als hoedanig*

stellen de apostelen JEZUS *betrekking tot God voor?* (*W. in L.* 1850 bl. 7 volg.); vooral bl. 64 volg.

Niets is bij de Groningers zoo geliefd, dan het vereenzelvigen der begrippen van *openbaring* en *opvoeding*. *Openbaren* heet bij hen *opvoeden;* van daar dat zij niet aarzelen in JEZUS het toonbeeld van eenen waren opvoeder te begroeten, gelijk VAN OORDT in zijne *oratio de perfecta institutoris specie in J. C. conspicua*, 1849. *Christelijke openbaring* is de *opvoeding*, welke *God* aan het menschdom *schenkt* door middel van een persoon, die eerst *Logos* heette, zoolang hij in den hemel leefde, later den naam van JEZUS droeg, nadat hij uit de maagd MARIA in *Bethlehem* geboren was. Ik meen zóó den eigenaardigen grondtrek van de *Christologie* der Groninger school naar waarheid geteekend en in korte woorden de hoedanigheid van den persoon, dien zij als het middenpunt harer theologie beschouwt, geschetst te hebben. Die persoon is in het Groninger systeem het middenpunt; voorop staat daar de *Christologie*. Grooten nadruk legt zij op het *geheel* der verschijning van Gods zoon op aarde, het sterk afkeurende, dat iets van dat ondeelbaar geheel ten koste van het andere op den voorgrond gesteld wordt, uit oorzaak van eenig gewaand dogmatiesch gewigt. Streng heeft zij dit denkbeeld, of eigenlijk dit haar levensbeginsel, aangekleefd, zoo zelfs dat zij de in *Nederland* bij zeer velen geliefkoosde opvatting van JEZUS' bede in *Gethsemané*, volgens welke onder *„ dezen drinkbeker "* verstaan werd de *oogenblikkelijke angst*, dien Hij leed, onvermoeid bestreed en de tegenovergestelde voorstond, die met haar begrip van het niet absoluut-noodzakelijke van JEZUS' sterven naauw zamenhing, en, althans naar mijne overtuiging, door de grammaticale exegese ten volle wordt bevestigd. Het is verre van haar, de *leer* boven het *leven*, de *wonderen* boven de *redenen*, den *dood* boven de *opstanding*, of omgekeerd, te stellen; *de geheele persoon van den* CHRISTUS is het, in wien zij ziet wie God is en hoe de mensch moet zijn. De verlossende kracht van JEZUS CHRISTUS vindt zij in het *geheel* van zijne verschijning op aarde, dus niet alleen in zijne leer of zijn dood, of ook in zijne zending door den Vader, maar in het geheel van zijn aardsch leven, verbonden met zijn leven in den hemel. Verg. onder anderen L. G. PAREAU (*W. in L.* 1838 bl. 487 volg.). Ik herhaal het nog eens: *de persoon van den* CHRIS-

TUS wordt door haar op den voorgrond geplaatst; de *persoon* van JEZUS CHRISTUS, niet de *mensch*, veel min de *God*, even weinig de *God-mensch*, eigenlijk die persoon, die èn van goddelijke èn van menschelijke natuur is; volgens haar is een *hemeling mensch* geworden, en dat mensch zijn eene inkerkering voor den geest van dien hemeling geweest. Zij deinsde niet terug voor de beschuldiging van docetisme.

Naauwelijks had zij deze opiniën in onderscheidene verhandelingen en bij herhaling uitgesproken, of het bleek allen, die hare overeenstemming of afwijking van de Kerkleer gade sloegen, dat zij ook het kerkelijk leerstuk der *voldoening* bestreed als onbijbelsch, onevangelisch, Gode onwaardig. De aprioristische noodwendigheid van het sterven van JEZUS loochende zij stellig, zelfs met toespeling op het bekende woord uit de gelijkenis: *zij zullen mijn zoon ontzien*, gelijk VAN OORDT deed in zijne leerrede over de gelijkenis der halstarrige wijngaardeniers als opheldering van het lijden des Heeren, naar Luk. XX. 9—19, de 3e in zijn bundel: *het Kruis van* CHRISTUS (1843); de zonden der menschen hebben dit feit, of, om eens een echt Groningsch woord te bezigen, deze *daadzaak* veroorzaakt, onder *toelating* van God, wiens liefde tot de zondige wereld en heilige afkeer van de zonde bleek uit die toelating, daar zij, de toelating namelijk, dit uitwerkt, dat de menschen tot inzigt van de zonde kwamen na zulk een misdrijf als den kruisdood van JEZUS volvoerd te hebben, en tot dat inzigt gekomen overtuigd werden van Gods genade, en behoefte leerden gevoelen aan gemeenschap met CHRISTUS, waardoor zij van de heerschappij der zonde konden bevrijd blijven. De oorzaken van JEZUS' dood (*W. in L.* 1843 bl. 693 volg.) liggen dus deels in de *menschen* (die zoo zondig waren); deels in JEZUS *zelven* (die, uit liefde tot de menschen en gehoorzaamheid aan zijnen Vader, er zich niet aan onttrok dat men Hem doodde, maar het toeliet); deels in *God* (wiens alwetendheid, almagt en alwijsheid, zich in dien dood geopenbaard heeft). Zegt de schrift — dus beweerde HOFSTEDE DE GROOT (t. a. p. 739, en vooral in zijne uitlegkundige opmerkingen over het *willen, moeten en betamen omtrent den dood onzes Heeren in het N. V. voorkomende; W. in L.* 1846 bl. 257 volg.) — dat JEZUS den dood *moest* ondergaan; dit moeten was een *behooren*, een *zedelijk moeten*, niet iets

noodwendigs in God of in Gods plan ter zaliging van het menschdom.

De quintessens der beschouwingen over de oorzaken van JEZUS' dood, die door HOFSTEDE DE GROOT t. a. p., door VAN OORDT in diens reeds aangehaald *achttal leerredenen over het kruis van* CHRISTUS, en door H. HUIJSERS in het *specimen, quo* JESU *de morte sua effata colliguntur atque exponuntur* (1839) geleverd wordt, kunnen wij zamen vatten in de door den eerstgenoemde afgelegde verklaring op bl. 181 der meer gebezigde *Toespraak*: „het sterven van JEZUS „is ons, gelijk de lijdensgeschiedenis zelve ons toont en het N. Verbond dit „volkomen juist uitspreekt, (Hand. II. 23, 24) eene zaak door de *menschen* „*gedaan*, door JEZUS *geleden* en door *God toegelaten* en, vooral in verband met „de daarop gevolgde opstanding, door God ter behoudenis en zaliging der „wereld *beschikt*. In het licht der latere geschiedenis vooral is ons dus deze „dood des Heeren eene *openbaring* van Gods liefde, van JEZUS volmaaktheid „en van der menschen zonde, en wel eene openbaring van dit alles, welke de „menschen voor hunne boosheid doet schrikken, JEZUS grootheid leert be„wonderen en Gods liefde gelooven, zoodat dit sterven en herleven van Gods „zoon aan de wereld eenen *schok* geeft en haar eene *opleiding* wordt, waardoor „zij langzamerhand meer sterft voor het zinnelijke, aardsche leven en opstaat „voor het geestelijke, hemelsche leven." Alzoo leerde de Groninger school, dat de dood van JEZUS slechts betrekkelijk noodzakelijk, door God toegelaten was als het middel, om zijne vergevende liefde te openbaren, eene liefde, die niet verworven behoefde te worden, maar reeds aanwezig was; dat de dood van JEZUS den aard der zonde openbaart en veroordeelt en daardoor Gods heiligheid in het licht stelt, niet zóó, dat Hij echter in onze plaats gestraft geworden is, daar er nergens in het N. T. plaats is voor het leerstuk eener eigenlijke toerekening der verdiensten van CHRISTUS.

Toelating Gods! Welke onwijsgeerige gedachte — dat ik dit in het voorbijgaan opmerke — ligt in die woorden! Kan men het gelooven, dat DE GROOT op rekening van PAULUS deze denkbeelden bragt (*W. in L.* 1846 bl. 277 volg.): „God „heeft zijnen zoon overgegeven als een kostbaar pand, dat hij noode miste; kon „het van wege der menschen zonde niet anders, zoo wilde de Vader zijn zoon „ook tot in den dood overgeven; enz." Zóó werd PAULUS geinterpreteerd, de

apostel die te *Groningen* bij voorkeur de *verlichte* genoemd werd; PAULUS, die van zulk een *toelaten*, zulk een *noode missen* even weinig iets geweten heeft, als de apostel JOHANNES van den hem toegedichten *hemeling*.

Tegen tweeërlei voorstelling kantte de verzoening-theorie der Groninger school zich aan: I. tegen de oud-kerkelijke; II. tegen het denkbeeld van hen, die dit leerstuk tot de mysterien en dus als een *tremendum quid* beschouwden. De laatsten waren door *Groningen* teregt gewezen in de dissertatie van J. BOELES, *de Mysteriis in religione Christiana* (1843), waarin de N. Testamentische notie van *mysterium* van het wanbegrip in het kerkelijk spraakgebruik aan dat woord gehecht gezuiverd, en alzoo medegewerkt werd, om een der meest geliefdkoosde stellingen der Godgeleerden, dat het verband tusschen JEZUS' dood en de verzoening der zonden geloofd maar niet begrepen kan worden, omver te stooten. Tegen de eerstgenoemde tegenstanders leverde een harer leerlingen, A. RUTGERS VAN DER LOEFF meer dan ééne verhandeling (*W. in L.* 1839, bl. 87 en volg. en 229 volg., 1841 bl. 126 volg., 1843 bl. 277 volg. en 465 volg.), waarin hij het inzigt der school in het leerstuk der verzoening met een juister *offer*-begrip in verband bragt. De nieuwe denkbeelden van BÄHR (*Symbolik des Mos. Cultus*) aangaande de symbolische kracht van het offer, dienden bij uitnemendheid, om de inzigten der school te regtvaardigen. Het was juist gezien, toen zij in eerstgenoemde verhandeling op het feit wees, dat de opvatting van het Mozaïsche zoenoffer, die gevonden wordt in den brief aan de Hebreërs, hoezeer ze ook afweek van de in het O. T. voorkomende, bij deze onderzoekingen ten grondslag liggen moest; zoo toch had ze vrijheid, om de uiteenloopende, en mijns achtens niet wel vereenigbare voorstellingen van het offer-idée in de boeken des O. V. buiten aanmerking te laten. Na dit betoog was het niet meer twijfelachtig, of er konden schriftuurplaatsen bijgebragt worden ter ondersteuning van het gevoelen der school, dat het offer geen eigenlijk-satisfactorische plaats innam; doch het kon haar niet gelukken op goede gronden te bewijzen, dat hare tegenstanders zonder regt op andere schriftuur-plaatsen zich beriepen, waarin een tegenovergesteld denkbeeld uitgesproken is. Laat mij zeggen, wat mij ten aanzien van dit punt op het hart ligt: juiste denkbeelden van de Joodsche offer-theorie, zulke heldere voorstel-

lingen namelijk, die een geheel uitmaken, waarvan alle onderdeelen volkomen sluiten, zijn uit de Heilige Schrift niet te putten; de oorspronkelijke *ritualia* en hunne symboliek moeten wij grootendeels opdelven uit schriften, vervaardigd in een tijd, die van MOZES' dagen tamelijk ver verwijderd was; het Mozaïsme leeren wij immers niet dan gebrekkig kennen uit de Canonische boeken, kort vóór of in de Babijlonische ballingschap opgesteld; elke poging moet mislukken, omdat wij geene genoegzame kennis hebben van het verschil tusschen de instelling, gelijk die *oorspronkelijk*, en gelijk die *later geworden* was. Leg, om er u van te overtuigen, hoe ondoenlijk het is tot gewenschte eenheid te komen, naast de genoemde verhandelingen van RUTGERS VAN DER LOEFF en van VAN OORDT (*een woord over de verzoening der zonden volgens het O. T., W. in L.* 1846, bl. 507 volg.) de verhandelingen van I. J. DOEDES in de *Jbb. van Wet. Theol.* III. bl. 3 volg. en bl. 297 volg., waarin grootendeels KURTZ, *das Mos. Opfer*, gevolgd wordt, en de tegen laatstgenoemde gerigte van G. A. MIDDELBERG (t. a. p. Deel IV. bl. 18 volg.), en gij vindt afdoende bewijzen voor onze overtuiging, dat een helder en volledig begrip van het Joodsche offer niet te verkrijgen is. Maar al ware het te verkrijgen, en al kwam er een einde aan den strijd, die nog altijd gevoerd wordt over de eigenlijke beteekenis van handelingen als de *uitstorting des bloeds:* wij bleven altijd in gevaar, om het *tertium comparationis* te miskennen, gelijk dat doorgaans miskend wordt, wanneer JEZUS CHRISTUS niet wordt *vergeleken* met den *Hoogepriester*, *het Lam Gods*, enz. maar als zoodanig *voorgesteld* wordt.

Veiliger weg betrad de Groninger school, toen zij het begrip van *plaatsbekleeding* onderzocht. De vlugge pen van RUTGERS VAN DER LOEFF leverde in het tijdschrift (Jaargang 1844, bl. 283 volg.) een onderzoek: *in welken zin in het N. V. van een plaatsbekleedend lijden en sterven van* CHRISTUS *gesproken wordt?* Hij bestreed de symbolische en juridische, dus oud-kerkelijke voorstelling, en gaf de Evangelische met name de Paulinische. De historische, bij PAULUS ontwikkelde, analogie van ADAM en CHRISTUS en beider verhouding tot het menschdom, legde hij ten grondslag van zijn betoog, dat de in het *geloof* gegronde betrekking tusschen CHRISTUS en de zijnen veroorzaakt, dat de geloovigen door God beschouwd worden als zijnde in de gemeenschap zijns Zoons, wiens

zelfverloochenende en zelfopofferende liefde Hem doet deel nemen aan des menschen staat, roeping en lot, en hun alles geeft, wat Hij zelf is, bezit, verkrijgt en geniet. Het plaats-bekleedende van JEZUS, in dien zin verstaan, heeft alzoo betrekking alles behalve alleen op zijn lijden en sterven, maar evenzeer op zijn leven en opstanding, zijn verkeer met God op de aarde en zijn verheerlijkt zijn in den hemel. Dit denkbeeld werd, volgens onderscheidene plaatsen uit de schriften van PAULUS vooral, door de Groninger school het *eerst* in ons vaderland zóó voorgedragen, dat zelfs hare tegenstanders op dogmatiesch gebied, b. v. DOEDES, de waarde van deze zienswijze onbekrompen huldigden (*Jbb. van Wet. Th.* III. bl. 300 volg.), en een leerling der Leidsche school L. W. E. RAUWENHOFF, op den grondslag eener dergelijke verbindtenis tusschen den Heer en zijne geloovigen, de leer der regtvaardiging ontwikkelde in zijne *Disquisitio de loco Paulino, qui est de* Δικαιώσει (L. B. 1852).

Gevoelde de Groninger school zelve, dat zij vooral ten opzigte van het leerstuk der *verzoening* van het overgeleverde afweek, zij wijdde te ijveriger zoo vele opstellen in haar tijdschrift aan dit onderwerp en liet ook bepaaldelijk onderzoek doen naar de N. Testam. begrippen van *vergeving* en *verlossing*. Doch laat mij het gulweg bekennen — *woordverklaring* was hare sterke zijde niet. Had zij ons eens een exegetische ontwikkeling van de woorden ἄφεσις en ἀπολύτρωσις geschonken, zij zou ons verder gebragt hebben, dan zij gedaan heeft, toen zij door de pen van J. SONIUS SWAAGMAN (*W. in L.* 1852 bl. 699 volg.) liet aanwijzen, *hoe wij God gezind vinden omtrent de vergeving der zonden.* Maar in woordverklaring zocht zij hare kracht niet, als had zij geen oog voor de waarheid, dat er van geen dogmatiesch opbouwen spraak kan zijn, zoo er niet een vaste exegetische grondslag gelegd is.

Onzen uitstap op dit gedeelte van het wijde veld, door de Groninger school bearbeid, kunnen wij niet voor geëindigd houden, zonder haar *zonde*-begrip in oogenschouw genomen te hebben. HOFSTEDE DE GROOT heeft in het Tijdschrift, jaargang 1855 III, aan dit leerstuk een breed onderzoek gewijd, dat in enkele punten nog nader toegelicht is door zijne verhandeling over *vrijheid van wil en vrijheid van handeling* (1858, bl. 9 verv.). Beide stukken komen overeen in het bepalen van de *natuur* der zonde, als *afwijking van God;* van haren *oor-*

sprong als gelegen in de overheerschende *zinnelijkheid* en *zelfzucht*. Men heeft de school reeds bij haar ontstaan beschuldigd van de zonde niet diep genoeg, niet zuiver-Augustiniaansch op te vatten; zij werd verdacht van Pelagianisme; ik voor mij hecht niet veel aan deze blaam, want ik vrees, dat men, kiezende tusschen AUGUSTINUS en PELAGIUS, al ligt deel gaat nemen aan de eenzijdigheid, met welke laatstgenoemde doorgaans veroordeeld is. Haar *zonde*-leer lijdt aan hetzelfde euvel, waaraan die der Theologie in het algemeen op dit punt lijdt: den *vorm*, waarin de zonde zich openbaart, dus *het zondigen*, verwart zij met haar *wezen*. Ik geloof niet, dat wij eene schrede vorderen met de zonde te bestempelen als *zelfzucht* of *overheerschende zinnelijkheid;* zonde is een *zijn*, het zondigen een *doen*. Uit het *doen* besluiten wij tot het *zijn;* de Groninger school moge zoo veel verschil maken als zij wil tusschen *zonde* en *zonden*, en ons leeren, dat wij van de eerste *gereinigd* worden, terwijl van de laatste ons *vergeving* geschonken wordt; zoo lang zij niet de *zonde* in betrekking plaatst tot God en haar theologisch en teleologisch beschouwt, zal zij niet veel verder komen, al neemt zij ook van AUGUSTINUS de donkere verwen over, waarmede hij *zijn* zondig leven en alzoo de zonde geteekend heeft. Mij is — dat ik het in 't voorbijgaan zegge — *zonde* het zijn des menschen, die nog in den staat van tweespalt, van nog niet tot volkomenheid geworden eenswillendheid met God verkeert, en alzoo nog niet tot geheel spontane eenheid met God gekomen is; die nog weêrstand poogt te bieden aan de leiding Gods, 't zij dat die tegenstand in daden zich openbaart (in het zondigen), 't zij dat die tegenstand besloten blijft binnen het gebied des zielelevens (ongeloof, onvrede). Tot dergelijk begrip leidt eene empirische beschouwing van de zonde. Wat overigens de Groninger school ten aanzien van dit leerstuk gedaan heeft bij hare lijdens-beschouwing, zij haar tot hooge eer aangerekend; zij, zij het eerst, heeft ons het kruis van CHRISTUS helder en eenvoudig voorgesteld, als het middel waardoor de zonde geopenbaard wordt, gelijk zij tevens voortreffelijk heeft aangewezen, dat de openbaring der zonde altijd tegelijk hare veroordeeling is.

Het is geene toevalligheid, dat een vraagstuk, 't welk te *Groningen* eerst was besproken, te *Leiden* exegetiesch goed en grondig behandeld werd. Nergens betoonde de Groninger school zich zwakker dan op het veld der grammatische uit-

legkunde en der kritiek. Den Hoogleeraar DE GROOT is het reeds dikwerf gezegd, dat zijne denkbeelden aangaande de beteekenis van δεῖ enz. in het N. V. volstrekt geen steun vinden; dat zijne opmerkingen over het *spreken met nieuwe tongen* (*W. in L.* 1846 bl. 99 en volg)., en in het bijzonder de bestrijding der Tubingsche school, gelijk zij in het tijdschrift gewaagd is door mannen die — is het mogelijk? — luide verkondigden, dat „de Tubingsche school, met „al hare stoute orakelspreuken, hun geenerlei bezorgdheid ingeboezemd had," geen wezenlijk of blijvend nut aan de wetenschap geleverd hebben. Men behoeft zich slechts te herinneren, dat VAN OORDT (*W. in L.* 1848) en HOFSTEDE DE GROOT (in 1849) zonder aarzelen de gelijkvormigheid van den PAULUS der *Brieven* en dien der *Handelingen* uitspraken. Dadelijk bij het opkomen der Tubingsche school werd zij in *Groningen* als een niet zoo heel veel beteekenend verschijnsel aangeduid, en verzuimde men daar, om in de isagogische vraagstukken in te dringen. Zoo mijn geheugen niet faalt, meen ik te mogen verzekeren, dat zelfs nimmer één van de leerlingen dier school — en daar zijn er, door wie de Doctorstitel met eere behaald is — een isagogisch of kritisch onderwerp in eene doctorale Dissertatie heeft behandeld. Dit is geene toevalligheid, maar moet wel het gevolg zijn van den gang, dien het onderwijs daar nam, een gang, die niet gerekend kan worden bijzonder geschikt te zijn, om liefde voor dergelijke onderwerpen op te wekken.

Hoe zonderling klinkt het, als HOFSTEDE DE GROOT, in de meergenoemde *Toespraak* (bl. 59), het eerste bewijs voor de stelling, dat de Bijbel hoog bij de Groningers aangeschreven staat, aldus voordraagt: „dit blijkt „het meest uit onze *daden*, daar wij allen, 't zij als leden, 't zij ook als „bestuurders en voorgangers, ijverig deelnemen aan de werkzaamheden van „het Nederlandsch Bijbelgenootschap, en Bijbelverspreiding, Bijbellezingen „en Bijbeloefening met alle krachten onder alle standen zoeken te bevor-„deren."

Doch het is volstrekt noodig, dat wij de *Bijbelbeschouwing* der Groninger school meer opzettelijk in het licht stellen.

Dat zij evenmin de oude inspiratie-leer, als de half-supranaturalistische, die later in ons Vaderland in zwang kwam, kon voorstaan, werd terstond door

hare tegenstanders goed doorzien. Zij zelve openbaarde hare zienswijze op dit punt minder positief, hoewel die overigens wel op te maken was uit hetgeen zij door de pen van L. SCHUKKING (*W. in L.* 1843, bl. 51 volg.), *over de taal en zegswijze des Bijbels, als bijzonder geschikt ter mededeeling van Gods openbaring aan de menschen* betoogen liet.

Dat zij de eerste geweest is, die het verschil van *Bijbel* en *Gods woord* hier te lande op den voorgrond geplaatst, en een einde gemaakt heeft aan de schromelijke verwarring van O. en N. Verbond, zoodat zij werkelijk, om met HOFSTEDE DE GROOT te spreken, den sprong uit het Oude in het Nieuwe Testament gedaan heeft, lijdt evenmin twijfel, als dat hare bewijsvoering soms weinig gelukkig was. Inzonderheid moet dit gelden van het historisch bewijs, dat HOFSTEDE DE GROOT poogde te leveren, toen hij (*W. in L.* 1840, bl. 677 volg.) *geschiedkundige nasporingen* gaf, die het antwoord zouden behelzen op de vraag: *of de Kerkhervorming in de zestiende Eeuw van het vrije bijbel-onderzoek of van het vrije onderzoek des Evangelies uitgegaan is?* Het was al te duidelijk, dat hij eene onderscheiding van latere tijden aan een vroegere eeuw toekende. Maar al gelukte het hem niet, het verlangde bewijs te leveren, omdat de zaak zelve niet te bewijzen was; dat er een einde kwam aan het gedachteloos dooreen mengen van de boeken des O. en N. Verbonds, *Groningen* bewerkte het, en wel omdat *Groningen*, eenigzins naar het woord van LUTHER, alleen die Bijbelschriften hoogachtte, die van JEZUS getuigden of regtstreeks tot JEZUS leidden. Datzelfde principe deed deze school met zooveel consequentie, vooral in later jaren, op de persoonlijkheid der auteurs des N. T. letten, en evenzeer in ons Vaderland het voorbeeld geven van eene behandeling der leerstellige waarheden, niet naar den inhoud der boeken des N. T., maar naar het onderwijs van JEZUS, JOHANNES, PAULUS, JAKOBUS, enz. Het gezag van die mannen berust op hun *karakter* en *leven*, hunne *vorming door* CHRISTUS, hun vromen *wandel*, de *vernieuwing van hunnen inwendigen mensch* of de subjectieve werking van Gods en CHRISTUS' geest door hen, zoo leerde S. COOLHAAS VAN DER WOUDE (*W. in L.* 1844, bl. 483 volg.), die vroeger (*W. in L.* 1841, bl. 457 volg.) *de oorzaken der verandering en omkeering na den Pinksterdag in de Apostelen zigtbaar*, gevonden had niet in bovennatuurlijke en onmiddellijke werkingen, maar in de vormende

kracht van het verkeer met JEZUS, van het beleven en doorleven zijner lotgevallen.

In deze verhandeling werd het denkbeeld van *feilloosheid* uitvoerig voorgedragen; men verstond er door eene *a posteriori* bewezen onfeilbaarheid der Apostelen, welke opvatting, door L. S. P. MEYBOOM in zijne beoordeeling van den *brief van* Dr. DOEDES *aan Prof.* HOFSTEDE DE GROOT, *over de Groninger school in haren strijd*, 1851, geplaatst in *de Gids* 1852 bl. 148 en volg. vooral bl. 160 en volg. gehandhaafd, inzonderheid oorzaak geworden is, dat de school bij de Gemeente in verdenking gebragt werd, omdat men het waarschuwend woord, dat zij tegen apostelvergoding gesproken had, zeer verkeerd opvatte. Al trad zij niet in een historiesch of kritiesch onderzoek naar hetgeen Hand. II. 1—4 verhaald wordt (wat inderdaad een bepaald gebrek was), het bleek duidelijk, dat zij het denkbeeld, alsof *de Apostelen* op dien Pinksterdag, onmiddellijk en bovennatuurlijk, met den Heiligen Geest vervuld waren, gansch en al verwierp. Zij hechtte zoo veel waarde aan dit resultaat, dat zij met eenig misnoegen — althans VAN OORDT — kennis nam van het betoog, dat NIERMEYER in de *Bijdr. tot bev. van Bijb. uitlegk.* V bl. 1 volg. liet plaatsen over het in Hand. II. 4 verhaalde; want zij kon er zich maar niet in vinden, dat LUKAS in zijn verhaal eene bevoorregting der apostelen boven de overige geloovigen van dien tijd zou geleerd hebben; iets, wat naar hare meening de weg tot apostel-vergoding was.

Sprak zij vaak tegen Bijbel- en apostel-vergoding, ja, scheen het in veler oog dat zij de eer der leerlingen te na kwam, den verheerlijkten Meester verhief zij hoog. Haar lievelingsdenkbeeld van CHRISTUS-regering getuigt het. Onderzoekingen over de *Koninklijke waardigheid* van JEZUS CHRISTUS, wij zagen het vroeger, waren van meer dan ééne hand in onze godgeleerde letterkunde verbreid. Hadden zij weinig afdoende resultaten opgeleverd, omdat men doorgaans ook hier *vorm* en *wezen* niet goed onderscheidde; de Groninger school beweerde, „in hare kerkgeschiedenis eene groote gedachte, welke nog zeldzaam „werd uitgesproken en welligt nog nooit wetenschappelijk werd doorgevoerd, „op den voorgrond te stellen, te weten dat de kerkgeschiedenis voor den „Evangeliedienaar en de gemeente moet zijn het verhaal van de doorgaande „openbaring en opleiding van God en J. C. en van de wijze, waarop de menschen

„die zich al of niet ten nutte hebben gemaakt." (*Toespraak* bl. 67). In hare *Encyc. Th. Ch.* had zij dat denkbeeld korter dus uitgedrukt (pag. 8.Ed. 3ae) *neque ante octodecim saecula modo inter homines vixit J. C. sed etiam nunc in üs vivere pergit;* duidelijker t. a. p. pag. 73: *nempe uti J. C. in Euangeliis cernitur, corpore etiam praesens, Ecclesiae fundamentum jaciens; ita in Ecclesiae historia sese patefacit spiritu in Ecclesia ut ipsius corpore vivens eamque regens et perficiens. Quare ut totam in nobis recipiamus* JESU *vitam hanc ex Eccclesiae quoque historia nosse debemus.* Een harer leerlingen, A. DIEMONT, trachtte het Groninger denkbeeld: JEZUS *de Stichter der Kerk* in eene academische Dissertatie te verdedigen. L. SCHUKKING gaf in *W. in L.* 1843, 1844, 1846, verhandelingen over de CHRISTUS-regering, die, door de school zelve hoogelijk geprezen en vaak aangehaald, voor hen, die niet tot haar behoorden, de zaak volstrekt niet duidelijk maakten, omdat zij het fundamenteel begrip van CHRISTUS-regering nergens ontwikkelden; de Groninger school ging hier uit van de voor haar Arianansch standpunt noodzakelijke praemisse, die SCHUKKING ook rondweg uitsprak (t. a. p. 1844, bl. 744), dat het aardsche leven van JEZUS niet was en ook niet wezen kon de geheele, volle openbaring van 's Heilands heerlijkheid. Lijnregt, gij ziet het, loopt dit in tegen het Johanneïsche begrip van de heerlijkheid van het leven des vleesch geworden Woords. Evenmin wist de Groninger school de grenzen aan te wijzen van het eigenlijk gebied dier CHRISTUS-regering; zij bleef het antwoord schuldig op de vraag, wat tot de Kerk, tot het domein van J. C., wat tot het eigenlijke wereld-bestuur, het domein des Vaders, behoorde? Beweert SCHUKKING, dat de toebrenging van CONSTANTIJN, AUGUSTINUS enz. tot de kerk, voor eene openbaring van de heerlijkheid van Gods zoon moet gehouden worden (bl. 771), eene heerlijkheid, door de uitbreiding en ontwikkeling der Kerk in het licht gestald; wij mogen vragen of in het N. T. de uitbreiding der gemeente niet doorgaans aan God wordt toegeschreven? Maar wij zouden, zoo vragende, ophouden historie-schrijvers te zijn. Wij leerden de beginselen en resultaten der Groninger school kennen; laat ons zien, *hoe die school bestreden werd?* laat ons vragen: *waardoor zij staande gebleven is tot op dezen dag?*

Naauwelijks was zij in het leven getreden, of het regt van bestaan werd

haar betwist, allereerst in het tijdschrift dat tot de beoefening der godgeleerdheid bijdragen leverde. In gemeld tijdschrift (*Godg. Bijd.* 1835, bl. 136) verklaarde de Recensent der *Ch. Betrachtingen*, dat de geuite denkbeelden te huis behoorden in SCHLEIERMACHER's school (hetgeen toenmaals een vreeselijke blaam was) en door niemand aangenomen konden worden, die niet hield van kunstelen met de Schrift, maar den koninklijken weg der interpretatie door VAN VOORST, ABRESCH en MUNTINGHE bewandeld, betrad (bl. 133). Ergerlijk moest zulk eene kritiek den Groningers zijn. SCHLEIERMACHER's naam gold toen nog niet voor hetgeen hij gelden moest; en MUNTINGHE werd door hen als leermeester geroemd.

Rusteloos is die polemiek der *Godgeleerde Bijdragen* jaren lang voortgezet, vaak met weinig talent en daardoor met weinig kracht. Gemakkelijk viel het, zwakke plaatsen in het stelsel der school aan te wijzen, maar moeijelijker scheen het, haar te doen deelen in de vaak uitgesproken overtuiging, dat haar exegetische grondslag niet stevig was. Sprak B. J. H. TAATS in 1842 een scherp woord tegen hare verzoeningsleer, AZONIUS (H. UDEN MASMAN heeft zelf erkend onder dien pseudonym zich verscholen te hebben) beantwoordde dien aanval, terwijl L. S. P. MEYBOOM, zoowel in *de Gids* als in afzonderlijke brochures, de verdediging der school op zich nam tegen de bezwaren, door I. J. DOEDES ingebragt in zijne *drie brieven over de onfeilbaarheid der Apostelen, de Godheid van den Zoon Gods* en *de uitdelging der schuld door het bloed des kruises* (1852). Waardig trad VAN DER HOEVEN Jr. tegen haar op in zijne meergenoemde recensie in het tijdschrift *de Gids*, terwijl tien jaren na dezen J. VAN GILSE in datzelfde tijdschrift ter bestrijding dier school zich hooren liet. Beide laatstgenoemden mogen met eere vermeld worden; VAN GILSE beweerde dat haar wijsgeerig-dogmatiesch beginsel streed met zijne dogmatische overtuiging aangaande het gezag der Apostelen (die later, blijkens volgende opstellen in *de Gids*, vrij wat gewijzigd is), en toonde zonneklaar aan, hoeveel er aan hare methode en de grondigheid van haar onderzoek ontbrak; vooral verdient zijne scherpzinnige aanmerking behartiging (*de Gids* 1856 I. bl. 329): „dat de dogmatiek der Groninger „school, bij al hare eigenaardigheid en oorspronkelijkheid, staat onder de heer„schappij der dogmatische traditie." Hierin kwamen zij beiden overeen, dat

volgens hen het grond-denkbeeld der school hoogst eenzijdig voorgedragen en het geheele begrip van openbaring in dat van opvoeding of opleiding opgelost werd. De genoemde beoordeelingen behooren niet tot hetgeen reeds vergeten is, en zullen gewis langer in gedachtenis blijven, dan hetgeen door I. DA COSTA, in de *Stemmen en beschouwingen* (II. 177 volg.), *Nederl. stemmen* (II. 77), *Rekenschap van Gevoelens* (bl. 17 volg.), *eenige opmerkingen omtrent het onderscheidend karakter*, enz. tegen de school aangevoerd is, en door *adressen* van hare tegenstanders bij de synode beproefd, gelukkig vruchteloos beproefd is.

Vatten wij de voornaamste bezwaren, welke wij tegen haar hebben, in enkele hoofdpunten zamen! Men beschuldigde haar dat zij I. *vijandig stond tegenover elk confessioneel standpunt.* Hare *confessiophobie* ging zelfs zóó ver, dat zij, door de pen van PAREAU, het werk van J. H. SCHOLTEN: *de leer der Hervormde Kerk* bestreed met de bewering: dat men in de Hervormde Kerk niet moest uitgaan van de kerkelijke leer, bijzonder die van Gods souvereiniteit, maar van de Christelijke prediking vooral van Gods genade, (*W. in L.* 1851 IV.). Nog verwonder ik mij over de illusie, welke de auteur zich maakte; ik vraag toch, of eene Christelijke prediking, met name die van Gods genade, ooit geschieden kan ten zij in bepaalde theologische formules, hoedanige dan ook? en of niet de auteur zelf zijn stelsel zet tegenover dat van SCHOLTEN, of van elk ander, die van hem verschilt? II. *Zij heeft niet genoeg gelet op het verschil tusschen Bijbelsche theologie en Christelijke Dogmatiek.* In hare geschriften heeft het begrip *gezag der apostelen* plaats gemaakt voor het begrip *waarde der apostolische schriften*, maar de hoedanigheid van die waarde is niet bepaald geworden; of met andere woorden, zij heeft niet geantwoord op de vraag: Welke verhouding zij aanneemt tusschen hare denkbeelden en die van PETRUS, PAULUS enz? Misschien meent men, dat ik vergeet, hoe zij meer dan eens het leerbegrip van PAULUS heeft onderzocht en uiteengezet; ik misken dat niet; maar dit beweer ik, dat zij dan niet scherp gescheiden heeft tusschen de theologische denkbeelden van die mannen, en die welke zij zelve belijdt, zoodat het vaak nog al den schijn heeft, alsof het Groninger systeem inderdaad reeds door PETRUS en PAULUS geleerd werd, om er niet

nog eens over te klagen, dat zij nu en dan HINLÓPEN, EGELING enz. als bondgenooten opriep. III. *Haar uitgangspunt is eenzijdig, willekeurig, onbepaald.* Een Christelijk Godsdienststelsel moet van eenig punt uitgaan, dat overal aanhechting vinden kan; gelijk de Christelijke Godsdienst zelve, bestemd om algemeen te worden, bij alle natien een aanknoopingspunt vinden moet. Dat uitgangspunt kan geen ander zijn, dan òf de notie van *God* òf die van het subject, *de mensch;* het CHRISTUS-begrip kan het nooit zijn, daar dit kennis van CHRISTUS veronderstelt; en kennis van CHRISTUS niet iets oorspronkelijks in den mensch is, zoo als Godskennis of menschkennis. Zet òf de *theologia* òf de *anthropologia* voorop; de laatste het liefst, dit is het meest rationeel; maar begin niet met de *christologia*, of erken, dat gij niet begint met — het begin. IV. *Haar* CHRISTUS-*beeld is door en door docetisch.* De CHRISTUS der Groningers is evenmin ten volle God, als ten volle mensch. In de eindigheid van zijn leven op aarde spiegelt zich, naar de overtuiging dier school, het oneindige van het Goddelijk wezen af; zoo zie ik in CHRISTUS wie God is, tevens zie ik in CHRISTUS, wie de mensch moet zijn. Maar in CHRISTUS kan nooit het Goddelijke en menschelijke anders dan mechanisch vereenigd worden; Hij was een Goddelijk persoon voor zijne menschwording; volmaakt reeds eer Hij op aarde kwam; heengaande van hier legde Hij die menschheid af; zoodat noch het *mensch worden van God* der oudere theologie, noch het *God worden des menschen* van de nieuwe theologie, bij de Groningers plaats kan hebben. In het Groninger stelsel staat de CHRISTUS, niet zoo zeer boven, als wel buiten de menschheid. V. *Haar Godsbegrip is onvolledig.* Zeer teregt is opgemerkt, dat de *locus de Deo* het minst afgewerkte deel in hare handboeken is; de creatie is er vlugtig behandeld; dit verklaart zich daaruit, dat zij hier met hare Christologie in het naauw geraakte, daar zij het logos-idee niet historisch ontwikkeld heeft, en dus die creatie moeijelijk met des logos bestaan weet te verbinden. De begrippen van *almagt* en *alwetendheid* wilde zij beperken, en dit moest zij wel doen, omdat zij altijd tegen het maken der uiterste consequentie opgezien heeft. Die zelfbeperking Gods, zoo geliefkoosd bij de Groningers, vertoont de schaduwzijde van het systeem in al hare breedte. Hoe het mogelijk is, dat DA COSTA mannen, die van

de zelfbeperking Gods spreken, van pantheisme beschuldigen kan, is en blijft mij een raadsel. Ik zou integendeel denzulken verwijten, dat zij een grof anthropomorphisme op God overbrengen. Dat zij dit gebrek verdedigde met het voorbeeld van de Schrift (zie PAREAU *W. in L.* 1851 IV. bl. 761) is verkeerd van haar gezien: de Schrift is wel de grondslag van een godgeleerd stelsel, maar zelve geen afgerond systeem. Doch om verder van andere bedenkingen te zwijgen: VI. hoe vreemd het klinken moge: *de ontwikkeling van Gods openbaring onder Israel heeft zij niet gewaardeerd.* Dat JEZUS Jood geweest is, komt in haar systeem niet uit. De hemeling heeft van zijn volk niets genoten; niet het ouderlijk huis, niet de vrome kring van Israel was de plaats zijner wezenlijke oefening en vorming — de hemel was het. Geen oog heeft zij gehad voor Israels leiding, waardoor het volk gevormd is, waaruit de CHRISTUS te voorschijn trad. Hoeveel zij ook opgeeft van Gods openbaringen in den ouden dag — zij heeft nergens aangewezen, dat de reeks van openbaringen eindelijk den CHRISTUS moest voortbrengen als een noodzakelijk product van Israels verkiezing door God. Doch al die fouten laten zich verklaren — niet verontschuldigen — door onze laatste bedenking: VII. *Hare theologie mist wijsgeerige methode.* Dat klinkt wel wat hard, doch het is daarom niet onwaar. Ik kan mij beroepen op hetgeen, waarover zij zoo vaak heeft geklaagd, dat zij namelijk, door geleerden steeds misverstaan werd. De schuld van dat misverstand vind ik in het gebrek van bepaaldheid in begrippen en in het spelen met theologische termen; het spruit mede voort uit de wijze van mededeeling en verbreiding harer gevoelens, die zij verkozen heeft — populaire vormen en geschriften, omslagtige vertoogen en bundels predikatiën. In talloos vele opstellen van het tijdschrift heerscht eene wijdloopigheid, die afmat, ja verveelt; en dat rusteloos citeren van malkanders vertoogen verklaart wel eenigzins, hoe de tegenstanders der Groninger school op hare voorstanders durfden wijzen als op eene *société d'admiration mutuelle.* Dat zij het korte, puntige, scherpgeteekende vermeden heeft, is geenszins toevallig: het is slechts het noodwendig gevolg van hare methode.

In weerwil van al die aanmerkingen en aanvallen, staat die school nog, bloeit zij nog, geniet zij nog achting. Gode zij dank! Dat zeg ik van heeler

harte; ik acht haar, al behoor ik niet tot haar; ik weet hoeveel goeds zij gedaan heeft en doet, al heb ik het oog niet gesloten voor hare gebreken. Maar zij heeft eene zóó uitstekende zijde, dat haar voortdurend bestaan ons niet bevreemden kan.

„Zij is eene echt-Nederlandsche, eene geheel oorspronkelijke rigting!" — Zoo roepen hare voorstanders uit. Maar ik zeg dat niet: ik ben wel zeer nationaal, maar toch niet zóó nationaal, dat ik het Nederlandsche vinden zou, waar het niet is. Een vrome, op het praktisch leven gerigte zin wordt door *Groningen* zelf als het echte kenmerk der Nederlandsche godgeleerdheid en godgeleerden geroemd, en niet zonder veel nadruk op WESSEL GANSVOORT en diens geestverwanten, als op de waardige representanten dier bij uitnemendheid Nederlandsche rigting gewezen. Doch ik voor mij moet bekennen, dit zoogenoemde Nederlandsche voor niets anders te houden dan voor het kenmerkende van elke ware christelijke rigting, hetwelk ik niet alleen in ons Vaderland, maar evenzeer daar buiten, bij de talloos vele afdeelingen der ééne christelijke kerk aantref. Dit echter daargelaten; ik acht die school, Nederlandsch of niet Nederlandsch, oorspronkelijk of niet oorspronkelijk, SCHLEIERMACHERiaansch of niet SCHLEIERMACHERiaansch; zij heeft een einde gemaakt aan de alleen-heersching van het zwevende en onbepaalde; zij heeft een dogmatiesch beginsel en dogmatische uitkomsten ons geschonken, die wij misschien of deels verwerpen of deels minder gangbaar keuren, doch wier betrekkelijke waarde door niemand ontkend kan worden. De persoon van J. C. was haar uitgangspunt: zie op JEZUS, zoo luidde hare leus, ga met JEZUS om, denk aan Hem, leef in Hem. Ik behoef slechts op de verhandeling van W. MUURLING: *wat zegt het, dat* CHRISTUS *in den mensch en in de menschheid leeft*, (*W. in L.* 1843), te wijzen, om mijn lezer aan al het boeijende, stichtelijke en christelijke, dat de Groninger school onderscheidt, te doen denken. Hij weet, dat MUURLING en diens ambtgenooten op het *innerlijke* Christendom aandrongen, en ook in hun academisch onderwijs altijd op de behoeften der Kerk den blik gevestigd hadden. Het kon niet anders, of dat moest aantrekken; en dit aantrekkelijke lag niet bloot in den vorm, het lag bij de Groningers in het wezen hunner rigting. Zonder iemands eer te na te komen, durf ik beweren, dat de Gro-

ninger school het grootst aantal geschikte dienaren voor de kerk geleverd heeft, en zij, mag ik het zoo noemen, in dit opzigt HERINGA's erfgename zich betoond heeft. Hoe vele gemeenten in ons vaderland erkennen het niet dankbaar, dat de opwekking van haar geestelijk leven voor een goed deel dagteekent van den dag, waarop zij een van de leerlingen dier school als haren voorganger zag optreden! Ontwikkelt zich dikwerf die praktische ijver ten koste van den bloei des wetenschappelijken levens, zeker is dat een schaduwzijde; doch eene, die hare verklaring ten volle vindt in het eenzijdige, dat elke menschelijke werkzaamheid aankleeft. In *Groningen* gaan de Hoogleeraren voor in het behartigen van de praktische belangen der gemeente en wekken hunne discipelen op, om dat voorbeeld te volgen. Daar zijn er, die ver van *Groningen* geplaatst, in dien geest duizenden ten zegen werken. Ik ken er een, in mijne nabijheid, die werkende in de gemeente de eer dier school waardig ophoudt, niet minder waardig, dan toen hij met zijne pen schriftelijk hare aangerande eer verdedigd heeft.

Die praktische rigting leeren wij vooral kennen uit de *encyclopaedia theologi Christiani* in 1840, 1844 en 1851 uitgegeven. Wat VAN GILSE in de boven vermelde beoordeeling (*de Gids* 1856 bl. 322) ten aanzien van die *encyclopaedia* gezegd heeft, kan ik niet in alle opzigten laten gelden; wèl geloof ik met hem, dat het boek, zoo als het daar ligt, beter betiteld geweest ware *institutio theologi Christiani;* of zoo als de auteur zelf schrijft: *institutio hominis ipsius doctrinarum ope absolvenda;* maar overigens moet ik van hem verschillen, als hij het in de Groningers afkeurt, dat hun de theologie het middel ter opleiding van den theoloog, dat is van den christen in eminenten zin is; mijns achtens is dit juist de roem der Groninger school, dat zij geleid wordt door de overtuiging, dat de wetenschap hare hoogste toepassing in het leven der Kerk hebben moet. Praktische mannen voor de dienst der Kerk te vormen, dit moet het resultaat van haar pogen zijn, omdat zij de wetenschap, die hart en leven niet vernieuwt, eene ijdele en onnutte zaak acht, of om het te zeggen met haar eigen woorden (*Encycl.* pag. 149): *erit denique in dies melior Christianus ac melior theologus, ita se ipse purgans ac perficiens, atque ita doctrinarum ope scientiam et sapientiam augens, ut sublimi cui se dicavit*

muneri gerendo aptior evadat continuo crescatque ad virum in J. C. perfectum, qui aliorum esse possit dux et magister, ex quo sancta J. C. vita in ipso abundans, profluat in Ecclesiam ad socios semper plures, quos animet et beatos reddat germanus ille J. C. minister. Nog eens herhaal ik mijne lofspraak liefst met de woorden van DOEDES (*Jbb. van Wet.* Deel XIII bl. 740): „als „reactie tegen vergoding van geleerdheid, die niet middel maar doel wil zijn, „verdient deze (Encyclopaedie) bijzondere en onpartijdige opmerkzaamheid." Deze lofspraak heeft te grooter waarde, omdat zij gevolgd wordt door eene *schets der protest. th. encyclop.*, die den denker, den theoloog eere doet en ook de aandacht der Groninger school ten volle waardig is.

Een school, een godgeleerde school, het was iets nieuws in ons Vaderland. Nu is het geen nieuwigheid meer. Daar is sedert eene andere school opgekomen, wier karakter wij beneden zullen beschrijven, om, wij willen het niet verhelen, de tegenstelling dier rigtingen goed in het licht te plaatsen. Nogtans is de Groninger school geen verlaten huis. Hare woordvoerders spreken nog van haren bloei en hare kracht. Doen zij dit met regt? Zijn zij met den moed, die hen altijd heeft bezield en de gaven, die hun ten dienste staan, aan het werk getogen, zoodra zij door den gang van de ontwikkeling der philosophie en in het algemeen van de wetenschap gedwongen werden, om hunne beginselen en resultaten te toetsen? Wat zullen wij zeggen tot deze dingen? HOFSTEDE DE GROOT roemde er op in zijne bekende *Toespraak*, dat van al het geschrevene in het tijdschrift *Waarheid in Liefde*, nooit iets herroepen behoefde te worden. Bij zulk eene verklaring mag ik niet verzwijgen, dat het voor den onvolmaakten mensch op het gebied der wetenschap, even als op dat der zedelijkheid, een kwaad teeken is, wanneer hij meent dat zijne hand daar afgedaan heeft, en de spreuk: *ik jaag daar naar* verouderd is. De nieuwe inrigting van het tijdschrift, dat zich thans bijzonder gewijd heeft aan de opbouwing der Evangelische Catholieke kerk der toekomst, bewijst, gelijk ook in het voorberigt van den jaargang 1857, bl. VIII gezegd wordt, dat de Groninger Godgeleerden nu hunne dogmatische zienswijze voor gevestigd houden. Maar zien zij dan niet dat in het twintigjarig tijdperk hunner werkzaamheid, op het gebied der dogmatiek nieuwe behoeften zijn ontstaan, de be-

hoefte van *principiëel* aan te vangen en zuiver *methodisch* te werk te gaan; zien zij niet dat wij veel minder *resultaten* dan *beginselen* noodig hebben, en die *beginselen* wijsgeerig geproefd en vastgesteld moeten worden? Maar wijsgeerig redeneren is nooit de sterke zijde dier school geweest; bloeijende was daarom haar staat, zoo lang het wijsgeerig denken op dogmatiesch gebied in ons Vaderland nog geen behoefte geworden was; dat werd anders, en zoodra het anders werd hield haar eigenlijke bloeitijd op. Zij had een einde gemaakt aan de heerschappij van het onbestemde en zwevende, hare heerschappij werd gestoord door het ontwaakt wijsgeerig onderzoek. Ik houde het daarvoor, dat zij niet meer denken moet op veroveringen. Dat zij dit niet weten wil, en zelfs allengskens duidelijker tegen de nieuwe theologie zich gaat aankanten, ach! wij duiden het haar niet ten kwade, het is menschelijk. Doch onzer is het niet, hare toekomst te beschrijven; wij wijzen op haar verleden, haar roemrijk verleden; zij heeft ons van de *leer* op den *persoon* des Heeren gebragt; kan zij het niet verder brengen, weet zij niet *leer* en *persoon* te vereenigen, en in wijsgeerige methode ons den weg aan te wijzen, om tot hoogere eenheid te geraken, wij danken haar voor hetgeen zij schonk. Goed gediend te hebben is op elk gebied een lofspraak en geeft regt op een eereteeken. Wachte zij zich daarvoor dat zij hooger waardij toekent aan den lof van de vrienden, dan aan de berisping der tegenstanders; dat zij nooit het systeem verlage tot een partijzaak of voor *beschaafde* Christenen de onschuld aan de haar ten laste gelegde wetenschappelijke feilen ga bepleiten. In Gods weg is zij voor ons wetenschappelijk leven een voortreffelijk *stadium* van ontwikkeling geweest; althans de schrijver dezer bladzijden gaf zijne beschouwing van hare deugden en hare gebreken niet, zonder een levendig gevoel van erkentelijkheid voor hetgeen zij hem zelven geweest is. En hij weet dat hij spreekt in veler naam.

Ontwaakt wijsgeerig leven.

Zoovelen in ons vaderland hartelijk belang stelden in den bloei der godgeleerde wetenschap, ontvingen met groot genoegen in 1845 het berigt, dat er een nieuw godgeleerd tijdschrift het licht zou zien.

De namen van twee dier Redacteuren, I. J. DOEDES en J. J. VAN OOSTERZEE, waren reeds gunstig bekend; de eerste had na het schrijven eener *dissertatio de* JESU *in vitam reditu* (1841) den eereprijs van TEYLER's Godgeleerd genootschap op zijne *verhandeling over de tekstkritiek* behaald; de ander voegde bij den lof, dien men aan zijne *Dissertatio de* JESU *e virgine* MARIA *nato* (1840) en aan onderscheiden opstellen in de *Godg. Bijdr* toekende, den roep van uitstekende gaven voor den kansel; van beiden wist men, dat zij bij de voortreffelijkste leerlingen van de Utrechtsche Hoogeschool geteld moesten worden. Een nieuw tijdschrift, onder de leiding van zulke mannen, werd met verlangen verwacht, met ingenomenheid ontvangen. Men begon in te zien, dat aan onze theologische studien, vooral aan de tijdschriften, die bestonden, het echt wetenschappelijk karakter ontbrak. Met één woord: men verlangde zoo zeer naar iets wetenschappelijks, dat men in den veel beteekenenden titel: *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie*, juist hetgeen er noodig was voor dien tijd vond aangewezen. Het eerste stuk verscheen, en de eerste verhandeling, die het bevatte, trok aller aandacht. Zij was van VAN OOSTERZEE en droeg het opschrift: *proeve over den tegenwoordigen toestand der apologetische wetenschap en hare wenschelijke ontwikkeling in onze dagen.* Dat was goed gezien! Al dadelijk bleek het, dat de schrijver zijn tijd en zijn land kende. Op die bladzijden stonden nieuwe dingen te lezen vooral voor hen, die van SCHLEIERMACHER's denkbeelden slechts weinig kennis hadden. Het betoog had de duidelijk uitgesproken strekking: „om het inwendig bewijs in volle eere te „brengen, en niet meer voor de regtbank van het koud en redenerend ver„stand, maar veeleer voor die van het godsdienstig *gevoel* (of gelijk wij ons „nog liever uitdrukken, om alle eenzijdigheid voor te komen en tevens het in-

„nerlijkst in den mensch aan te duiden) van het *gemoed* te verdedigen.„ Uit de geschiedenis der apologetische wetenschap trachtte VAN OOSTERZEE het bewijs te leveren (bl. 22), dat de behoefte, om langs den weg van innerlijke christelijke ervaring de zaak der waarheid te verdedigen, bepaald gevoeld werd, en alzoo regt geschieden moest aan hetgeen reeds LESSING verlangd had. Hoever week dit af van de apologetische methode, welke men in ons land vooral geëerd had — het *wonderbewijs!* Tegen dat bewijs merkte VAN OOSTERZEE aan (bl. 53), dat daaraan één voornaam vereischte, om het onwedersprekelijk te doen worden, ontbrak. Wel erkende hij, dat wonderen onmiskenbare teekenen van de grootheid des Heeren zijn, maar hij zocht vruchteloos in het wonder zelf naar eenig *criterium*, waardoor het ware van het valsche wonder onderscheiden worden kan. Ook loochende hij niet, dat bij dit onderwerp alles neêrkwam op de bewijsvoering, dat de Heilige Schrijvers niet slechts in het algemeen, maar ook tot in kleine bijzonderheden de waarheid hebben kunnen en willen zeggen. Naar zijne overtuiging moest het *testimonium Spiritus Sancti*, echter grondiger en zielkundiger opgevat dan in de oudere dogmatiek, hoe langer hoe meer hoofdbewijs der apologetiek worden. Voerde men hiertegen aan, dat zoo de plat betreden weg der ervaring eigenlijk als het vaste pad der zekerheid aangeprezen werd, VAN OOSTERZEE wilde, dat naar den voorgang van CALVIJN het bewijs der ervaring *opgevoerd* zou worden tot een bewijs uit het getuigenis des Heiligen Geestes. Bleef men aanmerken, dat ten slotte alles op het subjectieve van elk individu neerkwam, VAN OOSTERZEE vroeg op zegevierenden toon (bl. 56) „alsof subjectief en onzeker „woorden van dezelfde beteekenis waren; alsof niet op elk gebied de onom„stootelijke bewustheid van het ware gevonden te hebben, iets subjectiefs „ware.„ Volgens VAN OOSTERZEE verschilden *menschelijkheid* en *Christelijkheid* niet, en moest alzoo het Christendom zijne hoogste verdediging vinden in datgene, wat het eigenlijkst en innerlijkst wezen des menschen uitmaakt. Het stuk sloeg eenen nieuwen toon aan: het breidde nader uit wat J. H. SCHOLTEN in zijne inaugureele oratie te *Leiden* (1843): *de religione Ch. suae ipsa divinitatis in animo humano vindice*, beknopt had betoogd, of eigenlijk slechts aangegeven, daar de bedoeling van het thema dezer oratie — wij zullen

het later zien — eigenlijk eene andere was. VAN OOSTERZEE's arbeid vond een aanzienlijk getal lezers, veel toejuiching vooral bij de jongere godgeleerden; hij had aangrijpend, ja bezielend geschreven. Doch meer dan één zag bij herhaalde lezing in, dat er veel aan den trant, het klemmende des betoogs ontbrak; men rekende de hoedanigheid van den laatsten grond des geloofs niet juist genoeg omschreven; moest het als laakbare eenzijdigheid afkeuren, dat aan het historiesch en wijsgeerig bewijs alle kracht ontzegd werd; en vond verwisseld, ja verward *gevoel, gemoed, zelfbewustheid, zelfbewustzijn, ervaring;* en begreep niet, hoe het getuigenis van het *testimonium Spiritus Sancti* ook het meest afdoend kon zijn voor de bekrachtiging der historische feiten des Christendoms, terwijl het velen speet dat, volgens des schrijvers eigene belijdenis, zijne aanbeveling niets tegenover het ongeloof uitwerken kon. Maar men verblijdde zich toch dat de zaak ter spraak gebragt was en hoopte dat zij door nieuwe behandeling meer helderheid en vastheid erlangen zou. Gij kunt u den indruk voorstellen, dien de beoordeeling van C. W. OPZOOMER (geplaatst achtereenvolgens in *de Gids* 1845 bl. 405 volg., later herdrukt met een dupliek onder den titel van: *de gevoelsleer van* Dr. J. J. VAN OOSTERZEE *beoordeeld door* Mr. C. W. OPZOOMER, 1846) op mij maakte; ik moest een aantal der door hem gemaakte aanmerkingen toestemmen, en kon mij niet ontveinzen, dat er veel waarheid lag in zijne bewering: *deze apologetische theorie is empirisch geheel onvoldoende.* Had OPZOOMER erkend, dat dit verdedigingsmiddel empirisch onhoudbaar bleek, men vroeg of dan te zijnen aanzien nu van toepassing werd wat OOSTERZEE verklaard had: „dat dit verdedigings- of liever aanbeve-„lingswapen voor een vriend van het christendom alles afdeed, hoewel het „voor den ongeloovige niet geschikt was."

Moest dan nu de bestrijder van VAN OOSTERZEE geplaatst worden onder de ongeloovigen, onder de tegenstanders van het Christendom?

In 1843 had er te *Leiden* een stukje het licht gezien, dat veel opzien verwekte; zonder naam des auteurs uitgegeven, droeg het den titel: *antwoord aan* Mr. ISAäC DA COSTA, *ter wederlegging van het stukje: Rekenschap van gevoelens bij gelegenheid van den strijd over het adres aan de Hervormde Gemeente in Nederland.* Luide toejuiching vond het bij de Groninger Godgeleerden,

wier partij het nam tegen de aanvallen van DA COSTA; over het geheel genoot het veel goedkeuring. Toch mag ik het niet verzwijgen, dat er enkelen waren, die, met het stukje niet ingenomen, in dat gejuich der Groningers een teeken van gebrek aan scherpzinnigheid ontdekten. De Doopsgezinde Hoogleeraar w. c. CNOOP KOOPMANS aarzelde niet te betuigen, dat hij voor de handhaving van de eere des Christendoms van zulke verdedigers niets goeds wachtte; hij doorzag dadelijk op hoe wankelen grond eene verdediging rustte die hare wapenen ontleende deels uit juridische stellingen, deels uit nieuwere philosophische werken en begrippen van het buitenland. CNOOP KOOPMANS moet beweerd hebben, dat zulk eene halfslachtigheid met der tijd veel meer kwaads dan goeds voor de vrienden van *Waarheid in Liefde* uitwerken zou.

Heeft CNOOP KOOPMANS goed gezien?

Jaren lang is die geleerde — want hij was het in den vollen zin des woords — reeds bij de dooden. Sedert 1827 heeft hij met SAMUEL MULLER tot in 1849 het hoogleeraarsambt aan de kweekschool der Doopsgezinden bekleed. Was deze zijn ambtgenoot en boezemvriend, GIJSBERT JOHANNES ROOIJENS, de hoogleeraar van het Amsterdamsche *athenaeum*, deelde in die intieme vriendschap. De nog levende en, al nam hij in 1856 ontslag van zijne openbare betrekking, nog werkzame MULLER, kan het getuigen, hoe KOOPMANS en ROOIJENS over de aanvallen en de verdediging des Christendoms dachten. Die mannen waren geen vrienden van halve maatregelen en konden geen verdediging dulden, tenzij eene goed ondernomene en wèl volbragte. Waarom sloegen zij dan geen van beide de hand aan het werk? — hoor ik u, dunkt mij, zeggen. Zij achtten zich niet opgewassen voor die taak; zij eischten zoo veel, en zij geloofden niet, dat de kwestiën reeds zoo onderzocht waren, dat er met vrucht discussien gevoerd konden worden. Wat KOOPMANS in het bijzonder betreft, van hem gelden in waarheid de fraaije woorden van COUSIN, die MULLER op zijn vriend toepast (*Konst- en Letterbode* 1849); laat ze mij hier overnemen, ligt komen ze, behalve mij, ook anderen ten goede: *„le signe infaillible de la mediocrité est d'etre éprise d'elle même; elle produit vite et corrige peu; et sur quoi corrigerait elle? Elle n'a point un exemplaire de perfection, qu'elle poursuive, et qui lui serve à reconnaitre et à réparer ses fautes: aussi s'admire-*

t-elle de la meilleure foi du monde. Au contraire, un grand esprit est presque toujours mécontent de ce qu'il fait, parcequ'il a rêvé bien mieux encore. Superbe quelque fois lorsqu'il se compare aux autres, il est modeste, il est humble devant l'idéal sur lequel il a les yeux fixés; il éprouve le besoin de retoucher sans cesse l'oeuvre sortie de ses mains, d'y ajouter des beautés nouvelles, de l'élever de plus en plus à la hauteur de sa pensée." Tot zoo ver dit citaat; eere aan hem, op wien het past! Hoezeer zulk een man als KOOPMANS de hitte van den strijd, die in zijn tijd aanving gestreden te worden, gevoeld heeft, daarvan geeft MULLER in datzelfde „iets ter nagedachtenis" treffende getuigenis: „zijn „vorschende geest bleef dikwijls onvoldaan, waar de meesten alle aanval„len zegevierend afgeslagen, alle twijfelingen opgelost en alle bezwaren uit „den weg geruimd zagen; zijn doordringend oog bleef nog altoos leemten „ontdekken, waarvoor hij aanvulling en herstelling begeerde; en de titel, door „STRAUSS voor zijn tweede werk geplaatst: *die Glaubenslehre im Kampf mit der „modernen Wissenschaft* was in zijn oog voor als nog meer dan een ijdele drei„ging der waanwijsheid." Deze man oordeelde zóó over het werkje tegen DA COSTA, en in het verloop des tijds heeft de ontwikkeling der zaak het zegel gezet op dat oordeel.

Langzamerhand werd het bekend, dat de auteur van dat stukje een Leidsch student was, C. W. OPZOOMER, een student, even hoog in de schatting zijner leermeesters, als in die zijner uitstekendste tijdgenooten aangeschreven. Regtsgeleerdheid was zijn vak; maar hij had zulk een aanleg en zulke gaven ontvangen, dat hij met groote gemakkelijkheid zich ook op een ander gebied verplaatste. Wetenschappelijke zin, ijverige studie, strenge zeden hadden aan zijne geheele persoon iets ernstigs bijgezet, dat zich ook in genoemd geschrift duidelijk vertoonde. Dat geschrift was echter veel minder de vrucht, dan de aanvang van oefening in de theologie. Naar men zegt wijdde OPZOOMER zich aan die studie met het edel doel, om een zijner meest geliefde leermeesters, wien het kerkelijk Christendom niet meer aantrok, voor de Kerk te herwinnen. Welhaast stuitte hij op zwarigheden in de Schrift en de stelsels der dogmatici, waarvan zijn scherpzinnige geest de grootte te meten, maar de kracht niet te breken wist.

In die dagen ontving hij VAN OOSTERZEE's apologetische proeve; en hoe zij hem smaakte, men vernam het, toen hij openlijk verklaarde: *empiriesch is zij onvoldoende.* Zeer naar waarheid merkte OPZOOMER op (bl. 13 van de *gevoelsleer* enz), „dat een bewijs hetwelk ongeschikt is om den ongeloovige te overtuigen, evenmin geschikt zal zijn om den eerlijken twijfel van den wetenschappelijken christen op te heffen. Men zal het toch geen *bewijs* willen noemen, wat noch voor den ongeloovige, noch voor den christen, die door twijfelingen wordt aangevallen, van eenige kracht is, maar alleen door hem wordt aangenomen, in wien niet de minste twijfel oprijst." Wie kon de juistheid dezer aanmerking loochenen? Wie moest niet erkennen, dat een apologetiek, als de door VAN OOSTERZEE aangeprezene, alleen afdoende kon zijn in de schatting dergenen, die de hoofdzaken der christelijke waarheid aannamen, en de vroeger en later gemaakte zwarigheden of geuite twijfelingen als *non tanti* ter zijde wisten te schuiven? Elke herhaalde lezing van VAN OOSTERZEE's proeve moest een aandachtigen lezer meer en meer de vrees inboezemen, dat deze apologetiek tegenover den twijfel het wapen der overwinning niet leenen zou. Wie dus, zoo al niet met OPZOOMER of op dezelfde gronden als OPZOOMER, toch door eigen ervaring geleid werd tot de erkenning van de onmagt des gevoels, moest welhaast OPZOOMER toestemmen, als deze (bl. 35 en volg.) rondweg verklaarde, dat het gevoelsbewijs philosophiesch onverdedigbaar is. Niemand heeft het gewis vergeten, dat in dit gedeelte van OPZOOMER's recensie met veel nadruk op de philosophie van KRAUSE gewezen en deze aangeprezen werd als de te lang verwaarloosde. Een belangrijk wapen ter bestrijding van het gevoelsbewijs gaf OPZOOMER in de onderscheiding, die hij maakte (bl. 50 en volg.) tusschen godsdienstige waarheid en historische vormen, waarin die waarheid tot ons komt, met andere woorden, tusschen de *ideën* der Godsdienst en de *feiten* van het Christendom. Voor de laatste achtte hij historische bewijsvoering even noodig als voor elke andere gebeurtenis. De analytische methode moest dus op de Christelijke waarheid worden toegepast en een grondig *kennen* ook in de godsdienst grondslag wezen, of — zooals tegenover VAN OOSTERZEE kon worden beweerd —

grondslag worden. Kennis toch is de bron van gevoel, indien althans het laatstgenoemde iets meer zal zijn dan eene half bewuste *Ahnung*. Wordt er beweerd, dat *gevoel* algemeener heerscht dan *kennis*, en bij alle menschen wel *gevoel* maar geen *kennis* gevonden wordt, men wint niet veel bij het erkennen van de juistheid dezer opmerking, omdat men eensdeels dan door gevoel moet verstaan iets *duisters*, *onbestemds* en *onklaars;* anderdeels vergeet, dat potentieel het vermogen van kennen even als dat van gevoelen in den mensch ligt. Beweerde de recensent ten derde (bl. 72 volg.) dat de gevoelsleer der Godsdienst en het Christendom onwaardig is, het viel hem ligt dit pleit te voldingen, nadat hij reeds zoo duidelijk aangetoond had, hoe gering de gehalte van het gevoelsbewijs is. Vooral trok hij veler aandacht, toen hij beweerde, dat de CHRISTUS zelf redelijk onderzoek geeischt en uitgelokt had; toen hij het wapen van de ironie aangreep in het voorstellen van de vraag: „wie *gevoelt* „dat HANNIBAL over de Alpen is getrokken? Zijn de meesterlijke historische „resultaten van eenen NIEBUHR op *gevoel* gebouwd?"

Die recensie wekte groot opzien; moest men toestemmen, dat zij in hare bestrijding van VAN OOSTERZEE op menig punt regt had, men las bij en naast die bestrijding eene zoo ernstige adstructie, dat alleen de wijsbegeerte de competente Regtbank der christelijke waarheid was, dat velen in zulk een bewijsvoering eene poging meenden te zien, om het onvereenigbare van rede en christelijke openbaring aan te wijzen, het objective van het Christendom voor goed op te heffen, het positive in de begrippen des christelijken leerstelsels te ontzenuwen, en de geheele persoonlijkheid van CHRISTUS niet minder dan de bronnen, waaruit wij die persoonlijkheid leeren kennen, aan den toets eener wetenschappelijke kritiek te onderwerpen. Immers, men waande in de beoordeeling van OPZOOMER de duidelijke strekking te vinden, om alles wat zich niet als zuivere realiteit laat bewijzen, voor onredelijk te houden; om de feiten van het leven van CHRISTUS af te zonderen van de grootsche godsdienstige ideeën der Godsdienst, en op menig punt te eindigen met een onbevredigend: onbewijsbaar! Het welbekende *non liquet* kon bij de apologetiek van VAN OOSTERZEE ruimte van plaats vinden; bij hem toch was geloof in CHRISTUS „eene ver„trouwende overgave des harten:" maar OPZOOMER hield dit geloofs-begrip voor

eene even onbestemde zaak als eene zeer onjuiste uitdrukking. Zulk eene vertrouwende overgave moest, zou zij iets beteekenen, op goede gronden rusten; ontbraken deze, die overgave beduidde niets.

In het IIIe deel der *Jaarb. voor Wet. Theol.* beantwoordde VAN OOSTERZEE deze recensie in eene verhandeling over *de getuigenis des H. Geestes als laatste grond van het Christelijk geloof en hare waarde voor de apologetiek.* De Heilige Geest in den Christen levende, van God hem geschonken, zich vereenzelvigende met zijn geest, onafscheidelijk van de werking des woords, maakt de godsdienstige ervaring, welke hij als Christen erlangt, tot eenen onbedriegelijken geloofsgrond. Ik meen de quintessence van het uitvoerig betoog in die phrase weergegeven te hebben. Erkende VAN OOSTERZEE dat bij alle menschen gevoel voor God is, hij beweerde, dat dit gevoel tot zelfbewustheid verheven worden moet, en hij verklaarde (t. a. p. bl. 117) het Christendom te houden voor een goddelijk levensbeginsel, door de verschijning van Gods Zoon op aarde gewerkt in allen die gelooven. Het is bijna overbodig, hier uitvoerig te zijn, waar de auteur zelf later (*Jaarb. voor W. Th.* IX. bl. 728) over dezen geheelen arbeid een *deleatur* uitgesproken heeft. Ik bedoel de uitspraak: „in „de eerste jaren dat ik zelfstandig de godgeleerdheid beoefende, liet ik mij „door tal van gidsen uit de Schleiermacheriaansche school op den weg van het „subjectivisme geleiden. OPZOOMER kwam en deed mij op onzachte wijze het „onvoldoende der gevoelsleer erkennen." — Ja, wel geschiedde het op onzachte wijze in de *Dupliek ter wederlegging* enz. (*Gevoelsleer*, bl. 185 volg.). Leed de verhandeling van VAN OOSTERZEE aan groot gemis van bepaaldheid, OPZOOMER kon ligt het vage en onbewijsbare van de redeneringen zijner partij aantoonen; had VAN OOSTERZEE onderscheid gemaakt tusschen leer en geschiedenis, OPZOOMER hield natuurlijk die gemaakte onderscheiding vast en beweerde (bl. 337) „dat de geloovige Christen, zal hij voor zich zelven nut van zijn geloof „aan den historischen CHRISTUS trekken, niet bij die feiten moet blijven staan, „maar er gevolgen en waarheden uit afleiden." Onverholen beleed hij zijne instemming met BAUR en SCHWEGLER, en zocht (bl. 276) „velen op te wek„ken zelve het voortreffelijk boek van BAUR: *der Ap. Paulus* te lezen en door te „denken," en uitte bij die opwekking den wensch: „mogten zij er dan, na

„zijne onbevooroordeelde lectuur, SCHWEGLER's: *Nach-Ap. Zeit.* bijvoegen.„ Afdoende, ik schroom het niet te zeggen, was de wijze, waarop OPZOOMER de schriftmatigheid van het gevoelsbewijs bestreed, en de volstrekte onhoudbaarheid van het pleit, zoo als VAN OOSTERZEE het trachtte te voeren, in het licht plaatste. OPZOOMER had verder kunnen gaan, en er zich over beklagen, dat de theologen een vasten steun bij het *Testimonium Sp. Scti.* zoeken gingen, terwijl zij over den Heiligen Geest vage en uiteenloopende denkbeelden koesterden. De door het Haagsch Genootschap bekroonde verhandelingen van G. W. STEMLER en S. K. THODEN VAN VELSEN, pas verschenen, in 1844, deden het blijken, hoeveel er aan het leerstuk des Geestes te doen viel.

Eer nog VAN OOSTERZEE openlijk had laten blijken, wat er van zijne gevoelstheologie worden zou, had zich eene andere stem doen hooren, die ook tusschen leer en feiten scheiding maakte en haar streng vasthield; die ook, zoo al niet geheel op dezelfde wijze als VAN OOSTERZEE, toch op de ervaring zich beriep als de hoogste regtbank van de christelijke waarheid. Het was HOFSTEDE DE GROOT, die in *W. in L.* 1847, eene verhandeling gaf, *over de tegenwoordige verhouding van de wijsbegeerte tot de Christelijke Godgeleerdheid in Nederland*, en onder anderen beweerde (bl. 99): „het Christendom hangt niet „van de Evangeliën af; het is eene daadzaak, die eenmaal bestond voor er „Evangeliën beschreven waren, die bleef bestaan ook toen men de Evangeliën „niet las. Het Christendom is nu bovenal deze daadzaak, dat de christelijke „kerk bestaat, gelijk wij haar zien bestaan, en die kerk was en is het belangrijkst „verschijnsel, hetwelk de menschheid ooit zag.„ Gij ziet, de ervaring grondt zich al niet meer alleen of bij voorkeur op het bloot subjective en individuele, zoo als bij VAN OOSTERZEE, maar op een objectief waarneembaar verschijnsel. Ook de stem van I. J. DOEDES liet zich hooren; zijn boek *het regt des Christendoms tegenover de wijsbegeerte gehandhaafd en de onbevoegdheid der wijsbegeerte om een oordeel te vellen over de geloofwaardigheid der Evangelische geschiedenis en de waarheid der Christelijke leer* (1847), was een wapen, waarmede evenzeer OPZOOMER als VAN OOSTERZEE en HOFSTEDE DE GROOT bestreden konden worden. Het ontbrak in deze verhandeling aan eene juiste bepaling van wijsbegeerte, waardoor zij verviel in de eenzijdigheid, om elk regt tot oordeel

aan de wijsbegeerte te ontzeggen: eene eenzijdigheid, door DOEDES ook later volgehouden in zijne *brieven over de Christelijke apologetiek* (*Jaarb. voor W. Th.* VIII. 3 volg.), waarin hij het voorwerp der apologie noemt: het wonder der Evangelische geschiedenis: JEZUS CHRISTUS; en van de wijsbegeerte verklaart (t. a. p. bl. 679) „dat de apologetiek met haar niets kan aanvangen." De verhandeling (*het regt des Ch.*, enz.) miskende de waardij van de wijsbegeerte, door hare bewering, dat de geheele kwestie van historischen en kritischen aard was, dat alles neerkwam op de werkelijkheid dier feiten en een Christendom, afgescheiden van die feiten, grondslag en steun miste. Niemand viel gereeder en openlijker DOEDES bij, dan VAN OOSTERZEE zelf, die in de *Jaarb. voor W. Th.* V. 399 betuigde, dat „de getuigenis des H. G. nooit in des Christens ge„moed vernomen zou zijn, indien niet reeds de getuigenis des Evangelies aan„gaande CHRISTUS en diens geest door hem als waarheid erkend was." Met DOEDES zeide hij: „de grondvraag blijft van historischen aard." Ja, later (t. a. p. VII. bl. 688) aarzelde hij niet als zijn gevoelen de uitspraak te geven: „het Christendom wijsgeerig te willen verdedigen in onzen tijd, is in den „grond hetzelfde als aan het pantheisme te willen bewijzen, dat het theisme „de waarheid heeft." Daar wankelde de gevoels-leer bij haren eersten voorstander. „Christelijke ervaring," zeide hij (t. a. p. V. bl. 419), „is het „hoogste bewijs van de regtmatigheid van het op gezag gebouwde, door chris„telijke wijsbegeerte verhelderd geloof. De zekerheid, die zij geeft, is voor den „geloovige onomstootelijk, voor den ongeloovige onbegrijpelijk, voor allen ver„krijgbaar." Schijnt deze phrase niet eene laatste poging om alles te redden, ervaring, gezag, wijsbegeerte, en wel onder den mantel van het epitheton *Christelijk?* En hierbij bepaalde VAN OOSTERZEE zich niet; hij, de eerste voorstander der gevoels-leer, de man die het getuigenis van het *Testimonium Sp. Scti.* zoo luide aangeprezen had, eindigde zelfs met hetgeen hem eens zoo gelieft was te beschimpen. In zijne beoordeeling van het werk van J. H. SCHOLTEN, *de leer der Hervormde Kerk* (geplaatst in de *Jaarb. voor W. Theol.* VIII. bl. 719 volg.) loochende hij, dat het *Testimonium Sp. Scti.* afdoende zekerheid gaf; brak iets later (t. a. p. IX. bl. 728), geheel met zijn verleden, getuige de eenigzins pathetische plaats: „een oogenblik, ja, wankelde onder mijne voeten

hetwelk ons van
„de bodem, maar met inspanning en [illegible] en voor
„gevonden. Het onfeilbaar Godswoord [illegible] RÖDER,
„basis mijner wetenschap beide, en thans [illegible] elling
„die in eene vorige periode mij vreemd was.„ — [illegible] ijdel
was hij veranderd. In datzelfde tijdschrift had hij [illegible] N-
over het schriftgezag zich aldus laten hooren: „dat [illegible]
„toets der wetenschappelijkheid niet te kunnen doorstaan, [illegible]
„van isagogiesch, kritiesch en historiesch onderzoek aan [illegible]
hij de vraag op: „met welk regt kan men eischen, dat [illegible]
„voor den schrijver van het naar hem genoemde boek houdt [illegible]
„Matth. XXIV. 15?„ Later achtte hij het Christendom „wel [illegible]
„dienst van gezag,„ en het „daar staat geschreven„ het hoog bevel, [illegible]
den twijfel het zwijgen gebood.

Maar trad VAN OOSTERZEE af, liet DOEDES het wijsgeerig vraagstuk [illegible] OPZOOMER zelf was nog niet moede. Had hij bij zijn eerste schrijven op KRAUSE gewezen, en de beoefening van KRAUSE's wijsbegeerte den Godgeleerden ten ernstigste aangewezen; de vraag komt bij ons op: welke wijsbegeerte was er, eer er van KRAUSE gesproken werd, door de Nederlandsche Godgeleerden beoefend? Al had TACO ROORDA in zijne *ontwikkeling van het begrip der philosophie, tot inleiding in de bespiegelende wijsbegeerte op het tegenwoordig standpunt dier wetenschap* (1835) duidelijk aangetoond, dat philosophie is: liefde en lust, zucht en streven naar grondige kennis van het ware wezen der dingen in de zinnelijke en bovenzinnelijke wereld; de meerderheid der Godgeleerden verstond het niet, zulk een philosopheren met theologiseren te verbinden. Men ziet het aan de Groninger school: zij had niets meer geleverd dan bijbelsche theologie en tot iets diepers kon men niet komen, tenzij langs den weg van philosophiesch onderzoek. Men had zich volstrekt nog geene rekenschap gegeven van de verhouding tusschen wijsbegeerte en theologie, tusschen wetenschap en Godsdienst. ROORDA's Groningsche ambtgenoot, F. C. DE GREUVE, gaf achter de door hem vertaalde voorlezingen van H. SCHMID *over het wezen der wijsbegeerte* (1839) een *bijvoegsel over het verband van geloof en weten*, waarin het *weten* bepaald werd tot het kennen van het verband tusschen in- en uitwendige

aanschouwing, het *gelooven* tot de overtuiging van het onmiddellijk gevoelde. Maar het schijnt wel, dat DE GREUVE niet voelde, dat die verhouding van geloof en weten de moeijelijkste vraag voor het wetenschappelijk denken geacht moest worden. J. J. LE ROY, warm Kantiaan, bleef de aprioristische noodzakelijkheid eener openbaring aangaande de bovenzinnelijke wereld aanprijzen (1841), toen hij de *wijsbegeerte* beschouwde *naar haren vorm en inhoud*, en liet aan ROORDA het regt om in zijn' brief aan den jongen FICHTE (*Godgel. Bijdr.* 1844, bl. 722) de verklaring af te leggen, dat men hier te lande van de stelsels der nieuwe wijsbegeerte weinig of geen kennis genomen heeft; een feit, dat niet slechts bevestigd, maar ook verklaard werd in de belangrijke opmerkingen van CLARISSE *over de oorzaken van de terugzetting der wijsbegeerte, bijzonderlijk in ons Vaderland*, uitgegeven in het *tijdschrift van het K. N. Inst.* 1845, bl. 212 volg. De redenen, door CLARISSE genoemd: de zucht om de Franschen in hunne meer realistische rigting te volgen; eene anti-speculative rigting; de duisterheid, de wankelmoedigheid, het aanmatigende en de onvruchtbaarheid van velen, die als hare beoefenaars voor het groote publiek optraden — zijn inderdaad historiesch volkomen gegrond. Hier te lande waren de latere philosophen van het buitenland genoegzaam onbekend, zóó zelfs, dat CLARISSE, toen het gouvernement zijn advies vroeg bij het vaceren des professoraats in de philosophie te *Leiden*, na het emeritaat van NIEUWENHUIS, den raad gaf, om een buitenlander herwaarts te roepen, daar hij hier te lande niemand kende, zoo geheel te huis in dat vak, als geëischt werd om het op te bouwen. In *Nederland* scheen het wel, dat men KANT voor den laatsten wijsgeer hield. VAN HEUSDE, zijne beste leerlingen zullen het erkennen, scheen ook de beoefening der echte philosophie met KANT te laten eindigen en betuigde in zijne *brieven over het beoefenen der wijsbegeerte, inzonderheid in ons Vaderland en in onze tijden* (1837): „wij houden niet van die hooge vlucht „der metaphysica en speculative philosophie." DE GREUVE had in de *brieven in antwoord op de brieven van den Hoogleeraar* PH. W. VAN HEUSDE (1838, bl. 321) VAN HEUSDE van aanmatiging beschuldigd, en hem overdreven eenzijdigheid, ja onbillijkheid ten aanzien der wijsbegeerte ten laste gelegd. En was het ook wat bits, het was niet geheel onverdiend, dat DE GREUVE de gemoedelijke

betuiging van VAN HEUSDE: „dat wij door het Christendom, hetwelk ons van „kinds af geleid heeft, eerst tot ware wijsheid komen," stellig afwees en voor onbeduidend uitkreet. VAN HEUSDE's jongere ambtgenoot, J. F. L. SCHRÖDER, maakte van de nieuwe philosophie weinig werk; zij kon hem geen belangstelling inboezemen, daar hij hare producten voor eene beuzeling der verwaandheid en ijdel pogen hield. En zoo kwamen wij theologen geen stap verder. Hoorde J. KINKER van Christelijke philosophie of philosophiesch Christendom spreken, hij wist den vloed zijner afkeurende woorden niet te stelpen. Van Kantiaan was hij een critiesch eclecticus geworden. Dergelijke omkeeringen waren niet vreemd; de Leidsche hoogleeraar J. NIEUWENHUIS, in 1833 blijkens zijne *elementa metaph.* van heeler hart Hermesiaan, trad in 1846 als vertaler en uitgever op van de *Grondbeginselen der mensch- en zielkunde door* Dr. K. C. F. KRAUSE, nadat H. AHRENS die grondbeginselen te *Brussel* voorgedragen had, en was de eerste, die den wijsgeer KRAUSE ten onzent herberg verschafte. De strekking van zijne wijsbegeerte, in die voorlezingen blootgelegd, was deze, om van het anthropologiesch standpunt op te klimmen tot het Gods-begrip, dat is tot het kennen van het wezen Gods; onder *wezen* verstond hij niet blootelijk *het zijn*, maar ook *het hoe zijn*, terwijl hij beweerde, dat men langs den analytischen weg tot de kennis van God als den al-grond moest en kon komen. Door OPZOOMER werden wij reeds in zijne beoordeeling van VAN OOSTERZEE's *gevoels-leer* op KRAUSE gewezen, als den besten wegwijzer, als dengeen, die de hoogste vraag, de vraag naar het bestaan van God oplossen zou. Vooral poogde OPZOOMER zulks te doen in het werkje: *de leer des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes, eene verhandeling van Dr.* J. H. SCHOLTEN, *wijsgeerig beoordeeld* (1846). In het aangeduide stuk, geplaatst in de *Jaarb. voor Wet. Th.* II. bl. 235, had SCHOLTEN over *Deisme, Theisme* en *Pantheisme* zijne meening gezegd, en over de mogelijkheid om door wijsgeerig onderzoek een voldoend Godsbegrip te vormen, zeer twijfelend, en over het Krausiaansche Godsbegrip als Spinozistiesch-pantheistiesch hoogst ongunstig zich uitgelaten (bl. 287 volg.). Vooral trad OPZOOMER op tegen het door SCHOLTEN beweerde, dat God niet alleen door de rede gevonden wordt. Daartegen voerde OPZOOMER aan (t. a. p. bl. 40 volg.), dat het beroep van SCHOLTEN op KANT niets afdeed, daar KANT niet

bewezen heeft, dat de theoretische rede op het gebied van het bovenzinnelijke en oneindige niets zou mogen beslissen, en verdedigde KRAUSE's zienswijze niet zoozeer tegen de beschuldiging van pantheisme, als tegen die van onjuist, onzuiver, onwijsgeerig te zijn. In deze periode van OPZOOMER's leven was het hem veel meer te doen, om het resultaat, dan om de methode van KRAUSE. Het was dus wel niet vreemd, dat de kritiek — van alle zijde opdagende — het resultaat onderzocht, en de methode bijna onaangeroerd liet. Daarop, op die methode, had vooral OPZOOMER's vriend D. BURGER in *het opklimmend deel der wijsbegeerte volgens* KRAUSE (1846) gewezen. Welligt ware die methode kritiesch nader getoetst, indien niet de aandacht zich van KRAUSE op OPZOOMER zelven gekeerd had.

Had OPZOOMER inmiddels den Utrechtschen hoogleeraarszetel beklommen en, bij het aanvaarden van zijn ambt, *de wijsbegeerte* aangeprezen als *den mensch met zich zelven verzoenende*, en nog in den loop van dat zelfde jaar (1846) het Godsbegrip van KRAUSE ontwikkeld (*de leer van God bij* SCHELLING, HEGEL *en* KRAUSE, *eene wijsgeerige proeve*, 1e Stuk); SCHOLTEN beweerde in zijn: Mr. C. W. OPZOOMER *beoordeeld door* J. H. SCHOLTEN, enz. (1846), dat OPZOOMER buiten de grenzen van het Christendom stond, en dat de vraag, tot welke zijn strijd met OPZOOMER herleid worden kon (t. a. p. bl. 159): „kan er op het „gebied der Godsdienst iets boven het Christendom gedacht worden?" door hem ontkennend, door OPZOOMER toestemmend opgelost werd. Ras ontaardde de strijd in een gansch personeelen en weinig loyalen twist; tegen OPZOOMER werd in een tal van leerredenen en brochures gewaarschuwd, terwijl een enkele zijner voorstanders, zoo als de reeds genoemde NIEUWENHUIS, zijne oratie aanprees, als bevattende „wetenschappelijke teregtwijzing van dwaalleeraars, dweepers en „twijfelaars, waardoor de vrienden der behoudende partij als met eene *terreur* „*panique* bevangen zijn." (*Letterk. Maands.* 1846, X. bl. 772).

De Krausiaansche philosophie raakte intusschen verschoven en de theologanten begonnen te vragen: blijkt het nu niet weer op nieuw, dat wijsbegeerte en openbaring, weten en gelooven, onvereenigbaar zijn? Schreef ik eene geschiedenis der philosophie, ik zou dieper in het Krausiaansche stelsel moeten indringen, naauwkeurig onderzoeken, of het *Pantheisme* dan wel *Panentheisme*

genaamd moet worden, en ongetwijfeld zou ik dan het oordeel moeten onderschrijven door OPZOOMER zelven over KRAUSE's uitgangspunt uitgesproken (*Wetenschap en Wijsbegeerte* bl. 29): „wanneer KRAUSE zich uit de eindige „dingen tot de gedachte van God verheven had door het begrip van oorzaak „in plaats van door het begrip van grond, hij zou tot het theisme zijn gekomen, niet tot het pantheisme of panentheisme." Het schijnt dat de genoemde strijd over KRAUSE bij OPZOOMER zelven tegenzin verwekt heeft, althans van *de leer van God* verscheen tot op heden niets meer dan het 1e stuk, aan KRAUSE gewijd. Was ik gehouden eene beschrijving van het geschil te geven, ik zou bijzonderheden moeten ophalen die vergeten zijn en liefst vergeten blijven; laat ons toch zwijgen over geschriften en bladzijden, die in toon en strekking hoogst afkeurenswaardig zijn, en die niet alleen het christelijk gemoed kwetsen, maar zelfs de grenzen van het fatsoenlijke te buiten gaan. De wijze, waarop OPZOOMER's antichristelijke rigting bestreden is, kon wel het minst hem voor het Christendom winnen. Doch daarin niet dieper; wat God, naar wij hopen, begraven heeft, willen wij niet weer opdelven. En SCHOLTEN èn OPZOOMER hebben uit dien strijd geleerd. Materieel genoot de theologie reeds dadelijk uit SCHOLTEN's strijdschrift tegen OPZOOMER; ik schonk hem vele van de 176 pagina's voor hetgeen ik bl. 31 lees over het onderscheid en de definitie van de woorden *ἀποκαλύπτειν* en *φανεροῦν*.

Werden wij eerst meer getroffen door de fijnheid der onderscheiding, dan door een helder inzien in al de consequentiën, welke uit deze exegetische opmerking voortvloeiden, niet lang kon het duren of wij leerden begrijpen dat zij noodwendig leiden zou tot de nadere bepaling van de verhouding tusschen *rede* en *openbaring*, tusschen *weten* en *gelooven*, en middel worden om dien strijd op te lossen. Tot die veronderstelling gaf SCHOLTEN zelf grond en hoop, toen hij bij het nederleggen van het Rectoraat, in 1847, dus kort na dat warme jaar 1846, eene oratie hield *de pugna theologiam inter atque philosophiam recto utriusque studio tollenda;* zijne houding tegenover de wijsbegeerte was aanmerkelijk gewijzigd en hij genezen van zijn vrees voor het onvereenigbare van beide. Wij juichten hem toe, zoodra hij reeds in den aanvang (l. l. pag. 2) over de *theologia naturalis* zoo sprak, dat hij duidelijk doorsche-

meren liet, hoe noodig hare verhouding tot de dogmatiek moest geregeld worden. Daarvoor was nog weinig gedaan. HOFSTEDE DE GROOT had in 1834 voor de eerste maal zijne *institutiones Th. naturalis sive disquisitio philosopha de Deo hominisque cum Deo conjunctione* in het licht gezonden, in 1839 en 1845 haar laten herdrukken en een veelzins voortreffelijk boek geleverd; maar op het standpunt der Groninger school kon de natuurlijke Godgeleerdheid niets anders zijn, dan, zoo als SCHOLTEN het in zijne oratie aanduidde, een *proemium* tot de christelijke godsdienst. Zoo lang men *gewone* en *buitengewone* openbaring onderscheidt, moet de *theologia naturalis* het resultaat blijven van iets zeer onvolkomens, van de *gewone* openbaring namelijk, die men *luce rationis* verkrijgen kan, doch die zonder Gods *buitengewone* openbaring onvolledig blijft. Ik meen te mogen beweren, dat de grondslag van deze beschouwing ondermijnd wordt door het wèl begrepen onderscheid tusschen φανεροῦν en ἀποκαλύπτειν en ik betreur niets zoo zeer, dan dat de Groninger school voor dat onderscheid oor noch oog schijnt te hebben. De vraag naar het al of niet genoegzame der menschelijke rede, waarover de vroeg gestorven SCHROEDER STEINMETZ een niet onverdienstlijk stuk onder de werken van het *Provinciaal Utrechtsch Genootschap* nagelaten heeft, komt eerst bij het onder het oog houden van dat verschil tot haar regt; de ἀποκάλυψις wordt daar geboren, waar rede en geweten gezuiverd zijn van het κάλυμμα, de zonde namelijk, welks bedekkende invloed verhindert, dat de φανέρωσις ἀποκάλυψις wordt. Wil men nog blijven spreken van eene *theologia naturalis*, dan kan men het eigenlijk alleen doen, zoo als SCHOLTEN dat deed in zijne ten jare 1853 uitgegeven *geschiedenis der Godsdienst en wijsbegeerte;* zoodat *theologia naturalis* eigenlijk eene ontleding wordt van de wijze, waarop van oudsher 's menschen geest de φανέρωσις τοῦ θεοῦ onderzocht heeft; terwijl zij tevens het bewijs levert dat, blijkens de geschiedenis, innige gemeenschap met God de voorwaarde is om de φανέρωσις tot ἀποκάλυψις te verheffen, dat wil zeggen, dat zonder een vooral door J. C. geheiligd oog en hart God niet wordt gezien, niet wordt verstaan. *Rede* en *openbaring* houden dan op twee *opposita* te zijn; *weten* en *gelooven* treden alzoo in omgekeerde orde; het weten wordt een gelooven, dat is, niet een voor waar houden, eene vertrouwelijke overgave aan God of aan J. C., maar

een leven, een zalig zijn door en in die dingen, die men na proevend onderzoek kent, die men *weet*. Wijsbegeerte is geene slavin der theologie, maar eene zuster, voor den theoloog even onmisbaar, als voor den handwerksman oog en hand. Wijsbegeerte is voor de theologie eigenlijk het *formele*, de methode, om God en de goddelijke dingen goed te leeren kennen.

Voor die methode heeft OPZOOMER veel gedaan; hij heeft de studie der wijsbegeerte in eere gebragt; als hoogleeraar gaf hij druk bezochte lessen; studenten lieten er zich niet wachten, niet alleen omdat zijne collegien tot de bij de wet verpligte behoorden, maar ook en vooral, dewijl zijn zeldzaam talent van duidelijk, sierlijk en boeijend wijsgeerige begrippen voor te dragen, den waan verdreef, dat men een philosophiesch collegie verliet, als een gast die van een welvoorzienen disch geen schotel heeft aangeraakt en even hongerig vertrekt als hij kwam. Ook de aanstaande theologanten moesten „de Dardanellen" (zoo noemde de hyperorthodoxie zijn collegiekamer) passeren. Hoorden zij daar misschien spotten met kerkelijke leerbegrippen? Geenszins; zelfs de grootste vijanden van OPZOOMER hebben altijd den ernst zijner taal geroemd. Wat had dan de orthodoxie tegen die lessen? Gemakkelijk kan ik u dit ophelderen, omdat uit zijn handboek van *logica*, *de weg der Wetenschap* (1851), welken hij voor den besten houdt, gekend wordt.

Empirie — de eenige ware weg tot het weten, zoo omschrijven wij de grondstelling van dat boek. Metaphysische speculatie acht hij even onhoudbaar als blind auctoriteitsgeloof, ijdel idealisme, hooghartig criticisme. Alleen *empirie* geeft *individuele* en *subjectieve zekerheid;* empirie, die uit feiten alleen de theoretische beschouwing afleidt. Volgens deze methode moet in de godsdienst vooral haar zuiver-menschelijk karakter op den voorgrond treden, en het dualisme: God en de wereld, door het geloof tot een monisme opgevoerd worden. Dat kan slechts geschieden in het gemoed des vromen, bij wien het godsdienstig gevoel de basis van godsdienst is. Hoe vast ook voor zich zelven overtuigd, heeft de geloovige tegenover den ongeloovige slechts die mate van zekerheid, die men *waarschijnlijkheid* noemen moet. Daar is eene klove tusschen gelooven en weten voortspruitende uit den aard van het object des geloofs: God, wiens bestaan niet bewezen maar gevoeld wordt. Hoe zui-

verder en dieper dat gevoel is, des te hooger staat de godsdienstleer, die ons Gods wezen natuurlijk alleen in betrekking tot den mensch en de wereld tracht te ontvouwen. Is het waar, dat dit gevoel slechts aan den mensch op een bepaald standpunt van ontwikkeling eigen is, dan leere de apologetiek de vruchtelooze poging vaarwel zeggen, om de godsdienst aan iemand door redenering op te dringen. De ware apologie is paedagogie, opvoeding tot dat standpunt van ontwikkeling, waarop zich het godsdienstig gevoel van zelf vertoont. Deze „weg der wetenschap" was zeker niet door de kerk aangelegd of bestraat. Het domein, dat hij aan het geloof overliet, lag buiten het bereik der wetenschap, maar dat domein was klein; men vreesde dat de empirische methode, op de dogmatiek toegepast, noodwendig voeren zou tot de verwerping van alle overgeleverde vormen. De denkbeelden van OPZOOMER werden door een zijner talentvolle discipelen, A. PIERSON, in een boeijend geschreven boek: *bespiegeling, gezag en ervaring, eene wijsgeerige geschiedkundige proeve* (1855) ontwikkeld. Dezelfde deed als de consequente verdediger van de empirische methode op theologiesch gebied zich kennen in zijn tijdschrift voor *Godgeleerdheid en wijsbegeerte* uitgegeven in 1857, met toezegging van vervolg, welks inhoud en toon bij velen gewigtige bedenkingen uitlokten en hem dra in strijd wikkelden met de zoogenaamde ethisch-irenische rigting hier te lande.

Geene groote mate van scherpzinnigheid, dunkt mij, werd er toe vereischt, om de deugden en de gevaren der empirische methode te doorzien; de deugden en gevaren zeg ik, daar het vrij natuurlijk is, dat op empiriesch standpunt de scheiding van weten en gelooven herleeft; maar ook het feit zich op nieuw vertoonen kan, dat men met het hart een christen, met het verstand een heiden is. *Gelooven* en *weten* staan voor den empiricus vaak tegenover elkander; immers het geloof heeft tot object het *oneindige*, het weten slechts het *eindige;* het geloof, waar het zich tot den kring der verschijnselen wendt, onderstelt daar zamenwerking van middel en doel; het weten neemt slechts oorzaak en gevolg waar. De hoogleeraar zelf heeft zich op dit punt zeer duidelijk verklaard in zijn veel gelezen boek: *Wetenschap en wijsbegeerte* (1857). Daar onder anderen vinden wij (bl. 9) deze toelichting van de verhouding tusschen weten en gelooven; „de wijsgeer der ervaring ontkent dus niet, dat het on-

„eindige bestaat en met het eindige in betrekking is; hij kan zelfs, hij moge „dan al of niet in het Christendom eene Goddelijke openbaring aannemen, van „dat oneindige diep doordrongen zijn, eene levendige overtuiging hebben van „Gods bestaan, waaraan hij troost, kracht en hoop ontleent; maar hij belijdt „dat die overtuiging, ook al hebben wij in het Christendom de openbaring „Gods, nooit iets anders is dan eene overtuiging des geloofs, niet der weten„schap en dus ook niet zijner wijsbegeerte, maar dat deze, wil zij niet de „wanhopige poging wagen, om in het luchtledige rond te fladderen op de „wieken eener stoute verbeelding, tot het eindige alleen zich beperken moet." De bij uitnemendheid empirische studie der Natuur was dan ook voor OPZOOMER het model en het ideaal van wetenschappelijkheid. Op haar wees hij niet alleen wegens het smakelijke harer vruchten, maar vooral wegens de zekerheid van de methode, die zij volgde en volgen moest.

Ik sprak van de gevaren der empirische methode; ik dacht er aan, hoe zij uit den aard der zaak met de feiten van JEZUS' leven niet veel kan op hebben; van natuur twijfelzuchtig en ergdenkend ten aanzien van hetgeen haar psychologisch onwaarneembaar is, kan zij wel niet anders, dan met een oog vol verdenking op verhalen van gebeurtenissen zien, die door het vreemde en ongewone buiten het bereik der empirie liggen. Alles schuwende wat naar gezag zweemt, moet zij het woord van oor- en ooggetuigen veel lager stellen dan haar eigen oordeel, en kan zij eigenlijk — laat mij het zeggen zoo als ik het meen — wel aan een idealen CHRISTUS maar moeijelijk aan den CHRISTUS der Evangeliën bestaan toekennen. Volgens hare stricte consequentie, bij monde van OPZOOMER verkondigd, zou de dogmatiek ten opzigte van CHRISTUS moeten volstaan met het onderzoek wat van Hem *over God* en over den *mensch* en door dezen *over Hem* te leeren is. Zóó zou zij blijven op zuiver empiriesch standpunt, speculatie en abstractie geheel vermijden. In eene beoordeeling geplaatst in de *Konst- en Letterbode* van 1854, bl. 295 stelde OPZOOMER deze verdeeling der dogmatiek voor:

A. *Theologie.*

1. Wat vinden wij in CHRISTUS, dat ons over God een nieuw licht doet opgaan?

2. Hoe kennen wij God in het licht, dat CHRISTUS over hem deed opgaan?

B. *Anthropologie.*

1. Wat vinden wij in CHRISTUS, dat ons over den mensch een nieuw licht doet opgaan?
2. Hoe kennen wij den mensch in het licht, dat CHRISTUS over hem deed opgaan?

Verzwijgen mag ik het niet, wat mij nog meer op het harte ligt: schijnt mij de empirische methode een hoogst weldadigen invloed op de theologie te hebben, omdat zij noodwendig, anthropologiesch als zij is, den ernst bij elk wetenschappelijk denken en onderzoeken bevordert; brengt zij de zaken, die onderzocht worden niet alleen onder ons oog, maar drukt zij ze ons op het hart; de vraag is: of zij op theologiesch gebied ten eenenmale zuiver kan worden toegepast?... Wie durft het antwoord geven? Een harer voorstanders — wien echter ten laste gelegd is, dat hij haar niet onverdeeld zijne sympathie gewijd heeft — S. HOEKSTRA, verklaarde, èn in zijne redevoering over *den weg der wetenschap op godgeleerd en wijsgeerig gebied* (1857), èn in zijn uitvoerig geschrift: *Vrijheid in verband met zelfbewustheid, zedelijkheid en zonde* (1858), dat de zondeloosheid van JEZUS alleen op *gezag* kan worden aangenomen. Dezelfde geleerde poogde langs den weg der empirie het indeterminisme, of juister gezegd, een gematigd indetermisme te verdedigen. Het merkwaardige boek heeft ons duidelijk geleerd, dat er vragen van wijsgeerigen en godsdienstigen inhoud zijn, die buiten de grenzen van elke, ook der empirische, methode liggen. Elke methode nadert een punt, waarop zij tot eenzijdigheid, en daardoor tot onvermogen vervalt. Mag ik het gezegde niet laten gelden van de empirie? vooral daar zij zelve zoo scherpe lijn tusschen het *weten* en *gelooven* getrokken heeft? Bestaat er inderdaad zulk een diepe klove, moeten wij daarbij blijven staan? Ik voor mij geloof dat ook haar levensduur niet door den kring van *eeuwen*, maar van *jaren* begrensd is; en dat ook de empirische methode de weg zal zijn tot eene betere. Tot welke? Wie zegt het ons? Over hoe langen tijd zij, even als hare voorgangsters, ten grave zal dalen, na ons erfgenaam te hebben gemaakt van de waarheid, die in haar is en die haar niet betwist wordt, weet ik niet; maar dit durf ik verzekeren, dat

haar, oneindig meer dan het criticisme, idealisme en identiteits-systeem de lof toekomt van een levenwekkend en bevruchtend beginsel te zijn geweest voor de theologie. Zij gebiedt den mensch in te gaan in zijn eigen binnenste en maakt Godsdienst tot zijn eigen zaak; zij verjaagt de magten, die zich indringen tusschen hem en zijn God, en bestrijdt evenzeer een supranaturalisme, dat zijnen God vindt in eene doode objectieviteit, als een rationalisme, dat alleen de regten van het zoogenaamde „gezond verstand" gelden laat; want den mensch op den voorgrond plaatsende brengt zij *alle* zijne krachten en vermogens, alles wat in en aan hem is in beweging en kent niet aan de formule, maar aan het godsdienstige leven zelf het hoogste gewigt toe.

De Theologie van J. H. SCHOLTEN.

Zoo moet het opschrift luiden, niet: de Leidsche Theologie; want hoe groot ook de overeenstemming zijn moge, die tusschen SCHOLTEN en zijne ambtgenooten heerscht; hoe uitnemend goede dienst hij ook geniet van het exegetiesch onderwijs dat vóór hem en naast hem gegeven wordt; de Leidsche faculteit staat niet aan het hoofd eener school in dien zin als de Groningsche; de kerkelijke geschiedenis wordt (1) er door KIST zeer zelfstandig onderwezen, en

---

(1) Helaas! *werd:* terwijl ik dit gedeelte van mijnen arbeid voor de drukpers gereed maakte, trof mij de tijding van den zwaren slag, die zoo onverwacht KIST aan de hoogeschool, aan zijn gezin en aan zijne vrienden ontnam. Hij ontsliep 21 December 1859. Ben ik mij bewust, in een volgend gedeelte dezer verhandeling, de verdiensten van dezen geleerde op het gebied, hetwelk bij uitnemendheid het zijne mag heeten, naar mijne innigste overtuiging geteekend te hebben; ik hoop van mijne zijde zijne nagedachtenis gehuldigd en zoo op de meest waardige wijze hem den dank gebragt te hebben voor den hartelijken handdruk dien hij mij gaf, toen hij in het midden van den kring, die onzen VAN HENGEL op zijn tachtigsten verjaardag omgaf, TEYLER'S gunstig oordeel over mijn werk vernam.

Het was de laatste maal, dat ik en velen, die daar zich bevonden, hem ontmoetten. Weinig weken later stonden wij bij zijn graf.

de ethiek, door denzelfden gegeven, heeft met de wijsgeerige beginselen van SCHOLTEN niets gemeens, zelfs strijdt zij daarmede.

JAN HENDRIK SCHOLTEN! 't Heugt mij, dat, op den dag zijner bevordering tot Doctor in de Letteren te *Utrecht*, H. J. ROYAARDS het in een kring van vertrouwde vrienden zeer bejammerde, dat de jonge talentvolle man niet zoo veel werk van de theologie als van de oude letteren gemaakt had. In dit geval was de blik van ROYAARDS beneveld. SCHOLTEN was grootendeels zijn eigen weg gegaan, had alleen van HERINGA's onderwijs ijverig gebruik gemaakt, en toonde de grondigheid van zijn zelfstandig verkregen kennis in de *Disquisitio*, waarmede hij in 1836 het doctoraat in de theologie verkreeg: *de Dei erga hominem amore principe Religionis Christianae loco.* Drie kenmerkende deugden bezat dit stuk; het vermeed de gansche dogmatische terminologie; wees bepaald één enkel punt als hoofdzaak in het Christendom aan; en, wat vooral opmerking verdient, achtte den grond van de liefde Gods gelegen in God zelven, in diens volmaakte natuur. Daarbij legde de schrijver nadruk op het *geheel* van JEZUS leven, hoewel hij dit nog niet zoo duidelijk deed, dat de ware aard zijner Christologische begrippen geheel in het licht trad. Wat er echter ook aan dit stuk ontbreke, men heeft het te beschouwen als eene, bijna mag ik zeggen, eerste proeve, om de dogmatiek te maken tot eene *philosophica disquisitio de religione;* immers de volkomenheid van Gods wezen, de voornaamste grond der overtuiging dat God liefde is, werd bewezen — uit eene serie van bijbelplaatsen? neen, uit de natuur van God. De dissertatie gaf ons den indruk dat de opsteller een wijsgeerig hoofd en eene dogmatiseerende natuur was. Wij hebben ons niet bedrogen. Zien wij nog eens op het jaar, waarin zijn arbeid het licht zag, wij ontdekken dan dat de Dissertatie bijna te gelijker tijd met MESSCHAERT en VAN DER WILLIGEN de vraag naar het wezen en de hoofdzaak des Christendoms behandelde. SCHOLTEN's arbeid gaf al aanstonds meer dan die van de genoemden; maar dat het gewonnen resultaat hem zelven niet voldeed, en hij de vraag: wat is hoofdzaak in het Christendom, wat maakt het Christendom tot Christendom? bleef behartigen, wij zagen het in zijne verhandeling over *de leer van Vader, Zoon en Geest, eene bijdrage tot de kennis van het wezen des Christendoms* (*Jaarb. voor Wet. Th.* II.

bl. 235 volg.), waartegen J. A. COENEN (*Godgel. Bijdragen*, 1846 bl. 296 volg.) gewigtige bedenkingen inbragt, dewijl SCHOLTEN niet gegeven had, wat door hem beloofd was, en hij de leer van Vader, Zoon en Geest niet als het kenmerkende des Christendoms ontwikkeld had; SCHOLTEN ontkende dit wel (*Jaarb.* t. a. p. III. bl. 383 volg.) doch het viel COENEN niet moeijelijk, de repliek van SCHOLTEN (in de *Godg. Bijdr.* t. a. p. bl. 621 volg.) te weerleggen. Wat vreemd is, noch SCHOLTEN, noch COENEN onderzochten naauwkeurig de praemisse, van welke eerstgenoemde uitgegaan was, of werkelijk de door MATTHEUS medegedeelde doopsformule beschouwd mag worden als eene omschrijving van het wezen des Christendoms? Eerst toen verdween alle onduidelijkheid, toen SCHOLTEN later, zoowel in de taal der geleerde als in die der ongeletterde wereld beleed: „het Christendom is mij niets meer, maar ook niets minder, dan de „openbaring der eenige ware Godsdienst, die in den boezem van al wat mensch „heet oorspronkelijk als Gods beeld aanwezig, onder Israël voorbereid en aan„gekondigd, in JEZUS CHRISTUS volle waarheid en werkelijkheid geworden is. „JEZUS van *Nazareth* heeft de Godsdienst der menschheid met woord en daad, „in leven en sterven op aarde verwezenlijkt." In de door hem ten jare 1853 uitgegeven *Leerredenen* (Opdragt bl. III.) vinden wij de aangehaalde plaats. Van waar die vastheid? hoe was SCHOLTEN tot die overtuiging gekomen? *Christologische* en *dogmatiesch-historische* onderzoekingen hadden hem daartoe gebragt.

De opkomst der Groninger school, niet minder dan de uitgave van D. F. STRAUSS, *das Leben Jesu*, had in ons vaderland de overtuiging wortel doen schieten, dat voor dit oogenblik de geheele beoefening der Godgeleerdheid eigenlijk zich concentreren moest in de *Christologie*. *Wat dunkt u van den* CHRISTUS, *wiens zoon is Hij?* Dit was het probleem, dat aan de Theologie ter behandeling werd voorgelegd. Terwijl de Groninger Godgeleerden, van een *ariaansch* standpunt, *populariter* dat vraagstuk, zeker niet oplosten, maar behandelden, gaf SCHOLTEN aan het onderzoek de ware rigting; bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt te *Franeker*, in 1840, sprak hij *de vitando in J. C. historia interpretanda docetismo, nobili ad rem Christianam promovendam hodiernae theologiae munere.* Ja, daar lag de wond; *docetismus*, zoo als SCHOLTEN dat in die oratie en vooral in de bijgevoegde noten, met name N. 18 pag. 42 en 99, ontvouwde, was

de wetenschappelijke zonde van dien tijd. In eene reeks van merkwaardige voorbeelden, door hem bijgebragt, wees hij aan, dat de waarachtige en volledige menschheid van JEZUS niet of slechts gedeeltelijk beleden werd, en onder verscheidenheid van vorm de Eutychiaansche en Nestoriaansche dwaling onder allerlei godgeleerden voorstanders vond. De Groninger school voelde dadelijk, dat er op haar een pijl afgeschoten was, want de verslaggever van die oratie in het tijdschrift *W. in L.* 1841 bl. 717, rekende het SCHOLTEN als fout aan, dat hij het voorbestaan van den Zoon niet in aanmerking genomen en niet bedacht had, zoo als het in dat tijdschrift ten aanzien van JEZUS' volmaaktheid geschiedde, dat JEZUS, *vóór zijne menschwording, hemeling geweest was en in den hemel zich geoefend had.* Toch had SCHOLTEN over de praeëxistentie gesproken, maar zóó, dat het voor den scherpzinnigen lezer nog duister bleef, hoe hij het maken zou, om haar, zoo als hij ze (l. l. pag. 75) definieerde, met de menschheid van JEZUS te verbinden, en wel zoo naauw, dat de naam van doceet niet op hem zelven van toepassing werd. Nog kende hij namelijk aan JEZUS eene praeëxistentie toe, gelijk hij wel moest doen, zoo lang hij ὅπου ἦν τὸ πρότερον en dergelijke phrasen van een locaal persoonlijk voorbestaan opvatte. Later heeft hij dit anders ingezien; hij spreekt over het voorbestaan van den CHRISTUS, en vat de bedoelde Evangelische zegswijzen niet op van een locaal zijn in den hemel, maar van een innig één zijn met God of van het gezonden zijn door den Vader. Volgens SCHOLTEN is JEZUS de zoon van God, omdat hij de ware mensch is geweest; dit zoonschap grondt zich dus volgens hem niet op het feit der bovennatuurlijke ontvangenis uit de maagd MARIA: betreffende dat feit beweert hij in zijne *Initia Dogm. Ch.* Edit. 2ae II. pag. 184: *quaestioni, an* JESU *ortus physicus e virgine* MARIA, *e Sp. Sci efficacitate repentendus sit, ita ut ab hac quoque parte Dei filius appellandus sit, Luc. I. 35, dirimendae critica disquisitione de fide narrationum Math. I. et Luc. I., in scriptis N. T. momentum dogmaticum non tribuitur* — zich dus anders uitdrukkende dan vroeger (*Initia* 1ae Edit. p. 70), toen hij de onzondigheid van JEZUS niet wist te verklaren bij de onderstelling eener gewoon-menschelijke generatie. Deze twee punten staan in zijne christologie vooraan: *de waarachtige menschheid* en *de onzondigheid;* zoodat in zijne christologie voor de bovennatuurlijke ontvangenis geene plaats is.

Maar wat leert hij dan aangaande het Matth. I. en Luk. I en II. verhaalde? In zijne *teregtwijzing van* Mr. ISAAC DA COSTA *naar aanleiding van het geschrift: Wat er door de theologische faculteit te Leiden alzoo geleerd en geleverd wordt?* (1857) verklaarde hij (bl. 26 volg.), dat het feit der bovennatuurlijke ontvangenis als geschiedenis gelden kan, maar voor de CHRISTUS-prediking onwezenlijk is; zich beroepende op het apostoliesch kerugma, in hetwelk dit punt niet behandeld wordt; doch SCHOLTEN's stelling, dat het Matth. I. en Luk. I. en II. medegedeelde historiesch waar kan zijn, maar dogmatiesch geen gewigt heeft wekt bij ons bezwaar; eerstens bedenke men, dat, zoo het Matth. I en Luk. I. en II. medegedeelde historiesch feit is, het dan bewijst voor een *onmiddellijk* ingrijpen in den gang der dingen en alzoo de regelmatige ontwikkeling van Gods wegen met het menschdom stoort; ten andere is de onderscheiding van historiesch feit en dogmatische waarheid in mijn oog slechts een redmiddel om het dilemma te ontgaan: *waar* of *niet waar; geschiedenis* of *mythe*. SCHOLTEN wil zich buiten dat dilemma houden, doch is ons de historische deductie schuldig gebleven, hoe zulk eene persoonlijkheid als die van JEZUS van *Nazareth* het door God verordende product werd en wezen moest van Gods bijzondere leiding met Israel, of met andere woorden: de bewijsvoering dat de tweede ADAM echt en eenig voortreffelijk afstammeling van den eersten ADAM was. In weerwil echter, dat dit stuk door SCHOLTEN nog niet afgewerkt is, hebben wij reeds veel gewonnen, namelijk de erkenning der religieuse waarheid in Matth. I. en Luk I. en II. te vinden: de CHRISTUS uit God geboren is een nieuwe loot op den dorren tronk der menschheid. Al viel nu het historiesch feit, wij behielden toch een idee, een waar idee. Vroeger, toen men evenzeer met dat verhaalde als historiesch feit geen weg wist, en evenzeer opgemerkt had, dat de Apostolische prediking er geen gebruik van scheen te maken, sprak men er over heen en stelde er niets voor in de plaats; niet alleen de historie, maar ook het idee werd op zijde geschoven en de CHRISTUS kwam — van waar? Dat wist de theologie niet, daarmede bemoeide zij zich niet, of beantwoordde die vraag vrij onbestemd overeenkomstig haar rationalistiesch standpunt.

JEZUS van *Nazareth*, de CHRISTUS, zegt SCHOLTEN, en die CHRISTUS de vleesch geworden Logos, de Logos voor zoo ver hij vleesch geworden is. Van

eene incarnatie Gods wil SCHOLTEN niet weten; bij herhaling heeft hij de Sabelliaansche voorstelling afgewezen en zijn Logos-idée duidelijk ontwikkeld. Men heeft het hem tot een verwijt gemaakt, dat hij een onpersoonlijken *Logos asarcos* leert, maar men schijnt niet te willen opmerken, dat hij, en wel het eerst in ons Vaderland, de Logos-leer van JOHANNES en van het N. T. in het algemeen, uit de geschiedenis heeft verklaard, bepaaldelijk uit PHILO. Hij heeft zijne idéën geschraagd door de wijsgeerige opmerking (*Initia*, l. l. pag. 188): *id quod in Deo et apud Deum idealiter a parte hominis adesse dicitur, non esse cogitationem in Deo abstractam atque otiosam, sed simul, existentiae quippe cujusque realis principium et fontem, realiter existere.* SCHOLTEN'S Christologie — men begrijpt het ligt — kan met het Arianismus, in welken vorm ook verborgen, geen vrede hebben, hij houdt het voor docetismus, en ziet in het vermijden van docetisme, wij hoorden het, de eerste voorwaarde eener zuivere voorstelling van JEZUS' persoonlijkheid.

Doch eer SCHOLTEN aan zijne Christologische denkbeelden de rigting en ronding gegeven had, welke wij beschreven hebben, had hij, wij stipten het reeds met een enkel woord aan, aan het *openbarings-begrip* zijne aandacht geschonken. De Hoogleeraar moge zelf getuigen, of mijne conjecture juist is, dat hij tot zijn openbarings-begrip gekomen is door zijne nasporing over het *Testimonium Spiritus Sancti.*

In 1843 *Franeker's* catheder met die van *Leiden* verwisselende, sprak hij *de religione Christiana suae ipsa divinitatis in animo humano vindice.* Kort daarop gaf hij deze redevoering uit met eene *praefatio*, waarin hij zich verdedigde tegen de beschuldiging, dat hij, de kracht van het *Testimonium Sp. Sct.* prijzende: *„absoletam formulam atque doctrinam jam diu antiquatam, recoxisse."* — In die redevoering trof ons toen reeds, niet het gebruik van de bekende plaats Joh. VII. 17 gemaakt, maar de wijze waarop SCHOLTEN haar paraphraseert: *„hunc „demum, qui Deo obtemperandi studio feratur, de hac doctrina confessurum esse, „ex fonte divino fluxisse eam, nec foetum habendam esse arbitrii humani"* (pag. 4). Blijkbaar wijzigde hij het begrip: *Testimonium Sp. Sct.*, daar hij er door verstond, het getuigenis van den oorspronkelijk in elken mensch aanwezigen en door de godsdienst geheiligden waarheidszin. Wij luisterden scherp, toen

hij over het weinig afdoende van het schriftgezag zich even duidelijk uitliet en onverholen verklaarde: *„miseri quidem isti omnes, qui a quaestione cri- „tica ipsam pendere religionis causam temere existiment„* (pag. 22). Reeds had de redenaar iets vroeger (pag. 13) zijne meening te kennen gegeven aangaande den aard van dat waarheidsgevoel, den hoogen rang, dien het inneemt en den middellijken weg, langs welken het gewekt wordt, toen hij ten aanzien van het door PETRUS afgelegde getuigenis aangaande den CHRISTUS gezegd had: *„erat haec persuasio, quam ex ipsius Christi judicio non carni nec sanguini, „non hominum auctoritati, sed ipsi Deo deberet, per Christi institutionem intus in „animo loquenti.„* Zoo was de groote waarheid verkondigd: God sprak tot den mensch middellijk!

Bevreemdde het ons eerst een weinig, dat SCHOLTEN aan den strijd over de gevoels-theologie, tusschen VAN OOSTERZEE en OPZOOMER, geen dadelijk deel nam; wij begrepen, dat hij nooit naast VAN OOSTERZEE de gevoels-theologie kon voorstaan. Later heeft dan ook VAN OOSTERZEE (*Beoordeeling van* SCHOLTEN's *leer der Hervormde Kerk, Jaarb. voor Wet. Th.* Deel IV. bl. 719 volg.) beweerd, dat het geen *Testimonium Sp. Sct.* was, wat SCHOLTEN onder dien naam begreep. Ik erken de betrekkelijke juistheid dier aanmerking, wanneer ik zie, dat CALVYN het beschrijft met de woorden: *„Sed nunc de pecu- „liari coelestis sapientiae revelatione loquemur, qua filios duntaxat suos digna- „tur Deus;„* maar acht het overigens tamelijk onverschillig, dewijl het hier niet te doen is om de historische beteekenis van de formule *Testimonium Sp. Scti.*, maar om de zaak, en om de vraag: wat de laatste grond van des Christens geloof is? Zoo veel was zeker, dat SCHOLTEN voor de eenzijdigheid bewaard bleef, waartoe de gevoelsman VAN OOSTERZEE verviel; hij bleef daarvoor bewaard door nader het *openbarings-begrip* te toetsen en te definiëren. In 1849 werden SCHOLTEN's denkbeelden ten opzigte van dit begrip uitvoerig in de Dissertatie van F. W. B. VAN BELL ontwikkeld. Dreunde de grond van den schok, dien de resultaten van dit onderzoek te weeg bragten? Het verslag, dat VAN OORDT van die Dissertatie in *W. in L.* gaf, wettigt mijne gissing, dat deze eigenlijk niet begrepen heeft, hoe belangrijk, hoe veel omvattend dat resultaat was; in een tegenovergesteld geval zou hij toch nooit de meening geuit heb-

ben, dat de mannen van *W. in L.* eigenlijk reeds dezelfde denkbeelden aangaande het *openbaringsbegrip* ontwikkeld hadden! Helder werd het belang van dit onderzoek ingezien door A. NIERMEYER, toen nog predikant te *'s Heerarentskerke;* zie de door dezen geleverde beoordeeling in *de Gids* 1850 I. bl. 109 volg. Hij twijfelde wel, of niet enkele plaatsen tegen het constante volhouden van het onderscheid tusschen de formules φανεροῦν en ἀποκαλύπτειν aangevoerd konden worden, doch hield de zaak in principe voor beslist. Dat getuigenis beteekende veel in de schatting der geleerde wereld, die, en te regt, groote waarde hechtte aan het oordeel van NIERMEIJER, niet omdat zij uitging van de onderstelling, dat het vraagstuk *allermeest* van exegetischen aard was; immers gesteld, dat het bleek, dat de exegetiek hier en daar verwisseling van beide zegswijzen kan aanwijzen, zoo zou toch het begrip van openbaring, gelijk het door VAN BELL gedefinieerd was, niet ophouden van kracht te zijn; maar zij waardeerde zijn oordeel daarom te hooger, omdat hij de meening beleed, dat niet alleen de door VAN BELL behandelde woorden, maar evenzeer de zegswijzen, die overigens in de Schrift voorkomen ter aanduiding van *openbaring*, het verkregen resultaat zouden bevestigen.

Een ander discipel van SCHOLTEN, L. W. E. RAUWENHOFF, trachtte in een populair geschrift: *de zelfstandigheid van den Christen in beschouwingen over openbaring, de erkenning der waarheid van het Evangelie en de waarheid eene verborgenheid* (1857) helderheid van begrippen aangaande *Christelijke openbaring* te bevorderen. Het bleek echter, dat zelfs onder de Godgeleerden de zaak nog niet beslist was, zoodra (nadat in *Waarh. in L.* 1858 bl. 639 volg. tegen RAUWENHOFF'S voorstelling van openbaring weinig bepaalde opmerkingen gemaakt waren), D. S. GORTER in zijn door velen toegejuicht boek: *de theologie van* Prof. J. H. SCHOLTEN *getoetst, ten opzigte van hare wijsbegeerte, openbaringsbegrip en inhoud des geloofs* (1858) duidelijk toonde, dat het onmogelijk was op het oud supranaturalistiesch standpunt — en daarop stonden en staan in ons land de meeste Godgeleerden — het gemaakte onderscheid te waarderen. Voor GORTER lag tusschen God en den mensch eene wijde kloof; openbaring kon dus bij hem niets anders beteekenen, dan mededeeling van buiten af, van gene zijde der kloof. Had hij zich de moeite gegeven, om

met fer zijde stelling van het door hem beleden openbaringsbegrip, het punt in geschil uitlegkundig te onderzoeken! Helaas! hij kwam er rond voor uit, dat die taak hem niet aantrok. Het openbaringsbegrip van SCHOLTEN geeft hem geene zekerheid; maar hij misleidt zich zelven ten opzigte van de gewaande zekerheid, welke hij gevonden acht in eene van buiten medegedeelde openbaring, die in den Bijbel vervat is. GORTER's regt om op wijsgeerig gebied als bestrijder van SCHOLTEN op te treden, mag in twijfel getrokken worden, zoolang hij de begrippen van *transcendentie* en *immanentie* niet te vereenigen weet. Zijne theologie, de vrucht van het oude supranaturalisme, zou ons niet van een *Deus transcendens*, maar van een *Deus transiliens* laten spreken en ontneemt ons inderdaad de zekerheid, welke wij aan SCHOLTEN's openbaringsbegrip te danken hebben. Door het werkje van GORTER is dat begrip exegetiesch noch dogmatiesch aangetast: slechts bestreden uit den *usus popularis*, die onder het woord *openbaring* eene uit den hemel sprekende, althans van buiten af tot den mensch komende stem verstaat. Krachtig werd GORTER weêrsproken behalve door SCHOLTEN zelven in een *brief aan een vriend*, door een ongenoemden Th. Dr. en Predikant in een *open brief*, door H. J. SPIJKER in het *Christelijk Maandschrift* 1858 bl. 416, d, door J. HOOIJKAAS HERDERSCHEE in de *Godg. Bijdr.* 1858 bl. 578 en volg., door D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE in *Ernst en Vrede* 1858 bl. 371, alzoo door mannen van de meest verschillende rigting op wetenschappelijk gebied. Zij het echter daarom niet beweerd, dat de inhoud van GORTER's boek in de schatting van vele gemeenteleden en predikanten veroordeeld was: neen, hij had uitgesproken wat in de meening van velen tegen dat *openbaringsbegrip* van SCHOLTEN aangevoerd moest worden; zie, zoo sprak men: volgens SCHOLTEN wordt *alles openbaring, en eigenlijk alzoo niets.* Deze conclusie is ten eenemale valsch; als alles openbaring wordt, kan dat *alles* nooit tot *niets* worden gereduceerd, en *openbaring* verliest het karakter van openbaring niet, al wordt zij ook wonderwijd van omvang. Maar de praemisse is evenzeer valsch; volgens SCHOLTEN wordt alles openbaring *voor het oog en het oor des geloovigen.* Deze *conditio sine qua non* zien de tegenstanders voorbij, als ware die formule een overbodig bijvoegsel. Maar juist in dat bijvoegsel ligt de kracht van het begrip, zijn apologie en de waarborg van zijn zegepraal.

Het openbaringsbegrip is de sleutel, het uitgangspunt en de sterkte van SCHOLTEN's *theologie.* Dat begrip moest eerst exegetiesch geregtvaardigd zijn, om wijsgeerig ontwikkeld te worden. Doch het is niet bloot een vraagstuk van exegetischen aard. Gesteld eens, dat het grammatiesch bepaald en verdedigd onderscheid van *φανερ.* en *ἀποκ.* onhoudbaar bleek, dan toch zou er op de eeuwen lang vergeten vraag naar den *modus quo* der openbaring geantwoord moeten worden. Men behielp zich met een *non liquet*, en repeteerde van eeuw tot eeuw de les: sints J. C. verschenen is, hebben wij geene openbaringen meer noodig; alsof de naar den levenden God dorstende ziele bij die verzekering vrede vond; alsof op het gebied des geestelijken levens het hart des menschen ruste kan vinden bij een God, die sedert 18 eeuwen niet meer spreekt! Op Sociniaansch en rationalistiesch gebied moge men met zulk een *Deus otiosus* vrede hebben: op supranatureel standpunt den bijbel verheffen op de plaats van God — een levende, sprekende God, een God die niet anders kan, of Hij moet zich openbaren, is voor den Christen behoefte, zielsbehoefte. Het openbaringsbegrip, SCHOLTEN heeft dat zeer wel gezien, hangt met het godsbegrip naauw zamen. Tegenover het oude *supranaturalisme* dringt hij aan op de erkenning der *immanentie* Gods, terwijl hij te gelijk tracht van alle pantheisme zich vrij te houden door evenzeer op de *transcendentie* nadruk te leggen. Reeds op zich zelve is deze wijsgeerige onderscheiding voor onzen tijd een merkwaardig feit. Zij hangt zamen met en is het wijsgeerige aanvangspunt in SCHOLTEN's *openbarings*-begrip. Is God *immanent*, zoo wordt alles goeds en groots, wat de mensch op welk gebied ook voortbrengt, Gods product in hem. Dit product — en daarop moet men wel letten — wordt niet van Gods wege *mechaniesch* of *magiesch* in den mensch gewerkt, zóó, dat de mensch een bloot passief *medium* der goddelijke werking wordt; God werkt *organiesch*, en daardoor altijd middellijk, en wel zoo dat hij den mensch brengt en eenmaal brengen zal tot het algeheel en volledig zelfstandig inzien der waarheid. Ik verzoek den lezer nog even dit denkbeeld vast te houden, en als het ware verder te ontleden; het is toch van het hoogst belang, dat hij goed leere begrijpen, wat bij SCHOLTEN's openbaringsbegrip van de oude, zoogenaamde *theologia naturalis* wordt. *Groningen's* hoogleeraar HOFSTEDE DE GROOT, de man,

die er hier te lande zoo veel werk van maakte, hield nog, toen hij zijn beroemd boek uitgaf, aan het verschil en dus aan de mogelijke, althans denkbare oppositie van *religio revelata* en *religio naturalis* vast. Immers lees ik er (*Inst. Th. Nat.* 3ae ed. pag. 14): *dum nonnullae gentes patefactione Divina gloriantur singulari, tamquam religionis cognoscendae fonte; omnibus communis est ista patefactio Divina, quam universum sive rerum naturam dicimus, ex quo uberrimo fonte, rationis instrumento, hic haurimus quae de rebus Divinis a nobis possunt cognosci.* Deze zienswijze van HOFSTEDE DE GROOT was en is nog de algemeen verbreide. Wij zijn zoo gewoon om van eene *religio naturalis* in tegenoverstelling van eene *religio patefacta* te spreken, welke laatste wij dan bepaaldelijk als eene *religio positiva* kwalificeeren, dat het moeite kost om SCHOLTEN's, ik schroom niet te zeggen: *heldere* en *God-verheerlijkende* denkbeelden, ingang te doen vinden. Bij het gebruiken van het woord *openbaring* vergeet men, dat de tegenstelling van *natuur* en *openbaring* eene valsche tegenstelling is. Volgens SCHOLTEN wordt voor den van de zonde gereinigden mensch alles *openbaring*; hoort de van zonde gereinigde de stem des Vaders, ziet hij de werken des Vaders, en vindt zich overal en altijd in een spheer van openbaringen Gods.

Maar kan SCHOLTEN dan nog spreken van *religio naturalis?* Neen, gewis, en hij zal dit ook niet doen; hij mag zulk een verschil niet toelaten; het moet in zijne schatting onzin wezen. Vraagt gij naar zijne gedrukte *theologia naturalis*, gij ontvangt zijne *geschiedenis der Godsdienst en wijsbegeerte*, die u eene schets geeft van de wijze, waarop van oude tijden af door de uitstekendsten van ons geslacht over God en goddelijke dingen gedacht is. Let wel op, hoe die geschiedenis het bewijs zoekt te leveren, dat er een voortgang, eene ontwikkeling in dat wijsgeerig denken plaats gegrepen heeft; die voortgang, die ontwikkeling is het werk van God, 't zij het als zoodanig in ootmoed erkend, of door den hoogmoed als zoodanig niet gewaardeerd wordt. Het *genie* in dit denken over God en goddelijke zaken is de *zondelooze;* bij dien is volstrekt geen bedeksel, voor dien is alles God, en afschaduwing en werking van God. Zoo wordt bij consequente uitwerking van SCHOLTEN's *openbaringsbegrip* al het natuurlijke goddelijke openbaring, en alle goddelijke open-

baring middellijk het deel desgenen, wiens oog geopend is om God te zien, en wiens hart gereinigd is om God te ontvangen.

Ik gevoel het — wien een grof dualisme van geest en stof, ziel en ligchaam, nog in het bloed zit, die kan zich niet tot dit begrip van openbaring opheffen. Dat neem ik niemand kwalijk; maar wel duid ik het menigeen euvel, dat men zonder het te verstaan, het uit de hoogte verwerpt en beweren durft, dat het ten onregte het woord *openbaring* in gebruik neemt. Het regt van SCHOLTEN op het gebruik van dat woord schijnt mij ontwijfelbaar. Mij dunkt zelfs dat zijne denkbeelden op dit punt het onderwerp rijker en veelzijdiger gemaakt hebben; werkt God, werkt God immanent, organiesch op het individu, dan wordt het mij ten volle verklaarbaar, dat de stem Gods in verscheidenheid van toonen tot mij komt; dan waardeer ik het eerst regt, dat en waarom vooral ook SCHOLTEN zooveel nadruk op bekendheid met de personen der bijbelschrijvers legt. In het oude systeem, waarin openbaring louter een van buiten, mechaniesch ontvangen mededeeling was, kwam het er volstrekt niet op aan, wie het medium dier mededeeling wezen mogt; nu is dat anders; nu spreekt God in PAULUS anders dan in PETRUS, en anders niet in den zin van *verschillend*, maar in den zin van *onderscheiden*. Hen verlossende van de zonde, werkt Hij organiesch op hen, opent hun oog voor Zijne werken en maakt hunne lippen los om Zijne daden te verkondigen.

Door dat openbaringsbegrip — het kon niet missen — moest SCHOLTEN in strijd geraken met het oude supranaturalisme en met het rationalisme, ja met elke halfheid. Reeds in den eersten druk (1848) van zijne *leer der Hervormde Kerk*, Deel I. bl 11 merkte hij aan „het supranaturalisme verdeelde het werk „van 's menschen zaligheid tusschen God en den mensch, huldigde de dubbele „onwaarheid, waarbij voor het gedeelte dat God werkt, de menschelijke werk„zaamheid, voor het gedeelte dat de mensch werkt, de werkzaamheid Gods „werd uitgesloten." Zoo begon hij het supranaturalisme evenzeer als het rationalisme te bestrijden. Het kon naauwlijks anders, of in de uiteenzetting van zijn godsbegrip moest hij termen gebruiken die op hem, even als vroeger op

SCHLEIERMACHER, den schijn laadden, als ware hij pantheist. Daartegen verdedigde SCHOLTEN zich met weinig moeite, ook door aan te wijzen, dat innige *zamenvoeging* van God en wereld hemelsbreed verschilde van *zamensmelting*, *versmelting* of *oplossing*.

Het Christendom als historiesch feit beschouwd, moet bij zulk een openbaringsbegrip winnen. De feiten moesten als *φανερώσεις* der waarheid erkend worden, maar — en dit is het punt, waaraan zijne tegenstanders hun aanval knoopten — die feiten kregen eerst volle beteekenis voor hen bij wie het *κάλυμμα* der zonde weggevallen was, en die daardoor het idee, het goddelijk woord, in die feiten weggelegd, *ontdekten*. Zoo, riep men hem toe, lossen bij u de feiten zich op in het idee. Gedeeltelijk was die opmerking en die beschuldiging juist. Het Christendom is een feit, welks werkelijkheid op grond van historiesch-exegetiesch onderzoek moet worden aangenomen. Wat daar in *Palestina* met JEZUS van *Nazareth* gebeurd is, dat moet mij worden overgeleverd, en dit overgeleverde neem ik aan *op gezag*. SCHOLTEN ontkende dit niet, maar beweerde, dat de kennis van die feiten niet *doel van*, maar *middel tot* Godsdienst was. Die onderscheiding, op zich zelve zeker niet onjuist, heeft hij te sterk gedreven, en het *middel* wat laag gesteld. De waarheid der feiten, als: de opstanding van JEZUS, de wonderen door Hem verrigt enz. rust in de voornaamste plaats op het getuigenis van JEZUS' tijdgenooten, die Hem zelven en zijne daden aanschouwd hebben. Zij werden voor hen de grondslag, om te erkennen, dat JEZUS de zoon van God was. Op dienzelfden grondslag — want het gemis van de autopsie wordt mij vergoed door het getuigenis van de Schrift, voor zoo ver het als authentiesch en axiopistiesch gestaafd is — rust mijne erkenning van JEZUS' Messiasschap. Ik onderscheid wel degelijk de feiten en de leer des N. T. en bejammer het dat SCHOLTEN dat niet scherper doet. Immers bij het veronachtzamen van dat onderscheid houdt zijne opmerking over het gezag van de Schrift, die wij hier uit zijne *Initia* overnemen, slechts gedeeltelijk steek; (l. l. pag. 82) *„Socinianorum methodus a Remonstrantibus deinceps et tantum „non omnibus serioris aevi theologis Protestantibus commendata, ex qua super- „struitur apostolorum auctoritas auctoritate Jesu, haec vero, probatis antea „axiopistia et authentia Lib. sac. miraculis ejus et vaticiniis nititur, et ipsi*

„S. S. refragatur, et vero hunc in argumentatione errorem committit, ut auctoritatis divinae et infallibilis cognitionem ab humano adeoque fallibili demonstratione repetat. Hinc fit, ut methodum illam consilio, quo a dogmaticis adhibetur, prorsus inutilem esse, sponte in oculos incurrat.“ Waarop hij volgen laat: *„Scripturae praeterea et religionis indoli repugnat, testium seriem „per octodecim saecula viventium evocare et audire, antequam homini de sua „ad Deum relatione, qua cernitur religio, certo persuaderi possit.“* Immers, waar het de *feiten* geldt, gaat deze aanmerking niet op; waar het de *leer* geldt, heeft zij kracht. *Geen geloof op gezag!* Aan die leus, zoo onbepaald uitgesproken, ken ik alleen waarheid toe, als zij betrekkelijk wordt gemaakt tot *geloofsleven*, tot de *religio*, zoo als SCHOLTEN haar definieert: *„relationis „ad Deum conscientia vita moribusque ipsius hominis expressa,“* want dat geloofsleven is de vrucht der *φανερώσις τοῦ θεοῦ* (waartoe dus ook de feiten van het Christendom behooren), welke *ἀποκάλυψις* in den mensch geworden is, sedert het bedeksel der zonde verdwenen is. Die leuze kan dan ook geenszins geacht worden, het beginsel van SCHOLTEN's theologie uit te drukken. Dat zou een schraal en onvruchtbaar principe zijn; *geloof zonder gezag* kan het resultaat, maar nooit het uitgangspunt van navorsching zijn. Wie die leus ter eere van SCHOLTEN en als ter aanprijzing van zijne theologie verkondigen, doen hem daarmede eene ondienst; alle geloof toch begint met gelooven op gezag, en duizenden Christenen wassen nooit op tot den staat van mondigheid, waarin zij het leidend gezag van de kerk of andere individuen kunnen ontberen. En wie zal b. v. altijd de grens tusschen *gezag* en *waarde* der Schrift scherp kunnen afbakenen?

Uitgaande van het boven beschreven *openbaringsbegrip* moest SCHOLTEN eene geheele wijziging brengen in de voorstelling van den *persoon des Heeren*. Allermeest komt hem de hooge verdienste toe, dat hij *ons den* CHRISTUS *geteekend heeft in den waren aard van zijn middelaarswerk*. *„*JESUS CHRISTUS (dus lezen wij *Initia* pag. 196) *via quippe et dux ad Patrem, religionis* PERFECTA PATEFACTIO, *non* OBJECTUM *est.“* Hieruit volgt, dat alle duisterheid in het bepalen van het eigenlijke wezen des Christendoms verdwijnt; in overeenstemming met de aangehaalde woorden kan nu *Christelijke Godsdienst* niets

anders zijn, dan (l. l. pag. 102) *„ea religio, quae a Christo tradita, vitaque „ejus et morte modo perfectissimo expressa, ipso auctore, in genere humano prodiit. „Religio iccirco Christiana haud alia est, quam Christi ipsius religio.“* Christelijke Godsdienst is dus *gradueel* van vroeger godsdienstig leven onderscheiden; maar omdat dit graduele verschil groot en belangrijk is, kan men zeggen dat zij specifiek van andere godsdiensten verschilt. JEZUS CHRISTUS is de middelaar Gods en der menschen als degeen, door en in wien wij Gode gelijkvormig worden, gezind jegens God en de naasten zoo als hij geweest is. Voor het Middelaarsambt, zoo als de oude theologie dat verstond, kan bij SCHOLTEN geen plaats zijn. Eene mechanische menschwording en plaatsvervanging der menschheid kan natuurlijk niet geduld worden in een systeem, dat de religio beschouwt als de *relatio hominis cum Deo*, waarin niets mechaniesch, maar alles individueel en subjectief moet zijn. Van dat beginsel wijkt SCHOLTEN eenigzins af in zijne *regtvaardigings-theorie* (vgl. zijne *Initia* pag. 213 sqq.). Daar wordt CHRISTUS als de *vicarius* der menschheid beschouwd en geleerd dat God hem als zoodanig aanmerkt: *„in Christo, humanitatis exemplari per„fecto, Deus totum genus humanum cum illo fidei vinculo jungendum intuitus „ab aeterno est, atque, uti ipsum Christum justum habet, ita in ordine jus„torum eos etiam collocavit, quos a peccato liberos et inculpatos aliquando „fore Christi spiritus efficacitate certo novit.“* Dat is een Pauliniesch leerbegrip, waarvan men noch bij de Synoptici, noch bij JOHANNES, noch bij PETRUS een spoor vindt; dat bij PAULUS op enkele plaatsen zóó in beeldspraak gehuld wordt, dat de schijn ontstaat, als of hij den dood van CHRISTUS als een *mors vicaria* voorstelt; het veredelt zeker de oude en verouderde imputatietheorie, doch er blijft toch van toerekening spraak. Eigenlijk kan het op SCHOLTEN's standpunt niets meer zijn dan de vorm, waarin PAULUS, onder zijne bijzondere omstandigheden, het heil door CHRISTUS aangebragt, formuleert. Ik twijfel er ook aan, of de δικαίωσις van PAULUS, door SCHOLTEN als de eenige heils-theorie ontvouwd, zich wel vereenigen laat met zijne definitie van Christelijke Godsdienst. Ik voor mij waardeer die Paulinische voorstelling hoog, maar zij blijft mij niets meer dan eene voorstelling onder en naast andere. Het begrip van *gemeenschap*, van *zijn in* CHRISTUS sluit naar mijne meening

onmisbaar eene *unio mystica*, geene *unio*, die wij *vicaria* zouden moeten noemen, in.

Voor den christen, door den band des geloofs met den CHRISTUS verbonden, wordt elke φανέρωσις Gods al meer en meer ἀποκάλυψις. Want in het bezit van de πίστις valt het κάλυμμα, de zonde, weg. Ook de uitvoerige ἁμαρτολογία die SCHOLTEN geeft, hangt zamen met zijn openbaringsbegrip. Lijnregt staat zij over tegen *Pelagianisme* en *Semi-pelagianisme*, altijd echter ook bij strenge toepassing van het Augustiniaansche beginsel, zich wachtende voor de eenzijdigheid, om den oorspronkelijken aanleg des menschen als verdelgbaar door de zonde voor te stellen. De beschouwing der zonde als een *ens negativum* leidt hem er toe, evenzeer als hij er toe gebragt wordt door zijn *openbaringsbegrip*, om de eindelijke oplossing van alle dualisme aan te nemen. Kan God zich niet openbaren, vruchteloos, doelloos; bewerkt God door zedelijke middelen den mensch zóó, dat de φανέρωσις allen ἀποκάλυψις wordt; eindelijk zal bij allen het κάλυμμα wegvallen en God alles in allen wezen. Tot dat resultaat komt de dogmatiek van SCHOLTEN te eerder, na al den arbeid, dien haar auteur aan de echatologische formules, κρίσις, ἐσχάτη ἡμέρα, gewijd heeft, waardoor hij getracht heeft het Evangelie van JOHANNES tot een spiritueel Evangelie te verheffen, waarin de Christelijke waarheid van de vormen der Joodsche Theologie geheel ontdaan is. Doch waartoe meer? De *Initia Dogm. Ch. in auditorum usum scripta* zijn bij herhaling uitgegeven, eerst in 1854, later in 1857, en door uitvoerige verslagen in de *Godg. Bijdr.* van 1856 bl. 189 volg. in de *Vaderl. Letteroef.* 1858 VII en X, ter algemeene kennis gebragt. Niets natuurlijker dan dit streven dier referenten: daar was behoefte, onmiskenbare behoefte aan een *systeem*, dat naar een vast plan ontworpen, de godgeleerdheid in een echt *wetenschappelijken* vorm ontwikkelde. Wie op den naam van beoefenaar der godgeleerdheid aanspraak maken wil, die behoort dit handboek te bestuderen, opdat hij het in zijne deugden en zwakheden leere kennen.

Heb ik, bij mijne beschouwing van de Groninger school, niet geschroomd de bedenkingen, die ik meende te mogen in het midden brengen, vrijmoedig uit te spreken — ik reken ook nu aan de onpartijdigheid en de waarheidsliefde de mededeeling van enkele opmerkingen verschuldigd te zijn. Dat doe ik te eerder, omdat die bedenkingen ook hier niet slechts den vorm be-

treffen, maar de methode. Wat belooft mij het werk? *Dogmatices Christianae initia in auditorum usum scripsit* J. H. SCHOLTEN, luidt de titel, en zal die titel door mij in verband met het gewone spraakgebruik opgevat worden, dan verwacht ik in dat geschrift het dogmatiesch stelsel van SCHOLTEN zelven te vinden. Maar in die verwachting word ik teleurgesteld door de eerste § van het *pars formalis*, die de *disciplinae dogmaticae descriptio* ons mededeelt: *disciplina dogmatica in describenda versatur explicanda et tuenda religione, quae ab initio inde hominibus insita, per mediam generis humani depravationem, in gente Israelitica conservata et sensim explicata, in* J. C. *prodiit, ut per ecclesiam ejus propagata, religio totius aliquando mundi fieret. Disquisitio igitur dogmatica partim est historica, ut qualis sit religio Christiana pateat; partim philosopha, ut quod Christianum esse historice constitit, philosophice intelligatur et rite aestimetur; partim polemica, ut profligentur errores.* Zoo is dan, volgens deze definitie, de taak der dogmatiek drieledig: *describere, explicare* en *tueri.* Ik zou met deze definitie vrede kunnen hebben, indien ik ze elders vond, maar bij SCHOLTEN, den empirist, kan ik ze niet goedkeuren, want zij laat mij verlegen staan, als ik bij haar eene plaats zoek voor de subjectivieteit.

Ik zal mij gaarne nader verklaren: zoo als de definitie daar ligt, schijnt het, alsof volgens SCHOLTEN de dogmatiek, wel niet geheel, doch zeker in de voornaamste plaats, eene zuiver historische wetenschap is, voor welke *describere* de eerste taak is. Volkomen kan die voorstelling gelden, zoolang men den *Kanon* houdt voor de authentieke bron der religie, maar welke historische waarde SCHOLTEN ook aan de Schrift des O. en N. Verbonds toekenne, zijn *openbarings-begrip* dwingt hem verder te gaan dan de Schrift, daar hij de *patefactio divina*, zeer te regt naar mijne overtuiging, niet beperkt tot één eeuw of één menschen-geslacht, maar verklaart (l. l. pag. 37): *Sicuti φανέρωσις actio Dei perennis et continua est, ita neque ἀποκάλυψις restringenda ad tempora est, de quibus S. S. historice testatur. Idem scilicet spiritus, quo imbutus* JESUS *veritatem intuebatur et audiebat, promissus ab illo est ecclesiae, tanquam ἄλλος παράκλητος. — Fit ita, ut unicuique Christiano, haud secus atque antea prophetis et apostolis, veritatis apocalypsis contingat,* Philip. III. 15, II. Cor. III. 18 *et ipsi Christiani, ut olim prophetae et apostoli, per Spiritus divini com-*

munionem loquantur verba Dei, en dien regel volgende, niet volstaan kan met *describere*, *explicare* en *tueri*, maar — om in zijn eigen taal te spreken — ook en vooral ja allereerst, *testificari* moet van de *ἀποκάλυψις*, die hem zelven ten deel gevallen is. Toen SCHLEIERMACHER de heroieke poging ondernam, om de dogmatiek niet langer te doen beschouwen als eene historische wetenschap, vond hij veel tegenspraak en weinig navolging, doch ondernam hij naar het oordeel van SCHOLTEN zoowel als naar het mijne — vergun mij voor een oogenblik, mijn lezer! dat ik mij in zulk gezelschap plaats — eene taak, die ten laatste met gunstig gevolg bekroond zou worden, zoodra de tijden aanbraken, waarin religie in hare subjectieve waarde zou erkend worden. Als empiricus kan SCHOLTEN eene dogmatiek gevende wel niet anders willen, dan wat SCHLEIERMACHER beoogde, toen hij zijn leerstelsel ontvouwde, de vrucht eener warme subjectieve ervaring. Daarvan had ik in de definitie het duidelijk bewijs gewenscht; nu zou ze mij willen diets maken, dat de dogmatiek van SCHOLTEN al weer en niet meer zal zijn, dan eene geschiedenis, eene kritiek, eene apologie van het dogma, en zoo iets ontvingen wij reeds vaak.

Deze bedenking, men erkent het gereedelijk naar ik vertrouw, is niet bloot eene kwestie van vorm; zij spruit voor een goed gedeelte mede voort uit SCHOLTEN's *Schrift* — ik zal niet zeggen *beschouwing*, maar — *gebruik* in deze *Initia*. Sla eens op uit de *pars materialis* (pag. 109 sqq.) den locus *de Deo* en gij ziet met verwondering, dat het godsbegrip er allereerst gebouwd wordt op de uitspraken der Schrift. Geschiedde dat, zoo als het naar SCHOLTEN's opvatting van de Schrift, als de *fons historicus religionis*, behoorde, louter om aan te toonen, hoe DAVID, JESAIA, JEZUS, PAULUS over God gedacht hebben, zeker zou het dan houding hebben; maar nu de Schrift gebruikt wordt, om *loca probantia* te leveren, meenen wij ons woord van afkeuring daartegen op goede gronden te uiten. Voldeed hij aan mijn wensch, hij liet bij een herdruk zijner *Initia* de plaatsen uit de Schrift in de §§ weg; immers wordt hij verondersteld, de dogmatiek der schrijvers des O. en N. Verbonds reeds behandeld te hebben in zijne *geschiedenis der Christelijke Godgeleerdheid gedurende het tijdperk des N. T.*, welke bij de *Initia* als bekend wordt aangenomen; hij toch

kan voor zijn systeem niet den lof der *Schriftmatigheid*, maar der *Godsdienstigheid* begeeren, een lof die hem gegeven zal worden door elk, wiens oor geopend is voor het *testimonium Sp. Scti.*, hetwelk evenzeer aangaande het woord der Schrift als aangaande het woord van SCHOLTEN getuigen moet: *of deze dingen alzoo zijn.*

Verder zou ik niet gaarne beweren, dat de *pars materialis* naar de empirische methode bewerkt is. Men oordeele naar de verdeeling: I. *de Deo, sive de religionis objecto.* II. *de homine ad Dei imaginem creato, sive de religionis origine.* III. *de peccato, sive de religionis depravatione.* IV. *de J. C., sive de religionis perfecta patefactione.* V. *de redemptione et salute Christiana, sive de religionis instauratione.* VI. *de ecclesia, sive de religionis conservatione et propagatione.* VII. *de vita futura, sive de religionis consummatione et triumpho.* Zie ik wel, dan is in dit plan eene hoofdzonde tegen de wet der empirie gemaakt, tegen die wet, welke gebiedt niet met het *object*, maar met het *subject* te beginnen. Zoo het SCHOLTEN te doen kon zijn, om de eeuwen lang geheerscht hebbende begrippen aangaande de theologie, anthropologie, christologie, soteriologie, enz. enz. op nieuw te bewerken, wij zouden vrede hebben met zulk eene verdeeling; maar in *zijn* systeem past zij niet. Immers daarin verlangen wij in duidelijke proeven aangewezen te zien, welken invloed de empirische methode op het beoordeelen en ontleden der dogmatische materie heeft. Kan ooit de empirist met het *object* beginnen; kan hij ooit van iets anders uitgaan dan van het *subject?* Ik eisch dus niets ongerijmds, als ik begeer, dat de dogmatiek van SCHOLTEN met *anthropologie* begint en niet met *theologie*, en ik ontboezem dat verlangen te vrijmoediger, dewijl, naar mijne overtuiging, zulk een aanvangspunt den meest gebaanden en veiligen weg verschaft tot de *Christologie.* In de dogmatiek van den empiricus moet de *Christologie* ontspruiten uit de *anthropologie:* de ontwikkeling van laatstgenoemde geeft noodwendig voedsel aan de behoefte om naauwkeurig hem te leeren kennen, in wien de idee van mensch, die in het subject, blijkens de uitspraak der zelfervaring, welke zoo diep getuigt van disharmonie, van bewustheid van schuld en van trek naar reinheid, niet verwezenlijkt wordt, als werkelijke realiteit voor ons staat. Zal de *Christologie* van den empiricus het gevaar ontgaan, van in speculatie

zich te verliezen, maar al het voordeel van een vasten bodem genieten, zij moet beginnen met eene persoonsbeschrijving van den mensch bij uitnemendheid; zij moet een historiesch beeld van JEZUS CHRISTUS schetsen, dat als de rijpe vrucht van kritische en historische studien, den geschiedkundigen inhoud des N. T., en in zekeren zin ook dien des O. V., in zijn geheel ons voor oogen stelt. Verlang ik eene persoonsbeschrijving van den mensch bij uitnemendheid, ik hecht aan dit woord het denkbeeld eener beschrijving van zijn leven, evenzeer als van zijn werk, met één woord van zijn in- en uitwendig bestaan; ik zou wenschen, dát die beschrijving zijne godsdienst in een helder licht latende uitkomen, mij door het staren op een historiesch beeld tot de overtuiging bragt, wier kiem ik subjectief in mij zelven reeds voel: godsdienstig zijn is behoefte, heerlijkheid, zaligheid voor den mensch; ik zou begeeren hem zoo geteekend te zien, dat er bij mij geen twijfel meer overbleef, of de mensch is van Gods geslacht, de mensch is de zoon van God. Ook als ik dogmatiek studeer, voel ik de behoefte mijns harten, dat eerst dan rust vindt bij ideën, wanneer die ideën gerealiseerd zijn. Alle speculatie over de logos-leer en dergelijke christologische kwestien boezemen mij geen belang in, zoolang de persoon, aangaande welke ze opgeworpen worden, mij niet aantrekt: dat weet de empiricus bij eigen ervaring, en gehoorzaam aan die stem moet hij zijne christologie aanvangen met de persoons-beschrijving van dien, wiens regt op den naam van CHRISTUS hij bewijzen zal. Uit zulk eene *Christologia* wast verder de *Theologia* op. De godsdienst van JEZUS, of wil men liever: de leer van JEZUS aangaande God, door dezen in woorden en werken verkondigd; het onderwijs alzoo van hem, die op dit gebied getoond heeft te zijn het genie bij uitnemendheid, geeft het antwoord op menige vraag en spreekt het amen op menig woord onzer subjectieve Godsbewustheid. Alle aprioristische bewijzen voor het bestaan van God worden als overbodig ter zijde geschoven door het subjectivisme van elk individu en de objectief gestaafde Gods-prediking van JEZUS. De kennis van den CHRISTUS is de weg tot het kennen van God; door den Zoon tot den Vader — mijns achtens geldt het evenzeer op religieus als dogmatiesch gebied. Ik zie niet in, wat ons bewegen mag, om eenigzins te kort te doen aan deze door hem zelven afgelegde, veel

beteekenende verklaring: *wie mij ziet, ziet den Vader; ik spreek, wat ik van den Vader gehoord heb.*

Of zou ik terugdeinzen voor de gevolgtrekking, welke men uit het beweerde maken zal en mijne aanprijzing van de *via eminentiae* ter vaststelling van het godsbegrip terughouden, omdat SCHOLTEN van eene dergelijke bewijsvoering niet weten wil? Maar ik acht dit iets verkeerds en heb nog geen reden gevonden, om die bewijsvoering, wegens het onvolkomene, dat haar kenmerkt, vaarwel te zeggen ter liefde van meer metaphysische begrippen, waaraan toch evenzeer de vlek van onvolkomenheid kleeft. Niemand kan grooter eerbied hebben voor het streven van den wijsgeerigen geest, om het godsbegrip te zuiveren; maar ik ben niet de eenige, die voor mijn subjectief-godsdienstig leven oneindig meer voedsel vind in de kennis aangaande God, welke mij de CHRISTUS geeft in zijn woord en zijn werk. God te anthropomorphiseren, is een niet te ontwijken gevaar, of — dat te kunnen doen, zóó dat het beeld van dien God rein en aantrekkelijk voor den mensch staat, het voorregt, het uitsluitend voorregt van hen, die den Zoon kennen. Laat mij die gedachte beter uitdrukken met de schoone woorden van COLANI (*Revue de Théologie*, 1855, XI. pag. 112), voor welker mededeeling de lezer mij zeker dankbaar zijn zal: „Tandis que l'amitié nous semble incomplète, ou plutot refoulée sur elle-mê- „me, lorsque nous ne pouvons presser l'ami sur notre coeur, l'ami suprême, „le souverain bien reste une pure abstraction, et c'est à un fantôme que nous „devons être prêts à sacrifier nos passions et nos plaisirs. Encore si nous „pouvions nous en faire une idée distincte! Mais, quand nous approchons „de lui, quand nous le prions, il faut involontairement que nous lui prêtions „des traits matériels, ceux d'un homme, d'un vieillard peut-être; et alors „quelque chose proteste en nous contre cette image, car notre âme sait qu'el- „le s'adresse à l'Esprit pur. En vain! Toujours l'idée de Dieu conserve je ne „sais quelle parcelle de matière opaque, et nous hésitons douloureusement entre „l'alternative de voir sa personnalité vivante s'évaporer, pour ainsi dire, en se „spiritualisant, ou de nous prosterner devant une fausse image du créateur. — „Avec Christ, cette gêne disparait; il nous présente en sa personne un portrait „authentique de Dieu, et notre adoration est à la fois le culte en esprit et

„en vérité. Nous prions *au nom de Jésus* comme s'exprime l'Ecriture. Nous „nous adressons indifférement au Père ou à Christ. Si c'est au Père, c'est en „nous le représentant sous les traits de son Fils, qui nous a révélé de lui tout „ce que l'âme humaine peut contenir de Dieu. Si c'est à Christ, notre ado- „ration ne s'adresse pas à ce qu'il y a de fini, de terrestre, de passager dans „sa personne, elle ne s'adresse pas à Christ selon le chair; mais, à travers la „forme humaine, nous voyons briller la splendeur de Dieu, et c'est cette „splendeur que nous adorons. Nous adorons Dieu en Christ. — Dieu est „amour, et, si nous l'invoquons au nom de JÉSUS, c'est uniquement parce que „son amour dépassant notre intelligence, nous n'en saisissons que le rayon, qui „nous est arrivé à travers la personne de JÉSUS, comme à travers un prisme. „Or, le prisme n'est pas la source de la lumière, et ici, comme partout, JÉ- „SUS est l'instrument, tandis que Dieu est le principe et le but.„

Ik zal het niet verzwijgen, dat langs zulk een *via eminentiae* in ons godsbegrip datgeen tot helderer voorstelling komt, wat eigenlijk alleen ook onder het bereik van ons kenvermogen vallen kan; dus om nog eens met COLANI te spreken (l. c. pag. 95): „tandis que les attributs métaphysiques de Dieu sont „tellement opposés à notre essence que nous ne pouvons même les concevoir, „ses attributs moraux sont une partie intégrante de notre nature. Nous som- „mes de race divine. Celui qui aurait atteint la perfection humaine serait par „la même doué de la perfection divine.„

Zóó, *door den Zoon tot den Vader!* Men vraagt mij welligt, of ik, deze denkbeelden aanstippende, ook gedreven word door de zucht, om in de voorstelling der *Christologie* als bron der *Theologie*, een terrein aan te wijzen, waarop *Groningen* en *Leiden* elkander nader staan, dan hunne woordvoerders welligt denken. Is het verre van mij, de verdienste der Groninger school ten aanzien der Christologie voorbij te zien, ik kan niet vergeten, dat hare *Christologie* en die van SCHOLTEN aanmerkelijk verschillen. De CHRISTUS der Groningers is niet de waarachtige mensch: die van SCHOLTEN is het waarachtig product der menschheid; de CHRISTUS der Groningers is een middenwezen tusschen God en mensch: die van SCHOLTEN de Zoon van God en de Zoon des menschen, de mensch bij uitnemendheid; de CHRISTUS der Groningers ontwikkelt zich niet, onder de

menschheid verkeerende: dien van SCHOLTEN zien wij toenemen, zondeloos, Gode gelijk worden. En toch leeren *Groningen* en *Leiden:* door dien CHRISTUS tot God.

In de Christologie der Groningers mishaagt mij het gebrek van bepaaldheid in hunne voorstelling; de noodzakelijkheid waarin zij blijkbaar verkeeren, om met profusie van woorden over den CHRISTUS te spreken; b. v., om nog een staal van jonge dagteekening bij te brengen (*W. in L.* 1857 bl. 260): „het „is waar, dat J. C. ons dus wel is de *opvoeder des menschdoms*, voor zoo „verre God het menschdom *door Hem* opvoedt; maar Hij is ons ook Gods zoon, „Gods beeld, Gods tolk en Gods openbaring, kortom, al wat het N. V. ons „omtrent Hem verklaart, waardoor Hij niet slechts de opvoeder, maar ook de „volkomen opvoeder des menschen kan zijn." Doch ik trek daaruit de gevolgtrekking, dat hunne *Christologie*, hoewel ze wijsgeerige methode mist, zich aanbeveelt door het veelvuldig gebruik, hetwelk zij van de geschiedenis des Heeren maakt. Aan die van SCHOLTEN nu zal wel niemand wijsgeerige methode ontzeggen, maar menigeen met mij daarin meer historiesch element wenschen te zien opgenomen. Of *Leiden* en *Groningen* elkander zullen naderkomen, ik kan het niet beslissen, doch ik zou er mij welligt gunstiger over uitlaten, indien ik niet wist, dat SCHOLTEN vooral het mishagen der Groninger school opgewekt heeft door den *dogmen-historischen* arbeid, welken hij in zijn meest bekend werk door den druk heeft gemeen gemaakt. Gij weet, mijn lezer, dat ik bedoel *de leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen, uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld.* Men behoeft slechts van het tijdstip, waarop dat boek verscheen, en van den hoofdinhoud, waardoor het zich kenmerkt, naauwkeurig kennis te nemen, om dat mishagen der Groninger school verklaarbaar te vinden.

Toen dit werk voor de eerste maal (in 1848) het licht zag, had de formulierkwestie eigenlijk zich reeds opgelost, eensdeels in de feitelijk volbragte afscheiding der formulier-geloovigen, anderdeels in eene geringschatting van het confessioneele karakter der kerkgenootschappen, die de namen van Gereformeerd en Luthersch voor verouderde vormen hield, en van de kenmerkende leerstukken als van papieren scheidsmuren sprak, die hoe eer hoe liever omvergeblazen moesten worden. Maar de kerk telde toch vele waardige dienaren, die

twijfelend vroegen, of de verklaring van het formulier van onderteekening, gelijk de synode van 1841 die uitgesproken had, waarbij alleen trouw aan hetgeen wezen en hoofdzaak der belijdenis heeten moest gevorderd werd, kerkhistoriesch goed gemaakt worden kon? Te ontkennen viel het niet, dat in een tal van punten de kerkleer door latere exegetische en isagogische onderzoekingen onhoudbaar geworden was, en bij velen bleef het de vraag, of men nog gereformeerd mogt heeten, als men de *praedestinatio particularis*, de *resurrectio carnis*, enz., niet meer leeren kon? Dat verschijnsel hing zamen met de onvergefelijke verwaarloozing der dogmen-geschiedenis en werd in zijne nadeelige werking bevorderd door de zucht tot eenzijdige verbroedering van al wat Protestant heette tegen *Rome*, terwijl men voor die verbroedering alle confessionalisme hoogst schadelijk achtte. Het was bijna een *locus communis* geworden, in leerredenen en van catheders tallooze malen verkondigd: „ik noem mij niet naar LUTHER, CALVIJN of ZWINGLI, ik noem mij naar CHRIS„TUS." Men preekte voor elkaar; men begon op predikanten-vereenigingen voorstellen te doen tot het benoemen van commissies, om de verbroedering der Protestanten te bevorderen, en het scheen dat de dag van de vervulling dier hoop al zeer, zeer nabij kwam, zoo men maar alle confessionalisme als eene antiquiteit kon ter zijde zetten. Maar in dien drassen grond wil de ware verdraagzaamheid niet bloeijen. Wat deed SCHOLTEN? Hij ving in ons land aan te doen, wat ALEXANDER SCHWEIZER daar buiten gedaan had. Hij trad op met de merkwaardige verklaring (*voorrede* der 1ste uitg. van zijne *Leer*, enz. bl. VI.): „wij achten de historiesche studie der Gereformeerde dogmatiek van het uiterst belang." Daar hing SCHOLTEN in het verdere gedeelte van deze voorrede, even als later in de voorredenen van den 2en en 3en druk, tafereelen van ketterijen op, die op schrikbarende wijze in het licht stelden, hoe mannen, die bij uitnemendheid gereformeerd heeten wilden, gevoelens voordroegen, welke met de kerkleer strijdig waren. Rondweg beleed hij dadelijk, dat hij er niet aan dacht, — en blijkens zijne antecedenten ook niet aan denken kon — om de kerkleer, gelijk ze overgeleverd was, te gaan verdedigen, maar de poging ondernam, om den aard en het wezen, den geest en de hoofdzaak der Gereformeerde belijdenis historiesch te ontwikkelen, en het bewijs te leveren, dat men

aan dien geest en aan die hoofdzaak getrouw en toch volkomen gehoorzaam zijn kan aan de vrije ontwikkeling der wetenschap, met behoud van hetgeen hij *de grondbeginselen* noemde. Tot zulk een meervoud kwam SCHOLTEN, omdat hij een *formeel* en een *materieel* beginsel aannam; het formeele was: *de H. Schrift, de eenige kenbron en toetssteen der Christelijke waarheid;* het materieele — hierin heeft hij gedobberd tusschen — *de zuivere belijdenis van God, meer bepaald van Gods souvereiniteit, en van zijne vrije genade als den eenigen grond der zaligheid,* zoo luidt het in de 1e uitgave en in de 3e; terwijl het in de 2e aldus geformuleerd wordt: *de zuivere belijdenis van God, inzonderheid van zijne vrije genade, als den eenigen grond der zaligheid.* In alle oorden van *Nederland* werd het helder geschreven en diep doordachte boek gelezen. De algemeene stem erkende, dat het een meesterstuk was, zoo als de dogmatische letterkunde in de laatste tientallen van jaren er geen wist aan te wijzen. De hoofdverdienste van het werk lag ongetwijfeld in het wel bereikte doel: feitelijk had de auteur het bewijs geleverd, dat men vasthoudende en getrouw blijvende aan het grondbeginsel der Hervormde kerkleer, aan de vrije ontwikkeling der wetenschap den loop kon laten, en, overeenkomstig dat beginsel of daarvan uitgaande, de vroeger geformuleerde leerbegrippen der Kerk wijzigen kon naar het licht der wetenschap van dezen tijd.

De *praedestinatio*, dat *cor ecclesiae* vloeide van zelve voort uit het materieel beginsel; die praedestinatie moest nu ophouden particularistiesch te zijn en gesplitst te worden in *electio* en *reprobatio;* de *gratia* was volgens dit beginsel *irresistibilis.* Zij moest echter in overeenstemming gebragt worden met een wel begrepen voorstelling van de organische ontwikkeling des menschen; *de zonde* moest naar dit beginsel door God gewild zijn; afgewezen moesten dus worden alle voorstellingen van de zelfbeperking Gods, maar tevens ook alle schijn van dualisme, en eene volheerlijke herstelling aller dingen het slot, de kroon van Gods genadeweg zijn. Uit dat materieele beginsel moest men komen tot determinisme, maar dat determinisme mogt niet langer fatalistiesch, het moest zuiver ethiesch zijn. Zoo werd er aangetoond, dat dit materieele beginsel, zuiver Christelijk, door PAULUS verdedigd, door AUGUSTINUS in eere hersteld, consequent tegen de Roomschen, Socinianen, Wederdoopers

en Doopsgezinden, Lutherschen, Remonstranten ontwikkeld, onuitwischbaar in het karakter der Hervormde leer ligt, en naast het formeele de grondslag van de verbroedering der Protestanten wezen kan.

Het formeel beginsel — het alleen geldend gezag der Schrift — moest verklaard worden, door het reeds in de Schriften der Hervormden aangeduide verschil tusschen *Schrift* en *Gods woord*, het getuigenis vân den Heiligen Geest, het regt der Kritiek, de stem der oorspronkelijke Godskennis; vooral door de schifting van wet en Evangelie, opdat het Evangelie blijken zou, eene godsdienst niet van gezag maar van vrijheid en zelfstandigheid te zijn. Bij elke nieuwe uitgave werden de hoofddenkbeelden juister ontwikkeld en helderder uiteengezet, en breidde het werk niet alleen in omvang zich uit, maar won het ook telkens in diepte en naauwkeurigheid. Ik sta verlegen wat ik het meest roemen zal: de ontwikkeling van het Schriftbegrip; van de natuurlijke Godskennis; de verdediging van ZWINGLI's avondmaalsleer, van het vrijheidsbegrip? — doch neen — laat ik liever niets noemen, waar zoo veel voortreffelijks zich vereenigt.

Habent sua fata libelli. Geldt het niet vooral van dit boek? Eer ik de lotgevallen in een kort verhaal mededeel, mag ik toch wel mijne gedachten over dat boek zeggen, natuurlijk alleen wat enkele hoofdpunten betreft, opdat het langs dien weg duidelijk worde, in hoeverre mijn oordeel over die lotgevallen vertrouwen verdient? Om dat boek in zijn geheel en zijn deelen grondig te beoordeelen, moet men een dogmatiesch hoofd hebben, aan dat van SCHOLTEN niet ongelijk, en eene geleerdheid, die bij de zijne niet al te ver achter staat. Daar zijn evenmin twee SCHOLTEN's, als ééne zaak twee *hoofdbeginselen* heeft. Ik zal nu niet vragen, of voor de regtbank der logica *hoofdbeginselen* kunnen bestaan; hier druk ik op de aanmerking, dat het vaststellen van *hoofdbeginselen*, met name van het *formeele* naast het *materieele*, mij niet historiesch juist schijnt te wezen. Zoowel bij de Gereformeerde als bij de Luthersche Kerk had het *materieele* beginsel de prioriteit; eerst om dat te staven beriep men zich op de Schrift, als gezag hebbende *norma*. En dat beroep op de Schrift is algemeen Protestantsch, dus niet uitsluitend Gereformeerd. Is het, historiesch beschouwd, wel ooit een hoofdbeginsel geweest? Het protestantisme

is, helaas! gedrongen geworden om zich op de Schrift te beroepen; ik zeg helaas! dewijl het daardoor gevaar liep, om zijn eigenlijk karakter, de handhaving op godsdienstig gebied van de regten der subjectiviteit, prijs te geven. De historie heeft beslist, dat zulk een beroep op de Schrift ter laatster instantie niets afdoet; wel tegenover hen, die een ander uitwendig gezag volgen, zoo als de Roomsche kerk, maar niet tusschen de Protestanten onderling. Kortom, ik ken geen formeel beginsel van het protestantisme, of het moest zijn: de ontwaakte zelfbewustheid. Loochen ik verder het regt, waarmede SCHOLTEN de hervormers oproept als getuigen van een toen reeds erkend doorgaand verschil van Schrift en Gods woord; ik prijs het zoo als hij dat verschil verdedigd en zonneklaar bewezen heeft, maar vooral roem ik in het eerste deel van zijn werk alles; wat hij geschreven heeft over de natuurlijke Godskennis en hetgeen daarmede in verband staat. Onze tijd mag er roem op dragen, dat zulke waarheden zoo helder zijn in het licht gesteld.

Wat het *materieele* grondbeginsel betreft — de souvereiniteit Gods en diens vrije genade — ik wil niet over een woord twisten, en houde het voor tamelijk onverschillig, in welke formule men het afhankelijkheidsgevoel, gelijk dat bij ZWINGLI en CALVYN sprak, definieert. Maar dáártegen heb ik bezwaar, dat SCHOLTEN, in plaats van aan te wijzen, in hoever, of hoezeer dit beginsel der Hervormde leer, met het Evangelie, vooral met de prediking van CHRISTUS overeenkomt, dadelijk in het IIe hoofdst. (IIe Deel, bl. 24 van den 3en druk) *de belijdenis van Gods volstrekte opperheerschappij, inzonderheid van zijne vrije genade, als grondbeginsel der Godsdienst door J. C. uitgesproken*, voorstelt. Daarin ligt veel bedenkelijks; het is hier louter te doen, om het bepaald Gereformeerde te kennen; dat Gereformeerde blijkt nu de leer van JEZUS te zijn; ik vind dien sprong wat stout; het Gereformeerde beginsel is natuurlijk in de leer van JEZUS gegrond, doch een kerkelijk grondbeginsel vloeit voort uit de wijziging, door bepaalde omstandigheden in de beschouwing der Christelijke waarheid veroorzaakt. Eer ZWINGLI Hervormd mogt heeten, was hij Christen, dus langen tijd Christen, eer bijzondere omstandigheden hem den meesten nadruk leerden leggen op Gods souvereiniteit of op diens vrije genade. De Christelijke waarheid, zal zij waarlijk ons, door tal van

omstandigheden belemmerde en bewerkte menschen, de bron van leven en levensverkwikking worden, moeten wij ons assimileren onder bepaalde omstandigheden; van daar de onderscheidene dogmatische voorstellingen; maar van daar ook het feit verklaard, dat JEZUS, die nooit door omstandigheden of gebeurtenissen beheerscht werd, de waarheid in algemeenen vorm kon voorstellen, en zijne algemeene voorstelling de bron moest worden van elken later geboren vorm. CHRISTUS heeft geen dogmatiek, wel PAULUS en PETRUS, wel ZWINGLI, LUTHER en CALVYN.

Ik lees nog telkens met bewondering de bl. 24—44, waar SCHOLTEN het godsbegrip van JEZUS ontwikkelt, maar ik moet bekennen, dat ik uit JEZUS' onderwijs den indruk ontvang, dat denkbeelden als *Gods Opperheerschappij* en *Gods vrije genade* niet bij onzen Heer op den voorgrond staan. SCHOLTEN zelf doet het u gevoelen, dat *Gods vaderschap* bij JEZUS het alles beheerschend denkbeeld is.

Nadat SCHOLTEN het *materieel* beginsel der hervormde kerkleer verheven heeft tot het hoofdleerstuk der christelijke waarheid, gelijk die door JEZUS geopenbaard is, kan het u niet meer verwonderen, dat hij aan het slot van zijn werk, in de belijdenis van *dat* beginsel en van het *formeele*, het vereenigingspunt der Protestanten vindt. Volgens deze voorstelling zou dan elk kerkgenootschap zijn individualiteit moeten oplossen in die van het Hervormde. Ik twijfel er aan, of dat vereenigingsproject veel aanhangers vinden zal, te minder omdat SCHOLTEN, ten gevolge van de identificering van het kenmerkend-Gereformeerde met het bepaald Christelijke, geen plaats gelaten heeft aan de mogelijkheid, dat andere Kerkgenootschappen, die geheel onafhankelijk van het Hervormde ontstaan zijn, geleid en bestuurd worden door een *materieel* beginsel, wèl van dat der Hervormde leer onderscheiden, maar waarvoor zij zich toch evenzeer te regt op het Evangelie beroepen konden. Nu heeft het eene vreemde houding, dat bl. 233 volg. en bl. 267 volg. beweerd is: de belijdenis van Gods volstrekte opperheerschappij, inzonderheid van zijne vrije genade, is op Protestantschen bodem vrij gehouden van de overdrijving der Wederdoopers en Doopsgezinden, en volledliger door de Gereformeerde, dan door de Luthersche Kerk ontwikkeld. Immers is de zuivere belijdenis van Gods opperheerschappij en inzonderheid van

zijne vrije genade, het materieel beginsel der *Gereformeerde leer;* hebben Wederdoopers, Doopsgezinden, Lutherschen, enz. een ander *materieel* beginsel, dan kan er wel comparatief gevraagd worden, wie consequenter hun *materieel* beginsel ontwikkeld hebben, maar kan het nooit tot eere der Gereformeerde Kerk worden aangemerkt, dat Lutherschen, Wederdoopers en Doopsgezinden *haar materieel beginsel* niet consequent ontwikkeld hebben. Ik houde het er nog voor, dat SCHOLTEN alleen te doen had met de Sociniaansche en andere afwijkende meeningen, die in den boezem der Gereformeerde Kerk ontstaan zijn, en welker afwijkingen dus getoetst kunnen en moeten worden aan dat *materieel* beginsel, van waar zij oorspronkelijk uitgegaan zijn.

Hebben wij het boek ten einde gebragt, dan maken wij niet zonder reden de aanmerking, dat de titel anders had moeten luiden; het werk is niet alleen eene *voorstelling* en *beoordeeling*, het is eene *ontwikkeling* van de leer naar de grondbeginselen, of, om het korter te zeggen: het zoekt aan te wijzen, hoe de Hervormden der XVIe eeuw, consequent hun grondbeginsel vasthoudende, in de XIXe eeuw een volledig leerbegrip zouden vastgesteld hebben. Deze duidelijke bedoeling van SCHOLTEN's boek is door den titel niet uitgedrukt, en die onduidelijkheid gaf tot velerlei misverstand, ja miskenning, de ligt verklaarbare aanleiding. Naast deze hoofdbedenking mogen er andere kunnen uitgesproken worden: noch groote, noch kleine aanmerkingen zijn in staat, de hooge verdiensten van dit boek weg te nemen. Zij bestaan in de *eere-herstelling* van het *Confessionalismus;* in de *scherpe onderscheiding* van *beginsel* en *leerstuk*, en in de *feitelijk daardoor gestaafde mogelijkheid, dat het echt Protestantsch begrip van voortgezet onderzoek vereenigd kan worden met getrouwe aankleeve van het onderscheidend beginsel eener Kerkgemeenschap.*

Tegen SCHOLTEN's boek liet zich eene vierledige oppositie verwachten: I. van de zijde van hen, die op Confessionalismus geen prijs stellen; II. die van geene scheiding tusschen *beginsel* en *leerstuk* willen weten, en dus de vrijheid loochenen om de leer*begrippen* te ontwikkelen met behoud van het kerkelijk leer*beginsel;* III. van hen, die meenden, dat SCHOLTEN hun kerkelijk leerbegrip onjuist voorgesteld had: van de Dissenters, en IV. van degenen, die de bewijsvoering eenzijdig en mislukt noemen. Onder deze vier klassen heb ik geene plaats voor de lage

scheldnamen, die naar het hoofd en naar het boek van SCHOLTEN geworpen zijn: het valt heel ligt zijn werk te verguizen, en daarvan te zeggen, dat de Leidsche studenten het „als hun Bijbel eeren" — maar zulke taal is de aandacht van een fatsoenlijk man niet waardig.

Onder de eerste klasse rangschik ik de bestrijding der *Roomsche Kerk* en die der *Groninger School*. Het tijdschrift de *Katholiek* (Deel XVIII. bl. 90 volg.) bespreekt het werk van SCHOLTEN, op den toon, dien men in dat tijdschrift gewoon is te hooren, waar de Protestantsche Kerk voor een onding en Protestantsche theologie voor raaskallerij gehouden wordt. SCHOLTEN's boek moest dat op nieuw bewijzen: hij wordt van laster, van miskenning der waarheid, van rationalisme beschuldigd; ANSELMUS verstaat hij niet, de philosophie van HERMES begrijpt hij niet, enz. Doch daar de Roomsche Kerk aan de Protestantsche het regt van bestaan ontzegt, en de mogelijkheid van op eene confessie gegrond te zijn, ontkent, zoo kan aan de tegenspraak, die zij tegen het werk van SCHOLTEN inbrengt, geene waarde worden toegekend, en hebben wij ons daarmede niet langer bezig te houden. Deze zoogenaamde beoordeeling getuigde op nieuw, dat in de Roomsche Kerk van *Nederland* wetenschappelijk leven niet bestaat.

Eerst in 1851, dus na het verschijnen der tweede uitgave van SCHOLTEN's werk, sprak de Groninger school opzettelijk en uitvoerig haar oordeel daarover uit. Zij deed het door de pen van L. G. PAREAU in de Verhandeling (*W. in L.* 1851 bl. 669 vgg., ook afzonderlijk uitgegeven): *een woord over Evangelische opbouwing der Kerk, of beantwoording der vraag: Waarvan moeten wij in de Hervormde Kerk uitgaan? van de kerkelijke leer, bijzonder die van Gods souvereiniteit, of van de christelijke prediking, vooral van Gods genade?* — als tegenschrift, wat den vorm betreft, een model. De *quintessence* van die tegenspraak ligt in de Groninger antipathie, die er zich niet in verblijdt, dat „men „er naar streeft, om toch echt Hervormd, echt Doopsgezind, echt Luthersch te „worden." Zoo verklaar ik die tegenspraak en verschil dus van SCHOLTEN, die (*Voorrede* van het IIe deel der 2^e^ uitgave, bl. XIX) betuigde het er voor te houden, dat de gemaakte bedenking zamenhangt met der Groningers ontkenning, dat de Christelijke openbaring als leer zou mogen opgevat worden. Ik

geloof, dat de Groningers tegen *elk* dogmatiesch beginsel, welk ook, als uitgangspunt gestemd zijn en het boek van SCHOLTEN voor een teeken van het herleven eener rigting houden, die zij lang verouderd en dood waanden. De bijzondere bedenkingen van PAREAU laten wij rusten, om alleen bij zijn hoofdbezwaar — het uitgaan van één bepaald dogma — te blijven staan.

PAREAU zelf ontzenuwt dadelijk de kracht der door hem ingebragte objectie, door eene tegenstelling te maken tusschen de *leer van Gods souvereiniteit* en de *Christelijke prediking vooral van Gods genade.* Het laatste zal dan moeten zijn de omschrijving van den inhoud der Christelijke openbaring, zoo algemeen, zoo min dogmatiesch mogelijk, geformuleerd. Maar het is toch eene formule, een beginsel. PAREAU doet dus niets anders, dan het door hem gevolgde en geformuleerde beginsel tegenover dat van SCHOLTEN te stellen, en als hij (bl. 714 volg.) het rondweg afkeurt, dat men van de kerkleer uitgaat, maakt hij gebruik van zijn goed regt van tegenspraak, doch vormt zich zelven eene illusie, wanende, dat hij van de Schrift zou uitgaan, zonder die Schrift eerst gelezen te hebben met een dogmatischen blik. Anticonfessioneel, blijft de Groninger school consequent in het bestrijden van SCHOLTEN's boek; het komt bij haar niet tot een onderzoek naar de historische juistheid van het door SCHOLTEN gestelde *materieele* beginsel; neen, zij keurt het in principe af, dat hij van een *beginsel*, welk ook, wil uitgaan. Nog eens herhaal ik mijne meening, dat zij zich eene illusie maakt, als zij waant van het systeem geheel vrij te zijn. De geheele bestrijding van de Groninger school komt hierop neder: achteruitgang is het, thans nog een confessioneel standpunt te handhaven.

De lezer begrijpt nu ligt hoe het komt, dat het werk van SCHOLTEN nergens minder gebruikt wordt dan in de school en de schriften der Groningers.

„Die onderscheiding tusschen leerstukken en beginselen ontglipt ons, waar „wij meenen haar gegrepen te hebben. De Kerk zelf, 't behoeft naauwelijks „herinnering, heeft die onderscheiding nergens gemaakt. Zij heeft nimmer „gezegd: hier zijn mijne beginselen, daar mijne leerstukken." — Zoo sprak VAN OOSTERZEE in zijne uitvoerige *beoordeeling* van SCHOLTEN's werk (*Jaarb.*

v. Wet. Theol. 1850, IV. bl. 719 volg.) Ook hier bepalen wij ons alleen bij de hoofdkwestie, hoewel wij gaarne erkennen, dat vooral het door VAN OOSTERZEE in twijfel getrokken regt, om de Calvinistische rigting zoo bovenaan te stellen, ons een dieper onderzoek in de *antikritiek* waardig scheen; maar wij kunnen met den specialen inhoud ook van deze beoordeeling ons niet zoo inlaten, als wij zouden wenschen, en mogen dus slechts vlugtig wijzen op SCHOLTEN's beantwoording van die recensie: Dr. J. J. VAN OOSTERZEE's *beschouwing beoordeeld* (1851). VAN OOSTERZEE ontkent de waarheid van de praemisse, waarop SCHOLTEN's werk rust. Reeds had hij in die beschouwing van de zaak eenen voorganger gehad in Mr. G. GROEN VAN PRINSTERER, die echter verder ging dan hij. Laatstgenoemde had in zijn werk: *Regt der Hervormde gezindheid* (1847) den wensch uitgesproken, dat de Regering als handhaafster der Hervormde belijdenis zou optreden; hij verstond door Hervormde Belijdenis den inhoud der formulieren, gelijk zij daar lagen, echter *niet in alles*, maar *in de hoofdzaak*, zoo als hij nader dit zijn gevoelen bepaalde in zijne *Repliek aan* Dr. J. H. SCHOLTEN (1849). Hadde GROEN VAN PRINSTERER nu maar juister zijn gevoelen bepaald! Doch hij brengt ons niet veel verder, als hij den regel stelt, dat er eene onveranderlijke kerkleer en eene Christelijke traditie bestaat, welke traditie niet beschouwd moet worden als een zamenraapsel van de overlevering der menschen, maar als eene overlevering van den Heiligen Geest. Kort en afdoende heeft SCHOLTEN deze krypto-Roomsche beginselen weerlegd en het bewijs geleverd, dat GROEN en zijne geestverwanten, waartoe eenigermate ook Mr. I. DA COSTA behoorde, zelve *niet in alles* aan de belijdenis getrouw zijn, en eene bloemlezing van gevoelens, welke van de kerkleer afwijken, gegeven, die duidelijk doet zien, hoe fictief dat zoogenaamd vasthouden aan de belijdenis der Vaderen is. 't Is in deze kwestie niet de vraag, of men *veel* dan wel *weinig* van de belijdenis afwijkt; maar veeleer, of men *elk denkbeld*, *elk woord* nazegt; en al deed men het, ook dan nog zou men, zoo lang men namelijk op Protestantschen bodem staat, aan den Geest der waarheid, die naar 's Heilands belofte in zijne geloovigen woont, het regt van onderzoek, van uitbreiding, van nadere bepaling moeten toekennen. VAN OOSTERZEE heeft ook dat regt niet geloochend, maar wel gevraagd: wie hier

de bevoegde regters zullen zijn? Feilbare menschen? vraagt hij. Hoe is het mogelijk dat hij het vraagt? Waren dan de opstellers der belijdenis geene feilbare menschen? Hoe is het mogelijk, dat hij het vraagt in zijn tijdschrift aan de beoefening van *Wetenschappelijke theologie* gewijd; waarin hij, het woord voerende ter voorlichting van anderen, feitelijk toont te gelooven aan het bestaan en de verpligtingen der wetenschap tegenover alles, wat niet-wetenschappelijk is. Maar het is te betreuren, dat een man als deze godgeleerde, onder den invloed eener kerkelijke partij gebragt, in de gave van taalkennis, van geschiedenisbeschrijving, van wijsgeerig denken, vergeet gaven en werkingen des Heiligen Geestes te zien, en een veilig *refugium* meent te vinden in het vasthouden aan den regel: de Schrift, de Schrift alleen en zij in haar geheel is de rots, waarop ik sta. — Desniettemin vol aandacht gelet op de kern der bezwaren, die hij tegen SCHOLTEN's boek inbrengt! Hij vereenzelvigt *beginselen* en *leerstukken* en beroept er zich op dat de Kerk nooit gezegd heeft: dit zijn mijne beginselen, waarop ik deze leerstukken bouw.

Men zou zeer onnoozel moeten zijn, om, als er klem gelegd wordt op het feit, dat de Kerk nooit zoo iets gezegd heeft, dat te willen ontkennen; maar daar is een spreken dat met feiten geschiedt, en de Kerk heeft *feitelijk* hare beginselen verkondigd. Feitelijk heeft zij die beginselen, of zoo als ik liever zou zeggen, *het beginsel* geopenbaard door en in het uitgangspunt harer leer. Beweert men, dat PAULUS' leven en werken gedreven werd door het beginsel van *geloof*, PETRUS door dat der *hoop*, JOHANNES door dat der *liefde*, VAN OOSTERZEE zou daartegen kunnen aanvoeren: ik vind in de Schriften nergens eene plaats, waar PAULUS, PETRUS, JOHANNES dit zeggen; hij zou gelijk en toch niets bewezen hebben; een beginsel wordt veel minder uitgesproken, dan dat het zich zelf uitspreekt; een beginsel kan zelfs als eene onbewuste *Ahnung* het menschelijk handelen en spreken besturen, gelijk de geschiedenis bewijst en de ondervinding leert. SCHOLTEN verdedigde de onderscheiding van *beginselen* en *leerstukken* (t. a. p. bl. 25), en wijdde daaraan eenige der beste bladzijden van zijn overigens vrij scherp geschrift. Men zegt, dat die toon zoo gescherpt werd door de vrees, dat bij eene toen bestaande vacature te *Leiden*, VAN OOSTERZEE, door den invloed zijner vrienden en den roem zijner gaven, tot de katheder zou geroepen worden.

Van dien dag af waren SCHOLTEN en VAN OOSTERZEE geen vrienden meer; en hield de laatste op tot hen te behooren, van wie de ontwikkeling der wetenschap iets hopen mogt.

„De Dissenters." Hadden zij vrede met SCHOLTEN's boek? De eersten, die uit den kring der Dissenters daartegen optraden, waren Doopsgezinden; dat bevreemde niemand, die in het prijs stellen op doop en eed een blijk ziet van ingenomenheid met confessionalisme, gelijk dit bij de Doopsgezinden bestaat. In de bestrijding van SCHOLTEN door de Doopsgezinden moet men onderscheid maken tusschen hunne bestrijding van hetgeen hij over het *beginsel* en hetgeen hij over de *kenmerkende leerstukken* van dat Genootschap geschreven heeft. Tegen het laatste verhieven zich de stemmen van D. S. GORTER, J. VISSCHER en S. HOEKSTRA, zoowel in afzonderlijke geschriften (straks te noemen), als in brieven en opstellen geplaatst in de *Jaarb. v. Wet. Theol.* en *Tijdspiegel.* Ik geloof die stukken verder met stilzwijgen te mogen voorbijgaan; niet omdat ik er alle belangrijkheid aan ontzeg, maar dewijl ik het niet van deze plaats acht, van elke schermutseling over een of ander dogmatiesch verschil opzettelijk verslag te geven. Lezer en schrijver vinden dan ligt geen einde. Ook komt het er vooral op aan dat wij zien, hoe de hoofdstrekking van SCHOLTEN's boek, voor zoover het de Dissenters gold, bestreden werd. D. S. GORTER zond, dadelijk na de uitgave van den eersten druk, een *onderzoek naar het kenmerkend beginsel der Nederl. Doopsgezinden, benevens een aanhangsel bevattende eene beantwoording en toelichting van de voorstelling en beoordeeling der Doopsgezinde beginselen door* Prof. J. H. S. enz., in het licht (1850). Met welverdiende belangstelling werd dit boekje algemeen ontvangen. Hoogelijk roemde GORTER (bl. 66) de juiste onderscheiding tusschen *grondbeginselen* en *leerstukken.* Hij wilde die onderscheiding ook ten aanzien van zijne broederschap laten gelden, en onderzocht nu, of SCHOLTEN het verband tusschen het *beginsel* en de *leerstukken* der Doopsgezinden goed aangewezen had? Met voorbeeldige bescheidenheid bestreed hij SCHOLTEN's voorstelling; hij vond bezwaar in de bij SCHOLTEN aangenomen vereenzelviging van Wederdoopers en Doopsgezinden en beweerde (bl. 97 volg.), dat de Doopsgezinden geene kerk

als theocratie op aarde hebben willen stichten; dat daarin juist de dwaling der Munsterschen lag, door hen vermeden. De Doopsgezinden beschouwden *gemeente* en *staat* als twee ongelijksoortige en onvereenigbare zaken; zedelijke afscheiding van de wereld begeerden zij, doch een onbereikbaar ideaal zochten zij niet te verwezenlijken. In strijd met het door SCHOLTEN uitgesproken gevoelen, stelde GORTER *antikosmie* als het beginsel zijner broederschap, en zocht dit gevoelen door eene historische deductie van „MENNO's uitgang uit het Pausdom" aan te dringen. Zoowel de oppositie van GORTER, als het werk van SCHOLTEN werd op nieuw getoetst in: *nog iets over het eigenlijk wezen van den Doopsgezinden Christen*, enz. door S. HOEKSTRA (1851). Deze leeraar meende het kenmerkend beginsel van zijn genootschap aldus te moeten formuleeren (bl. 9): *zedelijke werkzaamheid, door* CHRISTUS *verwekt, maakt het wezen van den Christen uit, is volstrekt noodig tot zaligheid.* Nog liet zich een stem hooren, ook uit het midden der broederschap, die in de *Godg. Bijdragen* van 1851 (bl. 15 volg.) en die van 1852 (bl. 447 volg.), de beide werkjes beoordeelde. De Recensent beschuldigt GORTER van geen onderscheid te maken tusschen *kenmerk* en *beginsel; antikosmie* moge een *kenmerk* der Doopsgezinden zijn, *beginsel* is het niet; hun *beginsel* was (t. a. p. bl. 27): het streven naar de verwezenlijking van het Godsrijk op aarde, niet van de Christelijke kerk, maar van het Godsrijk. Uit dit beginsel moeten en kunnen, volgens dien beoordeelaar, de Doopsgezinde leerstukken van *doop* en *eed* afgeleid worden, en laat het zich verklaren, dat binnen dat ééne Kerkgenootschap zoo onderscheidene dogmatische begrippen konden ontspruiten. Nader nog formuleerde deze recensent het beginsel van zijn genootschap, door het met dat der Luthersche en Hervormde Broeders dus te vergelijken (t. a. p. bl. 33): „kan de hervormde leer zamengevat wor„den in de beantwoording der vraag: *wie maakt zalig?* namelijk *God almag„tig;* de Luthersche leer in de vraag: *wat maakt zalig?* namelijk *het ge„loof;* de Doopsgezinde leer kan zamengevat worden in de vraag: *wie wordt „zalig?* namelijk *de burger van het Godsrijk.*" Tegen HOEKSTRA's beschouwing bragt hij bedenkingen in van meer ingewikkelden aard; hij verklaarde, dat eene Pelagiaansche en Synergistische theologie, zoo als HOEKSTRA zelf die beleed en als Doopsgezinde belijden mogt, niet *de* Doopsgezinde, maar

eene Doopsgezinde was en wel die der zoogenaamde Lamistische of Ultra-liberale partij. Wat daarvan zij, behoeven wij hier niet te onderzoeken. Voor de geschiedenis is het alleen van belang de tegenspraak te kennen en daarbij te letten op den lof, die niet alleen aan SCHOLTEN's geschrift maar vooral aan SCHOLTEN's poging, om het confessioneele standpunt in eere te brengen, door de Doopsgezinden toegekend werd.

Allezins waardig trad uit de Remonstrantsche broederschap de toenmalige Rotterdamsche predikant, thans Remonstrantsch hoogleeraar, JOAN. TIDEMAN op; *de Remonstrantie en het Remonstrantisme, historisch onderzoek* werd in 1851 door den druk verspreid. Lijnregt tegenover SCHOLTEN, die beweerd had, dat het Arminianisme op Gereformeerden bodem een haeretiesch element was, zocht TIDEMAN aan te toonen, dat het Remonstrantisme de oorspronkelijke Nederlandsche hervormde kerk, gelijk die was vóórdat CALVYN hier overwegenden invloed verkreeg, vertegenwoordigde, derhalve alles behalve een haeretische spruit mogt heeten, en wel verre van alleen in vijf dogmatische punten van de kerkleer te verschillen, in principe tegenover de Gereformeerde kerk van 1618 stond, daar zij alle formuliergezag wilde ter zijde gezet hebben, om alleen te luisteren naar dat van de Heilige Schrift. „Want hoe veel (t. a. p. bl. 127) „gewigt ook hechtende aan het leerstellig verschil, hechtten de Remonstranten „tevens zooveel gewigt aan het vrijheidsbeginsel der Reformatie en het ver„draagzaamheidsbeginsel van het Christendom, dat zij zelfs aan dat verschil niets „wilden ontleenen wat aan de vereeniging der Protestantsche kerken in den „weg zou staan." De gewigtigste bedenking, die TIDEMAN tegen SCHOLTEN maakte, komt hierop neder, dat SCHOLTEN alleen op de Remonstrantsche leer van de genade gelet en hun beginsel van vrije belijdenis en prediking geheel voorbijgezien heeft. TIDEMAN vindiceerde dan ook voor het beginsel van de broederschap eene plaats naast de erkende beginselen der Zusterkerken. Bij de bovengenoemde formules van: *wie maakt zalig? wat maakt zalig? wie wordt zalig?* wilde hij (t. a. p. bl. 60) „het Remonstrantisme tusschen het „tweede en derde inschuiven met de vraag: *hoe wordt men hierdoor zalig?* met „dit antwoord: *langs den weg der uit- en inwendige overgave.*" Het Remonstrantisme heeft alzoo volgens TIDEMAN eene bepaalde roeping, evenzeer als het

eene gedistingueerde plaats inneemt. Aan die zienswijze getrouw inaugureerde hij in 1856 met eene *oratio de theologiae in Remonstrantium Reformatorum Seminario professione.*

Van het Evangeliesch-Luthersch en Hersteld-Luthersch Kerkgenootschap liet geene tegenspraak zich hooren. Wij vermelden het feit zonder daaruit de gevolgtrekking te maken, dat er geen stof tot tegenspraak was.

Heeft SCHOLTEN in de laatste uitgave zijner *leer der Herv. Kerk* op deze aanvallen geantwoord, geen der schrijvers heeft zijn gevoelen herroepen; allen hebben de beslissing der punten in geschil overgelaten aan de kracht der waarheid. Maar die strijd zelf heeft een zeldzaam voorbeeld geleverd van leerzame discussie, en nadrukkelijk getoond, dat SCHOLTEN nog niet te haastig de vereeniging der Protestanten op den grondslag van het materieel beginsel der Hervormde Kerk verwachten moet.

In den boezem van het Kerkgenootschap, waartoe SCHOLTEN zelf behoorde, stonden er op, die de bewijsvoering van zijn werk mislukt en eenzijdig noemden. Natuurlijk kan hier alleen door ons van tegenspraak melding gemaakt worden, die een *wetenschappelijk karakter droeg.* Dat karakter kennen wij volgaarne toe aan twee mannen, die *de leer der Hervormde Kerk* aan hunne kritiek onderwierpen; J. J. VAN TOORENENBERGEN was de eerste. In 1852 trad hij op met het eerste gedeelte van zijne *bijdragen tot de verklaring, toetsing en ontwikkeling van de leer der Hervormde Kerk*, welke *bijdragen*, in 1856 voortgezet, nog terwijl ik dit schrijf, op hare voltooijing wachten. Al is ook het werk niet compleet, daar is genoeg van verschenen, om er als een merkwaardig teeken des tijds op te wijzen. Zeer billijk is deze auteur; wat hij te prijzen heeft in SCHOLTEN, verzwijgt hij niet, evenmin als hij zijne bedenkingen terughoudt. Die bedenkingen betreffen noch de praemisse noch de methode, maar de wijze, waarop SCHOLTEN de leer der kerk voorstelt. VAN TOORENENBERGEN wil, evenzeer als SCHOLTEN, de kerkleer *ontwikkeld* hebben; het verschil tusschen beiden wordt dus bloot van exegetischen en dogmatiesch-historischen aard. Dat de schrijver op conservatief standpunt zich bevindt,

verhindert hem niet, in de kerkleer, gelijk zij in de formulieren ontwikkeld is, leemten te vinden, maar verleidt hem ook vaak, om òf het regt der kritiek te ontkennen, òf haar hoogst gebrekkig toe te passen. Het gezag der H. Schrift vond in hem een verdediger, toen hij (*Ernst en Vrede* 1854 en 1855) dat afzonderlijk behandelde. Onbeperkte onderwerping aan hetgeen er geschreven staat, scheen hem de eisch van JEZUS en de Apostelen. Hij zag in „openbaring bekendmaking van dingen, die voor den mensch verborgen „zouden gebleven zijn zonder Goddelijke buitengewone mededeeling; en zien „wij in hetgeen ons als zoodanig is bekend gemaakt waarheden, die het men„schelijk begrip te boven gaan, dan staat voor ons de noodwendigheid van het „autoriteits-beginsel vast en wij kunnen niet anders, dan hetgeen zich waarlijk als „Gods woord bij ons wettigt, op dit gezag aannemen." Elders (*Ernst en Vrede* 1855 I. bl. 22) spreekt VAN TOORENENBERGEN over de Schrift als Gods woord. Zoodra het de openbaring geldt, wil hij de onderscheiding tusschen die beide noch in het wetenschappelijke noch in de populaire praktijk toelaten. Het belang van zijnen arbeid bestaat in de aangewende poging, om de door SCHOLTEN gegeven beschouwing van der Hervormers denkbeelden aangaande de Schrift als onhistoriesch af te wijzen. Mijns achtens is het hem niet gelukt; maar tegen hem zoowel als tegen SCHOLTEN merk ik aan, dat de Schriftbeschouwing der Hervormers altijd in een toestand van ontwikkeling zich bevond, die zeer door de omstandigheden beheerscht werd; wat wel niet anders kon, daar zij niet met de Schrift begonnen, maar eindelijk tot de Schrift gekomen zijn.

Onvermoeid, ernstig, strevende naar grondigheid, maar belemmerd door eene zeer duistere manier van schrijven, bestreed D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE zijnen stadgenoot. Die bestrijding ving aan bijna te gelijk met de uitgave van het door ons genoemde, straks nader te beschouwen, tijdschrift *Ernst en Vrede*. Reeds in den 1^en^ Jaargang, dien van 1853, plaatste DE LA SAUSSAYE eene beoordeeling van het *Antwoord van* Dr. J. H. SCHOLTEN *aan* Mr. ISAAC DA COSTA, waarin hij aanwees wat hij in SCHOLTEN miste. Zoo b. v. noemde hij de door dien geleerde aan het slot der voorrede geplaatste belijdenis wel Christelijk-theïstiesch maar „miste daarin noode dierbare waarheden, bepaaldelijk „de Drieëenheid van God, de personele Godheid van J. C., de regtvaardiging

„van den zondaar voor God alléén door het geloof in J. C., de natuurlijke „algeheele verdorvenheid des menschen. (*Ernst en Vrede* 1853 bl. 232),„ terwijl DE LA SAUSSAYE van de door SCHOLTEN beleden waarheden vragen bleef, „of zij in zijn stelsel dezelfde beteekenis hebben als die ten allen tijde door „Hervormers en Hervormden daaraan gehecht is?„ Eigenlijk kantte DE LA SAUSSAYE zich vooral tegen de leer van de *apocatastasis* aan. Doch de praemisse en de methode des hoogleeraars liet hij buiten zijne kritiek. Dat bleef zoo ook in den *openbaren brief naar aanleiding van de voorrede van den derden druk der leer der Hervormde Kerk*, in 1855 door hem uitgegeven. In het tijdschrift *Ernst en Vrede* had hij de rigting, die SCHOLTEN voorstond, als de idealistische beschreven, daarmede aanduidende — wij gebruiken zijne eigene woorden — „dat de idée bij de Leidsche school waarheid bezit, zon„der dat die waarheid in hare afhankelijkheid van het feit erkend wordt. Het „feit als zoodanig wordt gedacht zonder betrekking tot de idée.„ SCHOLTEN had in genoemde voorrede op dien aanval geantwoord en zijn stadgenoot weinig liefelijk klinkende waarheden gezegd. Daarop verscheen die *openbare brief*, een overdruk uit het tijdschrift; in dezen brief betoogde DE LA SAUSSAYE, dat het groot verschil tusschen hem en SCHOLTEN hierin bestond, dat SCHOLTEN de groote waarheden van *schepping*, *val*, *wet* en *verzoening* uit de religieuse bewustheid, hij ze uit de geschiedenis bewees; dat het openbaringsbegrip, door SCHOLTEN voorgestaan, geene realiteit van de zijde Gods had, en om van andere beschuldigingen te zwijgen, dat het godsbegrip van SCHOLTEN lijnregt in strijd is met dat der H. Schrift. Ook bij dezen twist bleven beginselen en methode van SCHOLTEN's boek onaangetast.

Eer nog DE LA SAUSSAYE SCHOLTEN's *Leer der Hervormde Kerk* aan eene doorloopende kritiek onderwierp, ontwikkelde hij, en nu gelukkig meer thetiesch dan polemiesch, zijne eigene inzigten in de *gedachten over het wezen en de behoeften der Kerk bepaaldelijk der Nederlandsche Hervormde* (1855), waarvan tot heden slechts de eerste aflevering verschenen is. Misschien echter is het billijker, geheel over dit werkje te zwijgen, dat, zoo onafgewerkt als het is, ons weinig gunstige gedachten geeft van des schrijvers meesterschap over het doel, dat hij zich heeft voorgesteld. Ik ontken niet, dat de elf stellingen,

welke tot heden uitgegeven zijn, zeer duidelijk toonen, dat hij weinig overeenstemt met de meest algemeen geldende opvatting van de kracht der belijdenis; maar als hij de geschiedenis der belijdenis, de geschiedenis der Gemeente in haren strijd noemt, laat hij het zoo onbepaald, bij wie het regt van confessie uit te spreken berust, vooral daar hij spottend over eene *reglementaire kerk* zich uitlaat, dat ik geheel in het onzekere verkeer aangaande de *eigenlijke waarde*, welke hij aan de bestaande formulieren toekent. Doch misschien — de lezer hoopte het met mij — gaf 's mans uitvoerige beschouwing en beoordeeling van den derden druk der *leer der Hervormde Kerk*, in *Ernst en Vrede* (jaargang 1857) op die vraag bepaald en voldoend antwoord? Laat ons zien, natuurlijk ons alleen bij eenige hoofaanmerkingen bepalende.

Duidelijk zette DE LA SAUSSAYE zijn gevoelen uiteen (1857 bl. 80 volg.) dat het werk van SCHOLTEN eene Gereformeerde dogmatiek voor de XIXe eeuw geschreven heeten moest, en geschreven van het standpunt eener anti-orthodoxe rigting, welke rigting hare vijandige gezindheid tegen elke poging, om de kerkleer van het orthodoxe standpunt te concilieeren met de waarheden der nieuwere philosophie, onverholen aan den dag legt. Dit duidt hij SCHOLTEN ten kwade. Verder laakt hij het, dat SCHOLTEN niet de beoordeeling der kerkleer van een ethiesch standpunt beproefd heeft. Hoe onduidelijk DE LA SAUSSAYE hier ook spreke, wij gelooven, dat zijne bedoeling deze is: het collectief geweten der kerk spreekt zich uit in het geweten harer meest begenadigde leden; deze leden zijn het dan, die in de kerk de leer zoowel formuleren, als haar beoordeelen en den stoot aan hare ontwikkeling moeten geven. Als historiesch bezwaar brengt hij de opmerking in, dat het formeel beginsel hier eene plaats inneemt, die het feitelijk nooit bezeten heeft. De aanmerking is gansch en al dezelfde, als waarop ik zelf reeds gewezen heb. Zoo heeft hij zich den weg gebaand, om in SCHOLTEN's werk dit sterk af te keuren, dat deze de kerk veel te veel voorstelt (bl. 184) als eene *onderzoekende* school, veel te weinig als eene *belijdende* gemeente. Maar noode missen wij hier eene juiste uiteenzetting van DE LA SAUSSAYE's meening over *gemeente*, en dat te meer daar hij Christendom identificeert met Kerk. Hij loochent, niet het logische, maar het religieuse onderscheid van Schrift en Gods woord, en be-

strijdt vooral SCHOLTEN's *geloofs*begrip, evenzeer als hij zich verzet tegen hetgeen hij noemt de miskenning van het *Schriftgezag*, waarmede volgens hem de misstand, waarin de Schrift bij SCHOLTEN's onderzoekingen geplaatst is, ten naauwste zamenhangt. Scherper wordt zijn toon, als hij de opmerking mededeelt (bl. 205) dat door den Hoogleeraar, „van lijnregt tegenovergestelde levensbeschouwingen uitgaande, uitdrukkingen der vroegere kerkleeraren aangewend worden tot staving van die van SCHOLTEN." Hij meent, dat er volgens SCHOLTEN eigenlijk niets overblijft, waarover het *Testimonium Sp. Sct.* getuigenis zou hebben af te leggen. Verder bewees DE LA SAUSSAYE dat de natuurlijke Godskennis, door SCHOLTEN gerangschikt bij het *formeele* beginsel, inderdaad reeds behoort bij het *materieele*, en hare behandeling op die plaats zeer tegen de methode getuigt, boven welke hij die van SCHWEIZER als veel logischer aanprijst. Zoo komt hij tot hetgeen ik wel zijn hoofdbezwaar zou willen noemen: het bestrijden van SCHOLTEN's *openbaringsbegrip*. DE LA SAUSSAYE verstaat door openbaring zelfmededeeling Gods, en acht alzoo het vleesch geworden woord, overeenkomstig den inhoud en de consequentie dier bepaling, de eigenlijke openbaring Gods, *den sprekenden God*.

Heeft nu DE LA SAUSSAYE van zijn standpunt aangetoond, dat SCHOLTEN's deductie van het *formeele* beginsel, noch historiesch, noch schriftmatig, noch Christelijk in den eigenlijken zin des woords, is; tegen het tweede deel merkt hij aan, dat de historische methode niet gevolgd is, en ook in het plan van den schrijver niet passen zou. Immers deze — zegt DE LA SAUSSAYE (bl. 379) — geeft *zijne* CHRISTUSbeschouwing, niet die der *Kerk*. De Kerk heeft J. C. altijd als den grond en het middenpunt der zaligmakende genade Gods beschouwd; SCHOLTEN beweert dat JEZUS haar alleen uitgesproken heeft. Hij treedt echter niet in eene kritiek der bronnen, welke SCHOLTEN gebruikt heeft; hij begeeft zich niet in het onderzoek, of SCHOLTEN ook eenig regt heeft, om zijne beschouwing als echt-Gereformeerd te laten voorkomen. Dit is geen toevallig verzuim. Daar de bestrijder zelf niet op den bodem der historische kritiek staat, en ook niet staan wil, zijn al de verdere aanmerkingen, die hij tegen het IIe deel maakt, van dogmatische gehalte; dat wil zeggen: tegenover SCHOLTEN's meeningen zet hij zijne eigene. Voor ons,

die eene geschiedenis der theologie trachten te geven, verliezen door dit gemis die aanmerkingen van haar gewigt; nu toch is het slechts de vraag: Wie is zuiverder Gereformeerd, SCHOLTEN of CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE? Die vraag kan der geschiedenis geen belang inboezemen. Dat moesten de bestrijders van SCHOLTEN's boek bedenken, en daarom aan eene historische toetsing al de praemissen, waarvan SCHOLTEN uitgegaan is, onderwerpen, gelijk TIDEMAN dit gedaan heeft. Geeft men eenmaal toe, wat DE LA SAUSSAYE werkelijk concedeert, dat de leer der kerk ontwikkeling behoeft, dan wordt de aard dier ontwikkeling niet eene historische, maar eene dogmatische kwestie. Dan zal de vrijheid moeten worden erkend, om iets lijnregt tegen CALVYN's uitspraken te leeren, mits men getrouwheid toone aan het beginsel, waardoor CALVYN bestuurd werd.

In methode van bestrijding — volstrekt niet in vorm — heeft VAN OOSTERZEE den vasten weg ingeslagen. In diens recensie vind ik de bouwstoffen voor eene eigenlijk grondige kritiek van SCHOLTEN's boek, wat zijn historiesch gedeelte betreft. Ik wacht nog veel van eene nadere bearbeiding van SCHOLTEN's werk, die, nu de hitte van den strijd wat verkoeld is, aan de bedenkingen van zijnen eersten beoordeelaar en aan die van TIDEMAN meer aandacht wijden moet. Doch al ware het, dat de inhoud van dat boek door ZWINGLI en CALVYN, als zij uit hun graf oprezen, niet Gereformeerd naar hun idee geoordeeld werd, de negentiende Eeuw zou zich toch te verblijden hebben over het dogmatiesch gebouw, door deze geoefende hand opgetrokken.

Zoo is dan nu eene eigenlijke, oorspronkelijk bewerkte Nederlandsche dogmatiek door SCHOLTEN gegeven in zijne *Initia* en zijne *Leer der Hervormde Kerk*. Voor de kennis van zijn systeem zijn ze onafscheidelijk. Om een dogmatiesch stelsel te ontwerpen en architectoniesch af te werken, worden vooral twee dingen vereischt: *bijbelkennis* en *wijsgeerige methode*. Om te bewijzen, dat SCHOLTEN het eerste bezit, zal ik mij niet beroepen op de proeven van exegetische scherpzinnigheid die hij gegeven heeft, maar op de bewijzen van studie over bijbelsche theologie, welke wij van zijne hand bezitten. Ik bedoel zijne *geschiedenis der Christelijke Godgeleerdheid gedurende het tijdperk des N. T.* (1e druk 1857, 2e druk 1858). SCHOLTEN heeft in dat geschrift de theologie

van de bijbelschrijvers des N. T. gegeven. Jammer dat de bestemming van dit boek, *handleiding ten dienste der Academische lessen*, zoo groote beknoptheid gebiedt en daarom het geheel niet veel anders dan eene breed bewerkte schets is. Hoe dit ook zij, de aanleg van het boek getuigt van het loffelijk streven des schrijvers, om bijbelsche theologie wèl te onderscheiden van Christelijke dogmatiek. Op dat onderscheid is niet alleen te weinig gelet, 't is in ons land zelfs verwaarloosd. Men verwarde beider eischen en beider pligten, en daardoor werd aan beiden te kort gedaan. HERINGA b. v. liet zijne hoorders van zich gaan met den indruk, dat er geen essentieel onderscheid tusschen die beiden bestond. Zeker hing dat zamen met het weinig ontwikkeld schriftbegrip en de miskenning van de waardij eener zoo veel mogelijk naauwkeurige kennis van de individualiteit der bijbelschrijvers; vooral echter met het gebrek aan *wijsgeerige methode*. Een wijsgeerig hoofd alleen kan combineren, abstraheren, ordenen — overal het idee zoeken in den vorm en het blijvende in het voorbijgaande; het heeft begaafdheid en moed, om uit bepaalde gegevens logische gevolgtrekkingen te maken. Ware SCHOLTEN geen wijsgeer, hij zou zulk een systematiesch geheel niet hebben kunnen ontwerpen en opbouwen.

Misschien wel verwacht men, dat ik mijne beschouwing over zijne theologie besluiten zal met een blik te werpen op den wijsgeerig dogmatischen strijd, die over het determinisme sedert hier gevoerd is. Terwijl ik dit schrijf, komt mij het gerucht ter oore, dat de hoogleeraar in een uitvoerig geschrift zijn deterministiesch standpunt handhaven en met de religieuse behoeften van het geloof in overeenstemming brengen zal. Gaarne rangschik ik mij onder de talrijke schaar, die belangstellend naar dat boek uitziet. Nogtans ook zonder dit pleitgeding is mij SCHOLTEN's systeem, om meer dan één reden, een rijk getuigenis van waarheid zoeken en waarheid vinden. Ja, ik ga nog een schrede verder; al zou ik vreezen, dat het toegezegd werk niet alle kwestieuse vragen zal oplossen, van die oplossing hangt in mijne schatting de waardij van de moderne theologie, gelijk SCHOLTEN die verkondigt in zijn lessen en boeken, niet af. Velen verbreiden de leer, dat determinisme (waaronder zij dan nog wel *fatalisme* verstaan) de noodzakelijke consequentie der moderne wetenschap is. En dat is zij niet; wel, naar ik meen, is de *herstelling aller*

dingen, de toekomstige oplossing van allen dualistischen strijd, de consequentie, de hope, het verkwikkend verschiet der nieuwe wetenschap. Tot zulk een leerbegrip kan men evenzeer komen als men het determinisme bestrijdt, gelijk het voorbeeld van den Doopsgezinden hoogleeraar S. HOEKSTRA ons leert, die het indeterminisme, echter gewijzigd, en dat evenzeer tot eene: ἀποκατάστασις πάντων voerde, verdedigt in zijn uitvoerig werk: *Vrijheid in verband met zelfbewustheid, zedelijkheid en zonde, eene psychologiesch-ethische studie* (1858). Toegejuicht werd deze bestrijding van SCHOLTEN's determinisme door HOFSTEDE DE GROOT, die zeker niet dan zeer vlugtig kennis gemaakt had met een boek, dat zijne bijdrage tot beter inzigt in de vereeniging van het geloof aan Gods wereldbestuur en de menschelijke vrijheid, die onder den titel: *het onderscheid van vrijheid van wil en vrijheid van handelen* in *Waarheid in Liefde* (1858) opgenomen werd, letterlijk doodde; afgekeurd in de beoordeelingen van A. PIERSON (*de Gids* 1858, 495 volgg.); evenzeer door WALLON, wiens zedigheid ik niet hoop te kwetsen als ik hem bij zijn waren naam Jhr. B. H. C. K. VAN DER WIJCK hier noem, (*Godg. Bijd.* 1858, bl. 273 volg.), en F. W. B. VAN BELL (in hetzelfde tijdschrift bl. 471 volg.). Het wordt tijd dat SCHOLTEN zelf tot zijne verdediging spreekt, vooral daar A. W. VAN CAMPEN in zijne *Lichtstralen op het gebied der Chr. Geloofsleer* (1856), gelijk vroeger L. H. SLOTEMAKER (*Godg. Bijdr.* 1855, bl. 881) door het dialectische hunner methode den tegenstanders van het determinisme scherpe wapenen in de hand schenen te geven, en D. KOORDERS in zijne Dissertatie *de pugna theologiam inter atque anthropologiam in Ecclesiae Ch. doctrina* (1857) op hoogen toon het vraagstuk voor onoplosbaar verklaard had. Naast deze tegenstanders plaatsen zich allen, die eene logische verbinding van het eindige en oneindige onmogelijk achten; waarschuwend spreken velen, die dit vraagstuk houden voor iets dat geheel buiten het Evangelie omgaat. Daar zijn er in ons Vaderland, die over de meest voorname punten der leerstellige godgeleerdheid in SCHOLTEN's gevoelens deelen, en desniettemin op het punt van het determinisme zeer van hem verschillen. Wat van dien strijd worden zal, beschrijve een later geslacht. Hem zij het oordeel gelaten, hem, die dan het systeem van SCHOLTEN aan grondiger kritiek onderwerpen zal. Dit echter durf ik verzekeren, dat de lof, die aan SCHOLTEN als dogmaticus toe-

komt, voor het nageslacht geen raadsel zal wezen: want even als wij, zal het vol bewondering staren op de vruchten van een geest, door welken de dogmatiek als wetenschap een rang in *Nederland* ingenomen heeft, dien zij na COCCEJUS' dood verloren en tot SCHOLTEN's optreden niet herwonnen had.

Ik behoud mij voor, nog eens op zijn stelsel het oog te slaan; het heeft in ons Vaderland zoo veel naam gemaakt — door kwaad en door goed gerucht — dat niemand het meer kan ignoreren. Laat mij, niet hier ter plaatse, maar eerst beneden, een woord van algemeene beschouwing over die theologie mededeelen, nadat wij op de rigtingen gelet hebben, welke niet alleen naast, maar eigenlijk tegenover SCHOLTEN het regt van bestaan en werkzaamheid zich verwerven willen.

De Ethiesch-Irenische Rigting.

Met deze onbepaalde en onduidelijke benaming duidt de rigting zelve, wier karakter wij beschrijven moeten, haar eigen wezen aan; gelukkig voor mij, omdat nu op mij de blaam niet rust, alsof ik eene bepaalde rigting met zulke kleurlooze verwen schetsen zou. Wat wil het toch zeggen: *ethiesch;* wat wil het zeggen: *ireniesch;* wat wil het toch zeggen: *ethiesch-ireniesch* te zijn? Spreekt men van eene bij uitnemendheid *ethische* rigting, men schijnt daardoor aan te wijzen, dat er rigtingen zijn, die niet ethiesch mogen heeten; legt men nadruk op het woord *ireniesch*, men begeert voor zich bij uitsluiting eenen titel, waarop alle theologen, krachtens hunne roeping als Christenen, hoogen prijs stellen. Vereenigt men ze tot één woord, men drukt evenmin een bepaald signalement uit. Toch heeft de door ons bedoelde rigting zelve zich aldus gesignaleerd in haar orgaan *Ernst en Vrede*, welks uitgave met het jaar 1853 een aanvang nam. Als ik van dit tijdschrift de toelichting des gekozen emblema's vraag, laat het mij verlegen; ik mag toch niet zeggen dat het zoo bij uitstek *ireniesch* is; soms bitter, soms ironiesch worden de tegenstanders

bestreden; de ondervonden tegenstand wordt beschreven als een dragen van het kruis der vervolging — eene wijze van beschouwing, die, door de Groninger school ingevoerd, veel navolgers vond en voorkwam in geschriften, waarvoor de auteurs van hunne uitgevers groot honorarium ontvingen; — evenzeer als elders wordt ook daar de zonde der liefdeloosheid gepleegd; er aan te twijfelen dat het *ethiesch* mag heeten, zou onheusch zijn; even onheusch als het zou wezen, deze lofspraak aan hen, die niet met *Ernst en Vrede* sympathiseren, te onthouden. Doch laat de naam zijn die hij is; beschouwen wij de rigting zelve.

Uitgenoodigd door een gezelschap van gelijkgezinde dienaars des Evangelies, namen N. BEETS, I. J. DOEDES en D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE de redactie van het tijdschrift *Ernst en Vrede* op zich. Zij verklaarden (1853 bl. 6) stellig in de overtuiging te staan, dat de tijd dien wij beleven op de nadrukkelijkste wijze om de heeling der vervreemde Kerk en de genezing der kranke Maatschappij roept. „Luide zijn zij bereid te verklaren, dat zij het heil voor bei„den zoo min verwachten van eene nieuwe invoering der formulieren van Eenig„heid, als van de onbevoegde aanmatigingen eener overigens ook door hen „hoog geschatte wetenschap; zoo min van de onbuigzame vormen eener in ver„achting geraakte rechtzinnigheid, als van het zinledig lied eener hoogge pre„zen verdraagzaamheid." — Iets vroeger hadden zij zich zelven reeds gesignaleerd „als behoorende tot het getal dergenen, die het onbepaald gezag der H. S. „niet alleen boven elk ander, maar ook boven alle bedenking stellen, en op „dat gezag aan waarheden gehecht zijn, die zij in de Belijdenisschriften hunner „Kerk klaar en krachtig beleden vinden; — vervuld, van achting niet slechts, „maar ook van liefde voor godgeleerde studie en wijsgeerige beschouwing, „doch aan hetgeen men hedendaags meestal de wetenschap noemt, overeen„komstig hunne beschouwing van het gezag der H. S., het recht geenszins „kunnende toekennen van zich tot een hooger rang te verheffen, dan tot dien „van uitlegster der in deze gegeven goddelijke openbaringen (t. a. p. bl. 34)."

Het is naauwelijks noodig, den lezer te doen opmerken, hoe zeer deze uiteenzetting van beginselen alleen waarde en beteekenis verkrijgt door de polemiek tegen de theologie van SCHOLTEN. Wèl echter vraag ik een oogenblik

de aandacht, om aan te wijzen, hoe reeds op de eerste bladzijden van dit tijdschrift, het onklare en onbepaalde der ethiesch-irenische rigting zich kond gaf. Wat is *de wetenschap?* Zullen wij niet over woorden twisten, dan moeten wij er door verstaan het langs wetenschappelijken weg gevonden resultaat, dat als zoodanig door A of B aangeprezen en verbreid wordt. Stel, dat de ethiesch-irenische rigting langs alle begaanbare wegen tot de overtuiging gekomen is, dat de formulieren geen beslissend, dat is, eigen onderzoek buitensluitend, gezag hebben, dan is dit voor haar een resultaat van *de wetenschap.* Heeft zij nu geen eerbied voor de wetenschap? Zoodra zij aan de wetenschap slechts „den rang van uitlegster der H. S." toekent, moet zij zich aan de uitspraak der wetenschap onderwerpen, en wat wordt dan bij haar het gezag van de H. S.? Niets anders dan wat het bij elken Protestant is. De Schrift geeft haar den vorm, waarin zij hare subjectieve overtuiging uitspreekt. Zoodra men wetenschappelijke uitlegging toelaat, houdt, tijdens het onderzoek, voor het individu de H. S. op gezag te hebben, en of zij gezag hebben zal, hangt af van het resultaat zijner onderzoekingen. Het individu geeft of erkent haar gezag, naar gelang zijne onderzoekingen het hem raden; en in elk geval is dat gezag eerst dan objectief, wanneer het door het individu subjectief erkend is. De door de Redactie afgelegde verklaring wordt niet veel duidelijker als wij de verhandeling, waarmede het tijdschrift geopend werd, over *gezag* en *vrijheid* raadplegen. Immers, wordt daar beweerd (t. a. p. bl. 34) dat „onfeilbaarheid in een volstrekten zin alleen aan God behoort. Eene andere is de vraag, „welke de grenzen zijn van het Apostoliesch ambt, en of, en in hoe verre, en „op welke gronden aan de Apostolische werkzaamheid als zoodanig een niet „feilen moet worden toegeschreven." Maar ook die verklaring blijft onduidelijk, daar de schrijver erkent, dat „de Heilige Geest aan niemand in zulke „volle mate gegeven was, dat daaruit *volstrekte* onfeilbaarheid of volkomene „voorlichting in alle dingen volgde, zoodat niemand aan den Heer zelf konde „gelijk gesteld worden, waaruit de mogelijkheid volgt van zelfbedrog in het „zich toekennen of in anderen erkennen van geestelijke gaven; of in het bepalen der grenzen dier gaven."

Ligt het aan mij, als ik klagen blijf over onduidelijkheid in het bepalen van

het gezag der Schrift en der Apostelen? en bij gevolg over onklaarheid ten aanzien van hetgeen de ethiesch-irenische rigting eigenlijk wil.

De nadere verklaring van de Redactie des genoemden tijdschrifts, uitgesproken in het 1e Stuk des 2en Jaargangs, *wat bedoelen wij met de leuze Ernst en Vrede?* brengt ons niet veel verder. Wel werd er (t. a. p. bl. 3) gezegd, dat het doel was, „om het Christendom uit de louter godsdienstige sfeer in „de zedelijke over te brengen, of liever, om van het bovenzinnelijk leerbegrip „de zedelijke zijde aan den dag te brengen en alzoo de leer te doen worden „waarheid en leven;" openlijk werd het uitgesproken, dat de liberale rigtingen hare aanbeveling tot heden daarin gevonden hadden, dat zij hadden toegegeven „aan het diep gevoeld besef van behoefte aan eene Godsdienst voor „den *mensch*, den *geheelen* mensch en als zoodanig aan eene Godsdienst voor „het hart en voor het leven in de werkelijkheid;" doch hoe weinig deze phrases het karakter eener rigting duidelijk teekenen, blijkt daaruit, dat elke rigting, liberaal of orthodox, gaarne deze *maximes* overneemt. Gelukkig echter signaleerde de rigting hare houding iets bepaalder, toen zij hare betrekking tegenover de *partij der wetenschap*, en de *confessioneele partij* kenschetste. Het streven, om van elke wijsgeerige en historische beschouwing alle gezag verwijderd te houden, dit „streven" zegt de Redactie (t. a. p. bl. 9) „achten „wij in zoo verre gegrond en regtmatig, als wij het regt en daarmede ook „den pligt erkennen om niet alleen alle door de Kerk gevonden en beleden „waarheid gestadig op nieuw aan de grondslagen zelve, waarop die kerk rust, „te toetsen, maar ook de deugdelijkheid dier grondslagen te onderzoeken; „doch wij achten deze wetenschappelijke kritiek zelve gebonden aan de van „God gegeven en door de Kerk op anderen weg dan dien der wetenschap ge„vonden waarheid."

Zoo schijnt dan het eigenaardige dezer rigting te kunnen worden uitgedrukt in deze stelling: de wetenschap moet onderzoeken, maar het resultaat van dat onderzoek moet beantwoorden aan de overgeleverde waarheid.

Ten aanzien van de confessioneele rigting wordt eene soortgelijke cirkel-redenering in het midden gebragt: „Waar spraak is van confessie, daar is spraak „van het gebied der uitwendige, der zigtbare Kerk" (t. a. p. bl. 12); wij

meenen, (bl. 16) dat de gansche leerontwikkeling „in het Hervormingstijd-„perk zoo weinig de volheid der Openbaringen Gods in zich bevat, dat zij aan „een eenzijdige theologische opvatting der heilswaarheden, met veelvuldig voor-„bijzien harer anthropologische grondslagen, en wel van haar ethiesch karakter, „mank gaat, en het is ook uit dien hoofde, dat wij ons niet kunnen aanslui-„ten aan eene rigting, die de strekking heeft, om dit theologiesch karakter „ten top te voeren." Inmiddels verklaart zij „verre te zijn of te kunnen in-„staan voor de juiste opvatting der heilswaarheden in onze formulieren uitge-„sproken, waar het op het, uit een uitlegkundig zoowel als uit een wijsgee-„rig standpunt, voldoende van het betoog en de organische verbinding der waar-„heden aankomt."

Gij ziet het, wederom worden wij in een' cirkel omgevoerd: de leer eischt volstrekt ontwikkeling; de formulieren mogen herziening ondergaan; of, zoo als DE LA SAUSSAYE schrijft in dat zelfde stuk (bl. 29): „de H. S. is en blijft het „noodzakelijke korrectief van het formulier; de verpligting op het formulier „geheel onderworpen aan die, om het zelf gedurig te toetsen en te onderwer-„pen aan de Schrift, ja zonder dit korrectief ontaardt ons kerkbegrip geheel „in het Roomsch-Catholieke van eene onfeilbare Kerk," doch geene andere ontwikkeling zal als de ware erkend worden, dan die overeenstemt met de door de ethiesch-irenische rigting zelve gegevene. Ik ben dadelijk bereid te herroepen, zoodra men mij aanwijst dat ik dwaal: ik houd het er voor, dat *Ernst en Vrede* van den beginne af zich eene illusie gemaakt heeft ten aanzien van de mogelijkheid, om ontwikkeling van wetenschap en kerkelijk leerbegrip te vereenigen en dat zij noodwendig stranden moest op deze klip, dat zij den eenen niet wetenschappelijk genoeg, den anderen niet regtzinnig genoeg is. Eene serie van gemotiveerde en ongemotiveerde adhaesiën volgde, maar onder die allen niet een van de niet-orthodoxe rigting. De meeste adressanten beleden dan ook duidelijk, dat er hoofdwaarheden in hunne schatting bestonden, die niet onderzocht behoefden te worden. Zoo b. v. VAN OOSTERZEE (t. a. p. bl. 145 volg.), die „om der conscientie wil zich verpligt gevoelde, de broeder-„hand te geven aan allen, die met geestelijke wapenen voor miskende waar-„heid, zoo als daar is, het onfeilbaar gezag van Gods woord, de waarachtige

„en eenige Godheid des Heeren, de schulduitdelgende kracht van het bloed „der verzoening en andere, strijden." — „En andere;" dit bijvoegsel wordt in al die adhaesiën, waarin van de leer sprake is, gevonden, en daardoor te kennen gegeven, dat men zelf gevoelt, dat de keus uit de leerstukken die geloofd moeten worden, even subjectief als arbitrair is. Op de genoemde leerstukken kan dan ook de boven aangeduide cirkel-redenering toegepast worden, gelijk een der Redacteurs, DE LA SAUSSAYE, letterlijk doet, als hij schrijft (t. a. p. bl. 125): „zij die het er voor houden, dat deze PAULUS, wiens woor„den wij beschouwen, *de* waarheid spreekt, en dat de Schrift is het woord „Gods, zijn er in het algemeen over eens, dat de apostel onder dit woord „verzoening of zoenoffer, een middel verstaat, waarmede God verzoend en aan „zijne geregtigheid voldaan wordt," enz. Ik beken eerlijk, dat bij het laten gelden van dergelijke praemissen, alle discussie onmogelijk wordt, terwijl ik tevens beweer, dat de veronderstelde waarheid dier praemisse louter imaginair is.

Reeds in den loop van den tweeden jaargang werd dan ook de lofspraak op de wetenschap vrij wat lager gestemd; DE LA SAUSSAYE wierp de vraag op (t. a. p. bl. 327), „zullen wij zeggen: de wetenschap beslist? waar is die „onfeilbare wetenschap, die aan den strijd een einde maken en eenheid van „overtuiging zal doen geboren worden? Daarenboven de wetenschap is eene „abstractie, geen concreet wezen. Zij is eene kracht die alleen in en door „de menschen werkt. En wat is nu die zuivere rede in de mannen der „wetenschap?" Gij hoort het — de wetenschap verneemt hier het anathema, hetzelfde dat de onwetenschappelijke menigte haar zoo vaak toevoegt. Doch nu krijgt zij het in naam der wetenschap zelve.

Waaruit laat zich toch zulk eene houding verklaren?

Uit de wanhopige poging, om het conservatisme op wetenschappelijke gronden te redden. De meest ijverige der Redacteurs, de man, die ook weldra alleen de taak der redactie op zich nam, is eene *nature polémique*, oorspronkelijk liberaal, nog altijd vol van vroeger aangekleefde anti-orthodoxe denkbeelden. Van daar dat vreemdsoortig schikken en plooijen, dat beurtelings prijzen en laken van de wetenschap, dat eeren en kleinachten van het formulier.

Hij komt mij voor te zoeken, altijd te zoeken, en voor zich zelven niet tot helderheid gekomen te zijn. Daaraan schrijf ik het toe, dat de ethiesch-irenische rigting, waarvan hij ongetwijfeld de leider is, ten aanzien van dogmatische vraagstukken niet tot resultaten komen kan. Zij is geklemd tusschen de wetenschap en het formulier. DE LA SAUSSAYE bepaalde zich dus grootendeels tot algemeene beschouwingen, schilderingen en klagten, bestreed SCHOLTEN, maar bouwde zelf niet op. Teregt betreurde hij het, dat zijne partij hem alleen de pen liet voeren, en het publiek — naar men zegt — vindt op den duur geen behagen in de eentoonigheid van den inhoud des tijdschrifts. Ras bleek het in enkele stukken, dat de mystiek als de haven der rust beschouwd en begroet werd. Wie het tijdschrift gezet leest, ontwaart ligtelijk de lusteloosheid dier rigting ten opzigte van gewigtige vraagstukken. Één nogthans was er onder hare voorstanders, die het waagde het dogmatiesch veld in te gaan. Het was Mr. J. J. L. VAN DER BRUGGHEN, bekend als auteur van de *tijdvragen van den Christen-Jurist*, die, in gelijken geest, aan *Ernst en Vrede* de fraaiste bladzijden leverde in zijne *studiën over het Verlossingsbegrip* (1854 V. en 1855 V.). De meest grondige bestrijding van de formulier-satisfactietheorie werd in die studiën gegeven. Het mechanisch begrip der verzoening werd als Gode onwaardig, CHRISTUS niet eerend, 's menschen behoeften niet verzadigend, voorgesteld en in plaats daarvan aanbevolen eene pneumatiesch-ethische opvatting, die vooral hare apologie vindt in de christelijk-wijsgeerige ontleding der begrippen *straf*, *plaatsbekleeding*, enz. Ik heb er nog niet van gehoord, dat de orthodoxe rigting ook aan deze studiën hare adhaesie betuigd heeft en ik twijfel er zeer aan of zij het doen zal. De schrijver had toch openlijk erkend met de kerkleer op dit punt in strijd te zijn, en hij zal wel niet meer gerekend worden onder diegenen, die de schulduitdelgende kracht van het bloed des kruises leeren in dien zin, waarin deze waarheid beleden was in de gedrukte, gemotiveerde adhaesiën.

De rigting, althans haar orgaan, begint tot sterven zich te bereiden. Ruste zij in vrede! Van den beginne af heeft haar iets flaauws aangekleefd en, zoo wij de studiën van VAN DER BRUGGHEN uitzonderen, heeft zij thetiesch niet veel gedaan en nagelaten. Zij eindigt nu met den wissel te endosseren op de

theologische faculteit der Utrechtsche school. Bij de aankondiging der titels van drie Utrechtsche theologische dissertatien wordt de wensch uitgesproken, (tijdschr. 1858 bl. 314): "mogen wij ons niet bedriegen in de hoop, mede "op de keuze dezer onderwerpen gegrond, dat wij van de Utrechtsche Hooge- "school nog eens eene theologie mogen ontvangen, even verwijderd van de "ziellooze traditioneele orthodoxie als van zulk eene abstracte wetenschappelijk- "heid, die het vergeet, dat beginsel en kracht eener wetenschap is het object "dat zij beschrijft en dat het object der theologische wetenschap niet is een "dood ligchaam, maar de levende gemeente van CHRISTUS, die, ook waar men "haar verleden beschrijft, niet kan begrepen worden zonder dien geest, waar- "uit zij ontstaan is, en waardoor zij bestaat."

Zal de Utrechtsche school die hoop vervullen? Zijn hare antecedenten zoodanig, dat de ethische rigting op deze hare legataris staat kan maken?

Allereerst antwoordt de Utrechtsche school door haar merkwaardig stilzwijgen. Zij heeft aan de bewegingen van onzen tijd geen werkdadig deel genomen. De man, die daar met het onderwijs in de dogmatiek belast is, de leerling en opvolger van HERINGA, H. E. VINKE, stelde zijn *Theol. Christ. Dogm. eccl. Reform. Neerl. Compendium* niet algemeen verkrijgbaar. Zoo ik den indruk uitspreken mag, dien een blik in dit *Compendium* mij gegeven heeft, meen ik volle vrijheid te hebben, om het dogmatiesch onderwijs, gelijk het thans gegeven wordt, met het welbekende merk van rationeel-supranaturalistiesch te bestempelen. 't Is hetzelfde stelsel als VINKE's bekroonde verhandeling over JEZUS' lijden en sterven ons kennen doet. Door liefst eene bijbelsche theologie te zijn spitst zich zulk eene dogmatiek er op om langs allerlei harmonistische wegen elken schijn van strijd in de Schrift op te lossen. Loopt zij ligt gevaar van voor de regtbank der Kerkelijke orthodoxie in verdenking te raken, zij beveelt de methode der uiterste voorzigtigheid haren leerlingen aan, en zij deinst er dan ook niet voor terug, om ter laatster instantie het onvereenigbare van gelooven en weten te constateren. Dat zij voor den historischen oorsprong der kerkleer veel hart heeft, bewees zij door de uitgave der *Libri symbolici* en der *eerste geloofsbelijdenis der Ned. Hervormde Kerk* (*Kerkelijk. Raadvr. en Raadg.*, Deel IV. Stuk 2 bl. 223), die wij beiden aan VINKE te dan-

ken hebben. Of echter op den duur dat Bijbelsch-theologiesch karakter verdedigbaar is, bij den toenemenden lust voor echt philosophische behandeling der dogmatiek, ik twijfel er sterk aan, en sterker, als het gerucht waarheid is, dat meer dan één van de leerlingen dier school zijne studien gaat voleindigen door een cursus in *Leiden;* gelukkig verschijnsel voorwaar, als het vrucht is van brandende begeerte, om alle dingen te onderzoeken; veel beteekenend en bedroevend, wanneer het geboden wierd door het besef der behoefte, om toch elders eene positiviteit te vinden, die de supranatureele dogmatiek der Utrechtsche school niet schenken kan. Hopend, slechts hopend ziet de ethiesch-irenische rigting naar *Utrecht* uit; op het verleden durft zij zich niet beroepen; op *Groningen* begint zij meer vertrouwen te stellen, mits — alsof het eene kleinigheid ware — aan enkele dogmatische onderstellingen vaarwel worde gezegd. Alleen de theologie van SCHOLTEN is en blijft hare antipathie. Haar vonnis over deze zal haar laatste woord zijn. Hare geschiedenis leert ons, dat de weg van bemiddeling, zoo aanlokkelijk naar het schijnt, toch eigenlijk een weg des doods is. Tegenover scherpgeteekende dogmatische beginselen en resultaten moeten even scherpgeteekende beginselen en resultaten gesteld worden.

De Mannen der „Malaise" of de „malcontenten."

Onder dezen vreemd klinkenden titel vermeld ik nog in de laatste plaats opiniën en feiten, die ongetwijfeld ook tot de naauwkeurige kennis van de geschiedenis der theologie, en wel bepaaldelijk der dogmatiek, behooren. Ik zou toch niet gaarne den schijn op mij laden, alsof ik het er voor hield, dat alle godgeleerden van ons Vaderland onder de reeds genoemde klassen gerangschikt kunnen worden, en hier geen andere rigtingen, dan de beschrevene gevolgd werden. Het is er verre van af! Wie zou ook kunnen gelooven, dat het in de eerste plaats genoemde tijdvak van onbepaaldheid voor goed zou gesloten zijn? Integendeel geloof ik, dat zij ten huidigen dage nog een groot getal

van voorstanders telt, van mannen, die op die hoogte, of eigenlijk gezegd, in die laagte gebleven zijn. Daaronder zijn er gewis, die, om welke redenen dan ook, de studie voor geëindigd houden, en geen deel nemen aan den strijd onzer dagen. Rustig en gemakkelijk is de dag dien zij slijten. Zij hebben het maar wel bij hun geloof aan verborgenheden, hunne begrippen van schriftgezag, hunne beschouwing van Godsdienst en Christendom. Zij preken moraal, of, zijn zij uit een wat lateren tijd, het half-orthodoxe systeem, dat hun overgeleverd is. Wijsbegeerte is hun zoo wat synoniem met ijdelheid spreken; moeijelijke dogmatische of exegetische vraagstukken houden zij voor zóó onoplosbaar, dat zij de pogingen tot onderzoek, door anderen aangewend, nutteloos, ja ongeoorloofd achten; want de verborgen dingen, zeggen zij, zijn niet voor ons en onze kinderen. Kritiek is hun een wangedrocht, uit *Duitschland* ingeslopen; het plan der nieuwe bijbelvertaling een schrikbeeld; want, vragen zij, wie zal het VAN DER PALM verbeteren, en waartoe al weer eene oorzaak van onrust in de gemeente gezaaid? Zij weten van geen strijd dan tegen de separatisten, de praedestinatie en de philosophie; en zij blijven bij hun zeggen van vroegere jaren: „dat men in zaken van godsdienst niet zoo diep moet „indringen." Zij rekenen, dat KANT de laatste philosooph, VAN DER WILLIGEN de beste dogmaticus geweest is, en zij pruttelen over ieder, die het waagt, dit hun gevoelen te bestrijden. Al wat er *tegen* SCHOLTEN uitkomt lezen zij graag, even als zij vroeger de brochures ter hand namen, die tegen de Groninger school het licht zagen. Elke bestrijding der moderne theologie is koren op hun molen.

Zouden wij de rust derzulken benijden? Zouden wij die verstoren? Mijn lezer! zulke mannen doen werkelijk kwaad; zij vormen een leger van krachten, dat het wantrouwen ten aanzien der wetenschap bevordert, en aan de ergdenkendheid grondgebied waarborgt. Gelukkig dat zij zeldzaam de pen voeren, en hunne *malaise* of ontevredenheid meest bij monde verkondigen. — Hun klagen is eigenlijk pruttelen.

Daar is echter eene *malaise* die spreekt, en luide spreekt; van twee zijden laat ze zich hooren. Ik kan ze als sprekende invoeren, omdat van beide kanten woordvoerders opgetreden zijn. De schrijver van de *wenken opzigtelijk moderne*

theologie (1858) vertegenwoordigt de eene, Mr. ISAAC DA COSTA de andere zijde der malcontenten. Het algemeen gevoelen heeft aan de teekening van het portret des auteurs der *wenken*, gelijk die in de *Godg. Bijdr.* (1858 bl. 517 volg.) beproefd is, zijne adhaesie gehecht, zoodat wij niet behoeven te aarzelen, om den voormaligen Rotterdamschen predikant, D. T. HUET, voor den schrijver te houden. Zijne werken doen ons aan hem eene plaats in het tijdperk der dogmatische onbepaaldheid aanwijzen, echter met dien verstande, dat hij evenzeer als zijne vrienden VAN DER WILLIGEN en DONKER CURTIUS zich van het juk der kerkelijke regtzinnigheid geheel los gemaakt heeft. Om dit aan te toonen, hebben wij slechts naar de genoemde bladzijden van de *Godg. Bijdragen* te wijzen, waar eene bloemlezing uit 's mans geschriften gevonden wordt, die het zonneklaar aantoont, dat HUET in vroeger jaren tot de mannen van den vooruitgang behoord heeft. Is het mogelijk? Nu zoo ontevreden, nu zoo verstoord op de nieuwe theologie, die toch waarlijk niets anders doet, dan voortbouwen op grondslagen en toepassen van beginselen, weleer door HUET zelven voorgestaan? Geloof niet, mijn lezer! dat deze man alleen staat. Hij is de type van velen, die even als hij, twintig of vijfentwintig jaren geleden, hunnen tijdgenooten toeriepen: „Voorwaarts, wij moeten vrij worden „van banden; wij moeten het Christendom beschouwen van het standpunt on„zer opgeklaarde rede." *Toen* wilden zij verder. *Toen* en *nu:* van waar dat verschil? Dat zullen zij u zelven wel zeggen; „gij gaat *te ver*," beweren zij. Maar ik bid u, bepaal uwen wensch nader; welke kracht heeft hier dat kleine woordeken *te? Te ver.* Ja, zoo spreekt de *malaise*, die consequentie veroordeelt, die weleer een en ander uitmonsterde, wat haar niet paste, of daarover niet sprak, die de gemeente buiten alles laten, en eene scherpe scheiding tusschen *pistis* en *gnosis* gehandhaafd wilde zien. De zaak is haar boven het hoofd gewassen; de sneeuwvlok is tot een sneeuwklomp aangegroeid. „Gevaar, gevaar," roepen zij — zij die werkelijk de eersten geweest zijn, die den aanval op het bestaande waagden. Maar hun aanval, of laat mij liever zeggen, hunne onderzoekingen, waren te zeldzaam de vrucht van het bestuderen van principiële vraagstukken; het waren geïsoleerde aanvallen tegen deze en gene kerkelijke begrippen; subjectieve invallen, waaraan de

objectiviteit der wetenschappelijke navorsching ontbrak. Heeft de auteur van de *Wenken*, hebben zijne geestverwanten VAN DER WILLIGEN en DONKER CURTIUS, hunnen onwil en hun verzet tegen de in hun tijd vigerende begrippen ooit gemotiveerd door tot de bestrijding der principes over te gaan, door in te dringen tot de individualiteit van bijbelschrijvers enz.? — Nu doet men wat zij verzuimd hebben. HUET zal van geen *gezag* willen weten, dan van dat der openbaring. Wat hem die openbaring was, hem die altijd sprak van de „opgeklaarde rede" laten wij veilig in het midden; nu toont de nieuwe theologie aan, dat rede en openbaring geene *opposita* zijn en gezag op geloofsgebied de plaats verliest, die het vroeger bezette; HUET is het, die, in plaats van zich te verblijden, dat zijne vroeger geuite, weinig zamenhangende denkbeelden, nu na behoorlijke toetsing en wijziging, *in principe* uitgesproken worden, HUET is het, die aan zijne *malaise* lucht geeft en een boekje schrijft als de *Wenken*, hetwelk ons, nadat wij het gelezen hebben, het antwoord laat zoeken op de vraag: „wat wil toch deze man?"

Dergelijke vraag komt ons niet op de lippen, zoodra wij met de oppositie van DA COSTA tegen de nieuwe theologie kennis gemaakt hebben. Veel meer positief dan HUET, heeft hij zijne taal en zijne aanvallen veel bijtender gemaakt. In zijne theologie heeft hij het Joodsch standpunt van schriftbeschouwing nooit overwonnen en letterlijk nooit eenige concessie aan de nieuwe wetenschap gedaan. Ontbloot van exegetische bekwaamheden en voor philosophie hoofd noch hart hebbende, vindt hij zijne sterkte in een ultra-conservatisme, dat alleen ten aanzien van het punt van het verbindend gezag der formulieren eenige speling toelaat. Wat hij aan geleerdheid mist, wordt hem cenigzins vergoed door geestigheid, en het gebrek van grondigheid bedekt door eene hooge mate van gevatheid. Hier te lande is hij de talentvolle woordvoerder van het orthodoxisme. Maar het is een kwaad teeken van de gesteldheid der orthodoxie in *Nederland*, dat geen theologant, die als wetenschappelijk man bekend staat, haar *patrocinium* op zich neemt. Wie daaruit de gevolgtrekking zou willen maken dat zij ten onzent niet bestaat, zou grovelijk dwalen; het feit, dat zij niet wetenschappelijk verdedigd wordt, bewijst hoogstens, dat hare voorstanders hare verdediging niet durven ondernemen. DA COSTA

is gewoon de nieuwe theologie de "heerschappij voerende" of "officieele" te noemen. Alle theologische wetenschap, die niet van zijn beginsel uitgaat en tot zijn resultaat voert, is hem *valsche* wetenschap. Dat DA COSTA over die theologie ontevreden is, laat zich begrijpen; maar dat hij met geen enkele rigting, zelfs niet met die van den hoofdredacteur van het hem nog meest welkome tijdschrift *Ernst en Vrede* sympathiseert, is erger. "Indien dan nu," dus spreekt hij in zijne welbekende *Stem der smart en des beklags* (1857), bl. 32 "indien dan nu "alzoo tegen de overheersching uit *Leyden*" (bij hem hetzelfde als de nieuwe theologie) "by geene Zuster-Academie voor het recht en het geloof der Christe-"nen, heul of hulp te vinden is, waar dan verder in *Nederland* die gezocht?" De beantwoording van die vraag leidt tot dit resultaat: "alleen bij Koning" JEZUS? neen, neen, bij "Koning WILLEM III!" Schrikkelijk vonnis dat DA COSTA over de wetenschappelijke kracht der orthodoxie in *Nederland* uitspreekt! Zoo de staatsmagt haar niet steunt, dan bezwijkt zij.

Ik vind in die gedachte de onwillekeurige ontboezeming van de nooit met geweld te onderdrukken kracht der waarheid. De nieuwe theologie heeft niet alleen in de wijsbegeerte, maar ook in den gang van de ontwikkeling der overige wetenschappen bondgenooten, die haar sterk maken. FREDERIK KAISER, de groote Leidsche astronoom, heeft eenige jaren geleden (*de Gids*, 1846 bl. 113 volg.) de dwaasheid van het misbruik, dat men in naam der wetenschap van den Bijbel maken kan, aangetoond, en den onzin, dien KURTZ over de betrekking tusschen bijbel en sterrekunde uitsprak, te regt bespottelijk gemaakt. De tijd gelooft niet meer aan zulke dwaasheden; de geest der waarheid werkt onwederstaanbaar. Pruttelen, knorren, schelden; dat alles baat niet. Tegenspreken door eerlijk toetsen, conscientieus bezwaren inbrengen, nog eens en nog eens een verkregen resultaat wikken en wegen, doet dat, mannen vol "malaise" of "malcontenten", en men zal U onder de voorzigtige medehelpers en opbouwers kunnen, moeten, en ook met blijdschap rangschikken willen!

Het is mij ondoenlijk van dit gedeelte mijner taak te scheiden, zonder nog eens om te zien, zonder iets over de vermoedelijke toekomst der dogmatische

wetenschap hier te lande te zeggen. De geschiedenis is daar, om ons van den opgang te verhalen, dien het Groninger stelsel bij zijn opkomst en in de eerste jaren na zijn optreden genoot. Daarin heb ik het afdoende bewijs gevonden van de diepe behoefte, die men hier te lande aan iets positiefs, aan iets, dat naar een systeem geleek, gevoelde. De waarde van het Groninger systeem neemt in de schatting der geleerden af, zoodra het wijsgeerig leven ontwaakt, en bij den zich ontwikkelenden bloei van SCHOLTEN's theologie, zinkt zij allengs dieper. Op dit oogenblik heerscht die theologie trots den wrevel harer tegenstanders, terwijl deze geen geregelden, wel overlegden en doortastenden aanval op haar gedaan hebben.

SCHOLTEN's godgeleerd systeem is eigenlijk nog nooit gekritiseerd; ik spreek nu van zijn systeem, ik denk voor het oogenblik niet aan de besproken aanvallen op het verband, dat volgens SCHOLTEN tusschen zijn systeem en dat der Hervormde kerk bestaat. Die historische kwestie is behandeld, wij zagen het boven; maar de dogmatiek zelve daarmede nog niet aangevallen. Of zal men de losse, vaak onzamenhangende en vlugtige attaques in brochures, brieven, enz., die alle wetenschappelijk karakter missen, tot dat *genre* rekenen? Het is zoo gemakkelijk een boekje te geven *quasi* ten behoeve van het groot publiek in het nadeel van een grondig denker geschreven, als men zich tot een *duel* met dien tegenstander niet opgewassen gevoelt.

Maar is het gemis van tegenstand op wetenschappelijk gebied een bewijs, dat er geen strijd meer gevoerd kan worden? Is het systeem des Leidschen hoogleeraars gekroond met het merk der volkomenheid? Zullen wij gaan zitten aan zijne voeten, aanhooren en nazeggen? Verre van ons die zwakheid! Laat ons winst doen met de zegepraal, die hij bevochten heeft op de heerschappij, welke door verkeerde leerstellingen veel te lang uitgeoefend is, maar laat ons het oog niet sluiten voor een en ander, dat in zijn eigen systeem nog voor hem zelven te bewerken is; hij verklaart thans een zuiver empiricus te zijn: het bewijs er van moet hij ons gaan leveren, als hij zijne *Initia* op nieuw zal bewerken; dan toch mag men verwachten, dat hij het systeem van een zuiver anthropologiesch standpunt, laat mij liever zeggen, uit de anthropologie zal ontwikkelen. Dit heeft zijne theologie tot hare onsterfe-

lijke verdienste, dat zij, veel meer dan ooit eenig systematiesch gebouw, op zeer bepaalde en keurig bewerkte grondslagen rust. Ik verklaar mij nader: zijne principieele beschouwingen over openbaring, profetisme, schepping, schrift en wat dies meer zij, kan men — ja, moet men, naar mijne wijze van zien — aannemen, zonder dat men gedwongen is, zijn systeem geheel te omhelzen. Alles b. v. wat hij over die onderwerpen geleerd heeft, kan ik tot het mijne maken, zonder daardoor eenigzins gedwongen te zijn, om nu ook, even als hij, determinist te worden. En juist daarom moet hij als academiesch docent, althans zoo komt het mij voor, eenen onbegrijpelijken invloed uitoefenen, dewijl de kracht zijner theologie in hare uitgangspunten gelegen is. Die beginselen zijn in den hoogsten graad zoowel rationeel als religieus, en bezitten in die kenmerken hunnen aanbevelingsbrief.

Bedrieg u echter niet; verwacht niet dat SCHOLTEN's theologie zoo gemakkelijk ingang vinden zal, als het Groninger systeem. Het laatste, zusterlijke vermenging van wetenschappelijk en populair spraakgebruik, vond te ligter ingang bij het denkende deel der gemeente en de meeste predikanten, omdat zijne beschouwing van openbaring, menschwording des Woords, persoon van CHRISTUS, eigenlijk niet veel verschilden van die, welke jaren lang hier te lande geheerscht hadden. SCHOLTEN daarentegen is in bepaalde oppositie met alles wat half is; hij zelf schijnt het tweeslachtige te haten en vele punten van onderzoek niet geschikt te achten, om ze te brengen onder het oog der Gemeente. Moet ik aangaande de vermoedelijke toekomst van zijne theologie profeteren? Het is mij niet moeijelijk. Veel meer nog dan tegen *Groningen* zal de orthodoxe reactie tegen hem zich in het gelid stellen. De elementen dier reactie zijn ruimschoots in de gemeente en bij vele predikanten aanwezig; de orthodoxie met hare plastische vormen en crasse voorstellingen heeft veel dat aantrekt; want zij dringt niet tot nadenken of toetsing, zij is een afgesloten geheel, dat maar behoeft aangenomen te worden. Ik verwacht dus een tegenstand, die nog klimmen, en die in den boezem der gemeente nog al meer het zaad van wantrouwen tegen SCHOLTEN strooijen zal. Toch geloof ik niet, dat zoolang hij zóó voortgaat, als hij doet, met zooveel conscientie te onderzoeken, en met zooveel helderheid zijne resultaten te verkondigen, zijne theologie zich overleven zal

onder de vrienden der wetenschap. De beginselen, en daarvan spreek ik vooral, zijn tevens in overeenstemming met de ontwikkeling van het menschelijk denken op het gebied van andere wetenschappen. God behoede slechts dien man voor de overdrijvingen van half rijpe discipelen; ontijdig licht opsteken schaadt, doet althans nooit goed. Wie SCHOLTEN's openbaringsbegrip niet religieus weet voor te stellen, dus niet kan voorstellen zooals het waarlijk is; wie niet begrijpt hoe zijn godsbegrip zulk een openbaringsbegrip postuleert, die zal dadelijk den schijn op zich laden van een plat, een vulgair rationalist te zijn en zich voordoen als ware hij een leerling van de uitgediende school van het nuchtere en onontwikkelde, door den geest van CHRISTUS niet geheiligde, rationalisme. SCHOLTEN's systeem is niet zoo heel ligt over te nemen; men moet er zich in studeren, nog beter, men moet het langs den weg der religieuse zelfservaring doorleven.

Niets zal zeker moeijelijker zijn, dan dit systeem onder de bevatting der gemeente te brengen, te meer, daar de gemeente daarvan een zeer verkeerd denkbeeld heeft. Men heeft SCHOLTEN de ondienst gedaan, om het den volke te verkondigen, dat de vaan, welke hij opgeheven heeft, ten blazoen voert: *geen autoriteits-geloof meer.* Alsof de deugd van zijn systeem daarin vervat zou zijn, dat het ophief de autoriteit die ook op religieus gebied de meerdere over den mindere heeft; alsof het vergat, dat alle waar geloof tot zijn grondslag hebben moet *autoriteit*, en dat niemand dien grondslag ontberen kan! Neen, zulk een vaandel moge door zijne onhandige vrienden zijn opgestoken, de kern zijner theologie wordt er, naar mijne overtuiging, niet door uitgedrukt. Die kern ligt in de hoofdgedachten van zijn systeem als daar zijn: *openbaring*, *profetie*, *getuigenis des geestes*, *woord van God*, enz.; aan die woorden hecht de gemeente zeer bepaalde — wij aarzelen niet te zeggen — verkeerde begrippen. Langzaam moet zij aan die woorden een anderen zin leeren toekennen, een meer Evangelischen zin. Dewijl wij SCHOLTEN's grondidée volkomen Evangeliesch noemen, twijfelen wij er niet aan, of dit zal aan de wijsheid en tact zijner ervaren discipelen gelukken, die alzoo het bewijs zullen leveren voor de stelling, dat de theologie, en met name deze theologie een zegen is voor de religie der gemeente. Zoo het die theologie ooit ontbrak aan bekwame woordvoerders, die

verstoken van de gave des woords, hare waarheden aan de gemeente niet zouden kunnen mededeelen, zou ze gewis haren ondergang tegengaan. Immers, dan toch zou zij voedsel geven aan de meening, die hare tegenstanders omtrent haar verbreiden en werkelijk hare onmagt betoonen, om voor de kennis der gemeente een lichtend baken te zijn. Vooral tegenover de gemeente moet het praktische van hare strekking zich duidelijk handhaven, zal zij niet in hare schatting eene wetenschap zijn, die alleen — en dan nog maar misschien — voor de school eenige waarde heeft. Boven alles: in het heden ligt ook voor haar de toekomst; geschraagd door exegetiesch, kritiesch, isagogiesch, historiesch onderzoek, als op de vleugelen van deze gedragen, moet zij steeds voorwaarts streven; onderzoekende en weer onderzoekende, en niets meer duchtende dan de haast om een resultaat te vinden, bij welke kwestie het ook zij. Wat baat het SCHOLTEN of den uitstekendsten zijner geestverwanten, dat zijn of hun naam als de leus eener partij worde geëerd; dat is een lof uit de menschen, die voorbijgaat. Het is ook waarlijk niet te doen, om de zegepraal van SCHOLTEN's theologie, wel om de zegepraal van de denkbeelden, die in dat stelsel als waarheid erkend zijn door het hart en het geweten. Geve God, dat een later geslacht betere oplossing vinde van menig vraagstuk, dat ook nu nog nadere opheldering of dieper behandeling behoeft. Zoo lang wij leven, blijven wij onderzoeken, dankbaar voor het licht, dat deze geleerde ons ontstak; zoo lang wij onderzoeken, blijven wij vorderen tot dat — ja tot dat wij dáár zijn, waar de verheerlijkte Menschenzoon is, om, met Hem van licht tot licht, van deugd tot deugd voortschrijdende, in den vollen en rijken zin des woords „van God geleerden" te worden, die met ongedekt aangezigt „de waarheid" aanschouwen!

APOLOGETISCHE GODGELEERDHEID.

Onder de beoefenaars der godgeleerde wetenschap heeft de bepaling van het wezen en den inhoud der Apologetiek veel moeite gekost en veel strijd veroorzaakt. Ik acht er mij niet toe geroepen, om van hunnen arbeid en hunne strijdschriften hier een verhaal te geven, te minder, daar ik voor mij de stelling, welke THOLUCK in zijn opstel *über Apologetik und ihre Litteratur*, reeds in 1831 (*Litt. Anz.* herdrukt in zijne *Vermischte Schriften* (1839) Th. I. S. 149 ff.) voordroeg: „wir können demnach der Apologetik keinen eigenen Platz „in den theologischen Disciplinen anweisen," voor onwederlegbaar houd.

Intusschen zij daarmede niet beweerd, dat het gansch en al overbodig of doelloos wezen zou, bij eene beschrijving van de ontwikkeling der godgeleerdheid bepaaldelijk stil te staan bij eene beantwoording der vraag: op welke wijze, met welke wapenen de leerstellige waarheid tegen de aanvallen op haar gedaan, verdedigd is? Het gaat toch met de Christelijke waarheid even zoo als met den Christen zelven; in de wereld zijnde komt ze in aanraking met de wereld; zij kan niet altijd volstaan met zich *thetiesch* uit te spreken, zij wordt er dikwerf toe gedrongen, om eene *apologie* te leveren van hare resultaten, beginselen en bedoelingen. De omstandigheden, welker invloed ook zij ondervindt, dwingen haar tot zelfverdediging, die natuurlijk niet altijd dezelfde zijn kan. De geschiedenis leert het ons, en wat onze kundige landgenoot G. H. VAN SENDEN, in zijn, helaas, onvoltooid gebleven werk: *verdediging van bijbel en openbaring*, geleverd heeft, toont, evenzeer als de in 1788 door het Haagsch Genootschap bekroonde verhandeling van T. C. PIPER, *over de overeenkomst en het verschil tusschen de vroegere en hedendaagsche bestrijders des Christendoms*, dat somwijlen de apologetiek geroepen werd om datgeen te verdedigen of datgeen te verwerpen, wat ze een leeftijd vroeger verworpen of verdedigd had.

De taak der apologetiek kan uit den aard der zaak evenmin als de vorm, waarin die taak volbragt wordt, aan veel verandering blootstaan. Wat het

eerstgenoemde, de *taak* betreft: STEUDEL's bepaling: „Wissenschaft zur Recht-„fertigung des Inhalts des Glaubens als eines göttlichen," blijft in hoofdgedachte volkomen juist, mits wij de vrijheid behouden — en die vrijheid is een verkregen regt geworden — om de begrippen: *geloof* en *goddelijk* te interpreteren naar de beteekenis, welke de dogmatiek van elken leeftijd, ja van elk individu daaraan hecht. De apologetiek belast zich dus met den moeitevollen arbeid, om de waarheid van een dogmatiesch systeem of van eenig dogmatiesch leerbegrip tegen de daarop gerigte aanvallen te verdedigen. Wat den inhoud en omvang der taak aangaat, laat het zich gemakkelijk verklaren, dat deze geheel afhankelijk is van de gehalte des aanvals, die ondernomen is; de geschiedenis verhaalt ons, dat in de ééne periode de dogmatische opvatting van de inspiratie geapologetiseerd moest worden, terwijl tien of twintig jaren later een meer modern begrip, in de dogmatiek tegenover en in de plaats van andere denkbeelden gezet, verdediging noodig had. Zoodra STRAUSS zijne stem verhief en de school van *Tubingen* in het leven trad, kon het niet anders, of de geschiedkundige stof der *Evangelien* en van de *Handelingen der Apostelen* eischte toetsing, althans eene op nieuw aangevangen bewerking. Niets van dat alles toch kan door de wetenschap geignoreerd worden. Zelfs de ontwikkeling van andere wetenschappen, b. v. der geologie, phyisca, psychologie kan niet met een hooghartig stilzwijgen worden over het hoofd gezien, tenzij door hen die wanen, dat de eschatologie der dogmatiek een uitgeput en afgehandeld onderwerp heeten mogt. Is het den Christen om waarheid te doen, rusteloos blijft hij onderzoeken, beoordeelen, navorschen, worstelen om tot vastigheid van overtuiging te komen.

Wat den *vorm* betreft: zal de apologetiek aan hare taak inderdaad getrouw zijn, zoo mag zij geen andere wapenen kiezen, dan dezulke, welke door den aanvaller gebezigd worden; dat alleen maakt den strijd eerlijk. Niets toch is gemakkelijker, dan een of ander punt van de algemeene geloofsovertuiging, dat wetenschappelijk aangevallen is, voor het groot publiek als ligt verdedigbaar te handhaven en den aanvaller als een dwaas ten toon te stellen. Aan deze fout heeft men zich hier te lande, op verregaande wijze, schuldig gemaakt. Ik hoop voor dat beweren de bewijzen over te leggen. Ik zal geen oogen-

blik de mogelijkheid miskennen, dat men met de beste bedoelingen zulk een verdediging onderneemt; doch op het gebied der wetenschap is het bezit van goede bedoelingen alles behalve het eenig vereischte, om te mogen optreden. De waarheid loopt doorgaande veel meer schade van de onhandigheid harer verdedigers, dan van de hevigheid der aanslagen, die een weltoegerust krijger tegen haar onderneemt. De apologetiek heeft helaas dikwerf grond gehad voor den wensch: de hemel beware mij voor zulke handlangers!

Veroorloof ik mij de vrijheid, om in deze mijne proeve van geschiedenisbeschrijving eene plaats in te ruimen aan de *apologetiek*, de naast voorafgaande regelen wekken gewis bij den lezer de verwachting op, dat het mijn bepaald streven zal zijn, om in de volgende bladzijden een schets te geven van de wijze, waarop de Nederlandsche theologen op deze en gene deelen van het systeem eene apologie gegeven hebben aangaande hunne overtuigingen, die zij bestreden zagen of bestreden dachten.

Terwijl langen tijd op het gebied der leerstellige godgeleerdheid de heerschappij van het onbepaalde en zwevende gehuldigd werd, was er toch één leerstuk, waaromtrent men tot helderheid trachtte te komen, het leerstuk der *inspiratie*. Niet dat de inspiratie-theorie van de theologen der 17e eeuw hier te lande bij den aanvang der 19e eeuw nog wetenschappelijke voorstanders telde; niet dat men niet reeds gekomen was tot een zeker geven en nemen; maar men voelde toch, dat het tijd werd, om bij de gewigtige vraag naar het eigenlijk gezag der apostelen, te geraken tot een wetenschappelijken grond voor hetgeen zoo langzamerhand overtuiging geworden was. Had VAN HENGEL in zijne door TEYLER'S godgeleerd genootschap bekroonde verhandeling *over den invloed van de karakters en denkwijzen der Evangelisten en Apostelen op derzelver schriften*, uitgegeven in 1815, getracht een soort van middenweg te betreden, door de inspiratie meer op den *godsdienstigen*, dan op den *geschiedkundigen* inhoud van de schriften des N. T. toepasselijk te maken; zulk eene beschouwing, verkondigd door een man van zoo veel naam, was juist geschikt om lang in eere te blijven; immers zij scheen veel meer te geven, dan zij

inderdaad gaf. Werd de individualiteit van de schrijvers in eere gebragt, het geloof aan hun geinspireerd zijn bleef toch behouden. De eerste, die hier te lande in het genoemde tijdvak aan het leerstuk der inspiratie, zoo als het, hoe weinig ook juist bepaald, algemeen aangenomen werd, eenige afbreuk deed, was G. VAN KOOTEN, ambtgenoot en geestverwant van BOSVELD, die met beroep op de schriften van zijnen ontslapen vriend, het bewijs trachtte te geven, dat onder de apostelen met name PAULUS in zijne verwachtingen aangaande de παρουσία des Heeren gewankeld had en van inzigten veranderd was. In de *Bijdragen tot beoef.* (*Godg. Bijdr.*) van 1821 en 1822, voerden VAN KOOTEN en DONKER CURTIUS over dit onderwerp een strijd, welks meest belangrijk resultaat zeker bestond in de door DONKER CURTIUS uitgesproken waarheid, dat Gods geest altijd middellijk werkt, terwijl nogtans dezelfde DONKER voor de beweringen van BOSVELD en VAN KOOTEN terugdeinsde, en een onderscheid van *zakelijke* en *woordelijke* openbaring aannam, dat even onbestemd als weinig afdoende was. Het duurde eenigen tijd, eer het leerstuk der inspiratie het voorwerp van nieuwe onderzoekingen werd. Dr. E. J. DIEST LORGION liet in zijne *Dissertatio de dicentibus scribentibusque speciatim in N. T. occurrentibus, suo convenienter ingenio interpretandis* (1836) het vraagstuk eigenlijk onaangeroerd, en gaf door dat zwijgen het bewijs, hoe weinig waarde in *Groningen* aan de inspiratie gehecht werd, hoe veel aan de individualiteit van de schrijvers.

Men bedriegt zich echter, zoo men meent, dat eene dergelijke ontwikkeling van het inspiratie-begrip algemeen ingang vond. Tegenkanting en pogingen, om daartegenover eene meer conservatieve zienswijze te verdedigen, bleven niet achter; zoo gaf een ongenoemde in het *Christ. Maands.* van 1841 bl. 605 volg., *twee brieven over het blijvend gezag en nut der apostolische brieven, ondanks het tijdelijke, plaatselijke en persoonlijke, benevens eenige duistere plaatsen in dezelve*, waarin (bl. 621 volg.) het gezag der apostelen gegrond werd op de vervulde belofte der inspiratie. In den volgenden jaargang, bl. 421 volgg. betoogde G. VAN LIMBURG BROUWER dat de inspiratie als de bedoelde vrucht behoort beschouwd te worden der vereenigde *natuurlijke* en *bovennatuurlijke* werking, welke den apostelen ten deel viel. Het grootste onheil bij dezen gang der ontwikkeling van dit leerstuk lag zeker daarin, dat de voorstanders van eene meer con-

[illegible] onder
[illegible] grond-
[illegible] volg.,
[illegible] *Vuurh.*
[illegible] de inge-
[illegible] na de
[illegible] door
[illegible]
[illegible] tot be-
[illegible] *Buiten-*
[illegible] verhandeling
[illegible] *N. T.*, welke, na
[illegible] hende, het geinspireerd
[illegible] des Heiligen Geestes
[illegible] Het tijdschrift
[illegible] resultaat bestre-
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] HEY-
[illegible] op
[illegible] *der*
[illegible] uit,
[illegible] zulk
[illegible] ge-
[illegible] ge-
[illegible] alle vra-
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] eene bijzondere

hulp bij het schrijven ook der woorden opgevat, èn gelijkelijk tot al wat de Apostelen verklaren uitgestrekt, èn als oorzaak van absolute onfeilbaarheid in alles beschouwd werd. Zoo geraakten wij op den goeden weg. Helaas! de vreugd was kort; in plaats van nu, gelijk wij hadden mogen verwachten, de kwestie van het geinspireerd zijn der Apostelen over te brengen op de vraag naar het *gezag* der Apostelen en deze te beantwoorden, verzocht VAN OOSTERZEE later, en niet heel veel later (*Jaarb. v. Wet. Theol.* Deel IX. bl. 692), een *deleatur* voor het vroeger geschrevene: „mijne denkbeelden aangaande de theo-„pneustie zijn in het geheel niet dezelfde gebleven, maar veel bestemder en „positiever geworden;" met die woorden nam hij afscheid van dit gebied en gaf ons niet eens een blik in die positief en bestemd geworden denkbeelden. Deed DOEDES het in zijn strijdschriften met MEIJBOOM gewisseld? De betoogtrant van dezen godgeleerde is meer dialectiesch dan overtuigend; ook hij wist niet uit het cirkel-bewijs te geraken, dat reeds zoo lang groote verwarring had aangerigt. In 1852 loochende D. KOORDERS *de onfeilbaarheid van de Apostelen* geheel en wilde bij zijn *onderzoek naar den laatsten en diepsten grond van het Christelijk geloof* van *gezag* der Schrift niets weten.

Men had echter geenzins verzuimd, om het vraagstuk naar het gezag der apostelen en apostolische schriften historiesch te onderzoeken. Reeds in 1840 was dat geschied in de verhandeling van J. H. STUFFKEN, door TEYLER'S godgeleerd genootschap bekroond, over de *kerkelijke overlevering*. Deze geleerde — want waarlijk hij, die zulk een klassiek werk levert, mag op dien naam aanspraak maken — deze geleerde, bestreden door H. E. VINKE in diens *antwoord aan de Redactie van het tijdschrift Waarheid in Liefde* (1843), zette de zaak nader uiteen in een opstel over *het gezag der Apostelen volgens de eerste Christenleeraars* (1844), hetwelk als eene blijvende aanwinst voor het punt in geschil, als eene degelijke proeve van patristische studie, en als een model van strijdschrift hoog in onze schatting aangeschreven staat. Hij bewees daarin, dat de apostolische Vaders aan de Apostelen als leeraars de onfeilbaarheid niet toegekend hebben, en dat, hoe hoog de oudste christenleeraars de Apostolische brieven ook geacht, hoe naarstig gebruik zij daarvan ook gemaakt hebben, de boeken des N. T. toen nog niet tot den rang van *heilige schriften* verheven waren.

Zijn arbeid vergoedde ons de schade, die wij beliepen door het bij herhaling vruchteloos uitschrijven der door het Haagsch Genootschap voorgestelde vraag: *Wat leeren de schriften des N. V. aangaande het gezag der Apostelen? Hoe is het onder de Christenen van de vroegste tijden tot op onze dagen begrepen? En welke is de slotsom uit dit onderzoek op te maken?* Wat zoo min in deze vraag als in het werkje van STUFFKEN behandeld werd, het onderzoek of de Apostelen ooit voor zich zulk een gezag begeerd hebben, dat werd later door SCHOLTEN met klem van redenen ontkend op onderscheidene plaatsen van zijne: *leer der Hervormde Kerk*, minst gelukkig in zijne rectorale oratie over *de vrije beoefening der Godgeleerdheid onzer dagen, als gegrond in de heilige Schrift* (1857). In die kwestie scheen onder de godgeleerden eenige overeenstemming te ontstaan, bepaaldelijk ten aanzien van de waarde, welke aan de hermeneutiek der Apostelen mag toegekend worden; dat aan deze hoegenaamd geen gezag toegeschreven mag worden, scheen eindelijk de overtuiging der Nederlandsche theologen geworden te zijn, zóó zelfs, dat een leerling van VINKE, onder diens voorgang gepromoveerd, J. CRAMER, in 1858 de thesis verdedigde: *apostoli in V. T. locis interpretandis saepe errarunt.*

Ik vrees den schijn op mij te laden van tot de pessimisten te behooren, wanneer ik mij met den gang, dien de behandeling van dit leerstuk genomen heeft, alles behalve voldaan betoon. Geve men *inspiratie* en *gezag* prijs, het zij zoo, ik zal ze niet verdedigen, maar bepale men toch de eigenlijke *waarde* dier schriften; op de *waarde* komt het aan, zoo als de oude eerwaardige WILHELM BROES dat reeds in zijn krachtigen leeftijd gevoelde, toen hij zijne *leerredenen over het inwendig bewijs* (3 deelen, 1815) het licht deed zien, en zijn verder leven lang dit onderwerp steeds bleef behartigen. Ik dank hem nog voor het geschenk van zijn *Tekstenrol*, waarin juist datgeen wat het zoogenaamd *inwendig bewijs* versterken kan, het meest belangrijk is. BROES gevoelde het: tegen inspiratie en gezag golden groote bezwaren; dat waren attributen van buiten af den Bijbel aangehangen; wat was nu voor een vernuftig man als hij, aantrekkelijker dan, op de vleugelen van zijn *ingenium* gedragen, den Bijbel uit den Bijbel te bevestigen, en ten laatste (*de Bijbel uit God*, 1858) aan het einde van zijn godvruchtig en godverheerlijkend leven, „de waarde van den

„Bijbel en van het Evangelie in denzelve nog eens aan te prijzen," als gelegen in de fijne overeenstemming zijner deelen en in zijne ongezochte eenheid? Plaatst zijn portret voor dien Tekstenrol en gij hebt den man naar het in- en uitwendige. Zeg ik nu met die lofspraak, dat BROES het inwendig bewijs afgewerkt heeft? Dat zij verre; ik zou het welgelijkend silhouet, dat VAN HENGEL van BROES geteekend heeft, niet moeten kennen, om dit te durven beweren; BROES was de man niet, om iets af te werken, of eenig geschilpunt tot beslissing te brengen; de eigenlijk *wetenschappelijke behandeling* van het inwendig bewijs moesten wij van het Haagsch Genootschap tot verdediging van de Christelijke Godsdienst te gemoet zien. Het liet ons niet wachten. In het najaar van 1844 sprak het een goedkeurend oordeel uit over een bij herhaling ingezonden en nu verbeterd antwoord op de vraag: *Welk eene waarde bezitten de Handelingen der Apostelen, zoo in het algemeen ten bewijze van den geschiedkundigen oorsprong des Christendoms, als in het bijzonder ter afwering van de aanvallen door* Dr. D. F. STRAUSS *en anderen daar tegen gerigt?* J. J. VAN OOSTERZEE was de auteur van dit antwoord. Het stuk kwam in 1846 uit; en in datzelfde jaar zag SCHWEGLER's *Ap. u. Nach-apost.-Zeitalter* het licht; in veler handen kwamen beide te gelijker tijd. Het laat zich allezins verklaren, dat VAN OOSTERZEE voor de lezers, die met SCHWEGLER kennis maakten, een verouderd boek geleverd had. Om dus VAN OOSTERZEE's arbeid te waarderen, moest men abstraheren; wegdenken, als het ware, de Tubingsche kritiek, de scherpe vergelijking, gelijk *Tubingen* ons die geleverd heeft, van den PAULUS der *Handel.* en den PAULUS der *brieven*; wegdenken in één woord alles, wat sedert 1844 over dat onderwerp gegeven was. Het lag buiten de schuld van den schrijver, maar een feit is het, dat het boek op den dag zijner geboorte voor de wetenschap overleed. Ook ontstond het nog in de periode, toen met het leveren van bewijs voor geloofwaardigheid en echtheid alles scheen gedaan te zijn en het wijsgeerig leven in onze theologische wetenschap niet ontwaakt was.

Ik noemde daar den naam van DAVID FRIEDRICH STRAUSS. Het ontwaken der behoefte, om apologetiesch het stelsel of de leerbegrippen — te verdedigen tegen den aanval door hem gedaan; zoo spraken velen, die van vrede droomden en geen gevaar duchtten; — te toetsen tegenover de gewigtige bedenkingen,

gevraagd. Het citaat: *Non tali auxilio, nec defensoribus istis, cet;* was het antwoord van den geleerden man, een antwoord hem waardig, die met zijn scherpzinnigen blik evenzeer de betrekkelijke kracht van STRAUSS, als de zwakke zijde van DA COSTA opgemerkt had.

Waarom gordde hij dan zelf zich niet aan tot den strijd? hoor ik, dunkt mij, den lezer vragen, die hem niet gekend heeft. Immers, indien gij hem gekend hadt, zoudt gij weten, dat hij, die scherpzinnige, veel te hooge gedachte had van het gewigt des aanvals, dan dat hij de verdediging eene ligte taak zou geacht hebben. Wel wist hij, dat de apologetiek tot eene grootsche taak geroepen zou worden, maar hij hield het er voor, dat zij dan eerst kans van welslagen had, als zij den omvang van hare taak en de methode, om die te kunnen volvoeren, goed begrepen had. Hij was zelf veel te grondig godgeleerde, om geen open oog te hebben voor de leemten in het systeem; STRAUSS. of *Tubingen* hebben hem dat niet behoeven te leeren; maar hij meende, dat het oneerlijk was, uit de hoogte op de aanvallers neer te zien, en onhandig, eene sterkte te veinzen die in waarheid niet bestond. Lag zijne kracht in het doorgronden van het kleine en het gedetailleerde, hij achtte het noodig, dat vóór alles de apologetiek zich met isagogische vraagstukken zou inlaten. Ware hij zelf ons daarin voorgegaan! Doch hij eischte zoo veel, en daarom verwonderde hij er zich vaak over, dat velen zooveel schreven; en dat hij zoo weinig schreef, verwondert niemand die hem heeft gekend. Mij viel dat voorregt te beurt, en met mij aan velen, wien hij als opvolger van VAN HENGEL aan het Amsterdamsch *Athenaeum* (1827—1846) een hooggeschat leermeester werd. Wie ziet niet nog in verbeelding dat vriendelijk gelaat en hoort die fijn klinkende stem; wie luistert niet nog naar zijn geestige en puntige taal? Leerlingen en vrienden van ROOIJENS, wien deze bladzijden onder de oogen komen, is het u niet welgevallig, als ik hier zijn beeld laat teekenen door het fijne penseel van een hem nabij staand geestverwant, van SAMUEL MULLER? „ROOIJENS was „een godgeleerde, maar zoo als MELANTHON dezen schetst; in de eerste plaats „een taalkundige, daarna een redekundige, ten laatste een getuige; als zulk „een godgeleerde hebben wij dien aangenamen mensch gekend, geacht en lief „gehad; zoo hebben zijne leerlingen hem vereerd en bemind, en de geheele

„Nederlandsche Hervormde Kerk op hem gezien, als op eene zeldzame vereeniging van wijsheid en kennis, van mildheid van beginselen en zachtheid van „inborst." (*Jaarb. van het K. N. Inst.* 1847 bl. 91 volg.)

Gij draagt het dus, dat zulk een man zulk een oordeel over DA COSTA's werk velde. Wij hebben geen ander: toch rekenen wij van alles wat DA COSTA geschreven heeft, dit boek het beste. Leg ik het naast het werk, dat in schijn meer wetenschappelijke waarde heeft, PAULUS, *eene Schriftbeschouwing* (1846 en 47) ik zie als voor mijn oogen, waar zijn talent ligt; niet in grammaticale kennis of logische scherpzinnigheid, veel min in isagogische of dogmatische onbevangenheid; neen, in vernuft. Daarom zijn de voorlezingen over *Verscheid. en Overeenst.* het best gelukt; tegenover STRAUSS scheen het spel van vernuft wat af te doen, en conjectures, als DA COSTA te berde bragt in navolging van J. P. LANGE, waren wel geschikt, om voor een oogenblik de vertooning te maken van een afdoend wapen te zijn. Geenszins keur ik de wijze, waarop DA COSTA doorgaans bestreden is, goed; maar ik ben evenzeer verpligt, openlijk mijne overtuiging uit te spreken, dat zijne schriften voor de wetenschappelijke theologie geene waarde hebben. Men herinnert zich, dat NIERMEYER in *de Gids* 1848 II. bl. 393 volg. hem zijne onervarenheid in het spraakeigen des N. T. met bewijzen aangetoond heeft, en men heeft zijne *Voorlezingen over de waarheid en waardij der Schriften van het O. T.* (1844, 1845) slechts in te zien, om er zich van te overtuigen, dat hij letterlijk vreemdeling is in de linguistische studie der Oostersche letteren; dat hij die leemten aanvult door een hoogen toon, dat bedroeft ons, maar verbittert ons niet. Tegenstanders als STRAUSS en VON BAUR worden daardoor niet verslagen, en kunstmatige harmonistiek is niet meer in staat de oogen van conscientieus onderzoek te verblinden. Daarom kunnen wij aan zijne geschriften over LUKAS, zijne *Johanneïsche studien* enz. geen waarde voor de wetenschap toekennen, hoe vernuftig ze ook zijn. Om STRAUSS en VON BAUR te bekampen, wordt iets meer vereischt dan vernuft; tegen zulke mannen is dichterlijk genie niet opgewassen.

Maar liet de wetenschap het bij de mislukte poging van het Haagsch Genootschap? De Groningsche Hoogleeraar F. C. DE GREUVE, toen nog Roomsch-Ca-

tholiek, [illegible] als [illegible] van de in dat boek miskende wijsbegeerte op en begon in [illegible] de uitgave van zijn: *het leven van Jezus Christus verdedigd*, enz. [illegible] voor [illegible] de *wijsbegeerte* in bescherming genomen [illegible] *wijsgeerige* wetenschap het boek niet [illegible] de eischen en de ontwikkeling [illegible] de zaak voor gewonnen, zoodra hij, ingeno[illegible] bewezen heeft, eensdeels, dat Strauss geen zuiver Hegel[illegible] van het Mythische stelsel [illegible] niet veel gewonnen: de Evangelie[illegible] meest een tal van bijzonderheden [illegible] geleverd worden kan. [illegible] Hoogescholen, [illegible] van academische [illegible] ge[illegible] Dissertatien [illegible]

[illegible]

[illegible] 326, [illegible] be[illegible] 336 werd in [illegible] veel op[illegible] Door

VAN OOSTERZEE wordt het verworpen in 1843; evenzoo door S. K. THODEN VAN VELZEN in zijne, wat slordig, helaas! bewerkte, doch overbelangrijke monographie *„het Evangelie aan de dooden verkondigd,"* 1845; ten zelfden jare voorgesproken door J. J. PRINS, in de zeer grondige beoordeeling van genoemde monographie, door dezen geplaatst in de *Godg. Bijdr.* 1845 bl. 641 volg. bepaaldelijk bl. 686; DOEDES sluit zich aan KINKEL nog al aan in zijne *exegetische studien* over 1 Petr. III. 18 — IV. 6 (*Jaarb. v. Wet. Theol.* VI. 323 volg.); PRINS keurt dat gevoelen nu af, t. a. p. VI bl. 610 volg.; H. BROUWER verdedigt in het tijdschrift *Wessel Gansfort* I. 74 volg. KINKELS meening, en vindt hij bij VAN OOSTERZEE tegenspraak (*Jaarb. v. Wet. Theol.* XIII. 530 volg.), hij herhaalt zijne aanprijzing in *Wessel Gansfort* II. 240 volg. Zoo velerlei discussie bewijst wel, dat de zaak niet duidelijk was. Is zij het sedert geworden?

Langzamerhand was er nu toch dit gewonnen, dat men het niemand meer tot aanbeveling rekende, als hij uit de hoogte over STRAUSS het woord voerde. Had deze op zijn *Leben Jesu* zijne *Glaubenslehre* laten volgen, VAN OOSTERZEE gaf van het laatst vermelde werk een beoordeelend verslag in de *Godg. Bijdr.* van 1841 en 1842, dat wel allerminst in eenig opzigt aan STRAUSS concessien deed, doch bij elken lezer de overtuiging opwekte, dat STRAUSS alleen met echt wetenschappelijke wapenen bestreden mogt worden. Reeds is er veel gewonnen, zoodra men op theologiesch gebied achting heeft voor zijn tegenstander, en in de gehoorde tegenspraak aanleiding vindt om nieuwe nasporingen aan te vangen. Gelukkig de man, die in zulk een tijd zich oefent in het gelooven en niet haasten, en den moed bezit, om tegenover elken geduchten tegenstander liever eerst de deugdelijkheid van elk wapen naauwkeurig te beproeven. Want ook op het gebied der wetenschap is ongeduld meer dan een ongeluk; het is een ramp in den vollen zin van het woord; de vrucht, die niet voldragen is, heeft geen voedende kracht of aangenamen geur. Zooveel had men dan ook zeker geleerd, dat de tijd om een leven van JEZUS te beschrijven, eerst zou aangebroken zijn, wanneer vooraf een tal van bijzonderheden waren opgehelderd? Hoe wij ons vergisten! In het jaar 1846 zond VAN OOSTERZEE het I^{e} deel 1^{e} stuk van een uitvoerig boek in het licht, van een

leven van JEZUS, dat in drie dikke deelen, in 1851 als voltooid aangekondigd werd.

Het heette *oorspronkelijk;* het was niet oorspronkelijk; *das leben Jesu*, door J. P. LANGE, den phantastischen theoloog, gegeven, is voor VAN OOSTERZEE veel meer dan voorbeeld, het is voor hem een verkeerde gids geweest. Een kwaad teeken was het dat de voornaamste lofspraak bij de uitgave den *vorm* van VAN OOSTERZEE's boek gold; en inderdaad de vorm *is* fraai; maar de inhoud? Als gij den vorm niet mederekent, wat hebben wij dan in zijn boek meer dan hetgeen HESS ons reeds gaf? *De inleiding* zult gij zeggen; ja, de inleiding, dat groote voorportaal, waarop DOEDES in *de Gids* van 1857 bl. 493 volg. zoo vele gegronde aanmerkingen maken moest, die inleiding doet het mislukken van het werk nog sterker uitkomen. De *inleiding* heet voor geleerden te zijn; het werk werd ter lectuur van de gemeente geschreven. Wat is nu die inleiding? Levert zij ons het bewijs, dat de harmonistische, isagogische en philosophische vraagstukken beslist zijn, de groote vraagstukken van den *inhoud* en den *zamenhang* der Evangelien, van het *wonderbegrip* enz.? Zoo ik met dat boek voor mij het bewijs van des schrijvers wetenschappelijkheid moet bijbrengen, weet gij op welk gedeelte ik dan uwen blik zou vestigen? Op bl. 22 van het 1e deel; daar waagt hij eene poging, om de *tijdigheid* van de taak, welke hij onderneemt, te verdedigen. Dat deed hij, omdat zijn wetenschappelijke conscientie hem beschuldigde van een ontijdig werk te ondernemen. Wat, ik vraag het nog eens: wat hebben wij met zijn boek gewonnen? wat heeft de theologie daaraan te danken? Wij hebben gewonnen een leven van JEZUS, dat in de rij der stichtelijke boeken de eerste, allereerste plaats inneemt. Het laatste deel werd dan ook rondweg, als stichtelijke lectuur voor de gemeente, afzonderlijk aangekondigd en veelvuldig verspreid. Neen, voor het wetenschappelijk bewerken van een *Leven van* JEZUS is het nog geen tijd, en wordt het welligt in vele decennien geen tijd. Wat schade? De Evangelien geven een beeld van JEZUS, duidelijk en klaar. De wetenschap zij eerst in het reine met allerlei moeilijkheden — ik noem even het MATTHEUS-*Evangelie* — dan beproeve zij iets te doen, wat de Evangelisten nooit ondernomen hebben: eene volledige *levensgeschiedenis* van JEZUS ons te geven.

Naauwelijks hadden wij de honderden bladzijden door VAN OOSTERZEE beschreven ontvangen, of MEIJBOOM begon in 1853 met de uitgave van een *leven van* JEZUS, dat, geregeld voortgezet, nog niet voltooid is.

Hoe is het mogelijk, bij den aanblik eener schipbreuk weêr de holle zee in te gaan? Over plan, methode en vorm is door VAN GILSE in *de Gids* 1855 I. bl. 145 volg. een streng en afkeurend vonnis geveld. Op enkele détails ingaande leverde D. HARTING een evenmin gunstig oordeel (*Jaarb. v. Wet. Theol.* XII. bl. 413 volg. XIII. 160 volg.) Bestemde ook MEIJBOOM zijn werk (Deel I bl. 8) voor den nadenkenden, heilzoekenden Christen, ik mag het dan naast VAN OOSTERZEE's geschrift met volle regt onder de stichtelijke lectuur plaatsen, maar ik doe dat niet, zonder nog eens luide te klagen, dat een man als MEIJBOOM, die door de uitgave van HEMSTERHUIS' *oeuvres* en het schrijven eener Dissertatie over dezen, eenen rang onder de beoefenaars der wijsbegeerte scheen te willen innemen, een zoo lijvig boek naar zulk een weinig logiesch geordend plan opstelt. Ook zijn werk brengt het wetenschappelijk onderzoek niet veel verder; zelfs mist het geheel, wat aan het boek van VAN OOSTERZEE een onmiskenbaar sieraad bijzet — schoonheid van vorm, en eene taal, in wier woordvolging en schakeering de ingenomenheid met het onderwerp zich openbaart. Helaas! ik moet met DE LA SAUSSAYE (*Ernst en Vrede* 1854 bl. 270) erkennen, dat in dit werk „geen grootschheid van opvatting, daardoor ook geene „organische eenheid, geene verheffing der ziel gevonden wordt. Het verhevene „ontbreekt ten eenemale, en zoo ooit, hier, in dit onderwerp is het onont„beerlijk. Wij blijven op de aarde. Daardoor ook eene platheid soms van „uitdrukking, waarvoor het onderwerp alleen den schrijver had moeten vrijwaren."

Doch ook in ons Vaderland werd het inmiddels begrepen, dat niet de levensbeschrijving van JEZUS, maar de grondige navorsching van de hoedanigheid der bronnen dier geschiedenis, van de schriften des N. V. in het algemeen, dringend geeischt werd. Het optreden, de werkzaamheid, de beginselen, de resultaten der Tubingsche school konden een tijd lang geignoreerd worden, op den duur ging dat toch niet. Belangstelling voor en beoordeeling van die school zocht HARTING door zijn grondig opstel: *de rigting der Tubingsche Godgeleerden in hoofdtrekken geschetst* (*Jaarb. v. Wet. Theol.* V. 3 volg.) op te

wekken. Dat werd in dubbele mate behoefte sedert in ons land J. VAN VLOTEN als geestverwant van de Tubinger school zich had doen kennen, vooral in een geschrift dat hij noemde: *de Tubinger school en hare Hollandsche tegenstanders*, en dat historische aanteekeningen omtrent de wording des Christendoms heette mede te deelen. Bij de lezing zouden wij verbaasd hebben gestaan over de onwaarde der Tubingsche kritiek, indien wij niet spoedig gezien hadden, dat de schrijver met laakbare onkunde spreekt over iets wat hij niet kent. Zelf met het Christendom gebroken hebbende, had hij sints langen tijd ook de studie der theologie verwisseld met die der Vaderlandsche letteren en van de theologie alleen den Doctoralen titel behouden. Zijn geschrift zou eerder de Tubingers als dwazen, dan als geleerden bij ons geintroduceerd hebben. HARTING's overzigt was dus hoogst tijdig en nuttig. Ook NIERMEYER betrad dat spoor der degelijkheid in zijn geschrift: *de kritiek der Tubingsche school inzonderheid ten aanzien van den brief aan de Ephesiers* (1848). Het Haagsch Genootschap had bij het verlangde oordeelkundige onderzoek naar de echtheid van den brief aan de Ephesiërs voornamelijk op de bezwaren van DE WETTE het oog gehad, en de stukken der bekroonde schrijvers, NIERMEYER, HARTING en G. F. RINCK, benevens de over die stukken geleverde beoordeeling van DOEDES in de *Jaarb. v. Wet. Theol.* Deel V, (welke toch bij die bekroonde verhandelingen niet gemist mag worden) hadden met de Tubingsche kwestie, volgens de vraag, niet dadelijk te maken. Noch NIERMEYER en HARTING, noch in het algemeen de *Jaarboeken voor Wet. Theol.* noch J. F. VAN OORDT (*Waarheid in Liefde* 1858) ontveinsden het hoog belang van het wetenschappelijk streven der Tubingsche school, en eerstgenoemde zorgde, dat door de drie achtereenvolgens uitgegeven deelen van zijn *Magazijn voor kritiek en exegetiek des N. T.* (1850—1852) het lezend, of juister gezegd het studeerend, godgeleerd publiek kennis verkreeg van de meest opmerkelijke voortbrengselen dier school. Enkele discipelen der Leidsche en Utrechtsche academie namen, bij doctorale promotie, de taak der verdediging van een of ander geschrift des N. T. tegen de Tubingers op, of poogden hunne *Tendenz-kritik* te weerleggen.

Het neerzien uit de hoogte werd eindelijk beschouwd voor hetgeen het waarlijk was — teeken van onvermogen om de beteekenis der Tubingsche kritiek te vatten.

Reeds hadden de *Godg. Bijdr.*, in den jaargang van 1853, de breede verhandeling van G. W. STEMLER over *het Christendom van het Apostolische tijdvak in Palestina* te lezen gegeven; zij bewees, hoe grondig deze schrijver in de kwestie te huis was, en dat hij op de meeste punten de zaak niet verloren achtte; een vroegere jaargang, die van 1849 bl. 801, gaf ons in een vlugtig doch niet onaardig opstel van L. VAN DIJK een *overzigt van hetgeen de vier door de Tubingers als echt erkende brieven van* PAULUS *ons leeren aangaande* JEZUS *levensgeschiedenis;* en de jaargang van 1857 bl. 801 volg. deelde de vernuftige gissing van PRINS over de *gemeenten der Galatiers* ons mede, die de strekking had, om in een kleine bijzonderheid ons de vreugde eener zegepraal op *Tubingen* te laten smaken. TEYLER's godgeleerd genootschap had ook op dit merkwaardig verschijnsel des tijds het oog geslagen. In 1848 herhaalde het, met de nu noodig geworden wijziging, eene vraag reeds in 1839 gedaan, over de verhouding van PAULUS tot de overige apostelen, en mogt in 1851 den bekroonden arbeid van G. V. LECHLER door den druk algemeen maken, terwijl de auteur zelf in 1857 eene nieuwe, veelzins omgewerkte, uitgave bezorgde. Het antwoord ging van dezelfde onderstelling uit als de vraag: van deze namelijk, dat de Tubingers *bestrijders* van het Christendom waren. Die onderstelling heeft het geheele stuk beheerscht, en daaraan geen voordeel gedaan. Over zijne verdienste is binnen en buiten ons land verschillend geoordeeld. Vraagt men mijne meening? voor een afdoend tegenschrift kan ik het niet houden; de stof door de vraag bepaald is veel te wijd, dan dat zij hem, die haar bewerken wil, zou kunnen toelaten, aan bijzonderheden zijne geheele aandacht te wijden; en in de bestrijding der Tubingers komt het juist aan op het behandelen van bijzonderheden. In de ontleding van het Paulinische leerbegrip heeft LECHLER groote verdiensten, en het geschrift onderscheidt zich daar het gunstigst, waar het thetiesch spreekt. Bovendien deed het boek goed uitkomen, dat de Tubingsche kwestie niet alleen met vragen van isagogischen aard te doen heeft. Was het Christendom van PAULUS inderdaad een van Ebionitische bestanddeelen gezuiverde godsdienst, dan moest dat Ebionitische of Joodsch element in het N. T. opgezocht en uitgemonsterd worden. Slechts ten aanzien van één leerstuk heeft men dat tot heden beproefd, namelijk het *eschatologische.*

Sedert VAN HENGEL in de *Bibl. voor Th. Letterk.* 1808 en 1809 zijne *vijf verhandelingen over de eeuwigdurendheid der toekomende straf* in het licht zond, waren er jaren voorbijgegaan, zonder dat iemand zich over dit vraagstuk hooren liet. Het was ook zoo veel omvattend: *dood*, *opstanding*, *oordeel*, *wederkomst*, enz. moesten exegetiesch onderzocht worden, en, menigeen gevoelde het, dan was nog niet alles gewonnen. Enkele uitlegkundige opstellen, vooral dat van VAN OORDT in *Waarheid in Liefde*, 1841 bl. 565 volg. en P. J. BRIET in de *Godg. Bijdr.*, 1842 bl. 161 volg., stelden de behoeften van een exegetiesch-dogmatiesch onderzoek nog meer in het licht. JENTINK gaf zijn *Maran-atha, christelijke leer der laatste dingen* (1852), die hij inleidde met de bekentenis, dat uitlegkunde evenzeer als wijsbegeerte tegen de nog vigerende voorstelling hare stem verhief. Reeds had hij in de *Jaarb. v. Wet. Theol.* VII. 454 volg., VIII. 100 volg., met VAN OOSTERZEE IX. 657, denkbeelden uitgesproken, die het zeer duidelijk maakten, dat de voorstellingen van de schrijvers des N. T. op dit punt niet ontwikkeld waren. Het Evangelie van JOHANNES vooral baarde moeijelijkheden; met zijn spiritueel karakter streed de aankondiging van een bepaalden oordeelsdag. SCHOLTEN sprak het hooge woord uit, en verklaarde die plaatsen voor interpretamenten, die blijkbaar den zin en het verband stoorden (*Jaarb.* t. a. p. VIII. 3e. stuk). Maar in weerwil van deze methode, die aan velen te gevaarlijk scheen, bleef er nog eene menigte van zwarigheden over. De redenen van JEZUS bij de *synoptici* moesten met die van den CHRISTUS bij JOHANNES in harmonie gebragt worden; wat zware taak! De Tubingers dwongen ons, de Christelijke leerbegrippen enger, dan wij ooit gedaan hadden, met de leerstellingen en denkbeelden des O. V. te verbinden, en eer wij een Christelijk leerstuk exegetiesch onderzochten, de dogmatiek des O. T. en der apocryphe boeken op zulk een punt na te gaan. Om kort te gaan; wij hebben veel te lang geweigerd of geaarzeld, om in de Schriften des N. V. bestanddeelen der Joodsche theologie te erkennen en die erkentenis op de ontwikkeling van het leerstuk *de novissimis* toe te passen. Zal op dien weg BRIET ons voorgaan, wiens geschied- en uitlegkundig onderzoek naar *de eschatologie of leer der toekomende dingen volgens de Schriften des N. Verbonds*, te regt gewaardeerd mag worden als een afdoend bewijs voor de groote nut-

tigheid der onbevooroordeelde beoefening niet slechts van de bijbelsche maar vooral van de apocryphische en apocalyptische literatuur, op wier belang de school van *Tubingen* met zoo veel nadruk gewezen heeft.

Zoo dwingt de eisch des tijds tot apologetiesch werken en wijst de rigting aan, welke onze studie nemen moet. Te ontkennen valt het zeker niet, dat de gang der ontwikkeling, dien de theologie in *Duitschland* neemt, in ons vaderland eenen magtigen invloed uitoefent. Begint daar de belangstelling in zuiver wetenschappelijke vragen te wijken voor ingenomenheid met kerkelijke vormen en kerkelijk wezen, en acht de reactie daar de vereeniging van wetenschappelijk en kerkelijk leven teneenenmale onmogelijk; ik voorzie er niet veel goeds van, als zulk een streven ook onder ons levend worden zal. Ik zou zoo gaarne wenschen, dat wij niet altijd, ten minste niet bijna altijd, van buiten moesten aangespoord worden, om dezen of genen arbeid aan te vangen; doch ik gevoel, dat een apologetiesch leven zich niet laat dwingen, het moet geboren worden door de behoefte van den dag. Wachten moeten wij dus, tot ook in *Nederland* de noodzakelijkheid gevoeld zal worden, om, zoo als thans bij onze naburen plaats grijpt, het *leerbegrip der kerk* naar den eisch grondig te behandelen. Sedert KIST in 1830 en, bij de tweede vermeerderde uitgave, in 1835, als prijsantwoord op TEYLER's vraag, *volgens het bijbelsch onderwijs en de geschiedenis, de christelijke kerk op aarde* beschreven had, was de letterkunde met een wezenlijk klassiek boek verrijkt, dat in zijne waardij niet ligt miskend zal worden. Had JEZUS zelf geen kerk gesticht, noch hare oprigting aan anderen stellig geboden of aanbevolen, KIST liet de geschiedenis verhalen, hoe er een kerk en een leerbegrip over de kerk ontstaan was. Waarom heeft men de lijn van het geschiedkundig onderzoek laten varen? Daar is behoefte om het leerstuk der *Kerk* aan eene revisie te onderwerpen. DOEDES gaf *Stellingen* (*Jaarb. v. Wet. Theol.* IX. 461 volg.) nadat L. J. VAN RHIJN *Aphorismen* (t. a. p. bl. 48) medegedeeld had; JENTINK eene *polemiesch-irenische verhandeling over de Kerk en de Kerkleer* (t. a. p. X. bl. 21), maar niemand betrad het grondgebied, waar deze kamp gestreden moest worden: het grondgebied der historiesch-kritische uitlegging van de Apostolische schriften. Of meende men, dat het Protestantsche leerbegrip aangaande de *Kerk* alleen

polemiesch tegen de dwalingen der Roomschen verdedigd moest worden? Waarlijk, daaraan viel niet veel meer te doen, nadat STUFFKEN's, door TEYLER bekroonde, *verhandeling over de kerkelijke overlevering* in 1840 het licht gezien had, en door zulk een onderzoek de grondslag der Roomsche kerk ondermijnd was. De verrassend nieuwe denkbeelden door STUFFKEN over de betrekking van den *bijbel* en de *overlevering* geuit, bleven lang onopgemerkt, veel te lang, dewijl zij, regt toegepast, bij den strijd tegen *Tubingen* goede diensten hadden kunnen bewijzen. De hoop, dat de leer over de Kerk, na en naar den aanval der Tubingers, als christelijk leerstuk op nieuw getoetst zou zijn, werd niet vervuld; dat onderwerp scheen alleen voor de polemiek aantrekkelijkheid te hebben, blijkens, om uit het heirleger van strijdschriften iets te noemen waarop de goedkeuring van bevoegden haar zegel drukte: J. C. ZAALBERG's *twee brieven aan mijne Roomsch-Catholieke mede-Christenen* (1856).

Hebben wij bij den aanhef van dit gedeelte onzer geschiedenis gewezen op de waarheid, dat de taak der apologetiek bepaald wordt door hetgeen hij, die zijne hand voor haar werk leent, onder *waarheid* en *verdediging der waarheid* verstaat; het is dan mogelijk, dat hij die voor zich zelven vast gelooft een apologetischen arbeid te volbrengen, door andersdenkenden geacht wordt, veeleer onder de *bestrijders* der *waarheid* eene plaats te verdienen. Hoe velen, b. v. oordeelden zoo, toen C. BUSKEN HUET een aanvang maakte met de uitgave zijner *brieven over den Bijbel* (1857). 't Is waarlijk een schrale lof, zoo men in die *brieven* niets meer weet te prijzen, dan den voortreffelijken vorm; men behoort ze als een apologetiesch werk te waarderen, uitgaande van de onderstelling, dat ze geschreven zijn, om den bijbel in zijn eigenlijke waardij te doen kennen, en het geloofsleven niet afhankelijk te maken van bijbel-lectuur en bijbelinterpretatie. Slechts de vraag, of de schrijver als apologeet aan den eisch der door hem ondernomen taak beantwoord heeft, mag hier opgeworpen en moet ontkennend beantwoord worden. De deugd van het boek is, als men er den maatstaf der wetenschap aan legt, zijn gebrek; het is een boek voor het algemeen bestemd, en voor dat doel is het onderwerp nog op lange na

niet rijp. De schrijver spreekt, als bezat zijn REINOUT eene klaarheid van inzigt in zeer ingewikkelde zaken, die wij hem bijkans zouden benijden, indien wij ze niet hielden voor eene illusie. Naar mijne innigste overtuiging kan de apologetiek er in dezen tijd nog niet aan denken, om in populairen vorm de resultaten der wetenschap als verrijking van het geloofsleven der gemeente aan te bieden. Wat er al goeds te lezen staat in de *Voorlezingen over de vier Evangelien, ter beschouwing en onderlinge vergelijking van deze viervoudige getuigenis aangaande de verschijning van onzen zaligmaker* JEZUS CHRISTUS, welke T. K. M. VON BAUMHAUER door den druk gemeen maakte (1857), zullen ze inderdaad de isagogische vraagstukken voor de gemeente duidelijk hebben gemaakt? Ik vrees, dat de hoorders en lezers de zwarigheden wel ingezien, maar de redmiddelen niet begrepen hebben. Niets verontrust mij zóó zeer, als de toestand van een gemeentelid, dat de bezwaren kent, en al de kracht dier bezwaren gevoelt, tegelijk met zijn onvermogen, om ze op te heffen. Dat wij ons geen oogenblik het eigenaardige van de dagen, waarin wij leven, verbergen! De ontwikkelde leden der gemeente voelen de behoefte, om ingelicht te worden omtrent de stem van den twijfel, die al meer en meer ook tot hun oor doordringt. De geologie, de physica, de anthropologie, met één woord, allerlei wetenschap heeft zich ontwikkeld en hare resultaten stemmen menigmaal niet vriendelijk zamen met die der theologie en de meeningen der theologanten. Daar de theologant altijd in betrekking staat tot de gemeente, kan hij zich niet onttrekken aan de moeijelijke verpligtingen, welke uit die betrekking voortvloeijen. Daar zijn, die er over klagen, dat ten onzent de theologant en de Evangeliedienaar één persoon is; maar ik zie dat kwaad nog niet in; integendeel ik ben nog altijd geneigd, om het goede en weldadige van die schikking te prijzen en daartegen te waarschuwen, dat men den zegen zou voorbijzien, die uit den ten onzent bestaanden band van school en kerk voortvloeit, den zegen, dat de gedachte aan hetgeen wij der kerk, of laat mij liever zeggen, der gemeente verpligt zijn, ons beschermt en leidt bij het beoefenen der wetenschap. Ik heb in de laatste jaren boeken en verhandelingen gelezen, wier opstellers zich verdedigden over het gebrekkige van hun werk — dat zij zelven zeiden in te zien — met een beroep op hunne drukke praktische

werkzaamheden, die hen niet veroorloofden meer tijd en meer vlijt aan het behandelde onderwerp te besteden. Hoe onwaardig! Hoe zondig ten opzigte èn van hunne roeping jegens de kerk èn jegens de wetenschap! Anderen, vooral onder de dilettanten — men zou ze vak-bedervers kunnen noemen — riepen luide over het *per se* strijdige van wetenschap en kerk. Ik voor mij acht het een zegen, dat de theologanten ten onzent tot praktische werkzaamheid geroepen zijn; zij worden door die roeping beschermd; die roeping waarschuwt hen, om niet dadelijk elk gevoelen, dat met het meest algemeen beledene strijdt, aan te nemen, en wijst hen tevens op den pligt, om de wetenschap te blijven beoefenen, zoo zij althans hunnen post waardig trachten te bekleeden. Op dit laatste punt moet vooral klem worden gelegd. Juist op de middengrens dezer eeuw, stelde eene staatscommissie, en in 't bijzonder haar medelid OPZOOMER voor, om de faculteit der theologie van de eereplaats, welke zij bekleed had, weg te zenden. Hare apologeten zwegen niet. VAN HENGEL ontvouwde het *wezen van de Godgeleerdheid in het algemeen en hare betrekking tot het onderwijs op 's Lands Hoogescholen in het bijzonder* (1850). Maar de animositeit tegen de theologie lag veel dieper dan in de zucht tot vereeniging; zij vloeide voort eensdeels uit de miskenning van het wetenschappelijk karakter der theologie, anderdeels uit de opgemerkte en afkeurenswaardige, eenzijdige ontwikkeling der godgeleerden zelven.

BOUMAN vond de bron van het kwaad in de verwaarloozing van het latijn bij de theologische faculteiten (*Chartae theol.* II. pag. 204, sqq.); VAN GILSE verwachtte integendeel meer bloei, zoodra de godgeleerdheid in de moedertaal onderwezen zou worden, waarbij hij alleen voor exegese en kritiek eene uitzondering wilde gemaakt zien (*de Gids* 1857 I. bl. 504 volg.); strenge propaedeuse vorderde ook laatstgenoemde; ik zou meenen, dat de tijd vóór alles encyclopaedische ontwikkeling eischt. Natuurlijk erken ik de waarde van specialiteiten; maar ik ducht niets meer, dan dit, dat het academiesch onderwijs der theologie in veelvouden van specialiteiten gesplitst, als van zelf er toe uitlokt, om den student, die pas begint, dadelijk een speciaal vak boven andere te doen kiezen, misschien wel, omdat hij, in het vak zelf nog onkundig, professor A. aangenamer mensch vindt dan professor B. De tijd zal leeren, of mijne

vrees ongegrond is, dat al dit specialiseren den bloei van het wetenschappelijk leven belemmert.

Ik verlies mij niet in eene wereld van idealiteit, als ik begeer dat de beoefenaar der godgeleerdheid voor alle wetenschappen oog en hart zal hebben, en zich niet te vrede zal stellen met wat Grieksch, wat Latijn en wat Hebreeuwsch. Neen, hij moet wezen de type van *Bildung*. Laat hem uit de veelheid zijner studie-vakken later, als hij gevormd mag heeten, eene specialiteit beoefenen; maar dat hij in niets een volslagen vreemdeling zij. Achting en eerbied zal hij voor zijne wetenschap afdwingen, zoodra het blijkt, dat hij voor haar het apostolische „alles het uwe" geldend maakt. Eere wacht haar, zoodra haar bloei niet meer berekend zal worden naar de kwantiteit, maar naar de kwaliteit van hare voortbrengselen, en de zorg aan haren opbouw besteed, gunstig getuigenis geven zal aangaande de overtuiging van hare beoefenaars, dat alleen het doordachte, onderzochte en afgewerkte, allerminst het *multa*, haar dient, en dit het onmisbaar vereischte is, om met gewenschte vrucht vooral de apologetische godgeleerdheid te doen zijn, wat zij wezen moet in dagen, als wij beleven, meer een alles doordringend element, dan een afzonderlijk vak. De stof, of juister gezegd, het punt of de punten, die zij vóór alles behandelen moet, worden haar door den gang der omstandigheden aangewezen; de waarheid te zoeken en te vinden is haar eenig doel. Gaat zij voort met datgeen te doen, wat zij veel te lang ten onzent gedaan heeft, eene vijandige houding aannemen tegenover elk gevoelen, dat afwijkt van het vroeger verkondigde, dan kan ze nooit een open oog hebben voor hetgeen er waars kan zijn in de meening des tegenstanders. Zij heeft immers *niet de overgeleverde waarheid* te verdedigen, *maar de waarheid*; hare taak is daarom zoo moeijelijk, omdat haar geweten zoo naauwgezet mogelijk moet zijn. Toen VAN OORDT den 11^{den} December 1839 het professoraat te *Leiden* aanvaardde met eene inaugurele oratie: *de vero in theologia unice sectando*, wees hij, naar mijne overtuiging, juist het apologetiesch beginsel aan, dat de wetenschap beheerschen moet. Men herinnert zich nog, hoe scherp die rede veroordeeld werd door de orthodoxe partij, die in haar orgaan *Stemmen en beschouwingen*, 1840 2^{e} deel bl. 446 volg., het een ramp noemde, dat de wetenschap nog naar *de waarheid* zoeken moest.

Voor die dit zeggen heeft de apologetiek zeker niets anders te doen dan het erfgoed der vaderen met hand en tand te verdedigen; maar VAN OORDT sprak onzes achtens volkomen juist, en zoo hij en zijne Groninger vrienden — te *Leiden* en te *Utrecht* oefende het Groninger systeem geen merkbaren invloed — later zijn gaan strijden voor hun stelsel, die strijd worde hun niet misduid, wel het feit, dat zij in hunne bestrijders tegenstanders van *de waarheid* zagen. Doch dat is het gevaar, waaraan men op het gebied der wetenschap, vooral der godgeleerdheid, bloot staat, dat men de absolute waarheid spoedig vereenzelvigt met de eigene opvatting der waarheid; dat men verliest niet zoo zeer de *liefde* tot de waarheid, als wel den *zin* voor de waarheid, en, beginnende met een vrij en zelfstandig onderzoek, eindigt met een apologetiek, waarop starre eigenzinnigheid haar zegel gezet heeft.

De lezer vergelijke — maar ik onthoud mij van citaten; hun getal zou legio zijn. Laat het oude *nomina sunt odiosa* voor ditmaal eens gelden.

ZEDEKUNDIGE GODGELEERDHEID.

Wie zich gereed maakt, om eene geschiedenis van dit gedeelte der godgeleerdheid te beschrijven, hij mag wel naar woorden zoeken, om bij de schraalte van hetgeen hij te lezen geeft, den schijn van zich te werpen, dat hij met eene laakbare vlugtigheid zijne taak volbragt heeft. Want in weinig bladzijden is die geschiedenis afgehandeld; niets is minder behartigd, dan de wetenschappelijke behandeling der christelijke zedekunde en daar is geen vak, waarin wij een minder goed figuur gemaakt hebben, dan in het door ons genoemde.

Niet tevreden met het ontboezemen van die klagt, zoeken wij natuurlijk dadelijk naar de oorzaak van dat verschijnsel; bloot-toevallig, gij gevoelt het, mijn lezer! kan zoo iets zijn. Ons vermoeden is juist, naar ik meen; het staat immers vast, wat gij wel niet zult ontkennen, dat de studie der mo-

raal innig zamenhangt met de studie der dogmatiek, of, met andere woorden, dat in tijdperken of systemen van onbestemde en niet juist gedefinieerde dogmatische beginselen, ook de moraal verwaarloosd wordt. Heeft zij niet het eerst en het meest gebloeid in de Hervormde Kerk? Het was deze kerk, die bij haar zeer gepreciseerd dogmatiesch leven grooten nadruk op de praktijk des levens legde, gelijk ons reeds uit de *Institutio* van CALVYN blijkt. Zoo wordt het verklaarbaar, dat in dagen, waarin het dogmatiesch leven zwak en flaauw is, ook de moraal weinig beoefening vindt, evenzeer als het verschijnsel zich verklaren laat, dat wel de moraal beoefend wordt, waar een dogmatiesch leven begint te ontwaken, maar die beoefening scherpte en grondigheid mist, zoo lang ook dat dogmatiesch leven door dezelfde gebreken ontsierd wordt.

Mag ik deze thesis voor toegestemd houden, ik acht het dan ook verklaard, hoe het kwam, dat hier te lande eerst de Groninger school de moraal als wetenschappelijk vak begon te beoefenen; hoe het kwam dat zij het zóó deed, als zij dat gedaan heeft. Men weet, dat de Groningers zelve (vgl. HOFSTEDE DE GROOT's *toespraak* bl. 79 volg.) het handboek van PAREAU *initia institutionis Christianae moralis* (1842) ten hoogste prijzen en maar niet kunnen begrijpen, dat men daarin geen compendium van ethiek vinden wil. De uitgebreidheid van het boek, de breedsprakigheid van den stijl, laat ik aan hare plaats, evenzeer als ik hier niet herhaal, wat elders tot lof van tientallen van bladzijden gezegd is en gezegd worden moest; ik verwijs naar de juiste aanmerkingen, door VAN GILSE (*de Gids* 1856 I. bl. 326 volg.) op die moraal gemaakt, vooral op hetgeen hij zegt, dat ze juist nalaat, wat de moraal vooral doen moet, ons den mensch te teekenen, zoo als hij door God in CHRISTUS gevormd is. Maar ik ga nog iets verder: de bepaling van het wezen der moraal hangt zamen met het onbepaalde en zwevende begrip, dat ook in de dogmatiek bij de Groningers heerscht; hun is het Christendom *institutio*, en *institutio* is een rekbaar en plooibaar begrip; de dogmatische onbepaaldheid der Groninger school moet ook aan hare moraal een zelfde karakter van onbepaaldheid geven; zoo lang de dogmatiek bij hen niet wordt eene waarlijk *philosophica disquisitio de veritate Christiana*, kan ook de moraal niet worden eene *philosophica dis-*

quisitio de vita Christiana. Wat PAREAU geleverd heeft — ik loochen daarvan de betrekkelijke waardij geenszins — is nu niet veel meer dan eene breede ontwikkeling van de praktische zijde des Christendoms, de stichtelijke toepassing der dogmatiek.

De genoemde recensent, VAN GILSE, geeft t. a. p. zijne definitie van moraal, en ik acht ze belangrijk genoeg, om er bij stil te staan. De schrijver is aan het Doopsgezind seminarie met het onderwijs in die wetenschap belast. Over dat onderwijs kunnen wij reeds eenigzins oordeelen, als wij weten, wat hij door moraal verstaat: Hij schrijft (t. a. p. bl. 327): „de moraal toch is voor mij „de wetenschap van het vrije leven, zoo als zich dat in het handelen open-„baart. De christelijke moraal is voor mij de wetenschap van het vrije leven, „zoo als het door het geloof in-, of door de gemeenschap met CHRISTUS ge-„wijzigd is." Reeds de definitie — al heeft zij onze toestemming niet — bewijst voor VAN GILSE's overtuiging, dat de moraal een vast beginsel hebben moet, een bepaald uitgangspunt evenzeer als een eigen gebied; dat zij niet door het Christendom als eene vroeger onbekende zaak ingevoerd, maar door het Christendom gezuiverd is; het gebied der moraal, door VAN GILSE genoemd het *vrije leven*, bestond reeds vóór het Christendom. Echter keur ik in de gegeven definitie dien term van *vrije leven* stellig af; eensdeels omdat hij onduidelijk is; anderdeels omdat hij eene notie uitdrukt, die, als ik haar wèl begrijp, niet volkomen juist is. Des christens leven is een leven gebonden aan de wet der zedelijkheid; de moraal is een gegeven iets in het wezen des Christendoms. Wil men, ik zou het christelijk leven veeleer een *gebonden leven* noemen. Maar ik zou dien term evenzeer afkeuren als den door VAN GILSE gebruikten; hij anticipeert op het begrip van leven, dat nog ontwikkeld worden moet, en staat bloot aan het gevaar van misverstand. Toch prijs ik het zeer, dat VAN GILSE de ethiek naar een bepaald principe behandelt, en er evenmin eene bloote pligtenleer van maakt, als hij toelaat, dat zij in eene verwatering van algemeene voorstellingen zich oplost. Ik spreek natuurlijk in de onderstelling, dat de geheele behandeling door dat beginsel geleid wordt.

Geenszins geldt dit van de *Schets der Christelijke zedeleer* ons door F. J. DOMELA NIEUWENHUIS geschonken. Zij plaatst aanvankelijk een beginsel op den

voorgrond, dat ik èn om den inhoud èn om den vorm boven het door VAN GILSE geformuleerde stel; maar zij laat dat beginsel dadelijk varen, ja ik mag zeggen, heft het dadelijk zelve op. Oordeel slechts, mijn lezer! In navolging van J. B. VON HIRSCHER beschrijft DOMELA NIEUWENHUIS de zedeleer, als *dat gedeelte der Christelijke godgeleerdheid, waarin gehandeld wordt over de verwerkelijking van het godsrijk in den mensch;* ik heb met deze bepaling vollen vrede, acht ze zelfs boven anderen verkieselijk, omdat zij het door JEZUS gestichte godsrijk als bekend en aangenomen onderstelt; maar als nu die definitie duidelijk verwisseld wordt met deze: *de wetenschap van het Christelijk-zedelijke en van de wijze, waarop de Christen het verkrijgt en in zijne verschillende betrekkingen openbaart*, vreezen wij al dadelijk, dat de eerste definitie, die werkelijk een bepaald beginsel uitdrukt, geenen invloed op de ontwikkeling van het geheel hebben zal. Een blik in het boek bevestigt, helaas! die vrees; van de grondgedachte: *verwerkelijking van het godsrijk*, vind ik spoor noch schaduw terug in die deelen der *algemeene Christelijke zedeleer*, die aldus door NIEUWENHUIS geformuleerd worden: *leer van het Christelijk-zedelijke; leer van het onzedelijke, de zonde; beoefeningsleer of leer der ontwikkeling van het Christelijk-zedelijke tot vernietiging van de zonde in ons*, terwijl er dan nog eene bijzondere *pligtenleer* als afzonderlijk deel op volgt. De leidende gedachte is hier niet vastgehouden en daardoor ook hier niet de ethiek verheerlijkt als eene wetenschap die een *beginsel* ontwikkelt en verdedigt.

De moeite, welke dezelfde auteur zich voor de introductie van RICHARD ROTHE's *Ethik* gegeven had, door een uitvoerig verslag van dat werk te doen plaatsen in de *Godg. Bijdr.* van 1847 en 1848, had ons hoop gegeven, dat hij de goudmijn van diepe gedachten en genialè voorstellingen, waarin ROTHE's boek overrijk is, voor ons ontginnen, en daardoor wezenlijk verbetering brengen zou in den gebrekkigen toestand, waarin dit deel der theologie hier te lande zich bevindt.

Zoo men die beschuldiging te hard keurt, en ik gedwongen word haar te staven, ik wijs dan op een geschrift, dat een beroemden naam draagt en tevens leert, hoe gebrekkig de moraal aan de Utrechtsche hoogeschool onderwezen werd. In 1850 gaf ROYAARDS eene *schets der Ch. zedeleer ten leid-*

draad voor zijne Academische lessen. Hoewel het geven van juiste bepalingen en naauwkeurigheid van uitdrukking alles behalve de sterke zijde van dezen veelzins voortreffelijken man was, is het toch waarlijk geen stijl- of taalfout, maar wel degelijk veel grooter gebrek, wanneer hij de zedeleer definieert, als bevattende *de zedelijke openbaring Gods, nopens God en den mensch* (*zedelijke Theologie en Anthropologie*) *en nopens de wijze, waarop de mensch moet gezind en werkzaam zijn als onderdaan van het Godsrijk.* Hier geldt waarlijk de spreuk: „in de veelheid van woorden ontbreekt de overtreding niet," want wat is dan nu eigenlijk volgens ROYAARDS het wezen der zedeleer? Misschien leeren wij het uit de verder volgende ontwikkeling! Of wij het leerden! De eerste afdeeling is gewijd aan *de Christelijke zedeleer in hare beginselen.* In plaats van één beginsel, hooren wij van beginsel*en*, en wel eerst van een *grondbeginsel: weest volmaakt, gelijk uw Vader in de Hemelen volmaakt is;* dan worden wij gewezen op *speciale beginselen der Christelijke zedeleer aan het grondbeginsel ondergeschikt;* welke die zijn, leeren wij kennen uit de aangeduide vragen: *Welke kracht is aan den persoon van* JEZUS *en aan den wil van God toe te kennen als beginselen?* Waarlijk, wij schenden de nagedachtenis van dezen geleerde niet, als wij beweren, dat het zijne moraal aan eenheid van plan en helderheid van voorstelling gansch en al ontbreekt. Kan ik anders oordeelen, als ik in de tweede afdeeling onderhouden word over *de zedelijke leerstellingen der openbaring Gods in en door* CHRISTUS, en dan weer hoor van *zedelijke leerstellingen des Evangelies in 't algemeen*, vervolgens van *de zedelijke grondwaarheid van het Evangelie: het Koningrijk der Hemelen is gelijk aan het zuurdeeg;* daarna *zedelijke leerstellingen omtrent Gods zedelijk wezen*, later *omtrent den mensch als zedelijk wezen*, eindelijk *omtrent de zedewet.* Na dit alles is het mij naauwelijks meer eene oorzaak van bevreemding dat JEZUS voorgesteld wordt in zijne werkzaamheid als *regter* en *wetgever*, en dan weer opzettelijk gehandeld wordt over *de zedelijke werking van zijne leer.* Om kort te gaan: planloos en beginselloos geeft deze schets geen het minste teeken van wetenschappelijke kracht, en verraadt zij het ten duidelijkste, dat haar opsteller het diep belang en de groote moeijelijkheden der ethiek niet gepeild heeft.

Deze oppervlakkigheid in het ethiesch systeem van ROYAARDS laat zich te

minder vergoelijken, omdat de studie der wijsbegeerte onder de leiding van zijne ambtgenooten, met name van J. F. L. SCHRÖDER alles behalve verwaarloosd werd. Deze Hoogleeraar in de wis- en natuurkunde streefde naar juistheid van begrippen en zocht liefde voor de beoefening der wijsbegeerte op te wekken. Dit was echter nog geen wijsbegeerte of wijsgeerig denken, gelijk de moraal, als zuster der dogmatiek, voor haren weligen opgroei noodig heeft; ik beroep mij op de onder hem in 1839 verdedigde *Dissertatio exhibens praecipua veterum philosophorum placita de libertate morali* van D. C. PLEYTE. De schrijver verstond door zedelijke vrijheid, volgens zijne opgave (pag. 2), geheel hetzelfde als zijn beroemde leermeester, wiens definitie hij uit diens bekende *bijdrage tot de beschouwing der waarheid van de menschelijke kennis* (*Gedenkschriften van de* 3e *klasse van het Kon. Ned. Inst.* V. bl. 343), overnam; zij luidde aldus: „door de zedelijke vrijheid wordt — aan den mensch een kracht toegekend — waardoor „onze wil bepaald wordt tot een zeker doel en tot eene keuze tusschen practische beginselen, alsmede tot handelingen, welke beschouwd worden tot bereiking van zulk een doel te kunnen strekken, of overeenkomstig met zoodanige beginselen te zijn." Ik zal wel niet de opmerking behoeven in het midden te brengen, dat deze definitie aantoont, hoe ver het er nog van verwijderd was, dat de beoefening der moraal zóó door de philosophie, of liever door het wijsgeerig denken beheerscht werd, als wij dit in onze dagen onmisbaar noodig achten. Zelfs zij het uitdrukkelijk opgemerkt, dat het begrip van *noodzakelijkheid* in dien tijd zoo weinig ethiesch opgevat is, dat het doorgaans met *fatalisme* verwisseld werd. Helderder denkbeelden treffen wij aan bij SCHRÖDER's schoonzoon, onzen nog levenden landgenoot J. L. C. SCHROEDER VAN DER KOLK, die in zijne, ook voor godgeleerden zoo belangrijke en alles behalve verouderde, *voorlezingen over het verband en de werking tusschen ligchaams- en zielskrachten bij mensch en dieren* (1843), als anthropoloog — is niet deze kwaliteit zijn eeretitel? — de stelling verdedigde (bl. 95): „in de ontwikkeling der geestvermogens en de aankweeking van kennis en wetenschap is het doel der menschheid niet omschreven. Dit reikt hooger en streeft naar deugd en zedelijke „volmaking, en hiervoor is hem eene inwendige stem gegeven, die hem zegt, „wat regt en goed is, een inwendig gevoel, hetwelk ook tegen onzen wil ons

„tot volmaking aanspoort en een zekere gids is in het leven, en op dit punt „staat de mensch geheel alleen, en verheft zich verre boven het geheele dieren„rijk.„ Ik moet bij deze enkele plaats mij bepalen, daar zij genoegzaam is, om mijne meening te bevestigen, dat eene grondige anthropologische studie de noodzakelijkheid der zedelijkheid leert erkennen.

Ontdekken wij alzoo met blijdschap dat te *Utrecht* de wijsgeerige beschouwing van den mensch veel goeds beloofde voor de ontwikkeling van de zedeleer, ras brak de tijd aan, dat de opvolger van SCHRÖDER, OPZOOMER, den voet op het gebied der ethiek zette.

Het heeft mij gespeten, dat zijne *voorlezingen over het wezen der deugd* (1848) zoo kort nadat hij als philosooph in ons vaderland naam begon te maken en wel in zijne Krausiaansche periode, uitgegeven zijn. Zij hebben toen wel, even als bij hare latere uitgave onder den titel van *de vrucht der Godsdienst* (1854) al de opmerkzaamheid getrokken, die zij verdienen, doch zijn *nomen* was toen een slecht *omen*, waarvan het kwaad gerucht nog verbreed werd door de uitgave van W. FRANCKEN'S, AZ. *het wezen der deugd volgens 't Evangelie* (1849). Beide schrijvers stonden veel digter bij elkaâr, en staan vooral nu digter bij elkaâr dan het publiek eerst oordeelde. Bij OPZOOMER lost het geheele begrip van godsdienst zich op in deugd; volgens hem is het beginsel der deugd noch het eigenbelang, noch het oordeel der menschen, noch Gods wil, maar de liefde tot God. Wat FRANCKEN daartegen aanvoerde, gaf hem de toenmalige antipathie tegen OPZOOMER in de pen, daar hij niet diens voorstelling van het deugdbeginsel, maar diens godsbegrip bestreed. De bestrijding van FRANCKEN is veelal niet meer dan een woordenstrijd, daar hij het in het wezen der zaak met OPZOOMER eens moest zijn. Daarmede wil ik niet schijnen de metamorphose van den titel, dien OPZOOMER's boek bij de tweede uitgave ondergaan heeft, goed te keuren, toen het *wezen der deugd* verwisseld is met de *vrucht der Godsdienst*. Het kenmerkende van de methode zijner moraalstudie, dat zij namelijk streng wijsgeerig is, werd er door opgeheven; wij achten dat schade, want ook in de moraal eerbiedigen wij gaarne de methode, die OPZOOMER allengskens, als de eenige ware, wetenschappelijke aanprees: de empirische.

Een zijner leerlingen, PIERSON, heeft ze voor de studie der moraal ontwikkeld

in zijn meer genoemd werk: *bespiegeling, gezag en ervaring*, bepaaldelijk bl. 193 volg., en daar aangetoond, hoe de liefde Gods de bronwel der zedelijkheid is. Hij heeft de stoffe niet uitgeput, niet het historiesch bewijs gegeven, dat in de Christelijke kerk de uitstekendste belijders op dat beginsel voor de praktijk des levens nadruk gelegd hebben. Men denke slechts aan AUGUSTINUS en de hem waardige paradoxe: *heb God lief boven alles, doe dan al wat gij wilt.* Maar het betoog van PIERSON is de regtvaardiging der empirische methode; het consequent vasthouden daaraan geeft in de moraal bepaalde begrippen en sluit dogmatische kwestien uit, b. v. ten aanzien van *de zonde, de zondeloosheid van den Heer* enz. De empirische methode moet het aanwijzen, hoe groote behoefte er is aan grondige anthropologische navorsching, gelijk F. C. VAN DEN HAM in zijne verhandeling *over de trichotomie* (*Jaarb. v. Wet. Theol.* V.); D. H. H. TIJSSEN in zijne *Dissertatio de Pauli anthropologia*, vooral HOEKSTRA in zijn *onderzoek naar het physiologisch gedeelte der Christelijke* (Nieuwtestamentelijke) *anthropologie* (*Jaarb. v. Wet. Theol.* VII.), en 't laatst maar niet als 't minst te roemen, T. ROORDA in zijne *zielkunde of beschouwing van den mensch als bezield wezen* (1849 en 1850) ons daarvan proeven geschonken hebben. Maar ik vrees, dat tot heden de ethiek noch in haren omvang noch in haar anthropologiesch karakter genoeg gewaardeerd is. Het philosophiesch leven moet eerst krachtiger ook op dit gebied der theologie zich laten gelden. Men moet er dieper van overtuigd worden, dat de ethiek werkelijk wetenschap is.

En *Leiden*, waar de dogmatiek blijkbaar zooveel kracht en ontwikkeling openbaart, *Leiden* dan? KIST is er met het onderwijs in de moraal belast, doch heeft, zoo ver mij bekend is, nooit iets over dat deel zijner taak in druk te lezen gegeven. Wij weten echter, dat hij een bepaald tegenstander van het determinisme is, ja zelfs verklaart, dat het determinisme alle moraal buiten sluit. In dit punt is hij het dus volstrekt oneens met zijn collega SCHOLTEN, die, in zoo verre ultra-calvinistiesch, juist in het determinisme de *conditio sine qua non* der moraal ziet. Het verschil is geene kleinigheid. Moet ik het aan het bestaan van dat verschil toeschrijven, of aan andere mij onbekende oorzaken, dat wij in lange jaren geen enkel onderwerp uit het vak der moraal door eenig

Leidsch theologiesch student tot onderwerp eener doctorale dissertatie gekozen zagen? Is het welligt waarheid, dat het indeterminisme op het gebied der moraal geene vaste resultaten verkrijgen kan? De jongste verdediger van het indeterminisme, maar van een zeer, ja *zeer* gematigd indeterminisme, HOEKSTRA heeft het tegendeel beweerd. Of hij het bewezen heeft? Mijns achtens niet. Hij vertegenwoordigt een zoogenaamd bemiddelend standpunt; voor een deel, of eigenlijk voor een tijd, is de mensch volgens hem gedetermineerd, en dan weer een tijd lang niet gedetermineerd. PIERSON en WALLON beiden beweerden even sterk, dat de hoogleeraar zulk een resultaat verkregen had, alleen omdat de weg der empirie niet betreden was. Dit te ontkennen, durf ik niet. Maar met de voorstanders van het determinisme tegen HOEKSTRA de stelling vol te houden, dat het op zijn indeterministiesch standpunt niet tot moraal komen kan, dit waag ik niet, overtuigd als ik ben, dat bij den determinist en den indeterminist in deze kwestie de natuur sterker is dan de leer. Ben ik geenszins blind voor de leemten en zwakke plaatsen van het geschrift van HOEKSTRA; kan ik zelfs de gedachte niet van mij weren, dat het determinisme eerder voordeel dan schade uit deze aanprijzing van een gematigd indeterminisme erlangen zal; hoogelijk verblijdt het mij, dat de schrijver van dit werk aan de schromelijk verwaarloosde wetenschap der Christelijke zedeleer eene goede dienst bewezen heeft, en verder aan dezen tak der theologie, naar wij hopen, zijn werkzamen ijver zal blijven wijden.

EXEGETISCHE GODGELEERDHEID.

Hoe wijd is het gebied van de uitlegkunde des Bijbels: de *tekst*, de *geschiedenis*, de *verklaring*, de *vertaling der boeken* behoort er toe! Wie beweegt zich met den staf van het meesterschap op dit terrein? Wie is het die deze wetenschap — ik zal niet zeggen: opbouwen, maar — met goed gevolg beoefenen kan?

Ik meen, door het uiten van die vraag, op bescheidene wijze mijne overtuiging te hebben geopenbaard, dat voor de gelukkige beoefening van dit gedeelte der theologie eene bijna encyclopaedische geleerdheid vereischt wordt. Beslis, mijn lezer! of ik de eischen overdrijf, en de voorwaarden, om een goed exegeet te zijn, te hoog stel!

De uitlegger van de schrift moet zijn een grondig kenner der Grieksche en Latijnsche letterkunde; vooral van eerstgenoemde taal en van laatstgemelde oudheidkunde, zóó dat hij de lijdensgeschiedenis weet te commentarieren, zonder een van die fouten te maken, die jaar aan jaar de passiepreken kenmerken; en het Grieksch des N. T. verstaat even gemakkelijk als hij DEMOSTHENES of THUCYDIDES leest.

Maar hoe: de taal van het N. T. is immers de Hellenistische? Zij heeft haar eigen grammatica, haar eigen woordenboek, idiotismen, soloecismen, enz.? Dat valt zekerlijk niet te ontkennen, maar het ondermijnt het eerst gestelde niet; het bepaalt het alleen wat nader; het maakt het den klassiek gevormde tot een stelligen pligt, om de nuanceeringen, wijzigingen en verbasteringen, welke de Grieksche taal in het N. T. (en hetzelfde geldt van de *Septuaginta*) ondergaan heeft, goed te onderscheiden. Men dwaalt immers grovelijk, wanneer men bij de interpretatie des N. T. een oogenblik vergeet, dat de schrijvers Grieksch hebben geschreven naar hun beste vermogen; dat zij niet begonnen zijn met een eigen taalstelsel te vormen, maar zich bediend hebben van het taaleigen, dat zij in meerder of minder volkomenheid aangeleerd hadden. Wil men hunne taal de Hellenistische noemen, het is mij wel, indien men er slechts op let, dat zij eene vervorming of verbastering van het klassieke Grieksch is, grootendeels uit den invloed van het Hebreeuwsch te verklaren.

De exegeet moet zijn een grondig kenner van de Hebreeuwsche taal- en oudheidkunde; evenzeer in staat om het O. T. te interpreteren, als om de Hebraïsmen van het N. T. te verstaan. Juist omdat hij *al* het genoemde magtig is, betoont hij zich een taalkundig uitlegger, bij wien elk woord zijne grondbeteekenis behoudt, en elke periode verklaard wordt volgens de grammatische wetten, die hare vorming hebben beheerscht. Ware echter de exegeet niets meer, hij zou ons nog slechts kleine diensten bewijzen; vertrouwdheid met de

taal der oudheid is niet voldoende om de schriften des Bijbels te verstaan. Hij behoort ook in hare denkbeelden en denkvormen, haar godsdienstig en godgeleerd leven, als te huis te zijn. Zoo kan hij kritiek oefenen, niet slechts tot vaststelling van den tekst, maar de conjecturaal-kritiek, die den toetssteen bezit, welke bepaalt, wat al, wat niet gezegd kan zijn, al staat het ook in alle handschriften te lezen. De isagogiek b. v. kan alleen door iemand, die zoo het godsdienstig en godgeleerd leven der oudheid in zich heeft opgenomen, met vrucht beoefend worden. Zal de exegeet verder gelukkig slagen, hij bewijze zijn meesterschap ook in de omzigtigheid, waarmede hij zijne resultaten vaststelt, en in de zuiverheid der historische methode, waarvan hij niet afwijkt.

En — zijn er dan nog meer vereischten in den exegeet? O ja; eerst dan is de uitlegger een grondig en gelukkig verklaarder van de Bijbelschriften, wanneer hij datgeen, wat hij verklaren kan, juist in zijne moedertaal weet te vertalen. Hij moet van zijne eigene taal evenzeer studie gemaakt hebben als van de vreemde. Daarom is het te berispen in de Commissie voor de nieuwe Bijbelvertaling, dat deze de zorg voor de zuiverheid der taal eerst bijna op de laagste, later op wat hooger plaats, maar toch waarlijk niet op de wel verdiende plaats, gezet heeft. In dit punt is de grondige uitlegger het geheel eens met QUERULUS, dien vollen neef van NURKS, wiens gesprek BEETS in zijne *Verscheidenheden meest op Letterkundig gebied* (1858) ons bewaard heeft.

Zou ik, eindelijk, kunnen voorbijzien, dat de exegeet niet ontbloot mag zijn van zedelijke hoedanigheden, als zin voor waarheid, gevoel voor schoonheid, en rusteloozen lust voor scherp onderzoek? Hij moet weten goed onderscheid te maken tusschen invallen van geestigheid en resultaten van navorsching, en niet door gezag van namen of wigt van jaartallen van het spoor zich laten afleiden. Één ketterij slechts kenne en vreeze hij: die van bevooroordeeld te bepalen en meesterachtig te spreken. Eisch daarbij, dat de dingen van het Koningrijk Gods hem zaak des harten geworden zijn, en hij door Gods genade belang, levendig belang stelt in de wetenschap, omdat hij ze verbindt met de eischen van zijn zieleleven. Hij legge zijnen Bijbel voor zich en make dien tot het voorwerp zijner navorschingen, met de overtuiging,

dat het al dieper en dieper doorgronden van zijnen inhoud, allereerst en allermeest tot zegen voor zijn inwendig leven wezen zal. Hij leze er in ook zonder te exegetiseren, en hij exegetisere om er woorden van eeuwig leven uit te leeren.

Indien ik de vlugtige schets van hetgeen mijns achtens in den uitlegger der Schrift vereischt wordt, laat voorafgaan aan de verklaring, dat in ons vaderland, sedert lange jaren, geen vak der wetenschap meer beoefenaars geteld heeft dan dat der uitlegkunde, dan wil ik daarom niet gehouden zijn toe te geven aan den waan, dat er zijn in ons land, die blijkens hun werk aan al die vereischten beantwoorden; neen, reeds hierin verblijd ik mij, dat enkelen een of meer van de genoemde eigenschappen bezitten en dus in eenig opzigt het ideaal nabij komen, waarop ik den lezer wees. Wil hij er zich van overtuigen, hij leze dan, wat ik op de volgende bladzijden geschreven heb aangaande de ontwikkeling der exegetische theologie in ons Vaderland, daar ik gepoogd heb in korte trekken aan te toonen, hoe de *hermeneutiek*, de *tekstkritiek*, de *verklaring van O. en N. Verbond*, de *isagogiek* en de *overbrenging des Bijbels in onze taal* beoefend is.

Hoeveel werks aan de hoogescholen in ons Vaderland van de *hermeneutiek* gemaakt is, dat moet, ik beken het gaarne, allermeest blijken uit den gelukkigen uitslag, waarmede door hare kweekelingen de Schrift wordt verklaard. Niemand kan van mij vergen, dat ik hier ter plaatse dien maatstaf ter hand nemen zal. Men moet het mij vergunnen, op de gedrukte handboeken te wijzen, en uit de degelijkheid van hunnen inhoud de nog al niet gewaagde gevolgtrekking tot de voortreffelijkheid van het onderwijs te maken. PAREAU's *Hermeneutica codicis sacri* (1846) en A. KUENEN's *criticae et hermeneuticae librorum* N. FOEDERIS *lineamenta*, tien jaar later verschenen, liggen daar voor mij; het eerstgenoemde boek, 494 blz. groot, maakt het andere, dat slechts 79 blz. telt, niet overbodig. Als leesboek en bloemlezing van exegetische verklaringen heeft het eerste onmiskenbare waarde, als Academiesch compendium staat het laatste ver daar boven. Ik vind er vrij wat in dat mij smaakt, b. v. pag. 55 de verklaring: *intelligere autem scriptorem is dicendus est, qui idem*

quod ille dum scribebat cogitavit legens cogitat, met verwijzing naar die klassieke oratie van zijn collega COBET: *de arte interpretandi;* en zoo veel meer als in dat kleine boekje te prijzen is. Zoo er, met name aan de hoogescholen te *Leiden* en te *Groningen*, geene uitstekende exegeten gevormd worden, het zal waarlijk wel niet liggen aan het onderrigt in de hermeneutiek, gelijk het daar gegeven wordt.

Kunnen wij ten aanzien van de hermeneutiek kort zijn, breeder veld van beschouwing biedt ons de beoefening der *tekstkritiek*.

Teregt verwacht men, dat ik met passende lofspraak wijzen zal op de uitvoerige verhandeling van DOEDES, door TEYLER'S godgeleerd genootschap in 1844 uitgegeven, en de Tekstkritiek ten onderwerp hebbende; en ik ben, in navolging van zeer bevoegde regters, allezins geneigd, om een arbeid te prijzen, die voor de geschiedenis van de wetenschap der kritiek zijne onmiskenbare waarde heeft, al is het, dat ik mij niet vereenig met des schrijvers meening betreffende de mogelijkheid om den oorspronkelijken tekst weder te vinden (bl. 243 volg.); ook de hooge verwachting die hij koesterde van de winst, welke eene getrouwe uitgave van den *Vaticanus* zou aanbrengen, is door de uitkomst althans niet geheel bevestigd. De arbeid van DOEDES heeft er veel toe bijgedragen, om op de kritische bemoeijingen van TISCHENDORF in ons vaderland de aandacht te vestigen, die zij verdienen. Een boek, dat geschreven werd gedurende het korte tijdvak, hetwelk er verliep eer DOEDES als Evangeliedienaar geplaatst werd, gaf regt om veel van den schrijver te verwachten op een gebied, dat sedert lang in ons vaderland weinig betreden was. Daar behoort zeker ook veel toe, om daarop met vrucht werkzaam te zijn!

't Scheen wel, dat HERINGA een der weinigen blijven zou, die in het spoor van MILL en WETSTEIN durfden wandelen. Hij was op dit gebied alles behalve vreemdeling, gelijk hij bewezen had in zijne ten jare 1799 uitgegeven verhandeling over *gebruik en misbruik der kritiek*, en vooral in zijne uiterst grondige beoordeeling en veroordeeling van den door LOTZE ondernomen herdruk van WETSTEIN'S *prolegomena*, geplaatst in de *Godg. Bijdr.* van 1832, bl. 781. volg. Vooral echter verdient zijne *dissertatio de* L. C. VALCKENAERII *sententia, qua Interpretes N. T. Belgae doctorum viro-*

rum conjecturas, nullo etiam codice confirmatas, in versionem suam recepisse dicuntur (*Comm. Lat. Tert. Clas. Ins. Reg. Bat.* VI.) in aandenken te blijven; zij levert ons eene proeve van kritischen tact, die naar meer smaakte, en wijst overtuigend het onhoudbare van VALCKENAER's gevoelen aan. Na zijnen dood heeft VINKE den *Codex Boreelianus* uit de nalatenschap van HERINGA door den druk gemeen gemaakt en in zoo ver een goede dienst aan de zaak bewezen, als hij de stof ter vergelijking van de lezingen vermeerderd heeft. Eindelijk trad DOEDES op met zijn bekroond geschrift en droeg er gewis veel toe bij, om de belangstelling in deze studie te verhoogen.

Zou het hoogst onbillijk en ondankbaar zijn, het oog te sluiten voor de winst, ons door die kritische studiën aangebragt, niemand zal durven ontkennen, dat bij meer dan één plaats van de Schrift de uitlegger met het vaststellen van de diplomatiesch-kritiesch goedgekeurde lezing nog niet veel gewonnen heeft. Wie daarvan afdoende proeven wil leeren kennen, ga te rade, haast zou ik zeggen, ga ter school bij de geschriften van J. H. HOLWERDA, die zoowel in zijne *uitlegkundige aanteekeningen op eenige plaatsen uit het N. T.* (1853), als in zijn *de betrekking van het verstand tot het uitleggen van den Bijbel* (1853) en zijne *bijdragen tot de uitlegging van het N. T.* (1855) bij herhaling het bewijs geleverd heeft, dat de oudste lezingen, hoe verre ook boven die der jongere handschriften te verkiezen, toch niet altijd de ware lezingen zijn. 't Spijt mij maar dat HOLWERDA zijne Grieksche taalkennis, waarin wij gaarne zijne superioriteit erkennen, slechts aanwendt, om er ons dieper van te overtuigen, dat een groot aantal plaatsen van het N. T. voor ons onverstaanbaar is, en in het gevoelen staat (*Bijdragen* bl. 79 volgg.), dat de conjecturaal-kritiek een hoogst gevaarlijk middel is, om bezwaren uit den tekst weg te nemen. Tegenover zulk een geleerde durf ik naauwelijks een afwijkend gevoelen voorstaan; het lijdt geen twijfel, of die kritische operatie moet met de hoogste omzigtigheid toegepast worden; maar het „hakken en snijden" te noemen, zoo als hij doet, dat wil mij niet behagen. SCHOLTEN's verhandeling over Matth. XII. 40 (*Bijdr. tot bev. der Bijb. Uitleg.* IV. bl. 36 volgg.) en andere zijner proeven ter uitzuivering van on-Johanneïsche toevoegselen in het vierde Evangelie, zijn toch niet als onbeduidende gissingen af te wijzen, of te veroordeelen, als

waren ze niets anders dan spelingen van subjectieve willekeur. Te regt schreef de Leidsche hoogleeraar (*Godg. Bijdr.* 1858 bl. 449 verg.) in zijne *verklaring van* Joh. II. 19: „eene dergelijke kritiek gaat dus, wat hare methode betreft, niet „uit van subjectieve meening, maar rust op objectieve gronden, en leidt dus tot „objectieve waarheid. Zij moge als innerlijke van de uitwendige of diplomatische „kritiek te onderscheiden zijn, maar zij is niet minder objectief dan deze; zelfs „durven wij beweren, dat eene kritiek, ontleend van den schrijver zelven, objectie„ver is dan het beroep op Hss., ter beoordeeling van wier verschillende lezin„gen het subjectivisme niet zelden eene groote rol vervult." Ik vond in deze woorden eene gegronde apologie van de conjecturaal-kritiek, wier wezenlijke waarde niet weggenomen wordt door het misbruik, dat ongeoefende handen van haar kunnen maken. Sints wanneer is niet het goede door overdrijving en eenzijdigheid bedorven? En ter andere zijde: kan men blind zijn voor den weldadigen invloed, dien de conjecturaal-kritiek op het goed verstaan der klassieke schrijvers heeft? Ik blijf hopen, dat een degelijk philoloog-theoloog velen van hunne vrees genezen zal.

Ik dacht aan den bloei der philologie, en wil er ook de exegese van doen genieten; echter wane men niet, dat ik kennis van het klassieke Grieksch als het alleen voldoende vereischte om het N. T. te kunnen exegetiseren, beschouw; het is een vereischte, maar één van vele andere. Immers leveren de door een ongenoemde, blijkbaar een zeer klassiek-gevormd man, medegedeelde *opmerkingen betreffende de Staten-overzetting van de Evangelien en de Handelingen der Apostelen* (1855), (waarbij men niet verzuime aandacht te geven aan de tusschen HOLWERDA en dezen *anonymus* gewisselde stukken in de *Boekzaal* van December 1855 en April, Mei en Junij 1856 en het bijblad van *de Referent*, 1856 bl. 65 volgg.), het bewijs, dat bij de kennis van de taal ook bekendheid met het gedachten-leven der N. T. schrijvers moet gevoegd worden, zal de exegese vruchtbaar en afdoende zijn. Maar zeker hebben de genoemde geleerden duidelijk getoond, dat vertrouwde bekendheid met de klassieke taal van *Griekenland* op de behandeling van het Hellenistische taaleigen zeer gunstig werkt, en dikwerf den goeden weg der interpretatie aanwijst, zeer zeker altijd dadelijk de leemten in vele der aangenomen of nageschreven verklaringen doet opmerken.

Hebben wij vroeger de opmerking gemaakt, dat in *Nederland* de studie van de Schriften des O. V. veel meer beoefenaars telde, dan die des N. V., zoo laat het zich vrij natuurlijk verklaren, dat ook de kritische behandeling van het O. T. meer ter hand genomen is, dan die van het N., ja zelfs reeds vroeg, in 1815, een eenigzins liberaal element in die historische beschouwing bleek doorgedrongen te zijn. Het noemen van dat jaartal roept ons een voortreffelijken geleerde voor den geest, op wien ik het oog heb: JACOBUS AMERSFOORT, schrijver van de Dissertatie *de variis lectionibus Holmesianis locorum quorundam Pent. Mos.*, door welke de geleerde man gegronde hoop gaf, dat hij zijne gelukkig aangevangen kritische studien tot een bron van zegen voor de interpretatie des O. V. maken zou. Sprak ik van een liberaal element, ik dacht niet aan den invloed van J. H. PAREAU, die in zijne *Institutio interp. V. T.* (1822) met zoo groote behoedzaamheid over het nut der kritiek gesproken had, dat men het wel in twijfel mogt trekken, of in zijn school vele beoefenaars voor haar aangekweekt zouden worden. Evenmin had zij in VAN DER PALM eenen vriend; de sterkte van dezen lag niet in de grammatische, maar in de aesthetische behandeling der Schrift; hij bewonderde de taal des Bijbels veel meer om hare schoonheid, dan dat hij haar grondig verstond in haren oorsprong en in hare ontwikkeling. Smaak- en tactvol wist hij er altijd wat van te maken, zonder tot conjecturen zijne toevlugt te durven nemen, of de schatkameren der fijne oostersche linguistiek doorgraven te hebben. De eigenaardige deugd van zijn talent heeft zich in geen zijner werken duidelijker geopenbaard dan in zijn *chef d'oeuvre*, zijnen *Salomo;* de tekst der *Spreuken* wordt juist zoo verre verklaard, als de praktische aanwending het noodzakelijk maakt. Nooit wijkt hij van den Masorethischen tekst af, of het is op voorgang van MUNTINGHE en anderen; liefst behoudt hij de *lectio recepta*. Als smaakvol en populair uitlegger heeft hij aan den opbouw van de kennis der Gemeente onschatbare diensten bewezen, zonder even nuttig voor de eigenlijk geleerde exegese te werken. Dat schijnt hij, die zich zelven zoo goed kende, ook ingezien te hebben; want hoewel hij bij de uitgave van zijnen *Jezaias verklaard* (1805, drie deelen) eene afzonderlijke verzameling van verklaringen beloofde, is dat boekdeel nooit verschenen, zeker omdat hij het zijne zaak niet achtte. Verkleinen wij nu daardoor zijne

verdiensten? Dat zouden wij doen, wanneer wij de waardij van de aesthetische behandeling der Schrift voorbij zagen. Daar is evenzeer in dat genre een uiterste, als in dat der fijne linguistiek. Men kan even goed het bosch om de boomen, als de boomen om het bosch voorbij zien. In de ontwikkeling van theologiesch leven heeft smaak evenzeer eene plaats als taalkennis; en zoo onze tijd van de laatste vooral werk maakt, dat hij de ontwikkeling van eerstgenoemden niet vergete! Zoo VAN DER PALM niet onder de geleerden van den eersten rang schittert, niemand betwist hem eene eerste plaats onder de nuttigste academische docenten. Men zij billijk, en men zegge het nooit zijnen kleinzoon en levensbeschrijver na, dat in VAN DER PALM's tijd de Schultensiaansche beginselen door andere verdrongen werden. Dat is niet juist: de volle toepassing dier beginselen kon niet van VAN DER PALM uitgaan of door hem bevorderd worden, dewijl hij daartoe niet genoeg burger was in de Semitische taaltakken en, even als J. H. PAREAU, de studie der kritiek zoo al niet verwaarloosde, dan toch weinig telde.

Ligt waant gij, dat kritiek veel meer een zaak is voor jeugdige krachten, dan voor mannen, wier levenszon reeds dalende is. Ik waardeer dat denkbeeld als een waardig pogen, om van den roem van VAN DER PALM alles te weren, wat dien zou kunnen schaden; maar ik ben dan ook in mijn goed regt, wanneer ik dat denkbeeld ter eere van MUNTINGHE laat gelden. Deze bleef voortgaan, en aarzelde niet de stem der kritiek te laten hooren, al had hij ook — wij merkten het vroeger op, bl. 122 — diepe veneratie voor de lezing van den Masorethischen tekst. Zoowel in zijne *brevis expositio criticae V. T.*, als vooral vroeger in zijne bewerking der *Psalmen*, had hij getoond de kritiek naar zijne krachten met liefde te beoefenen, en ook daardoor gezorgd, dat zijn onderwijs boven dat van zijne Leidsche en Utrechtsche ambtgenooten uitstak. Telde hij in 1815 reeds drie en zestig jaren, de ijverige man, die nooit het vrije, onbekrompen onderzoek geschuwd had, bleef die hij geweest was, al kon men van hem niet vergen, wat te regt van jeugdige krachten geeischt werd.

De Schultensiaansche methode vond in AMERSFOORT, doch vooral in HENDRIK ARENT HAMAKER haren regten verdediger. Op zes-en-twintigjarigen leeftijd,

te *Franeker* met het professoraat in de Oostersche taalkunde belast, inaugureerde hij (28 Dec. 1815) met eene *oratio de Graecis Latinisque Historicis medii aevi ex Orientalium fontibus illustrandis;* waarin hij de meest afdoende bewijzen gaf van zijne evenzeer historische als kritische rigting. Om den tekst te kunnen constitueren, stond hem een diepe linguistische kennis ten dienst, en voor het maken van eene gelukkige conjectuur kon hij over een scherp *ingenium* beschikken.

Den bloeitijd der Oostersche taalstudie, en met name dien der exegetiek des O. V. zou ik voor onze periode bij HAMAKER laten beginnen. Hij was het, die het regte voorbeeld van linguistische studie gaf; in de klassieke wereld niet minder dan in de oostersche ten volle burger, gaf hij een onderwijs, waardoor men den Hebreeuwschen tekst leerde verklaren, zoo als men een klassieken auteur interpreteerde, en *voor het eerst* met belangstelling de taalkundige navorschingen van GESENIUS leerde raadplegen. Wijsgeerig en geniaal was hij evenzeer magtig op het gebied der taalgeschiedenis als der taalontleding. Hij heeft werkelijk eene school gevormd, en zijn naam onsterfelijk gemaakt. Ik zal hier geen lijst zijner geschriften mededeelen, die de geoefende lezer elders vindt, waar de ijver der dankbaarheid eene eerezuil voor dezen man gesticht heeft; alleen wijs ik op het laatste wat van zijne hand ons bewaard is, de *prolegomena commentariorum in Habacuci Vaticinium*, opgenomen in het 2e deel der *Orientalia*, in 1846, en dus ruim tien jaar na zijn dood door den druk gemeen gemaakt. Welke rigting hij aan de exegetiek des O. T. gaf en met hoe gelukkigen uitslag hij dit vak onderwees, vooral in *Leiden*, dat reeds in 1817 hem als buitengewoon hoogleeraar begroette, en hem bezitten mogt tot 7 October 1835, toen een zeer kortstondig lijden hem op zes-en-veertigjarigen leeftijd aan de zijnen ontnam, dat blijkt ons uit de waarlijk talrijke schaar van uitstekende leerlingen, welke hij gevormd, en de Dissertaties die onder zijn oog geschreven zijn; die van T. W. J. JUYNBOLL *de Amoso* (1828), die van M. A. G. VORSTMAN, *Commentar. in Psalm. XVI* (1829), wiens betoog den Messiaanschen inhoud van dat lied bestreed en de kracht van het allegatie-bewijs ontzenuwde; eindelijk die van H. E. WEYERS, *initium disputationis de libri apocalypseos argumento, sententia et auctore.* Dat ik van deze laatste

hier bepaalde melding maak, heeft voldoende reden; WEYERS, HAMAKER's opvolger en geestverwant, heeft op de uitlegging van dit geschrift des N. T. de hermeneutische beginselen zijns leermeesters toegepast. Heet het in de *epistola dedicatoria*: „*ad hanc disputationem conscribendam peculiarem sibi* VOORSTII *opem et privata patuisse consilia*," de vrije, onafhankelijke geest van HAMAKER spreekt er veel te duidelijk uit, om er niet veel eer een van diens geesteskinderen in te zien. HAMAKER's vrije opvatting van het profetisme, als eene subjective uiting der individueele godsdienstige beschouwing, wordt er openlijk in beleden, de Johanneische apostolische authentie van het geschrift bestreden, en reeds in 1824 een resultaat gewonnen, dat later in *Duitschland* en in ons vaderland voorstanders van grooten naam vinden mogt. Maar van toen af vooral ging het kwaad geruchte om, en verbreidde zich de mare, dat HAMAKER rationalisten vormde, die aan geene ingeving geloofden, geen bijbelgezag erkenden en het er voor hielden, dat zij beter Hebreeuwsch verstonden dan PETRUS en PAULUS. HAMAKER genoot intusschen grooten voorspoed in zijn letterkundig leven; zijn discipel JUYNBOLL ging eerst te *Franeker* en later te *Groningen*, in de philologische faculteit, des meesters inzigten verbreiden, terwijl TH. A. CLARISSE, een van HAMAKER's voortreffelijkste discipelen, wiens Dissertatie *Psalmi quindecim Hammaäloth philologice et critice illustrati* (1819) zelfs naar het buitenland den roem van deze school overbragt, in 1823 te *Groningen* optrad. Hij beschaamde de verwachting niet, waarmede allen, die hem van nabij kenden, zijne benoeming tot hoogleeraar aanschouwden. Gevormd door het dagelijksch onderwijs van zijnen vader, genoot hij bovendien het onderrigt van den in de feiten der geschiedenis doorkneeden N. G. VAN KAMPEN, en vooral van HAMAKER. De omgang met dezen deed reeds vroeg bij hem dat liberale in zijne rigting geboren worden, dat in de schatting zijns vaders ligt tot een „te ver" had kunnen overslaan. Slechts vijf jaar was hij der hoogeschool ten zegen, waar hij al zijn tijd verdeelde tusschen de beide vakken, welker bloei hem na aan het hart ging, dat der kerkelijke geschiedenis, aan welks opbouw hij de hand wilde slaan; dat der oostersche letterkunde, waarin hij het voorbeeld en den voorgang van HAMAKER ter navolging zich gekozen had.

Aan het Athenaeum van *Amsterdam* trad een ander, niet de minst beroemde

van HAMAKER's discipelen, TACO ROORDA, in 1828 op, die als schrijver eener *Grammatica Hebraea* (1831) zich weldra grooten naam verwierf. In WEIJERS vond HAMAKER eenen opvolger. En hoedanig eenen! Noem zijn naam en gij ontdekt terstond, of een zijner discipelen in uwen kring tegenwoordig is; om strijd wordt geroemd zijne geleerdheid en zijn geduld; men verhaalt er u van, hoe hij den student, die tot hem ging, om hem het voornemen mede te deelen van voortaan of van het Arabiesch of van het Syriesch geene studie te maken, vertrekken deed met het heilig plan, om er zich met verhoogde kracht aan te wijden. Kort, helaas! bezette hij de plaats van HAMAKER, maar den korten tijd van zijn Hoogleeraarsambt als verdubbelende, vormde hij in P. J. VETH en R. P. A. DOZY leerlingen, die den Nederlandschen roem in de Hebreeuwsche en Arabische letterkunde, eerstgenoemde vooral door zijne *beknopte Hebreeuwsche spraakkunst voor de Gymnasien* (1847), waardig handhaafden. De exegetische arbeid van ROORDA, aan een deel van JEZAIAS en van de *Psalmen* gewijd, neergelegd in de *Orientalia* (vol. I. en II.) doet het ons zeer betreuren, dat de Semitische Letterkunde of juister gezegd de exegese des O. T. geen beoefenaar behouden heeft in een man, die thans op het gebied der Vaderlandsche linguistiek naar een meesterschap dingt, dat door zeer ervaren mannen en bevoegde stemmen ernstig betwist wordt. Toch staat de bloei der echte Hamakeriaansche methode niet hopeloos; niet alleen onderwijst VETH aan het Amsterdamsche Athenaeum, met het gunstigst gevolg, de Hebreeuwsche taal- en oudheidkunde en bevordert haren bloei door zijne geschriften, maar ook uit de school van WEIJERS' opvolger, JUYNBOLL, kwam een leerling te voorschijn, die, zonder dat de nijd een donker oog opsloeg, slechts korten tijd na het einde zijner studiën als hoogleeraar optrad; ABRAHAM KUENEN werd, na in 1851 tot doctor in de godgeleerdheid bevorderd te zijn, op het einde van 1852 tot buitengewoon hoogleeraar in die faculteit te *Leiden* benoemd. Een degelijk oosterling aanvaardde het onderwijs in de theologie; zijne inaugureele *oratio de accurato antiquitatis Hebraicae studio Theologo Christiano magnopere commendando* (1853) toonde, wat men van hem verwachten moest. Tot heden zijn die verwachtingen niet beschaamd; de door hem geleverde artikelen in het *Bijbelsch woordenboek voor het Christelijk gezin*, zijne exegetische opstellen

in de *Godg. Bijdr.* toonen het ons, hoe hij in de exegese des O. T. met gemak zich beweegt, terwijl enkele opstellen zoo als dat over Hebr. I. 6, om alleen dit te noemen, van de groote bekwaamheid getuigen, waarmede hij de Schrift des N. V. verklaart. Mogt God hem een lang leven vergunnen, opdat hij de groote gaven, voor welke allen die hem kennen eerbied hebben, tot het vormen eener school aanwende, waarin de exegese des O. V. evenzeer en met even goed gevolg beoefend wordt als die des N. T, en de kennis van het klassieke Grieksch vereenigd met die van het Hebreeuwsch, grondslag ter verklaring van het Hellenistische zij!

Had JUYNBOLL het geluk in KUENEN eenen leerling te vinden, die de school van HAMAKER tot eere zou zijn; korte jaren slechts behoefde KUENEN met het onderwijs belast te wezen, om aan de geleerde wereld te doen zien, hoezeer het *munus docendi*, hem opgedragen, kundige beoefenaars van de oostersche taalkunde vormde. Ik mag zonder vrees van tegenspraak wijzen op de *disputatio de Carmine Jacobi, Gen.* XLIX., waarmede J. P. N. LAND in 1857 promoveerde, en waaruit het bleek, dat men, om in grammatische kennis en kritiesch *ingenium* te vorderen, niet buitenslands ter schole behoefde te gaan. Ook meer dan één van ROORDA's discipelen gaf daarvan de proeven; ik ben verzekerd van aller toestemming, wanneer ik melding maak van den voortreffelijken arbeid, dien VAN GILSE, reeds als student, vooral als jeugdig predikant, in zijn doctoraal *specimen exhibens commentarium exegeticum et criticum in Cap. XVII. vaticiniorum Ezechielis* (1836), en later, als hoogleeraar aan het Seminarium der Doopsgezinden te *Amsterdam* met het onderwijs in de exegese des O. V. belast, aan de kritische uitlegging des gewijden bundels besteedde; ook hem opende het *Bijbelsch Woordenboek* de gelegenheid tot soortgelijken arbeid op dit gebied, gelijk de jaargang 1855 der *Godg. Bijdr.* verrijkt werd met eene door hem geleverde beoordeeling van den *Commentarius in Ecclesiasten*, door D. BURGER in 1854 uitgegeven. En hij is niet de eenige, die van de deugdelijkheid van ROORDA's onderwijs getuigt. In dezelfde school werd VAN GILSE's tegenwoordige ambtgenoot, HOEKSTRA, gevormd, wiens vruchtbare pen ook op dit gebied proeven leverde, zoo als *de verklaring van het Hoogelied* (*Jaarb. v. Wet. Theol.* XIII 323 volg.), de *Jobeide* (*Gids* 1856

II. bl. 585 volg., en *God. Bijdr.* 1856 bl. 881 volg.), om slechts iets te noemen van het vele voortreffelijke, dat hij ons schonk. Ook de hoogleeraar aan het Luthersche Seminarie te *Amsterdam*, ABRAHAM DIRK LOMAN, toonde, vooral in zijne beoordeeling van LAND's Disputatie, *Godg. Bijdr.* 1858 bl. 707 volg., dat hij een waardig leerling was van dezelfde school, wier beginselen ook hij in zijn onderwijs voorstaat.

Zoo vele goede vruchten getuigen zeker voor de deugdelijkheid van den boom, waaraan zij groeiden. Werd door die school op het gebied der exegetiek het gezag der traditioneele interpretatie verworpen, van de willekeurigheid, die van geene onveranderlijke grondbeteekenis der woorden weten wilde, hield ze zich vrij. Door haar wezenlijk theologiesch karakter heeft zij zoowel de vrijheid gekregen, om den religieusen inhoud van den tijdelijken openbaringsvorm te scheiden, als zij bewaard is voor de koude en dorre mythen- en sagendrift van VATKE en dergelijken. Zij heeft de beoefening der exegese in naauw verband gebragt met die van Israëls geschiedenis en vooral ook aan isagogische nasporingen hare krachten gewijd. Wat in de door ons bedoelde artikelen van dat *Bijbelsch woordenboek*, hetwelk zeker voor het Christelijk gezin veel minder bruikbaar is dan voor den godgeleerde van professie, is opgeteekend, zou men de voorbereiding, ja de *disjecta membra* eener inleiding op de boeken des O. V. kunnen noemen, die nu dubbel noodzakelijk geworden is, sedert KEIL's *Inleiding* in eene vertaling bij onze vaderlandsche godgeleerden geintroduceerd is.

Hoe men er toe kwam, om aan KEIL bij ons burgerregt te verschaffen? Het was er verre af, dat HAMAKER's rigting die van het gansche vaderland werd. In *Utrecht* bleef men bestendig zijne methode afkeuren, en zelfs te *Groningen*, waar TH. A. CLARISSE onderwees, zag twee jaar na diens dood eene Dissertatie het licht, die wel niet tot de school van HAMAKER gerekend kan worden. Zij was vervaardigd door A. RUTGERS, thans hoogleeraar te *Leiden*, *exhibens annotationem in Joëlem* (1830), die het Messiaansch karakter van de bekende profetie stellig verdedigde, en het gezag van PETRUS in het bezigen dier plaats zocht te redden door de bewering, dat wel JEZUS' rijk van anderen aard was, dan het door den profeet aangekondigde, doch de teekenen en wonderen dui-

[illegible] er, naar het woord van den profeet, eene heer[illegible] den naam des Heeren aanstaande was. Te *Utrecht* [illegible] J. H. PAREAU, B. R. DE GEER zijne dissertatie over BILEAM, [illegible] vele andere, in Hengstenbergiaanschen geest gestelde [illegible] De Messianiteit van het O. T. en bepaaldelijk van de in het N. V. [illegible] te verdedigen, werd de taak die de Oostersche school [illegible] scheen te hebben voorgesteld. Uit haar werd de poging onderno[illegible] om ons *de schriften der kleine Profeten*, in nieuwe overzetting en verklaring, te verduidelijken, en wij ontvingen diensvolgens in 1843 de overzettingen van JOEL, AMOS en OBADJA, in 1844 van HOZEA en MICHA. Hoewel in hezen, eenigzins tweeslachtigen commentaar de *inleidingen* en de beschouwingen over profetisme niet ten volle Hengstenbergiaansch waren, bleven de ongenoemde auteurs de integriteit van den Marsorethischen tekst met verwonderlijke vastheid verdedigen en schenen er niet aan te denken, dat die tekst voor correctie vatbaar was. De onderneming werd gestaakt; zij had weinig belangstelling genoten, gelijk over het geheel de producten van het conservatisme op dit gebied, waarvan wij, deels in Dissertatiën, deels in opstellen en beoordeelingen in de *Jaarb. v. Wet. Theol.* de resultaten ontvingen, nog al [illegible] bleken te zijn.

Schenen alzoo HENGSTENBERG, KURTZ en DELITZSCH de leidslieden der Utrechtsche school: van den arbeid dezer mannen leverde VAN OOSTERZEE een *florilegium* in zijne *Christologie des O. V.*, een boek dat in oratorischen stijl zuivere uitlegkunde heette mede te deelen. Zelfs zijne vrienden erkenden toen, dat hij nu een hem ten eenenmale vreemd terrein had betreden. KUENEN bewees het hem in de *Godg. Bijdr.*, HARTING in *de Gids*. De Christologie van VAN OOSTERZEE zocht niet meer of minder, dan het gansche allegatie-systeem te redden, en *populariter* vraagstukken te behandelen, waarover de discussie onder geleerden naauwelijks begonnen, althans nog volstrekt niet ten einde gebragt was. Wij moeten echter bekennen, dat op een standpunt als dat van VAN OOSTERZEE, alle discussie hare waarde verliest. Zoodra het N. T. voor mij exegetiseert heb ik niets meer te doen dan na te zeggen. Geheel en al [illegible] in den geest van VAN OOSTERZEE, wat J. L. OVERDORP in zijne door

het *Haagsch Genootschap* in 1804 uitgegeven verhandeling over Jezaia VII. 14 schreef (t. a. p. bl. 16): „daar MATTHEUS een apostel geweest is, die onder „de onmiddellijke leiding en besturing van den H. G. zijn Evangelie geschre„ven heeft, zoo verdient hij reeds op zijn woord ons volkomen geloof, even „zoo goed in 't geen vóór zijne roeping (Hoofdst. IX.) als na dezelve met JE„ZUS is voorgevallen; en dus is ook deze aanhaling uit JEZAIA even zoo ver„bindend voor ons, alsof zij door den Engel, die tot MARIA sprak, ja door „God zelven gedaan was." Doch het valt bijna moeijelijk te gelooven, dat VAN OOSTERZEE wezenlijk de uitlegging van het O. V. behartigt, als hij, op het culminatie-punt van den klimax der bewijzen voor het Messiaansch karakter van Jezaia VII. 14, dit schrijft: „het zou vreemd mogen heeten, daar alle „hoofdbijzonderheden uit het leven van den Messias in de Profetische Schrif„ten voorspeld zijn of afgeschaduwd, dat het feit zijner geboorte, door twee „geloofwaardige Evangelisten geboekt, daarvan uitgezonderd zou zijn." De aangehaalde woorden leeren duidelijk dat men zeer verkeerdelijk deze *Christologie* tot de proeven van exegetiek des O. en N. T. rekent; zij behoort bij de zoete spelingen van het vernuft, en tot die stichtelijke lectuur, die met de wetenschap niet veel te maken heeft. Is VAN OOSTERZEE tegen zijne beoordeelaars opgetreden, hij heeft het nog duidelijker laten uitkomen, I. dat het tusschen hen betreft een principieel verschil in de opvatting van inspiratie, profetisme, theocratie; II. dat hij, van het Oostersch geen bepaalde studie gemaakt hebbende, louter een compilatorischen arbeid verrigt heeft, waarmede, zoo als gewoonlijk, dit nadeel gepaard gaat, dat het gevonden en aangenomen resultaat voor wijziging, althans voor verbetering, niet vatbaar is.

Naast de Leidsche en Utrechtsche rigting leefde nog de Palmiaansche school voort in OVERDORP, LAAN, LE ROY, FOCKENS en anderen. Zij hebben met elkander dit gemeen, dat zij van VAN DER PALM de methode van schikken, plooijen, van het vasthouden aan een hier en daar opborrelenden dubbelen zin enz., maar niet zijn smaak geërfd hebben. Die school is thans stervende; ook op dit gebied dwingt eene stellige keuze aangaande het *openbaringsbegrip* tot vasthouden of breken met de traditie, tot ondergeschiktheid aan de exegetiek der apostolische eeuw of onafhankelijkheid van haar. Vraagstukken als

daar zijn: de *Deutero-Jezaia*, *het boek Daniel*, en dergelijke meer, zijn nu geworden van zoo beslissenden aard, dat het moderatie-systeem van vroegere dagen noch de eene noch de andere partij voldoet, en een afdoend *ja* of een stellig *neen* hier gesproken moet worden. Waar is de reuzenhand, die bij het wankelen zelfs van mannen als DELITZSCH, ons eene geschiedenis der Schriften des O. V. bewerken zal, even vast in het schetsen van hetgeen nog nader onderzoek vereischt, als geschikt om de gewonnen resultaten goed zamen te vatten?

Zagen wij het, dat de Utrechtsche school op het exegetiesch gebied des O. V. een sterk dogmatisme openbaarde, ook op dat des N. T. werd de exegese daar veelal dienstbaar gemaakt aan de leerstellige godgeleerdheid. Zoo was het althans ten leeftijde van HERINGA, blijkens zijne *opera exegetica et hermeneutica*, in 1845 door zijnen opvolger VINKE in het licht gegeven. Hij gaf zijnen leerlingen, dicterende, *animadversiones de locis N. T. quorum praecipuus est usus in probandis doctrinae Christianae capitibus* in de pen; welker gedeeltelijke uitgave, met bijvoeging van zijne aanteekeningen op KEIL's *elem. Herm.*, inderdaad voor de exegetische letterkunde geene onbelangrijke aanwinst is, ofschoon zulk aphoristiesch exegetiseren, dat hier en daar eene plaats uitkipt, niet geschikt is om hermeneutiek te leeren. Daarvoor is het noodig, iets in zijn geheel te behandelen. Hoe wil men ook anders te huis geraken in het spraakgebruik van dezen en genen schrijver des N. T.? Doch HERINGA maakte de exegese aan de dogmatiek dienstbaar. Op vele plaatsen teekende hij veel aan, maar lang niet alles, wat er van elke plaats te zeggen viel. en wat ook hij er van te zeggen zou gehad hebben. Het is te betreuren, dat ook in die *animadversiones* de prudentie tot zulk een uiterste gedreven is, dat wij meer dan eens betreffende de eigenlijke bedoeling van HERINGA in het onzekere blijven rondtasten. Naauwkeurigheid en belezenheid waren van dat exegetiesch onderwijs evenzeer het sieraad, als het gekenmerkt werd, vooral gedurende deze periode, door de zucht om zoo min mogelijk heterodox te zijn. Ligt het misschien daaraan, dat men sedert te *Utrecht* eene cursorische lezing van het N. T. is blijven verkiezen boven eene ware uitlegkundige, zoodat een tien- of twaalftal verzen van eenig N. T. geschrift binnen de beperkte ruimte van één vlugtig collegie-

uur afgehandeld wordt? Dat de discipelen van HERINGA en in het algemeen die der Utrechtsche school aan de exegese niet veel gedaan hebben, is een bekend en betreurd feit, dat zich echter volkomen verklaren laat uit des leermeesters methode. Beschuldigde hij exegeten als RÜCKERT, FRITZSCHE, DE WETTE en dergelijken van gebrek aan eerbied jegens de Schrift, aan wier verklaring zij hunne beste krachten wijdden, hij dacht er niet aan, dat de ware exegese toch van zulke voorbeelden geleerd moest worden, van uitleggers, die aan geen dogmatiesch stelsel gebonden waren. Tot den meest genoemden exegeet, die uit de discipelen van de Utrechtsche school is voortgekomen, B. VAN WILLES, voelden HERINGA en diens opvolgers zich evenmin aangetrokken als tot diens vrienden VAN DER WILLIGEN en DONKER CURTIUS.

In eene geschiedenis der exegetiek mag van VAN WILLES niet gezwegen worden. Hij neemt dan ook een te eigenaardige plaats in, dat wij van hem zouden zwijgen; door zijne Dissertatie *de iis quae ab uno* MARCO *sunt narrata* en zijne later (1823) uitgegeven *proeve eener overeenstemming der Evangelisten*, liet hij zich kennen als een oorspronkelijk navorscher, vooral in het eerste dier beide stukjes. Dat zij een zeer geringe waarde hebben, wat namelijk de harmonistiek betreft, behoeft naauwelijks gezegd te worden, althans aan hen, die bedenken, dat in de dagen van VAN WILLES de vraag naar de zamenstelling der Evangelien hier te lande nog niet kon behandeld worden, zonder dat men de blaam op zich laadde van met neologie besmet te zijn. Zijne sterkte lag in de kennis van het spraakgebruik des N. T.; hij heeft daarvan een tal van proeven gegeven in het *Uitlegkundig Magazijn*, dat hij eerst met KROM, later alleen heeft publiek gemaakt, proeven die alle dezelfde deugd en dezelfde ondeugd hebben; dezelfde deugd — opregte zucht, om alleen de wet van het spraakgebruik te laten heerschen, naar geen traditie of gezag te luisteren; dezelfde ondeugd — nooit, in geen geval, aan te wijzen, welken invloed de voorgedragen verklaring eener plaats op het leerstelsel heeft. Het was of er voor VAN WILLES geen dogmatiek bestond, en het N. T. louter een groot boek was, waarin veel stof tot taalstudie gevonden werd. Doorgaande droog en gerekt, konden die stukken niet gemakkelijk de aandacht levendig houden; vooral ook dewijl zij — ik ken geene uitzondering — plaatsen betroffen, die met de dogmatiek in

geen onmiddellijk verband stonden. VAN WILLES heeft dan ook nooit eenig stuk van het N. T. in zijn geheel ter behandeling gekozen. Dat is geen toevallig verzuim, maar het hing zamen met zijne geheel eenzijdig linguistische rigting, die veel minder met de *denkbeelden* dan met de *woorden* zich bezig hield. Zelfs pericopen van eenige uitvoerigheid trokken hem niet aan; hij was daarvoor te weinig burger in het gedachtenleven der tijden des N. Testaments. Niets is hem minder gelukt dan de verklaring van eene of andere gelijkenis; zeer natuurlijk; bij hare verklaring blijkt het, dat de exegese nog maar half werk heeft verrigt, als zij de woorden geinterpreteerd heeft. Weinig ingenomen met de Kerkleer, was hij ook onverschillig ten aanzien der leerstellige theologie geworden. Met zijne vrienden en tijdgenooten, DONKER en VAN DER WILLIGEN, die zich overigens, even als hij, door zekere hardheid van vormen kenmerkten, had hij dit gemeen, dat het wijsgeerig element ten eenemale onontwikkeld was gebleven. HERINGA vond zulk een exegetiseren te nuchter, te koud, te rationeel, te weinig opleidende tot het kennen en liefhebben van den inhoud der Schrift, als geheel beschouwd. Bij hem was woordverklaring niets meer dan middel, nimmer doel. Eerst in later jaren heeft de uitlegkunde onder de discipelen dier school een beoefenaar gevonden; DOEDES, 't zij naar waarheid gezegd, heeft bij elke exegetische proeve, die hij in de *Jaarb. v. Wet. Theol.* ons schonk, getoond het verschil te kennen tusschen bijbelsche theologie en kerkelijke dogmatiek. Is zijne exegese hier en daar zwak, zoo als in zijne *leer van het Avondmaal*, het is omdat zij aan eene valsche akribie offers brengt en het dogmatiesch resultaat vaststelt, eer nog het exegetiesch vraagstuk afgehandeld is. Zijn pennestrijd met VAN HENGEL, ontstaan naar aanleiding van diens meesterlijk historiesch opstel *over het verband tusschen den liefdemaaltijd en het avondmaal bij de oudste Christenen* (*Jaarb. v. Wet. Theol.* Deel IV. Stuk 2 bl. 211 volg.), en de ongunstige beoordeeling van DOEDES' *onderzoek naar de leer van het avondmaal en nadere beschouwing van deze plegtigheid* (1847), heeft het ons getoond, hoe ver deze hem en de school, waaruit hij voortkwam, vooruit was.

WESSEL ALBERT VAN HENGEL, achtereenvolgens hoogleeraar te *Franeker*, te *Amsterdam*, te *Leiden*, nu zonder mededingers op het veld van de exegetiek

des N. T., heeft daaraan levenslang zijne aandacht en krachten gewijd. Hij is de type van grondigheid en naauwkeurigheid. Hoe ouder VAN VOORST werd, hoe meer diens geest verzwakte; hoe ouder VAN HENGEL wordt, hoe uitstekender diens werk is. Als rustend hoogleeraar breidt hij nu zijne werkzaamheid ver buiten de grenzen van ons Vaderland uit. Wat de wetenschap aan dezen geleerde te danken heeft? Ik kan het in weinig woorden zeggen: wat VAN VOORST begonnen was, dat heeft VAN HENGEL consequent voortgezet en voltooid. Met het N. T. spraakgebruik zoo bekend, als misschien in *Duitschland* alleen de jongere FRITZSCHE, DE WETTE, WINER en MEYER, mannen die ook zijne verdiensten wisten te waardeeren, bezit hij het taaije geduld, dat dagen aaneen zijnen tijd wijdt aan de verklaring van één vers, moet het zijn van één woord. Zonder in de laatste jaren dogmatische vraagstukken exegetiesch toegelicht te hebben, heeft hij door zijnen nog niet voleindigden commentaar op de Romeinen aan de dogmatiek de grootste dienst bewezen, juist door dien brief tot het voorwerp van exegetische onderzoekingen te kiezen en den zin en het verband van het meest dogmatiesch stuk van het N. T. bloot te leggen. Hij is daarom ook het voorwerp van de minachting der ultra-conservativen, die tegen zijne grammaticale objective redenering niets anders weten in te brengen dan ijdele exclamatien. Hoe ouder hij werd, hoe langer hij bezig was, des te belangrijker en rijker zijn zijne boeken geworden; vergelijk eens de *annotatio in loca nonnulla* (1824) met den *commentarius perpetuus in epistol. ad Philipp.* (1838); neem vooral kennis van zijnen commentaar op 1 Cor. XV. (1851) en, dien ik het laatst noem, zijn commentaar op de Romeinen. „Het is breed," zegt gij; ja het is breed, maar het is hem ook niet slechts te doen, om alleen dat vers of dat hoofdstuk of dien brief te doen verstaan; het geheele spraakgebruik poogt hij te ontleden, en wel, zonder zich door eene traditionele opvatting te laten binden, of zonder tegen wat veel moeite op te zien. Het is bij hem een doorkruipen van de woorden des schrijvers, bepaaldelijk die van PAULUS, waaraan hij voornamelijk, eigenlijk bij uitsluiting, zijn leven gewijd heeft. Zou een commentaar op JOHANNES hem minder gelukt zijn? Ik ben er niet ver van af, om het te beweren, op dezen grond: bij JOHANNES is de stijl, de *dictio* veel minder klaar dan bij PAULUS;

zijne schriften leveren veel minder stof voor woord-verklaring, dan voor gedachten-ontleding, en VAN HENGEL heeft de laatste zeker nooit verwaarloosd, doch altijd *secundair* gemaakt aan de eerste, die bij hem hoofdzaak is. Daarin heeft hij geen meester boven zich; niemand zelfs betwist den rang, dien hij bekleedt, als het hoofd eener exegetische school; hij wil ook niet anders dan exegeet, specialiteit in dat bepaalde vak zijn. Niet ieder valt het te beurt eene school te vormen: ware VAN HENGEL een middelmatig exegeet geweest, hij zou die hoogte niet hebben bereikt. Ook hem ontbrak het niet aan voortreffelijke leerlingen, al is het waar, dat hier en daar, niet ten onregte, tegen de resultaten, uit die school aangebragt, bedenkingen zijn gemaakt; onderzoekingen als die over het verschil van σῶμα en σάρξ, van ἐπιστροφή en μετάνοια, hoe gegrond en verdienstelijk op zich zelve, maar medegedeeld, zonder dat de winst dier verkregen uitkomsten aangewezen werd, deden wel eens den schijn ontstaan, alsof het haar alleen te doen was om de woorden, niet om de zaken of om de Christelijke waarheid in haar geheel; maar de wijsheid werd ook hier van hare echte kinderen geregtvaardigd, zoodra VAN HENGEL's leerling en opvolger het stilzwijgen brak, dat hij eerst jaren lang bewaard had. ANTONIE NIERMEYER, VAN HENGEL in kennis van het Hellenistische op zijde strevende, trad als exegeet op in een tijd, toen bijna alle exegetische vraagstukken, door het barnen van de Tubingsche twisten, een dadelijk dogmatiesch belang hadden. Wij spraken reeds van den doorwrochten arbeid, dien hij aan den brief aan de Ephesïers wijdde; die arbeid was het voorspel van veel goeds dat volgde, en dat hij ter lezing gaf in de *Bijdragen van* VAN WILLES, Deel V. bl. 1 volg.; daarna in het door hem zelven met den doorkundigen J. AB. UTRECHT DRESSELHUYS geredigeerde *Magazijn voor kritiek en exegetiek des N. T.* In één bepaald punt overtroffen zijne uitlegkundige verhandelingen en opstellen die van den voortreffelijksten exegeet, welke uit de school van VAN HENGEL opgestaan is, van den Vlaardingschen Predikant J. R. WERNINK: namelijk hierin, dat NIERMEYER zijne aandacht op die plaatsen en die deelen des N. T. vestigde, welker vernieuwd onderzoek de Tubingsche kwestie noodig maakte. Daardoor heeft alles, wat hij in het genoemde tijdschrift plaatste, de verdienste van *à propos* te zijn; in dit opzigt, zeg ik, staat zijn arbeid bo-

ven dien van WERNINK, en voegde NIERMEYER aan de exegese een merk van aantrekkelijkheid bij, dat zij allezins noodig had, zou zij al die belangstelling vinden, die zij verdient. Zij genoot ze helaas niet doorgaans, vooral niet bij het academiesch onderwijs; daarom deed NIERMEYER (indien ik wel geinformeerd ben) een goeden stap, toen hij de *apocalypse* ter behandeling koos, alzoo een boek, dat èn om zijn inhoud, èn om zijn vorm, en om de plaats daaraan door de Tubingers toegekend, de aandacht van het auditorium moest bezig houden. Naauwelijks echter had hij met dien arbeid een aanvang gemaakt of de dood riep hem op. Slechts twee jaar had de Leidsche Hoogeschool dezen eenvoudigen, beminnelijken man op haren catheder gezien; de 10de April 1855 was de dag, waarop zijn heengaan een droevig ledig veroorzaakte, vooral bij den grijzen leermeester zelven. Toch werd aan dezen de droefheid verzacht door het voorregt, dat een ander zijner leerlingen, J. J. PRINS, in de plaats des ontslapenen gekozen is.

De hoop, dat NIERMEIJER's nagelaten papieren veel, althans iets, ter uitgave geschikt, zouden bevatten, is niet vervuld; gelukkig dat hij den korten dag zijns levens zoo wel besteed heeft door ons deelgenooten te maken van de resultaten zijner exegetische onderzoekingen, waarin een fijne blik als die van VAN HENGEL zich niet vruchteloos zoeken laat. In dat opzigt evenaarde hij WERNINK, den meest genuinen discipel van VAN HENGEL; 's meesters niets veronachtzamende naauwkeurigheid, fijnheid en belezenheid vindt gij bij WERNINK weder. Is de omslagtigheid een fout, die fout vindt gij ook bij hem; dankt gij aan die omslagtigheid licht over meer dan ééne plaats, die mildheid verzoene u met haar; zij werkt alzoo mede tot vermeerdering uwer wetenschappelijke kennis en loont ruimschoots de moeite, die zij van u vergt. Van het bijna ontelbaar heir Dissertatien, dat uit die school voortgevloeid is, spreek ik niet; wie meent dat de zijne zou moeten genoemd worden, die houde zich stellig verzekerd, dat ik, zoo ik er één met name aanduidde, zeker de zijne zou vermelden.

Wat de gevaren betreft, waaraan de school van VAN HENGEL bloot staat, voor een goed deel kent zij ze zelve. Het is eerstens eene valsche akribie, die eene soort van afgoderij met *partikels* en *verba composita* pleegt; vervol-

gens dreigt haar het gevaar, om het Hellenistische spraakgebruik te veel te isoleren, te weinig dus het te beoefenen in vereeniging met de Semitische taaltakken en het Grieksch; eindelijk, door haar verlangen (zoo als NIERMEYER het uitdrukt, *Bijdragen* V. bl. 6) om zich boven de *traditio exegetica* te verheffen, en de dogmatiek buiten spel te laten, zou het kunnen zijn, dat zij te weinig bij hare linguistische nasporingen aan de dogmatische denkbeelden van de auteurs der schrift regt liet wedervaren, en deze, ter verklaring der door hen gebruikte woorden, niet genoeg in aanmerking nam.

Omdat ik voor het gelukkig beoefenen der uitlegkunde zoo veel noodig acht en als onmisbaar vereischte stel, heb ik veel zorg voor haren bestendigen bloei; want ik vrees inderdaad, dat onze tijd te weinig waarde hecht aan eene door en door grondige philologische opleiding; en toch, wie kan zonder deze iets goeds, iets bruikbaars voor de exegese leveren? In *Duitschland* tracht menigeen dit gebrek van philologische kennis te verbergen onder een vloed van *Religionsphilosophische* redeneringen; ik weet niet, wat minder te verkiezen is, de kwaal of de medicijn; toch wenschte ik wel, dat wij, grondig exegetiserende, ook wat meer aan *Religionsphilosophie* deden, wat geschieden kan zonder dat men de buren volgt in hunne vaak ijdele *abstracties*, *combinaties* en *consequenties*. Misschien wordt er niets zoo veel gedaan, als geëxegetiseerd, en waarschijnlijk is er niets, waartoe zoo weinigen de wettige vocatie hebben. Men vergeet vaak, zich zelven af te vragen, of men er de bevoegdheid voor heeft? Nergens immers vinden wij zooveel onbekookts, zooveel flaauws, zooveel onbeduidends. Ik denk aan u, Schriftverklaringen, Schriftuitleggingen, Bijbeloefeningen enz. enz. altemaal naar het heet, vruchten van strenge studie ten beste der gemeente; meer verkocht dan gelezen, vullen zij de planken van de studeerkamer, om van daar een nuttige plaats in de huiskamer te beslaan; zoo komen zij dan toch onder het publiek, en verbreiden den naam der auteurs zelfs in keukens en kelders; worden zij al niet gelezen, zij worden toch gebruikt. Van al dat middelmatige en onbeduidende walgende, ontboezemen wij de hoop, dat de exegese gespaard blijve voor de bemoeijingen der halfgeleerden, en spreken wij nog eens nadrukkelijk den wensch uit, dat het *multum* en niet het *multa* op hare produkten van toepassing zij.

Gelukkige isagogiek! hoe naauw gij ook met de exegetiek verbonden zijt, zoo veel handen hebben zich niet aan u vergrepen! 't Is vreemd gewis, juist omdat *inleiding* en *uitlegging* zoo innig zamenhangen. Het getuigt dus, indien de opmerking, waarvan wij uitgingen, gegrond is, het getuigt dus almede voor de oppervlakkigheid waarmede maar al te vaak de exegese beoefend is. Ik zal echter gaarne zoo billijk zijn, dat ik de geringe studie, die aan de *isagogiek* gewijd is, ook verklaar uit de gesteldheid der tijden en de hoedanigheid der personen, door wie zij voornamelijk hier te lande als wetenschap ingevoerd is. EICHHORN's *inleiding op het O. V.* en die van MICHAELIS *op het N. T.*, beide vertaald, stonden hier in kwaden reuk; de inhoud was te heterodox, eigenlijk te kritiesch, wat men toen neologiesch noemde; met geringe uitzonderingen is miskenning het deel van die werken gebleven, hoezeer beide inderdaad veel bruikbaars bevatten. Daarbij kwam het ongeluk, dat LOTZE zich met de inleidingswetenschap begon te bemoeijen; hij zond zijne *oordeelkundige Inleïding* (1e deel en 2e deel 1e stuk) in 1803 en 1816 in het licht, en droeg er door zijn vlugtig en oppervlakkig compilatie-produkt niet toe bij, om de verdenking, die op de *isagogiek* rustte, weg te nemen. Bovendien is de Nederlander, aan het Bijbelgebruik van der jeugd af gewend, als van zelf, ja, zonder dat hij het weet, tegenover het bijbelboek conservatief gestemd; en, wat het zwaarste struikelblok voor de regte beoefening der *isagogiek* is, zij vereischt eenen kritischen takt en eene kennis van de *patristiek* in haren ganschen omvang, zoo als zeer enkelen slechts bezitten. De eerste, die er zijne krachten aan gaf, was HERINGA. Sedert korten tijd kent nu ook het publiek, dat des grooten mans isagogische lessen niet bijgewoond heeft, iets uit het dictaat, dat in zijn fijn handschrift, voor het *pars prior* 391, voor het *pars posterior* 860 bladzijden beslaat. VINKE heeft twee proeven in de *godgeleerde en wijsgeerige opstellen* van PIERSON (1e deel bl. 369) laten drukken, die sprekende getuigen zijn van HERINGA's onbegrijpelijke belezenheid, naauwkeurigheid en juistheid van oordeel. Is het geen schande voor ons land, dat in weerwil van hetgeen HERINGA reeds voor meer dan 30 à 40 jaren over de beteekenis van de benaming ἐπιστολαὶ καθολικαὶ gedicteerd heeft, de oude meening maar bleef stand houden, dat die woorden beduiden: *algemeene Zendbrieven*, d. i. brieven aan alle toen bestaande gemeen-

ten geschreven? Ik noem juist dit punt, omdat het resultaat van HERINGA, onlangs door VAN GILSE (*Godg. Bijdr.* 1857, bl. 705 volg.), die zeker dat dictaat niet gekend heeft, in eene, zoo als VINKE in veler naam getuigt: „zeer uitvoerige, geleerde, hoogst naauwkeurige verhandeling," boven alle tegenspraak verheven is. VAN GILSE heeft aan dit onderzoek eene verhandeling van 88 bladzijden gewijd, en de zaak uitgemaakt. Zoo als hij gewerkt heeft, zóó moet elk isagogiesch vraagstuk afzonderlijk behandeld worden, zóó van den grond opgehaald, zóó naauwkeurig en met zoo veel conscientie. Hij bezit wat in zoo groote mate bij HERINGA gevonden werd — tact en kennis van de patristiek en wordt evenmin als HERINGA gejaagd door de zucht naar een resultaat. Dikke boeken zijn vooreerst nog veel minder behoefte, dan kleine opstellen, of met andere woorden: zal de *isagogiek* iets beteekenen, dan moet men, zoo als VAN GILSE gedaan heeft, dergelijke punten eerst en zeer naauwkeurig onderzoeken. Dat dit door SCHOLTEN, in zijne *historisch-kritische Inleiding tot de schriften des N. T.* (1856) verzuimd is, behoort tot de gebreken van dit werk. Kan de wetenschap nu reeds zulk een taak ondernemen? Ware alles in die *Inleiding* zóó bewerkt als het synoptische vraagstuk, hoewel ook dit zeker nog niet afgedaan is! Maar de inleiding op de brieven komt mij voor als eene te ligte zaak beschouwd te zijn, b. v. om iets te noemen — de echtheid der pastoraalbrieven is wel gehandhaafd, maar is aan de wederlegging harer tegenstanders genoeg aandacht geschonken? Eene tweede gevangenschap van PAULUS wordt hier aangenomen, maar is er in waarheid wel één punt, dat minder dan dit voor beslissing vatbaar kan worden geacht? Met één woord: onze tijd behoeft bijdragen ter inleiding en meer kan de wetenschap ook niet leveren. 't Is mij bijna onverklaarbaar, dat SCHOLTEN reeds een geheel heeft willen bewerken, terwijl bijna al de deelen nog eene opzettelijke bearbeiding vereischen. 't Is waar, de goede ontvangst, die zijne en zijns ambtgenoots NIERMEYER behandeling der Johanneïsche Schriften (zoowel in het *Bijb. Woordenboek* als in de bekroonde verhandeling, in de daarop gevolgde *Bijdragen* (1852) en een tal van opstellen in het *Magazijn*) hier te lande gevonden heeft, versterkt door hetgeen een zóó uitstekend theologant als de Walsche predikant van *Rotterdam* A. RÉVILLE over *Jean le prophète et Jean*

l'Evangeliste en *Néron l'antechrist* (*Revue de* COLANI 1853 en 1854) medegedeeld heeft, verleidde ligt tot eene dergelijke behandeling *en gros* van de geheele inleiding. Zeker weet ik ook al het voortreffelijke in die Johanneïsche studien en in de Dissertatien over Johanneïsche vraagstukken, door hunne discipelen geleverd, wel op prijs te stellen, maar ik wenschte nog liever, dat ik er vollen vrede meê kon hebben: de Evangelist de geestelijk en verstandelijk volgroeide apocalypticus! Geloove dat wie het kan. Ik weet alles wat er gezegd is over de mogelijkheid van ontwikkeling en den stoot, dien de val van *Jeruzalem* aan de denkbeelden der discipelen gegeven zal hebben; maar die stoot is mij wat al te geweldig. Welk denkbeeld toch moet ik mij maken van den discipel ἐπιστήθιος, dat hij, 't zij dat *Jeruzalem* stond of niet meer stond, zulk een boek schrijven *kon*, als de *apocalypse?* Een auteur, die al zeer weinig van den geestelijken aard van het Messiaansche rijk begrepen heeft, zou de discipel geweest zijn, dien de Meester liefhad; een JOHANNES leert al de jaren, dat hij met zijn Meester persoonlijk en daarna geestelijk verkeert, niets, niets van dat anti-stoffelijke en anti-zinnelijke van zijns Meesters koningsschap, maar hij leert het op eens door den val van *Jeruzalem!* Ik voor mij vlei mij, dat eene nieuwe periode van onderzoek zich openen zal, zoodra men de Johanneïsche authenticiteit der *apocalypse* vaarwel zegt, en het geschrift in het engst verband met andere voortbrengselen der apocalyptische litteratuur gaat beschouwen. Dat de Tubingers die echtheid zoo erkennen, is mij steeds verdacht geweest, en een afdoend teeken van hun verlangen, om ons als met de stukken zelve te laten zien, hoezeer de Apostelen nog in het Judaïsme bevangen waren. Doch het is mij niet mogelijk, te dezer plaatse verder over de bezwaren, die ik koester, uit te weiden; de lezer is er misschien zelfs weinig nieuwsgierig naar; het door SCHOLTEN en NIERMEYER verbreide resultaat vond algemeen, ook bij bezadigde beoordeelaars als A. W. VAN CAMPEN in de *Jaarb. voor Wet. Theol.* XI. 107 volg., eene goede ontvangst; ik schrijf het allereerst toe aan de, ook door mij lang niet miskende, waarde van hun betoog; ik verklaar dien opgang verder uit de als nu bevredigde zucht, om op zulk eene loyale wijze de echtheid van alles, wat in de Schrift den naam van JOHANNES draagt, gered te zien.

Hoùd ik voor mij de Johanneïsche kwestie alzoo nog niet voor afgehandeld, niets wensch ik vuriger, dan dat nevens deze ook de vragen betreffende de *synoptici*, vooral over de verhouding van den Griekschen Mattheus tot den Hebreeuwschen, nader worden behandeld. SCHOLTEN heeft er veel studie aan besteed in zijne *Inleiding*. Reeds waren VAN OOSTERZEE (*Leven van* JEZUS I^e^ Deel bl. 46 volg.) en DOEDES (*de Gids* 1846 bl. 503 volg.) hem in het opperen van twijfel aan de echtheid van onzen Griekschen *Mattheus* voorgegaan.

Jammer gewis, dat DOEDES, die ook andere isagogische kwestien in de *Jaarboeken* behandelt, als: *over de opschriften der brieven* (II. bl. 335 volg.) de kwestie van het *Mattheus-Evangelie* niet verder is blijven behartigen, namelijk in geschriften. Hij toch heeft hart voor de *isagogiek* en haar in ons vaderland, althans in het openbaar, het eerst de haar toekomende eere gebragt. Wat was eigenlijk bij velen *isagogiek?* of, om den geijkten term te gebruiken: wat verstond men onder *prolegomena?* Een wijde zak, waarin alles gestopt werd, wat in de dogmatiek niet precies paste; een zak tamelijk elastiek. Aan die vage en onbestemde begrippen bragt DOEDES een zwaren slag toe; het eerste Deel der *Jaarb. v. Wet. Theol.* bevatte zijn grondig onderzoek over *begrip en methode der inleiding tot de Schriften des N. V.*, dat zeer teregt grooten lof inoogstte en nu nog gewaardeerd mag worden als de welgeslaagde introductie der isagogiek in ons Vaderland. Met grooten nadruk vermeld ik hier dat onderzoek, omdat SCHOLTEN in het overzigt, dat hij aan zijne *Inleiding* heeft laten voorafgaan, het niet noemt. Het had die eer evenzeer verdiend, als veel van hetgeen daar wordt opgesomd. Ik zal dat alles niet weer optellen, maar derwaarts verwijzen, waar de lezer eene volledige lijst van de isagogische, of voor isagogiesch doorgaande monographien, opstellen, enz. vinden kan.

Zoo weten wij dan nu te bepalen, wat eigenlijk de *isagoge* is. Het komt er nu maar op aan, handen aan het werk te slaan en die wetenschap op te bouwen door hare regte beoefening. Voor die des O. V. is, in de genoemde Artikelen van het *Woordenboek*, reeds veel geleverd; voor die des N. T. blijft nog veel te doen. Vóór alles is het noodig *patristiek* te beoefenen. Ach, wat is er aan gedaan! Denkt u LARDNER, denkt KIRCHHOFER weg, wie zou er veel van weten? Toch, zelfs in weerwil van KIRCHHOFER's *Quellen-sammlung*,

blijft er nog zoo veel te doen. Zie maar eens, wat VAN GILSE in ORIGENES gevonden heeft dat KIRCHHOFER onoplettend voorbijgegaan is. 't Is waar, wij hebben eene *chrestomathia patristica* van H. J. ROYAARDS (*Pars.* I. 1831, *Pars.* II. 1837, *Pars.* III. is nooit verschenen), die niet ten onregte wegens hare onnaauwkeurige correctie en gebrekkige organisatie, vooral in de *selecta* uit de Apost. Vaders, berispt is; doch, al ware zij veel voortreffelijker dan zij is, Chrestomathiën geven niet veel voor grondige studie; uittreksels dragen altijd den stempel van subjectieve willekeur; beter is het dan nog, uit één auteur een *florilegium* te geven, zoo als VAN VOORST zijne JOANNIS CHRYSOSTOMI *selecta* (1827) uitgaf, waarschijnlijk *in usum lectorum* met eene Latijnsche vertaling. Met een bepaald òf isagogiesch òf dogmatiesch oogmerk moet men een enkelen pater of patristiesch product bestudeeren. Zoo deed STEMLER in de *Jaarb.* Deel IV. ter beantwoording van de vraag, *of de door* JUSTINUS MARTYR *vermelde gedenkwaardigheden der Apostelen onze Kanonieke Evangelien zijn?* Zoo gaf HARTING, zoowel in eene Latijnsche verhandeling *de* MARCIONE *Lucani Evangelii ut fertur adulteratore* (1849), als in Hollandsche opstellen over MARCION in de *Jaarb.* VII. 587 volg. en VIII. 90 volg., de resultaten van zijn grondig onderzoek over dit in onze dagen veel besproken vraagstuk; NIERMEYER in zijn *Magazijn* tal van belangrijke proeven zijner studien over dergelijke patristische kwestien. Dat heeft waarde, oneindig meer dan de vroeger voor doctorale Dissertatien in smaak zijnde monographien over een of ander Kerkvader, waarin zijn leven, zijne schriften enz. zoo wat behandeld werden, en wel gewoonlijk op een veel te groote schaal. Thans schijnt aan de Academien de liefde voor de patristiek uitgestorven; mij zijn slechts enkele gunstige uitzonderingen bekend; in 1854 verdedigde de talentvolle, helaas reeds vroeg gestorven E. EKKER, eene Dissertatie *de* CLEMENTIS ROMANI *priore ad Corinthios epistola*, in welke hij (cap. III.) afzonderlijk handelde over den *Veteris ac Novi Foederis in epistola usus;* terwijl drie jaar later de belangrijke Dissertatie van J. M. VORSTMAN, *de testamentorum XII Patriarcharum origine et pretio* het licht zag. Daar is nog zoo veel te doen, en de aan te wenden moeite wordt wèl beloond. Wie daaraan twijfele, niet degeen, die in STUFFKEN's patristische studien gezien heeft, wat winst uit die gedenkstukken der oudheid

op te delven is. Raadpleeg ook op dit punt zijn klassiek werk over de *Kerkelijke Overlevering* bl. 43 volg. (1840) en zijn, ook reeds genoemd en geroemd opstel over het *gezag der Apostelen volgens de eerste Christen-Leeraars* (1844). Waarom heeft hij sedert gezwegen en zijn meesterschap op dit gebied tot eene traditie gemaakt? Loont zich de moeite niet? Vraag het eens aan de nasporingen over den *Catalogus Muratorianus*, die wij aan VAN GILSE in zijn *programma* (1852) en aan de beoordeeling van dat programma door NIERMEYER (*Magazijn* IIIe Deel bl. 374 volg., gelijk vroeger in zijne *Bijdragen* bl. 61 volg.) te danken hebben. Of er niet meer te doen is? De in der tijd voortreffelijke monographie van D. VAN HEYST *over den Canon van* EUSEBIUS (1835) mag na verloop van 25 jaren wel eens herzien worden. Kwestien als die over de *logia*, over PAPIAS, over JOHANNES PRESBYTER, enz., wachten nog naar bezadigd en grondig onderzoek; zelfs menig artikel in SUICERI *thesaurus ecclesiasticus* is zoo verouderd en zoo gebrekkig, dat de verbetering daarvan de stof tot degelijke monographien zou kunnen opleveren.

Of er niet meer te doen is? Zie eens: daar staan de XI deelen van het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis;* daarnaast de IX deelen van het *Nederlandsch Archief.* Laat ons eens de registers, de lijst der behandelde plaatsen uit kerkelijke schrijvers raadplegen; in die XI deelen zijn uit de Patristiek behandeld — vijfentwintig plaatsen, zegge vijfentwintig. In het IX^{de} deel van het *Nederlandsch Archief* vinden wij zulk eene lijst niet; geven wij ons dus de moeite het register der verhandelingen en mededeelingen, bl. 225 volg., te doorloopen. Wij zien, dat het niets bevat, dat tot de patristiek in eenige betrekking staat. Het *patrocinium* der Kerkhistorie heeft ze dus niet genoten. Mogt het haar later ten deel vallen! Of zullen de tijden komen, dat de beoefenaars der klassieke letteren haar gewenschte aandacht wijden? Mogen wij die hoop bouwen op het kleine en keurige stukje van HOLWERDA over de plaats van IGNATIUS *in epist. ad Philad.* cap. VIII. *ἐν τοῖς ἀρχαίοις* cet. (*Jaarb. v. Wet. Theol.* XIII. bl 131 volg.) en alzoo beteren dag voor de patristiek nabij achten? Komt die bloeitijd, dan daagt ook de vooruitgang der inleidingswetenschap, die natuurlijk naauwkeurige bekendheid met de taal, den stijl, de individualiteit der auteurs des N. T. onderstelt. Wordt dit alles vereenigd en

de vereenigde werking dier krachten op een enkel punt van de *Inleiding* toegepast, op een enkel geschrift, dan zal iets degelijks wassen. Laat ons het zeggen, zoo als het is: de sterkte der Tubingers ligt in hunne studie van de patristische literatuur en de daaruit door hen gemaakte gevolgtrekkingen ten aanzien van den codex des N. T. Hoe zullen wij de juistheid dier gevolgtrekkingen en het gegronde der resultaten kunnen beoordeelen, zoo wij niet met hen op den grondslag hunner beweringen, op het veld van patristische kennis, stand mogen nemen? De Inleidings-wetenschap is de *Achilles-hiel* der hedendaagsche theologie; het laat zich niet ontkennen, dat op dit gebied de overgeleverde meeningen niet houdbaar meer zijn; het laat zich evenzeer vreezen, dat door te spoedig vastgestelde resultaten meer nadeel dan voordeel wordt aangebragt. Wachten wij ons daarvoor door levendig ons van de overtuiging te doordringen, dat nergens meer dan hier het vernuft een gevaarlijk spel speelt! De geschiedenis spreekt reeds waarschuwend van de wisseling der liefde, die men beurtelings aan dit of dat Evangelie, als het meest oorspronkelijke, heeft toegedragen.

De maatstaf ter regte beoordeeling van den wel volbragten arbeid der exegetiek is — het vertalen der H. Schrift. Grondige kennis van de vreemde zoowel als van de moedertaal wordt tot het vertalen vereischt. Eene volkomen goede — voor zooverre namelijk van menschelijk werk dit *epitheton* gebezigd mag worden — eene volkomen goede vertaling des Bijbels kan alleen het werk van volkomen exegese zijn. De geschiedenis der *Bijbelvertaling* in ons Vaderland schijnt het mij te bewijzen; zoowel in de langdurigheid van den tijd, die er verloopen is sedert men naar eene andere vertaling dan die der Staten uitgezien heeft, als in de mislukte voortbrengselen van nieuwe vertalingen; mislukt, althans minder gelukt, omdat de vervaardigers niet dat meesterschap over de taal, waaruit, en de taal, waarin zij vertaalden, bezaten, als daartoe onmisbaar noodig is. Dat men de leemten der Staten-vertaling niet eerst in onze dagen heeft leeren inzien, valt mij ligt aan te toonen.

Op de Geldersche synode, die ten jare 1783 te *Harderwijk* gehouden werd,

sprak het praeadviserend lid, EVERARD SCHEIDIUS, (naar het berigt in de *Godg. Bijdragen* van 1852 bl. 699 volg.) deze woorden: "Namens den souverain "dezer Provincie nu sedert 15 jaren belast geweest zijnde met de professie "van de letterlijke vertaling en verklaring des O. T., waarbij hunne Edelmo- "genden voor drie jaren die des N. T. hebben toegevoegd, en sedert al mij- "nen tijd op het onderzoek van talen en critiek gewoon zijnde te besteden, "schroom ik niet uit ondervinding voor het oog van Neerlands Kerk en dat "der afgevaardigden van onze hooge overheid (behoudens de diepste venera- "tie, welke men onze waarlijk over het algemeen voortreffelijke Staten-over- "zetting verschuldigd is) openlijk alhier te zeggen, dat in onze Bijbelvertaling "meer dan drukfouten zijn; dat de duisterheid der tijden voor eene ander- "halve eeuw onze hooggeëerde taalsmannen meenigwerf belet heeft de eigen- "lijke woorden of waren zin van Gods woord op te geven en uit te drukken; "dat wij dus, herzegge ik, in onze overzetting op zeer vele bijzondere plaat- "sen de woorden en den zin der Goddelijke schrijvers niet juist vinden opge- "geven en uitgedrukt; (ik spreek van vele bijzondere plaatsen, niet van het "algemeen; de Zaligmakende leer der waarheid, de genadeleer, en onze plig- "ten op zich zelfs zijn klaar genoeg uit onze vertaling.) Dat daarom het, "mijns erachtens, nu tijd worde, om eens ernstig te bedenken, hoe die ge- "wigtige ontdekkingen, welke de ROSSI's, de KENNICOTT's, de MILL's, de "GRIESBACH's, de SCHULTENSEN, de SCHROEDER's, de LOWTH's, de MICHAELIS- "SEN, een BOS, een KEUCHENIUS, HEMSTERHUIS, ERNESTI met andere van hun- "ne voorgangers en volgers sedert de Dordsche synode in den H. Bijbel ge- "daan hebben, tot algemeen nut van Neerlands kerk best te besteden."

Door eenigzins andere motieven geleid, uitte P. WEILAND in zijne door TEY- LER's godgeleerd genootschap bekroonde Verhandeling (Deel XI. bl. 617) den gelijkluidenden wensch, dat er eene gelukkige vertaling en een even gelukkig uittreksel des Bijbels vervaardigd mogt worden. Deze ontboezeming is dubbel merkwaardig, dewijl zij geuit werd in den tijd, dat het Vaderlandsch publiek de nieuwe vertalingen van VAN NUYS KLINKENBERG, VAN HAMELSVELD en VAN VLOTEN (1780—1796) ontving. Bij al den lof, ook door dezen aan de dus- genoemde Staten-overzetting toegekend, bleek het toch feitelijk, door hunne

onderneming, dat bij hen de gebreken zwaarder wogen dan de deugden. Geen dier vertalingen kon zich een duurzamen invloed verwerven, omdat zij — bijzondere aanmerkingen deelden wij boven reeds mede — veel te veel van den eigenlijken en eigenaardigen bijbelstijl afweken en niet de vrucht waren van het streven, om de Staten-overzetting, die eenmaal in het godsdienstig leven der natie als ingegroeid was, te verbeteren. „Eene vertaling" — ik gebruik de woorden van VAN HAMELSVELD — „eene vertaling, waarin de Oostersche „idiotismen in den oorspronkelijken tekst bij elken regel voorkomende, behou„den moeten worden, moet voor een Westersch oor noodzakelijk eene stroef„heid en duisterheid hebben, die voor de eere van den Bijbel en den Gods„dienst en voor het geluk en den troost der menschen van nadeelige uitwer„king zijn." Bovendien was geen der drie genoemden genoegzaam te huis op het gebied der taalkunde, om eenen arbeid te kunnen leveren, die werkelijk verbetering zou mogen heeten. Geldt niet hetzelfde van de reeds vergeten poging van KONYNENBURG? Voor enkele gedeelten des Bijbels bezat hij beter model; immers reeds in 1794 had MUNTINGHE den verdienstelijken arbeid van den laatsten der geleerde SCHULTENSEN, *het boek Job, uit het Hebreeuwsch met aanmerkingen, door* H. A. SCHULTENS, voltooid en uitgegeven. Het 3e tot het 29e hoofdstuk is van de hand diens grooten taalkenners. MUNTINGHE zelf leverde vertalingen van de *Psalmen*, de *Spreuken* en den *Prediker*, die de vrucht van naauwgezette taal-studie waren. Gelijk voetspoor betrad VAN DER PALM: omstreeks denzelfden tijd, in 1805, leverde hij de verklaring, vooral, waar het ons hier om te doen is, ook de vertaling van *Jezaia*, terwijl hij iets later (1808) aan het *Spreuken*-boek eenen arbeid wijdde, die ons van zijn tact, kunde, stijl en menschenkennis een *monumentum aere perennius* blijven zal. Dezelfde geleerde waagde het, eene verbeterde Staten-overzetting te bewerken en uit te geven. Hij waagde het: laat mij die met opzet gekozen uitdrukking nog eens herhalen; reeds telde hij 55 jaren, toen hij in 1817 het *prospectus* zijner onderneming verspreiden liet; in 1818 verscheen het eerste stuk, in 1819, 1820, 1822, 1823 en 1825 zagen de volgende het licht. En in 1829 en 1830 voegde hij aan den in 7 jaren volbragten arbeid nog de vertaling der apocryphe boeken toe. Hij waagde het: herhalen wij het nog eens,

den blik slaande op een werk, dat bijna te groot, te uitgebreid, te zwaar scheen, om op één paar schouders gelegd te worden. Wie de kunst van billijk beoordeelen verstaat, heeft, naar ik meen, ook nu nog hooge lofspraak voor die vertaling over; men kan het getal van aanmerkingen hetwelk eerst een ongenoemde (in de *Bijdragen tot de beoef.* (*Godg. Bijdragen*) 1819 bl. 114 volg. en vooral 224 volg.), later HERMANNUS BOUMAN, zedigelijk zich verschuilende onder den naam van *Frisius* (in de *Bijdr. tot beoef.* (*Godg. Bijdr.*) 1820 bl. 777 volg. 1821 1 volg. 628 volg.), op dat werk maakte, verdubbelen en vertienvoudigen, men mag toch niet verzuimen, de onderneming zelve toe te juichen. Aan de vereischten, welke in den Bijbelvertaler onmisbaar zijn, voldeed VAN DER PALM niet geheel: fijne en grondige linguistiek bezat hij niet, schatte hij zelfs niet naar waarde; maar hij bezat een tact en een smaak, die hem op menige plaats een goeden zin deed raden of vinden, en die vooral het geheel in een hoogst aangenamen vorm heeft weten te gieten. Heenglijdende over dogmatische kwestien en lastige vraagstukken, verstond hij de kunst, om, even als de Staten-overzetters nu en dan gedaan hadden, de hardheid van het gezegde in den tekst, in de noten wat af te ronden. Zijn langdurig zich bewegen in de Oostersche talen had hem de bijzondere geschiktheid geschonken, om vooral de natuur- en persoonsbeschrijvingen en de majestueuse voorstellingen, die hier en daar in het O. V. voorkomen, allergelukkigst weer te geven. „Hoevelen hebben," wij zeggen het H. J. SPIJKER na (*een woord over de nieuwe Bijbelvertaling*, *Chr. Maandschrift* 1851 bl. 402), „het eerst door hem de schoonheid van het boek Job, den diepen zin van het „Spreukenboek en, om niet meer te noemen, de verhevenheid der Profetische „schriften leeren verstaan." Ik voeg er bij, dat hij meesterlijken tact bezat om in de *inleidingen*, b. v. in die op het *Hooglied*, het resultaat der nieuwe wetenschap zóó mede te deelen, dat dit nieuwe van zijne meest aannemelijke zijde helder en aanvallig op den voorgrond trad. Moge het waar zijn, dat hij voor de vertaling van het O. T. beter opgewassen was, dan voor die van het Nieuwe, ook de laatste bevat honderden proeven van dienzelfden tact en dienzelfden onnavolgbaren smaak. Ware hij grondig kenner van de Semitische talen geweest en een even grondig kenner van het Hellenistische, ik zou niet weten, waar-

om hij niet alleen zulk een arbeid nog beter zou volbragt hebben, dan hij dien nu volvoerd heeft met al de gebreken die daaraan kleven. Aan deze opmerking hecht ik gewigt, omdat ik niet instem met SPIJKER, die t. a. p. beweert, dat „eene goede bijbelvertaling nooit en nimmer het werk van één enkel mensch „wezen kan. Zoo het werk van VAN DER PALM, in vereeniging met anderen, „b. v. VAN VOORST, CLARISSE, BORGER, HERINGA en MUNTINGHE, had kun„nen geschieden, of nog een of ander letterkundige bij uitnemendheid aan „die mannen ware toegevoegd geworden; zoo het daarna door anderen, ook be„kwame, naauwgezette en Christelijk gezinde mannen ware nagezien, dan be„hoefden wij nu nog wel in lange naar geene nieuwe Bijbelvertaling uit te „zien." Ik kan in deze meening niet deelen: ook al ware dit geschied, gelijk dat nu geschieden zal in onze bij uitnemendheid commissoriaal-gezinde eeuw; sedert 1830, toen de arbeid van VAN DER PALM voltooid is geworden, hebben taal- en uitlegkunde zóó groote vorderingen gemaakt, dat eene nieuwe Bijbelvertaling evenzeer wenschelijk zou zijn, omdat zij noodzakelijk zou moeten geacht worden.

Proeve van verbeterde overzetting poogde G. STEENHOFF te leveren in eene ten jare 1845 in het licht gezonden *letterlijk-getrouwe vertaling van het Evangelie naar* JOHANNES. Hoe kunnen wij gunstig oordeelen over de vertaling, daar de stijl, de taal en de interpunctie door groote slordigheid gekenmerkt zijn? Ook de titulatuur van *letterlijk-getrouwe* gaf geen hooge gedachte van de bevoegdheid des auteurs. Nameloos zag als een meer gezuiverde tekst der Statenoverzetting eene vertaling des N. T. het licht (van 1841 tot 1847) te *Koevorden*, eene onderneming, waarin het Provinciaal Kerkbestuur van *Noord-Holland* zooveel gevaar zag, dat zij er de synode van 1842 tegen waarschuwde. Is het mogelijk? Misschien vloeide die vrees hieruit voort, dat de ongenoemde vervaardiger zich niet strict aan den *textus receptus* hield, maar enkele lezingen van GRIESBACH opnam. In 1848 waagde het Ned. Bijbel-Genootschap het, den tekst der oude Vertaling te zuiveren, terwijl VINKE, bij zijne uitgave van *het N. T. met opheldérende en toepasselijke aanmerkingen* (aangevangen in 1847) dien gezuiverden tekst ten grondslag legde; eene uitgave, die, al heeft zij het gebruik van BENGEL's *Gnomon* bij de geleerde, en het verlangen naar eene grondiger

ten, en alleen van de zijde der wetenschap de onderneming beschouwen, hebben wij ruime lofspraak. De *proeve van grondslagen voor eene nieuwe Nederduitsche vertaling van het N. T. naar den leiddraad der vertaling van den Staten-Bijbel en volgens den gewonen Griekschen tekst* door VAN HENGEL in 1852 uitgegeven, bragt er zeker veel toe bij, om het wenschelijke eener nieuwe vertaling sterk aan te dringen. De sophistische kritiek door DOEDES over die *Proeve* uitgebragt in de *Jaarb. v. Wet. Theol.* X. bl. 725 volg., heeft die grondslagen niet kunnen ondermijnen; immers werd de Staten-overzetting geroemd als doorgaande eene letterlijke vertaling; en is die Staten-overzetting, door een gebruik van twee eeuwen, ingeweven in het kerkelijk en huiselijk leven der natie, wijsheid gebiedt dan haar tot leiddraad te nemen. Hebben DOEDES en later ook HOLWERDA de voorkeur aan den *textus receptus* gegeven (hoewel VAN HENGEL niet ontkent, dat het hier en daar noodig zal zijn, van dien *textus* af te wijken) streng afgekeurd, beiden overdrijven de waarde der tekstkritiek, en miskennen de waarheid, dat de afwijkingen, op eenige uitzonderingen na, niet van dien aard zijn, dat zij in de vertaling een gansch anderen zin te voorschijn roepen. Verlangt DOEDES eerst een gezuiverden oorspronkelijken tekst, ik durf hem wel verzekeren dat zijn achterkleinzoon dien wensch nog uiten, en evenmin zijne vervulling aanschouwen zal als wij.

De Synode toog aan het werk; maar — langzaam aan; in 1848 werd eene Commissie benoemd; in 1858 hebben wij nog geene vertaling — zoo gaat het voort, terwijl de voltooijing verschoven wordt wel niet *ad calendas Graecas*, maar *ad calendas Neerlandicas*; onze bezadigde landaard verloochent zich ook in deze zaak niet. Enkele proefbladen werden ons onder de oogen gelegd, doch daarop durven wij nog geen oordeel bouwen; te minder daar wij van het vertaalwerk des O. T. nog geen letter te zien kregen.

Wachtende en nog wat wachtende gebruiken wij intusschen voor het N. T. de door VISSERING ten jare 1854 in druk gegeven vertaling van *al de boeken des N. V., met opschriften, gelijkluidende plaatsen en eenige aanteekeningen voorzien.* Daaraan zijn zeker jaren van arbeid en inspanning van groote vlijt besteed. Met eerbied staart men op de poging. Werd ze al niet met onverdeelde goedkeuring ontvangen, welverdiende belangstelling viel haar ruimschoots

ten deel. De uitvoerige beoordeelingen welke zij uitlokte, in de *Godg. Bijdr.* van 1855 bl. 267 volgg. uit de pen van VAN BELL, in de *Jaarb. v. Wet. Theol.* XIII. bl. 837 uit die van H. A. VAN GELDER, bragten, bij het uiten van veel lof, toch gewigtige aanmerkingen te berde. Die aanmerkingen betroffen het gebrekkige der exegetische resultaten, welke in de vertaling neergelegd zijn; de recensenten meenden, dat die vertaling veel meer de vrucht is van lexicographische naauwkeurigheid, dan van exegetiesch inzigt in den zin en de bedoeling der Schrift. Intusschen moet men in dezen verdienstelijken arbeid dit niet voorbijzien, dat hij eene eerste proeve is. Ik durf voorspellen, dat een tweede druk ver boven de eerste uitgave staan zal. Is het echter waar — ik keer weer tot het punt, van waar ik ben uitgegaan — dat dan alleen eene vertaling goed kan heeten wanneer deze de vrucht is van grondige exegetische theologie, dan blijf ik verlangend op eene zoodanige wachten; eerst zulk eene zal het bewijs leveren, hoeveel hare vervaardiging eischt. Ik ken geen beter slot voor dit gedeelte van mijnen arbeid, dan den wensch, dat op het tijdstip, waarop de wetenschap ons het geschenk dier nieuwe vertaling brengen zal, het werkelijk moge blijken, dat taalkennis en oudheidkunde, geleerdheid en smaak, te wreed en te lang gescheiden, in liefelijke harmonie een werk volbragt hebben, dat na twee eeuwen nog met zoo veel eerbied van zijne meesters doet spreken, als waarmede wij in deze dagen nog gewagen van de vervaardigers der Staten-overzetting!

HISTORISCHE GODGELEERDHEID.

Ik zou wel wenschen wat ruimer van conscientie te zijn, om wat meer te kunnen prijzen. Vooral bij het schetsen van het overzigt, dat ik nu onderneem, zou die meerdere ruimte mijne taak vrij wat verligten.

Wij Nederlanders denken nog al hoog van ons zelven en meenen vooral op het gebied der geschiedenis-beschrijving en navorsching eene eerste plaats te

bekleeden. Helaas! naar mijne innige overtuiging, maken wij hier, *exceptis excipiundis*, geen gelukkig figuur. Om een *historicus* te wezen, moet men een kritiesch element in zich hebben; over het geheel missen wij dit. Om geschiedenis te beschrijven, moet er heerschappij over taal en vorm zijn; bij ons is die heerschappij letterlijk iets zeldzaams; iets grootsch, iets verhevens gaat ons slecht van de hand. Wij zijn beter opperlieden dan metselaars; kleinigheden uit te pluizen, het gelukt ons ligter, dan iets te leveren wat op zich zelf een geheel vormt.

Exceptis excipiundis! De uitzonderingen zijn weinig in getal; natuurlijk spreken wij hier voornamelijk van de eigenlijk gezegde *Kerkgeschiedenis*. Is zij naauw verbonden met de *algemeene;* kan men *de geschiedenis der Joden* moeijelijk geheel van haar scheiden: wij slaan op die beide vlugtig een blik, om ons te vergewissen, of deze met de Chr. Kerkgeschiedenis verwante vakken beoefend of verwaarloosd zijn.

De lezer weet het reeds, dat ik MUNTINGHE's *geschiedenis der menschheid naar den Bijbel* eene gelukkige proeve van behandeling der algemeene geschienis acht. Gaat men beweren, dat zulk eene theologische behandeling der wereldgeschiedenis niets is dan eene hoogst subjectieve beschouwing van personen en zaken, ik geef dat gaarne gewonnen, maar kan daarom mijne individueele meening niet laten varen. Eene geschiedenis, welker voorstelling niet wordt beheerscht door een denkbeeld, levert welligt eene zeer trouwe enumeratie van feiten; maar leven en opwekkende kracht blijft daaraan ontbreken. Kies u een leidend denkbeeld, kies u een theologiesch uitgangspunt: gij zijt evenzeer in uw regt, als hij die een gansch ander zich koos. Wie b. v. heeft het VAN HENGEL euvel geduid, dat hij de geschiedenis van ons werelddeel heeft gepoogd te beschrijven als *geschiedenis der zedelijke en godsdienstige beschaving van het hedendaagsch Europa* (4 Deelen 1831—1844)? De keus van een bepaald punt van uitgang moest men toejuichen; alleen de keus van dát uitgangspunt mogt men niet vrij spreken van bedenkelijk bezwaar. Het bepalen der notie van *zedelijke en godsdienstige beschaving* heeft 384 bladzijden van die zoo naauwkeurige pen gevraagd. Ligt niet in deze bijzonderheid het bewijs, dat zulk een moeijelijk te bepalen en binnen enge grenzen kwalijk zaam te vatten

begrip onmogelijk het dominerend beginsel der geschiedenisbeschrijving wezen kan? Heeft HOFSTEDE DE GROOT niet beter gedaan, toen hij zijne *voorlezingen over de geschiedenis der opvoeding des menschdoms door God tot op de komst van J. C.* (2 deelen, 1847 en 1848) in het licht zond? In mijne schatting is dit boek het beste, dat hij ons schonk, en het product waarin zijne theologie in het algemeen zich van de meest gunstige zijde vertoond heeft. KEMINK en VAN GILSE hebben in de *Jaarb. v. Wet. Theol.* en *de Gids* het hoofddenkbeeld aangevallen, maar met weinig gelukkig gevolg. Blijft men, zoo als zij, van eene *middellijke* en *onmiddellijke* openbaring Gods spreken en kent men de eerste aan het Heidendom, de laatste aan het Jodendom toe; wil men het woord *opvoeden* niet gebruikt hebben, omdat het geen eigenlijk bijbelsche term heeten mag; men is in strijd met de wijsgeerige opvatting van het begrip *openbaring*, en bindt zich aan de bijbelsche terminologie veel meer, dan het der Christelijke wijsheid past. Is openbaring, uit den aard der zaak en der gewonnen resultaten van de exegetiek, altijd eene middellijke, het grondenkbeeld van HOFSTEDE DE GROOT is dan volkomen voor de regtbank der wijsbegeerte geregtvaardigd, en kan niet met den geest der Schrift in strijd wezen, daar het volkomen, in al zijne consequentiën, Gode waardig is.

Tegen tal van bijzonderheden moge men gegronde bezwaren weten in te brengen, het geheel der uitvoering is in overeenstemming met het goed gekozen uitgangspunt. Het is een van die geschriften, welker waarde op den duur erkend zal worden. Jammer gewis, dat zulk eene even wijsgeerige als Gode waardige beschouwing en beschrijving der geschiedenis, op het gebied der Christelijke kerkgeschiedenis zich niet heeft weten los te maken uit de banden eener hoogst eenzijdige, ik durf wel zeggen, materieele voorstelling der CHRISTUS-regering; doch daarover straks nog nader!

Rekende VENEMA de bedeeling des O. V. de *aetas praeparatoria der Christelijke kerk*, algemeen is na hem de hooge waarde van de geschiedenis dier natie erkend, *uit welke de zaligheid is*. De verhandeling van LUCAS SURINGAR, door het Haagsch Genootschap in 1811 uitgegeven, bevattende een betoog van *de Waarheid en Goddelijkheid der Evangelieleer, uit de behoorlijk gestaafde lotgevallen der Joodsche natie, na den dood en de verheerlijking van onzen*

Heer J. C. is sedert in substantie, met hetzelfde apologetiesch doel, verwerkt. Gaf H. J. KOENEN (1844) ons eene *geschiedenis van de Joden in Nederland*, waaraan het Utrechtsch Genootschap te regt een gouden eereprijs toegekend had, het theologiesch standpunt van den auteur verloochende zich hier wel niet, doch deed minder schade, omdat het onderwerp met geene kritiek van de bijbelboeken des O. V. in dadelijk verband stond. Verrijkte DA COSTA onze letterkunde, door in eene reeks van overzigten een tafereel van *Israël en de Volken* (1851) te schetsen, zijn werk was wel, wat den inhoud betrof, reeds door SURINGAR geleverd, doch de vorm stak verre uit boven dien des Leidschen Hoogleeraars. Hier kwam het uit, hoe dat eenig dichterlijk genie de historische stof wist te beheerschen als met een tooverstaf, vooral omdat het zich verdiepen mogt in een onderwerp, dat voor het godsdienstig gevoel zoo veel aantrekkelijkheid bezat. Enkele bijzonderheden uit die geschiedenis waren reeds opzettelijk behandeld; ik denk aan de nu nog zeer belangrijke verhandeling van E. KREENEN, ten betooge, *dat er geen terugkeer van de Joden naar hun land uit de goed verklaarde Profetien af te leiden is* (*Bijdragen tot de beoef.* (*Godg. Bijdr.*) 1823 bl. 337 volg.); aan de Dissertatie van D. H. LEVYSSOHN, *de Judaeorum sub Caesaribus conditione et de legibus eos spectantibus* (1826); aan de door de literarische faculteiten bekroonde antwoorden en dissertatiën over de ballingschap, den geest der Mozaïsche wetgeving, de sporen der onsterfelijkheid in de boeken des O. T., de waarde van JOSEPHUS als geschiedschrijver, enz. Maar bij al het goede, dat in die proeven van vlijt, misschien ook wel van oordeel gevonden wordt, is de kritische behandeling der Joodsche geschiedenis van nog zeer versche dagteekening. KEMINK keurt het gewis volkomen billijk, als ik zijne *schets der Joodsche Staatsgeschiedenis van* MOZES *tot de Babyl. Ballingschap*, waarmede het laatste deel der *Jaarb. v. Wet. Theol.* (bl. 749 volg.) verbreed werd, nog slechts tot de voorbereiding der kritische periode reken.

Het Buitenland begon ons ook hier, en hier al weer, op weg te helpen: *The times of Daniel* van den hertog van *Manchester* trokken hier te lande evenzeer als in *Duitschland* de aandacht. J. G. OTTEMA deelde onder den

titel: van *Kores* een *historiesch-chronologiesch onderzoek naar den tijd der ballingschap* mede (1850). Vond hij voor KORES een geheel ander persoon, dan de Hertog, ten opzigte van NEBUCADNEZAR deelde hij in diens meening. KORES was bij hem niet CYRUS, maar DARIUS de zoon van XERXES of van AHASUEROS en ESTHER, terwijl hij NEBUCADNEZAR voor denzelfden als CYRUS houdt. Al ras werden deze, nog al nieuwe denkbeelden aan de kritiek onderworpen; A. RUTGERS onderzocht daartoe *het tijdvak der Babylonische Ballingschap*, en toetste de dienaangaande verkregen uitkomsten (1851). Men behoefde niet lang naar het standpunt van RUTGERS te zoeken; de rijke geleerdheid, waarover hij te beschikken had, gaf hem duchtige wapenen, om OTTEMA te bestrijden; naar het oordeel van alle bevoegden is hij er zelfs in geslaagd, om diens geheele stelsel te wederleggen; maar het doel, dat zich RUTGERS voorstelde: „den grondslag „der bijbelsche geschiedenis te versterken en de roekelooze slooping van dit „schoone gebouw te helpen afweren," zal wel niet bij hen bereikt zijn, die in dergelijke onderzoekingen als die van OTTEMA, werkelijk pogingen tot het regelen der bijbelsche chronologie opmerkten en waardeerden. Hoezeer wenschte ik en velen met mij, dat ik de Bijbelsche geschiedenis beschouwen kon als rustende op een vasten grondslag! Maar om dat te kunnen beweren, moet men LEPSIUS en BUNSEN voor domooren en ongeloovigen houden. OTTEMA antwoordde en lichtte *de jubelperioden, aangewend bij de tijdrekening van de geschiedenis der Israëlieten* toe (1851). Hij en RUTGERS hebben beiden indirect bewezen, dat de Isr. chronologie een veelzins nog onbearbeid veld is. De betere dag komt niet, voordat men enkele punten zeer naauwkeurig behandelen gaat, zoo als dat b. v. gedaan is door een van de uitstekendste discipelen van RUTGERS, J. A. VAN DER CHIJS, in eene Dissertatio *de Herode Magno Iudaeorum rege* (1855). Enkele artikelen van het *Bijbelsch woordenboek* helpen daartoe mede; lang niet alle; hoe verschilt blijkbaar het gezigtspunt van KEMINK en KUENEN, van STRICKER en VALETON! En wat is er te wachten van de beoefening der geschiedenis van *Israël*, zoo lang niet de bronnen zelve, de historische boeken des Bijbels, afzonderlijk beschouwd en onderling vergeleken, aan eene grondige kritiek onderworpen worden! Zonder dat geeft het beschrijven der geschiedenis niet veel; wat heeft de wetenschap b. v. aan de bekroonde

verhandeling van C. H. A. KALKAR, over de *Israëlitische Gods-regering* (1842)? Wie kan zich nog vinden in zulke vormen en zulke voorstellingen? Is het langer aan te zien, dat de werken van JOSEPHUS en PHILO, de *Talmud* zelf, vergeten schijnen, althans de vruchten, die eene grondige behandeling zou afwerpen, niet gezien worden? Ontbreekt het ons hier aan moed; aan geduld tot navorsching ontbrak het ons nooit. Gunstig spreekt daarvan de ijver, waarmede de aardrijksbeschrijving van *Palestina* onder ons beoefend is. Om daarvan een proef te zien, die van geduld, van vlijt en scherpzinnigheid tevens getuigt, sla de lezer het Ve Deel van de *Commentationes* der 3^{e} klasse van het Kon. Ned. Inst. eens op; het bevat de *Commentatio in libellum de vita ac morte prophetarum* van HAMAKER en mag de voorarbeid heeten van de latere nasporingen, die op dit veld geschied zijn. M. D. DE BRUYN verrijkte onze letterkunde met eene voortreffelijke kaart van *Palestina* (1844) en gaf ons rekenschap van de zorg, waarmede hij gearbeid had, in zijn opstel *over Cartographie van Palestina* (1845).

De kaart van DE BRUYN verschaft u eene plastische voorstelling van de gesteldheid des Joodschen Lands in de dagen, toen de Zoon van God er den bodem betrad. Wilt gij dat land, naar zijne gesteldheid in andere tijden, leeren kennen, bezig VAN SENDEN's uitnemenden arbeid, zijnen *Bijbel-Atlas* (1840—1844 en 1847—1849), dat meesterstuk van naauwkeurigheid en fraaiheid van plaatsbeschrijving. *Het handboek der Bijbelsche aardrijkskunde* van J. WATERMAN (1846) staat er in mijne schatting ver bij ten achter. Jaren lang had VAN SENDEN aan deze specialiteit al zijn beschikbaren tijd geschonken. Reeds in 1837 bewerkte hij eene *aardrijkskundige beschouwing van Palestina*, en liet niet af, bij voortduring dit onderwerp te behandelen. Zoo wij de beide uitgegeven deelen van zijne *reis naar Palestina* niet als de gelukkigste proeven zijner geleerde geographische kennis waardeeren, het is omdat wij daarin veel meer den aestheticus dan den geographicus hooren, zoodat wij die beide deelen liever naast zijne *Alpenrozen*, dan naast zijnen *Bijbel-Atlas* zouden plaatsen. De bewonderenswaardige fijnheid van kritiek, waarmede VETH een paar artikels van dien Atlas toetste (*de Gids* 1848 I. bl. 132 volg.), bewijst ons, dat de toekomst van dit gedeelte der wetenschap geenszins gansch

en al met nevelen bedekt is. Door eene studie als de zijne, zoo grondig en zoo eenvoudig, worden wij langzamerhand al meer vertrouwd met de plaatselijke gesteldheid van *Palestina*, zonder welke wetenschap de exegese talloos vaak mistast ten aanzien van het land, waar het Christendom als maatschappij te voorschijn trad. Het zal wel niet noodig zijn, dat ik mij bij den lezer verontschuldig over dezen uitstap op het gebied der geschiedenisbewerking van de natie, wier godsdienst JEZUS kwam volmaken. Ik haast mij om hem voor te gaan op het wijde veld, dat de Christelijke kerk beslaat.

Wat is daar gedaan aan *bronnenstudie*; aan patristiek, aan EUSEBIUS, aan diens continuatores, enz., enz.? Doch zulk vragen acht gij misschien niet bescheiden, dewijl er nog maar sedert weinig jaren van dit vak bijzonder werk gemaakt is, eigenlijk pas sints 1823. In dat jaar toch traden H. J. ROYAARDS en N. C. KIST als buitengewone hoogleeraren in de kerkelijke geschiedenis op, de eerste met eene redevoering *de hominum gentiumque varietate in Christianae societatis historia observanda*, de andere het woord voerende *de progressione ingenii humani in dogmatum historia Christianorum animadvertenda;* terwijl, genoegzaam ter zelfder tijd, TH. A. CLARISSE te *Groningen* het buitengewoon hoogleeraarsambt in de godgeleerdheid aanvaardde met eene oratie *de societatis Christianae historia, ad informandum sacrorum antistitem accommodate tractanda.* Wat beloofde niet zulk een verschiet! Werd CLARISSE reeds in 1828 door den dood aan zijnen aardschen werkkring ontrukt, de ijver, waarmede hij de kerkelijke geschiedenis, vooral van ons Vaderland beoefende, liet een gedenkteeken achter in zijne stukken over GEERT GROETE; den beiden anderen werd een langer loopbaan vergund. Deze — hunne oratien verkondigden het — waren leerlingen van VAN HEUSDE; beiden hadden van hem geleerd naar het verband van oorzaak en gevolgen te zoeken, of met andere woorden, dat streven naar pragmatiek, hetwelk zeker vaak doet dolen, maar altijd het geloof aan de belangrijkheid van ieder feit vasthoudt en belijdt. Evenzeer — want waartoe het gebrekkige in VAN HEUSDE's methode verzwegen? — evenzeer hadden zij geleerd op breede schaal hunne gedachten mede te deelen, allerlei historische onderzoekingen te voorzien van inleidingen en opmerkingen, die den lezer wel eens van alle nadenken ontslaan. Was hij hun leidsman ge-

weest, had hij veel meer dan een zijner ambtgenooten van de theologische faculteit op hen gewerkt, hunne werkzaamheid had dan ook, blijkens hetgeen zij als kerkhistorici geleverd hebben, veel meer eene letterkundige dan eene theologische kleur. Naar beider oratien mogt men van hen vooral de behandeling der dogmen-geschiedenis verwachten; en zeker hebben beiden aan niets minder gedaan, dan juist aan dit onderwerp. Hoe moet dat verklaard worden? Uit de opmerking, die ik boven reeds maakte: aan de Utrechtsche hoogeschool was geen eigenlijk gezegd dogmatiesch leven; de dogmatiek, wij zagen het vroeger, loste zich daar op in eene bijbelsche theologie; de *historia humanitatis* van VAN HEUSDE, met groote toejuiching aangehoord, bragt het hare bij, om het Christendom volgens het algemeene en onbestemde begrip van de hoogste *humaniteit* te leeren beschouwen; en om dogmen-historicus te zijn, moet men zelf een grondig dogmaticus wezen.

De vrienden van VAN HEUSDE rekenen mij het gezegde welligt als een vergrijp tegen dien grooten man aan. Dat zij zich niet vertoornen! De oraties, waarmede zijne discipelen ROYAARDS en KIST ruim drie jaar later het extraordinaire professoraat met het ordinaire verwisselden; die van ROYAARDS *de theologia historica cum sacri codicis exegesi rite conjuncta, nostris potissimum temporibus in Belgio excolenda;* van KIST *de ecclesia graeca divinae providentiae teste*, weerkaatsen het eigenaardig goede evenzeer als het verkeerde van VAN HEUSDE's historiesch onderwijs: VAN HEUSDE zocht — en vond, omdat hij het zocht — verband, ja innig verband tusschen de dingen, maar in het scherp en fijn onderscheiden en preciseren lag zijne sterkte niet. Leest men nu nog eens gemelde oratie van ROYAARDS, men zal er zich over verwonderen, dat de historische theologie als bij uitnemendheid noodzakelijk voor die dagen geprezen wordt, omdat men vruchteloos naar een tijdvak zoekt, waarin zij niet hoogst noodzakelijk moest geacht worden; en bij het onderwerp door KIST gekozen, geheel in den geest van VAN HEUSDE, houdt men de vraag niet terug, of het bestaan der Mohammedaansche godsdienst niet evenzeer voor de Goddelijke voorzienigheid bewijst? Ook in latere proeven van historischen arbeid bleek, vooral in ROYAARDS, bij voortduring ambt- en stadgenoot van VAN HEUSDE, de invloed van des laatstgenoemden beschouwingswijze en trant van

voorstelling. Ik noem als zoodanig de verhandelingen *over de vestiging en ontwikkeling der nieuw-Europesche volken, tot aan het einde der Middel-eeuwen, vooral door het Christendom*, (*Archief* II. bl. 67 volg.) en het zoogenaamd vervolg op deze, elf jaar later (*Ned. Arch.* I. bl. 1 volg.) gegeven: *over begrip en omvang van de kerkhervorming der* 16e *eeuw in vergelijking met de hervorming in de Middel-eeuwen, volgens de geschiedenis;* hoe breed zijn ze bewerkt; hoezeer dragen zij de sporen van een lang niet altijd gelukt streven naar wijsgeerige diepte! Dat streven heeft aan den stijl en den voorstellingstrant van ROYAARDS veel kwaads gedaan, en zou ook misschien bij KIST dezelfde verschijnselen in het leven geroepen hebben, indien niet deze, veel meer dan zijn vriend, met de beschrijving van feiten zich bezig gehouden had.

Deze mannen, wier academische cursus met het welverdiende doctoraat in de theologie bekroond was, vatteden gemeenschappelijk het voornemen op, om door de uitgave van een tijdschrift de te lang verwaarloosde beoefening der kerkelijke geschiedenis op te bouwen. Een blik in den inhoud dier XI + IX + II Deelen, als *Archief*, als *Nederlandsch Archief*, als *Nieuw Nederlandsch Archief* sedert 1829 uitgegeven, later na den dood van ROYAARDS door KIST met zijnen Amsterdamschen ambtgenoot W. MOLL in een *Kerkhistoriesch Archief* voortgezet, stelt ons in staat, vrij naauwkeurig den gang dier wetenschap in ons Vaderland te volgen.

Het kon allerminst den redacteuren van dat *Archief* een geheim zijn, welk deel der kerkelijke geschiedenis vooral hunne bemoeijingen eischte. In de voorrede van het 1e Deel bl. VII bekennen zij zelven, door de begeerte aangevuurd te zijn, *om zich de Kerkelijke geschiedenis vooral ook in betrekking tot het Vaderland voor te stellen:* de opzettelijke nasporing van enkele deelen dier geschiedenis en, kon het zijn, het openen en bezigen van vele nog ongebruikte bronnen moest hen bekooren. De behandeling van de geschiedenis der vaderlandsche kerk zou den voornamen inhoud uitmaken. Het *Archief* zou bevatten deels verhandelingen over, deels onuitgegeven oorkonden en bescheiden tot die geschiedenis betrekkelijk. Echter zouden algemeene kerkelijke geschiedenis, kunst, kerkregt enz., niet uitgesloten blijven. Maar ik herhaal het: zij hadden wèl gezien, toen zij verklaarden, dat zij vooral de geschiedenis der va-

derlandsche kerk zich zouden aantrekken. Zij waren te goede historici, om niet in te zien, dat de pas voleindigde *geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk door* A. YPEY en J. J. DERMOUT (IV deelen, 1819—1827) ruimte genoeg overgelaten had, om talloos vele bijzonderheden, vooral uit het tijdvak vóór de Synode van *Dordrecht*, naauwkeurig toe te lichten. Intusschen had de arbeid van YPEY en DERMOUT, hoezeer ook door ultra-hervormden aangevallen als veel te liberaal en te remonstrantsch, hooge belangstelling voor de geschiedenis der vaderlandsche Kerk opgewekt, en blijft hij als eerste proeve op dit veld een gedenkteeken van noeste vlijt en zeldzame onbekrompenheid van blik.

Dat B. GLASIUS later een dergelijken arbeid ondernam, dit duid ik hem niet euvel; dat hij dien niet beter volvoerde, vergeef ik hem noode, dewijl hij door zijn uitvoerig werk: *Godgeleerd Nederland* (3 deelen, 1851—1856) getoond heeft iets beters te kunnen leveren.

Doch wij nemen het *Archief* weer in handen.

Voortreffelijk voldeed het eerste deel van het *Archief* aan het voorop geplaatste plan; aan de kerkelijke geschiedenis van *Nederland* was eene breede plaats gegund; KIST gaf eene zeer belangrijke schets van den invloed des pauselijken aflaathandels op de hervorming hier te lande; ROYAARDS eene bijdrage tot de geschiedenis van den Nederlandschen volksgeest in de XVIe eeuw; CLARISSE (toen reeds ontslapen) eene door zijnen vader toegelichte verhandeling over GEERT GROETE, die in volgende deelen nog werd voortgezet, en met de door het Utrechtsch genootschap te regt bekroonde van G. H. M. DELPRAT ons den merkwaardigen man kennen doet, wiens nog onuitgegeven brieven, blijkens de XIV, die J. G. R. ACQUOY bewerkte, een in het *Kerkregt* doorkneeden uitgever behoeven.

Kerkregt! Eere aan hetgeen KIST en ROYAARDS daarvoor in hun *Archief* gedaan hebben; eere vooral aan ROYAARDS, die in 1834 de uitgave begon van zijn *hedendaagsch kerkregt bij de Hervormden in Nederland*, en voor dezen schromelijk verwaarloosden tak van wetenschap de belangstelling in zeer wijden kring zocht op te wekken, door zijne verhandeling over *het Kerkregt als wetenschap ook voor het Academiesch onderwijs.* (*Ned. Jaarb. voor het Regt* XI. 1^{e} stuk).

Wat P. BOELES over *Staatsregt*, *separatisme* enz. schreef; C. HOOYER in zijne uitgave der *Kerkelijke wetten* gaf, H. V. D. TUUK in zijn welbekend *Handboek*, het zijn wel te waardeeren proeven van eene studie, die hare eigenaardige moeijelijkheden heeft. Immers: haar welslagen vereischt eenige juridieke kundigheden, die niet zoo gemakkelijk verkregen worden. Hoe noodig echter de studie van het kerkregt is — wat bleek het duidelijk in de literatuur over de beweging van 1853, toen merkwaardige bewijzen van volslagen onkunde in kerkregt en staatsregt al te overvloedig het licht zagen. Reeds had onze WILHELM BROES in zijne *de Engelsch-Hervormde Kerk* enz. (1825) en *Kerk en Staat* (1830) veel bruikbare stof voor de beoefening dezer wetenschap gegeven; de arbeid van ROYAARDS aan de concordaat-kwestie besteed (*Archief* I. bl. 283 volg. III. 667 volg) en die van KIST, over het *vorstelijk regt van placet* (*Ned. Arch.* III 423 volg.) zijn voortbrengselen, die aan hun tijdschrift eene blijvende waarde verzekeren.

Opmerkelijk en bevreemdend is het, dat de beide redacteuren zelve zoo weinig aan de behandeling der *Vaderlandsche* kerkgeschiedenis gedaan hebben. Zoo HERINGA zijne verhandeling over de *twistzaak van den Hoogleeraar* MACCOVIUS (*Archief* III. 505 volg.) en de *bijzonderheden betreffende de Nederlandsche Bijbelvertaling* (*Arch.* V. 57 volg); E. B. SWALUE die over den Kardinaal NICOLAAS VAN CUSA (*Archief* IX. 1 volg.) en *de abdijen van Egmond en Rhijnsburg* (*Ned. Archief* I. bl. 363 volg.); J. BORSIUS zijn overzigt van *het trapsgewijze toegenomen gezag der formulieren van eenigheid*, enz. (*Arch.* IX. 285 volg.) en *mededeeling over* JACOB ROGGEVEEN (*Ned. Arch.* I. bl. 267 en II. 423), evenzeer als de schets van *het leven, karacter en letterkundige verdiensten van* H. FAUKELIUS (*Ned. Arch.* IV bl. 183 volg.); J. AB. UTRECHT DRESSELHUIS zijn opstel over ADRIAAN VAN HAEMSTEDE (*Arch.* VI. bl. 41 volg.); M. A. G. VORSTMAN en DELPRAT hunne bijdragen tot *de geschiedenis van de Broeders des gemeenen Levens*, om geene andere te noemen, hadden terug gehouden, hoe zuinig zou de geschiedenis der vaderlandsche Kerk bedacht zijn geworden! Wat de redacteuren gaven, doet het ons betreuren, dat zij niet meer schonken; KIST verrijkte het *Archief* met zijne stukken over SMETIUS, over BLOCCIUS, over de kerken onder 't kruis; ROYAARDS met zijne bijdragen tot de Roëlliaansche twisten, zijn le-

vensberigt van den Kardinaal WILLEM VAN ENCKEVOIRT, en vooral zijne proeve eener geschiedenis der hervorming in de stad en provincie Utrecht. Het genoemde is meest van *antiquarischen* inhoud; hetzelfde geldt van de door het Koninklijk Instituut met goud bekroonde verhandeling van ROYAARDS, eene *geschiedenis der invoering en vestiging van het Christendom in Nederland* bevattende (1842 en 1844); eene eerste proeve op dit gebied; men dient het wèl te bedenken, om inschikkèlijk te zijn omtrent het tal van gebreken, hetwelk dien arbeid ontsiert; later vervolgd in zijne *geschiedenis van het gevestigde Christendom en der Christelijke kerk* (2 deelen, 1849 en 1853); evenzeer als van het uitvoerig geschrift van KIST, *Neerlands bededagen en biddagsbrieven*, welks eerste deel (1848) den oorsprong, de lotgevallen en den toestand der Christelijke biddagsviering, bijzonder in *Nederland*, beschrijft; het tweede (1849) de biddagsbrieven zelve mededeelt. Het zijn deze werken, die, vergeleken met het door hunne hand in het *Archief* zoo overvloedig geplaatste, de eigenaardige rigting hunner kerk-historische studie aanduiden. Die rigting weet ik niet beter te omschrijven dan door haar de *antiquarische* te noemen. Reeds in de aangehaalde voorrede van het *Archief* hadden zij hun voornemen opengelegd, om het *Archief* ook aan het in druk brengen van geschreven oorkonden en bescheiden dienstbaar te maken. Geen wonder, dat deze hun als van alle zijden toevloeiden en zij hun tijdschrift rijkelijk daarvan voorzagen, minder misschien ten bate van een nu studerend, dan wel van een toekomstig geslacht. Het kon wel niet anders, of daartusschen sloop nog al een en ander, dat zeker door een groot getal van lezers overgeslagen werd; b. v. de onuitgegeven brieven, die in de papieren van SMETIUS gevonden zijn (*Arch.* IV 181 volg.); de aantcekeningen uit de synodale vergadering van *Zuid-Holland* betreffende de zaak en de leer der Remonstranten, die een geheel deel van het *Archief* vulden; de Synopsis der Handelingen van de Classis van *Nijmegen* van 1590—1660 (*Ned. Arch.* IV. bl. 1 volg.); het necrologium en het tijnsboek van het adelijk Jufferenstift te *Hoog-Elten* (*Nieuw Archief* II. bl. 1 volg.), om alleen die stukken te noemen, welke vele bladzijden druks beslaan.

De zorg en moeite, aan den druk dier oude stukken besteed, zij naar eisch gewaardeerd, maar met even veel vrijmoedigheid de vraag openlijk ge-

daan, of zulk eene antiquarische rigting, die voornamelijk bij het verzamelen van bouwstoffen zich bepaalt, wel geschikt is, om lust en liefde voor de beoefening eener wetenschap zoo op te wekken, als zij verdient? Met te meer regt mag ik die vraag op twijfelenden toon uiten, omdat de geschiedenis ons een antwoord vinden doet; beide mannen hebben jaren lang dit vak onderwezen, en zij hebben slechts zeer enkelen hunner hoorders in medebeoefenaars weten te herscheppen; bij ROYAARDS' dood kon er niet één zijner talrijke hoorders in aanmerking komen, maar werd B. TER HAAR gekozen, die door zijne keurige *geschiedenis der Kerkhervorming in tafereelen*, bij het Haagsche genootschap bekroond, getoond had meesterlijk de gegeven stof te kunnen redigeren. Terwijl ROYAARDS en KIST, beiden leden van dit Haagsche genootschap, in die betrekking zoo ernstig de hand hielden aan den eisch, om eene nog weinig bewerkte geschiedkundige stof te doen behandelen, en verhandelingen als die van GLASIUS over ERASMUS (1850) en van J. A. M. MENSINGA over de liturgische schriften der Ned. Herv. Kerk (1851), benevens de genoemde van TER HAAR in het leven riepen, als antwoorden op prijsvragen door hen voorgesteld, hebben zij in hun *Archief* meer *bronnen* voor de kennis van de geschiedenis der vaderlandsche Kerk geleverd, dan zelve een of ander tijdvak of iets uit een tijdvak wijsgeerig behandeld. De bovenstaande bedenking behoudt hare volle kracht, dewijl het *Archief* zelf in enkele stukken, als in die van HERINGA, het voorbeeld geeft, hoe er met ongedrukte stukken moet gehandeld worden. De Hemel beware ons, dat alles wat nog in oud schrift aanwezig is, gedrukt zou worden! Wie leest het, behalve zetter en corrector? Wie heeft er nut van? Alleen dan, wanneer het ongedrukte geutiliseerd kan worden voor de kennis van een bepaald tijdvak, feit of persoon, verdient het die eere; zoo b. v. wat KIST gegeven heeft over de gemeenten onder 't Kruis, en over den Nederlandschen oorsprong der Zwingliaansche Avondmaalsleer.

Die laatstgenoemde verhandeling doet mij op nieuw klagen, dat voor de Nederlandsche dogmen-geschiedenis zoo weinig gedaan is. YPEY's *systematische godgeleerdheid* (3 deelen, 1793—1798) is door niemand vervolgd. De bijdrage, welke HOFSTEDE DE GROOT daarvoor leverde in zijne *beschouwing van den gang, dien de Christelijke godgeleerdheid in het algemeen dus verre in Ne-*

derland heeft gehouden, had welligt anderen uitgelokt, ware het niet dat eene bestrijding van dit stuk, door ROYAARDS op teregtwijzenden toon gesteld, zonder voorkennis van DE GROOT in hetzelfde deel van het *Ned. Archief* opgenomen (*Ned. Arch.* II. bl. 121 volg., en 329 volg.), menigeen van het schrijven in het *Archief* terughield. Zulk een hooge toon van teregtwijzing, die ROYAARDS anders vreemd was — want wie heeft dien humanen man niet lief gehad? — lokte niet vele medewerkers aan; of moet ik het verschijnsel, dat het *Archief* doorgaande een zeer beperkt getal van medewerkers vond, liever verklaren uit die praedomineerende *antiquarische* rigting? Begint men eenmaal van het opsporen en verzamelen van schriftelijke oorkonden werk te maken, de stof vloeit hun, die daarin smaak hebben, zeer rijkelijk toe; dat blijkt uit den arbeid der redactie, en naast den haren uit dien van H. BOUMAN, B. GLASIUS, F. H. G. VAN ITERSON, L. J. F. JANSSEN, H. Q. JANSSEN, R. C. H. RÖMER, G. D. J. SCHOTEL, J. VAN VLOTEN, en anderen, wier monographiën, opstellen en bijdragen over en tot de kerkelijke geschiedenis, niet kwalijk gekwalificeerd zijn, wanneer ze geplaatst worden onder de *bronnen*, waaruit eene latere hand de stof ter bewerking putten kan.

Was het academiesch onderwijs van ROYAARDS en KIST en hun letterkundige arbeid op het gebied der kerkelijke geschiedenis door zulk eene antiquarische rigting gekenmerkt; het kon wel niet anders, of in de algemeene denkwijze der meer en min bevoegden, moest eene dergelijke studie als de ware beoefening der kerkelijke geschiedenis gaan gelden. Men is toch hier te lande nog al zeer geneigd, om met eerbied te staren op citaten en aanteekeningen uit geschriften, die slechts enkelen ten dienst staan. Karakteristiek is het feit, dat bij de bovenvermelde bekrooning door het Kon. Ned. Instituut, als voorname reden, waarom de verhandeling van ROYAARDS bekroond werd boven die van E. J. DIEST LORGION, in het programma der 2e klasse verklaard werd: „dat het „tweede stuk (van DIEST LORGION) in de meeste opzigten voortreffelijk mag „worden genoemd, zoodanig zelfs, dat de klasse waarschijnlijk er toe zoude „zijn overgegaan, om hetzelve te bekroonen, bijaldien niet de derde verhan„deling (van ROYAARDS) tevens ware ingekomen, als welk stuk bevonden is „het zoo even vermelde veelzins te overtreffen, vooral in rijkdom van naspo-

„ringen uit oudere en nieuwere schrijvers, waaraan blijkbaar een verbazende „arbeid is ten koste gelegd, en waarvan tevens een zeer oordeelkundig gebruik „is gemaakt." — En het is waar: de rijkdom der citaten verschilt zeer; maar vergoedt hij het hoofdgebrek van ROYAARDS' arbeid, dat DIEST LORGION niet kan worden ten last gelegd, namelijk dit: dat de Utrechtsche Hoogleeraar ons veel meer eene geschiedenis van de verdelging des Heidendoms dan van de invoering des Christendoms geeft? Doch de Klasse — en het zij haar niet te zeer ten kwade geduid — deelde in de waardeering van de beoefening der geschiedenis, gelijk ze door het onderwijs van zulke mannen aanbevolen werd. Waar geen veelheid van citaten schittert, veronderstelt men al ligt gebrek aan diepte. Hoe weinig aanmoediging vond DIEST LORGION voor zijne geschiedkundige werken van wetenschappelijk gehalte! Scheen de geleerde wereld daarvoor oog noch oor te hebben, hij, geen vriend van die antiquarische rigting, zette den voet op het pad der populaire geschiedenisbeschrijving, en beproefde het den romantischen vorm te kiezen voor de geschiedkundige stof, die hij bewerken wilde. Volgden hem H. VAN BERKUM, J. C. KINDERMAN, J. H. SONSTRAL en anderen, ach! al te duidelijk bleek het, dat zulk een vorm weinig geschikt was, om grondige studie ten algemeenen eigendom te maken; òf daar werd afstand gedaan van den eisch der grondigheid, òf geofferd aan de zucht, om onderwerpen, die voor eene populaire behandeling nog niet rijp zijn, als historische romans in te kleeden. Hoe heeft b. v. de Dordsche synode zich te beklagen, wier geschiedenis in romans, naar het heet, beschreven is, voor dat zij in een wetenschappelijk werk behandeld werd. De historische kritiek had er met goede gronden veel op aan te merken en veroordeelt te regt een genre, dat noch bij de historie, noch bij den roman eigenlijk behoort, dat gansch en al van tweeslachtigen aard is.

Is het er verre van af, dat ik den stoot, dien ROYAARDS en KIST aan de beoefening der Kerkelijke geschiedenis hier te lande gegeven hebben, van geringe beteekenis zou achten; ik kan het niet goedkeuren, dat de aard der studie van beide geleerden aan de kerkhistorie zulk een antiquariesch karakter gaf. Men maakt zich een juist denkbeeld van beider invloed, zoodra men opmerkt, dat dit karakter tot heden onuitwischbaar op dit deel

der godgeleerde wetenschap kleeft, als ware het van nature daaraan eigen.

Die *antiquarische* rigting onderging inmiddels eenige wijziging, door de werkzaamheid en het onderwijs van WILLEM MOLL, leerling van KIST, opvolger van ROOYENS. Als kerkhistoricus heeft hij zijne eerste liefde tot specialiteiten niet verloochend. In 1834 begon hij naam te maken door zijne bekroonde Commentatie *de Musica Sacra in ecclesia Protestantium ad exemplum veterum Christianorum emendanda.* Naar verdienste werd het stuk geroemd; kennis en smaak hadden er zich harmoniesch in vereenigd; den aandachtigen lezer kon het niet ontgaan, dat de schrijver volkomen meester was over den meestgelukkigen *vorm*, en grooten aanleg voor *archaeologische* nasporingen bezat. De verwachting werd niet teleurgesteld; zijne *geschiedenis van het Kerkelijk leven der Christenen gedurende de zes eerste eeuwen* (2 deelen, 1e druk 1844; 2e druk 1855); zijn ANGELUS MERULA (1851), zijn JOHANNES BRUGMAN *en het godsdienstig leven onzer Vaderen in de vijftiende eeuw* (2 dl. 1854), om niet nog te spreken van zijne *nasporingen betreffende de Bibliotheek van het St. Barbara-Klooster te Delft*, leveren ons, in waarlijk uitlokkenden en boeijenden vorm, plastische teekeningen van den voortijd, en zijn schoone producten van *antiquariesch-archaeologische studie.* Ook hem is eene eigenlijk gezegde dogmatische rigting vreemd; plaatste hij al boven zijn hoofdwerk de spreuk "CHRISTUS leeft in mij" tot motto, als zoodanig wil ik ze laten gelden, niet als thema, dat door den inhoud van dat boek uitgewerkt is, en wel uitgewerkt had mogen worden, dewijl MOLL in den 2den druk (bl. 17) de woorden des eersten onveranderd herhaald heeft: "het kerkelijk leven der Christenen, voor "zoo verre het in CHRISTUS zelven zijn beginsel vindt, door zijn Evangelie en "Geest werd en wordt, bepaald en bestuurd is, getuigt van den CHRISTUS, "gelijk het schepsel altijd getuigt van zijnen schepper; de geschiedenis dus "van dit leven — dit is de schoonste vrucht welke zij draagt — brengt ons "mede tot de kennis van den CHRISTUS zelven, tot de aanschouwing van zijn "wezen en zijne heerlijkheid, en wat hetzelfde is, tot de liefde en aanbidding "van zijnen heiligen naam."

Het zal bij eenig nadenken niemands bevreemding wekken, dat MOLL gelukkiger was in het stichten eener school, dan ROYAARDS en KIST. De beide

laatsten onderzochten voornamelijk de *schriften*, de eerste de *personen* en de *realia* van de oudheid. Geen wonder, dat de smaak en de tact, waarmede MOLL die archaeologische studie voorstond, zijne hoorders bekoorde; zij voelden zich aangetrokken door onderwerpen, die vatbaar waren om beschreven en afgebeeld te worden; die bij uitnemendheid pasten voor vlugge pennen en terstond, als door niemand nog bewerkt, door den druk verbreid konden worden. Bovendien was het veld, waarop MOLL zijne leerlingen rondvoerde, beperkt en wel te overzien; het was dat der middeneeuwsche Nederlandsche kerkgeschiedenis, waarop het werk des hoogleeraars, dat over BRUGMAN handelt, als een *Standard-Work* moet aangemerkt worden. Maar om zulke monographiën te leveren is het niet genoeg, van her- en derwaarts eenige onuitgegeven stukken of levensbijzonderheden op te zamelen van mannen, wier naam naauwelijks bekend is; daarvoor is noodig historische zin, gekuischte smaak, vooral een rustelooze vlijt, die niet te haastig haar werk aan de pers overgeeft; bij het gemis van deze eigenschappen, laat mij zeggen: vereischten, ontaardt zulk eene antiquariesch-archaeologische studie zoo ligt in een soort van liefhebberij en geknutsel, waarbij een tijdschrift als *de Navorscher* veel minder gemist kan worden dan wijsgeerige zin, kritische blik en grondige kennis.

Merkten wij op, hoe de beoefening der kerkelijke geschiedenis hier te lande al zeer spoedig bij het academiesch onderwijs van *Utrecht* en *Leiden* eene zeer bepaalde rigting nam; allezins mag het ons bevreemden, dat die antiquarische rigting zoo weinig tot de geschiedenis der Christelijke kunst zich getrokken gevoelde. Maakte KIST zich hier verdienstelijk, hij werd op dit gebied overtroffen door een man, die, helaas! niet meer onze landgenoot is, J. A. M. MENSINGA, die veel wist van hetgeen ook anderen wisten, maar veel meer dan ieder ander van de kunstgeschiedenis bepaalde studie gemaakt had. Zijne doorwerkte opstellen over Christelijke kunst in *de Gids*, en vooral zijne monographie: *de vereering van Maria, de moeder onzes Heeren, geschiedkundig nagespoord en beoordeeld* (3 deelen, 1846, 1847) getuigen van zijn zeldzaam talent; de tweeledige polemiek, die het voerde tegen *Rome* en tegen de Groningsche opvatting van het begrip *Kerk*, daar de auteur de geschiedenis der Kerk naauw met de algemeene verbonden hebben en van geene Christokratie weten wilde,

verminderde het aantal zijner tegenstanders niet, wien bovendien zijne zeer vrije kritiek in de *Boekzaal der geleerde wereld* hoogelijk mishaagde. Hij ging naar het buitenland, en laat ons, ook ter wille van de geschiedenis der Christelijke kunst zijn afreis diep betreuren.

Wijsgeerige zin, kritische scherpte, historische kennis — wij gedachten straks aan die onafscheidelijke trits, onafscheidelijk voor den waren geschiedkundige — kunnen alleen den moeitevollen arbeid, dien de *biographie* te verrigten heeft, volvoeren. Wat is onze letterkunde te dezen aanzien arm; ja arm, zoo wij althans regtmatige eischen laten gelden. Waaraan ligt het? Aan het onderwerp of aan de behandeling; aan de stof of aan de hand, welke die stof bewerken zal? Sla ik de waarde der biographie te hoog aan, wanneer ik beweer, dat zij de toets is van wetenschap en wijsheid, van kennis en smaak? Flink en goed een man in het licht van zijn tijd te schetsen; zijne verdiensten te laten uitkomen; grondige kritiek te oefenen over zijne werken — wie doet dat? Op geen gebied wordt de muze der historie slechter ten onzent gediend dan op dat der biographie. Is het niet al te waar, wat THORBECKE eens schreef in *de Gids* (1848 I. bl. 25): „wij beminnen de lofspraak en haten „de kritiek." Helaas! of het geen waarheid ware! Geen predikant sterft of hij wordt een kanselredenaar; geen kanselredenaar of hij wordt een theologant; alles wat hij schreef is schoon, diep — kortom: lees tien, twintig biographien van Hollanders over Hollanders, en het verbaast u, dat de kerk en de school na zulke treffende schokken nog bestaan.

In elk protestantsch land neemt de kerkelijke geschiedenis vooral de hervorming in haar onderzoek op.

Wat heeft zij ten onzent voor het groote feit der hervorming gedaan; wat voor de geschiedenis der hier te lande bestaande kerkgenootschappen? Gaarne beantwoord ik die vraag en wijs op vruchten van geschiedkundig onderzoek betreffende het wezen en de geschiedenis der hervorming en der onderscheidene kerkgenootschappen hier te lande. Zijn die vruchten niet schooner en rijper; schaamte moge de opmerking der schraalte ons veroorzaken, ook hier is het ons

om waarheid te doen. Vooruitgang en verbetering hebben geen zwaarder strijd te winnen, dan dien tegen hoogmoed, die zijne armoede zoekt te verbergen.

Algemeene aandacht vond KIST, toen hij in zijne rectorale oratie van 1837 het resultaat zijner nasporingen mededeelde in de bekentenis: *sacrorum emendatio saec. XVI. inchoata nondum perfecta.* Met blijdschap ontvingen wij zijne Nederduitsche bewerking van dat onderwerp in het *Ned. Archief* I. bl. 91 volg. Vooral boeide ons, onder meer, zijn *historisch overzigt der onderzoekingen naar het grondbeginsel der kerkhervorming* (t. a. p. bl. 189 volg.). Het bevat eene kritiek van hetgeen BROES, WEYDMANN, GRATAMA, HOFSTEDE DE GROOT over het grondbeginsel of de grondbeginselen der kerkhervorming geschreven hebben. De belangrijke onderzoekingen van W. MUURLING over de echt-christelijke beginselen der oorspronkelijke Nederlandsche Hervormde Kerk zijn, naar mijn oordeel, veel te weinig gewaardeerd; deze en SCHOLTEN's dogmatische arbeid moeten in de gevolgen op de beoefening van de geschiedenis der Hervorming weldadig werken. Ik heb reeds vroeger te duidelijk mijne meening over het aannemen van een *tweeledig* principe uitgesproken, dan dat ik ze hier behoef te herhalen; maar gaarne vereenig ik mij met KIST, waar hij beweert, dat eerst dan de geschiedenis der kerkhervorming evenzeer als haar beginsel tot volle regt komt, wanneer die gebeurtenis niet als een geisoleerd feit, maar in naauw verband met de eeuwen, welke voorafgegaan zijn, beschouwd wordt. Ik mag er immers bijvoegen dat vooral de beoefening van de schriften der Hervormers de voorwaarde is, om hun leven zoo te beschrijven, dat hun beeld in het licht hunner dagen ons voor oogen staat? B. T. LUBLINK WEDDIK heeft het in zijn *leven van* LUTHER (1839) en de *bloemlezing uit diens Schriften* (1840) beproefd, J. TICHLER in zijne *Huldreich Zwingli* (1857) werkelijk geleverd, nadat hij reeds in zijne doctorale Dissertatie (1827) *de indole sacrorum emendationis a* ZUINGLIO *institutae rite dijudicanda* eene proeve gegeven had van den wijsgeerigen zin, met welken hij de geschiedenis der Christelijke kerk beoefent, waardoor hij in staat was, ons eene biographie te schenken, die in den vollen zin des woords allervoortreffelijkst mag genoemd worden.

Naar aanleiding van dien boven vermelden waarschuwenden wenk van KIST, blijft ons het regt, om over het gemis van studie van het secte-wezen der mid-

deneeuwen te klagen. Beschamend is het, dat wij onze Elzasser en Duitsche buren op dit gebied alleen laten werken. Van wie hadden wij het eerder mogen verwachten, dan van onze Doopsgezinde broeders, die op de oudheid van hun kerkgenootschappelijk beginsel hoogen prijs stellen? Dubbel vreemd is die onachtzaamheid, daar geschiedkundige onderzoekingen over hunne eigene broederschap in velerlei geschriften van lateren tijd nedergelegd zijn. 't Zij genoeg hier de namen te noemen van A. CRAMER, S. BLAUPOT TEN CATE, S. MULLER, D. S. GORTER, S. HOEKSTRA enz. De Doopsgezinden, niet in 't minst lijdend aan de kwaal van indifferentisme ten aanzien van een confessioneel standpunt, moeten wel voor de geschiedenis van de voorgeslachten veel hart hebben. Men weet dat MULLER de eerste geweest is, die het onderwijs in de geschiedenis van het genootschap zich ten taak stelde en daarvan met gelukkigen uitslag zich kweet. Het eerste verhaalt hij zelf in zijne reeds genoemde *geschiedenis van het onderwijs in de theologie bij de Ned. Doopsgez.* bl. 84: „Deze specialiteit „der algemeene kerkelijke geschiedenis, hoe belangrijk voor ons, was onder „die van *'t Lam*, uit hoofde van hunne meer wijsgeerige en vrijzinnige rig„ting, nooit in achting geweest, ja het blijkt niet, dat men er ooit aan ge„dacht heeft, haar in het onderwijs op te nemen. Alleen die van de *Zon* „hadden, als meer getrouwe Mennonieten, er werk van gemaakt, gelijk blijkt „uit de schriften van SCHIJN, MAATSCHOEN, SCHAGEN en anderen. Men wenschte „het eenzijdige van die lamistische rigting door het genoemde onderwijs tegen „te gaan." Het laatste kan gemakkelijk bewezen worden door te wijzen op zijn eigen arbeid en dien zijner leerlingen, vooral van BLAUPOT TEN CATE, die de geschiedenis der Doopsgezinden in *Friesland*, *Groningen*, *Zeeland*, *Overijssel*, *Utrecht* en *Holland* in 5 deelen beschreven heeft. Of echter TEN CATE in deze provinciale behandeling der geschiedenis den waren weg ingeslagen heeft, mag ik in twijfel trekken, althans naar den indruk, welken de lectuur op mij maakte; herhaling kan niet uitblijven, versnippering van stof evenmin. Maar de deugd van die boeken acht ik gelegen in hunne strekking, om namelijk belangstelling bij de geloofsgenooten op te wekken en levendig te houden, en alzoo de historie dienstbaar te maken aan de bevordering van den confessioneelen geest, of het confessioneel beginsel, waardoor eenig genootschap geken-

merkt wordt. Waar zulk een confessioneel beginsel niet heerschende is, kan ook geene geschiedenis-beschrijving wezenlijk gelukken; in dat opzigt was de strijd van C. M. VAN DER KEMP en G. GROEN VAN PRINSTERER tegen de door YPEY en DERMOUT geleverde geschiedenis van de Hervormde Kerk, niet ongegrond; het streven toch van YPEY en DERMOUT was om zoo ireniesch mogelijk te zijn, zoo anti-confessioneel, zoo weinig gereformeerd, als het maar kan. Daaruit laat het zich verklaren, dat hun werk — ik heb het om andere oorzaken geprezen en prijs het nog — niet in den eigenlijken zin van het woord eene geschiedenis van de Kerk is; de geest leeft er niet in; het bezielend element, het confessionalisme wordt daarin gemist.

Zoo heeft het lang geduurd, eer de geschiedenis van het Remonstrantisme beoefening vond. DES AMORIE VAN DER HOEVEN gaf in zijn *Gedenkboek bij het tweede Eeuwfeest* (1840) belangrijke bijdragen; doch hij was geen man van de confessie; confessioneel bloed vloeide hem niet door de aderen. Stond ook zijn zoon, de vroeg ontslapen, zeer geliefde predikant van *Utrecht*, als dogmaticus boven zijn vader, even als deze stelde hij het wezen van het Remonstrantisme in het indifferentisme ten opzigte van het positief confessioneele. Zijne loffelijke dissertatien *de* CLERICO en die *de* P. LIMBORCHIO (1843) bewijzen het; hoe meer ik toch LIMBORCH in verband met de dogmatische ontwikkeling van latere tijden beschouw, hoe minder ik geloof, dat VAN DER HOEVEN aan 's mans theologie regt gedaan heeft, door bij voorkeur het *bijbelsch*, *ireniesch* en *praktiesch* streven in dien theoloog te roemen. Zoodanige trekken kunnen toch niet geacht worden het kenmerkende van het Remonstrantisme uit te drukken. Grooter verdienste heeft JOAN. TIDEMAN, die in zijn geschrift tegen SCHOLTEN het beginsel der Remonstranten als een kenmerkend element in de opvatting der Christelijke waarheid wilde beschouwd hebben. Reeds vroeger schreef hij zijne *biographische naamlijst van de professoren, predikanten en proponenten der Rem. broederschap, met historische aanteekeningen* (1847), een boek, dat zeker veel moeite gekost, en als bron voor latere studie groot belang heeft. Zijn leerling, H. C. ROGGE, vatte de zaak dieper op; met hart en ziel wijdde hij

zich aan de geschiedenis van zijn genootschap; hij was Remonstrant, niet alleen voorstander der vrijheid van onderzoek en belijdenis, maar ook anti-praedestinatiaan, even trouw als zijne vaderen. Om te laten blijken, hoe oud, hoe gegrond, hoe beproefd die gevoelens waren, zette hij zich aan den arbeid; zijn werk over CASPAR JANSZOON-COOLHAES, de voorlooper van monographien over ARMINIUS en UYTENBOGAERT, is een echt Remonstrantsch boek. Het is geschreven opdat de lezer zou leeren inzien, dat het Remonstrantisme evenzeer een historischen, confessioneelen, zelfstandigen oorsprong heeft, als het Hervormd kerkgenootschap. De confessioneele kracht bestuurt bij hem de stift der historie.

Veel minder geldt dit van de Luthersche broederschap. Daar is de historiestudie meer van verzamelenden en chroniekmatigen aard. J. C. SCHULTZ JACOBI en DOMELA NIEUWENHUIS verzamelden *Bijdragen tot de geschiedenis der Lutherse Kerk in de Nederlanden*, en leverden veel stof, welke later verwerkt kan worden. Lokale beschrijving der 's Gravenhaagsche en Amsterdamsche gemeenten danken wij aan laatstgenoemden, die overigens reeds in zijne inaugurele oratie (1845) het conciliërende in de rigting van LUTHER veel meer met studie opgezocht had, dan hetgeen die rigting in tegenstelling van anderen kenmerkte. In de ontwikkeling, die G. W. STEMLER (*Godg. Bijdr.* 1856 bl. 801 volg.) van *het Luthersch avondmaalsbegrip* gaf, waardeer ik wel de poging, om LUTHER's idee te rationaliseren, maar mis ik noode de historische bewijsvoering. De nu ontwaakte zucht, om Evangeliesch- en Hersteld-Luthersch te vereenigen, zal voor de studie van de geschiedenis dier genootschappen niet bevorderlijk zijn; het gevaar voor den historicus dreigt, dat men de verdediging van eene confessionele zienswijze schuwen zal als eene poging om de gesmoorde verdeeldheid te hernieuwen, of dogmatische vraagpunten, op welke de tijd den blaam van *verschilpunten* gedrukt heeft, weer in 't leven te roepen.

Afgescheiden echter van die vrees en het gemis, dat zij ons ligt berokkenen zal, kan ik niet goedkeuren, dat de Luthersche broeders aan de geschiedenis van de vestiging der hervorming hier te lande zoo weinig gedaan hebben, en

ons nog altijd in het onzekere laten aangaande de prioriteit van het Luthersch element boven het Zwingliaansche en Calvinistische.

Geen confessioneel bewustzijn bewoog de geschiedkundige pen onzer Waalsche broeders. Twee andere feiten waren het, naar aanleiding waarvan de geschiedenis van dat genootschap werd onderzocht: de door de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* uitgeschreven prijsvraag (1843) over den invloed der *Réfugiés*, en het koninklijk besluit van Julij deszelfden jaars, waarbij dat kerkgenootschap georganiseerd en het getal zijner leeraren verminderd werd. De vraag riep de werken van H. J. KOENEN (1846) en W. E. J. BERG (1845), waarbij wij nog blijven wachten op het beloofde 2e deel, in het leven. Beider onvolkomenheid werd op een enkel punt werkelijk verbeterd door de berigten, die AB UTRECHT DRESSELHUYS, betreffende *de Waalsche Gemeenten in Zeeland vóór en na de herroeping van het Edict van Nantes*, in 1848 gaf. Dit onderzoek werd natuurlijk, het lag in den aard der zaak, door geen confessioneel beginsel gedreven. Laatstgemelde auteur was zelfs geen lid van het genootschap; even weinig KIST, die bij herhaling in het *Archief* gewigtige bouwstoffen voor de geschiedenis der Waalsche kerken geleverd heeft. Eerst het koninklijk besluit, weldra ingetrokken, moest, daar het, naar het oordeel der Walen, hier het bloeijend bestaan hunner kerkgemeenschap gold, dat kerkgenootschap zelf als in beweging zetten. Het gebeurde. Nog in den loop van 1843 verschenen *deux mémoires sur l'origine et l'influence des églises Wallonnes; leur utilité actuelle et les moyens de les maintenir*, gesteld door J. TEISSEDRE L'ANGE, den oudsten der dienstdoende leeraren en H. J. KOENEN. De tweede Memorie, van L'ANGE, is ongetwijfeld de belangrijkste. Zij schetst den weldadigen invloed, dien de Waalsche kerken hebben gehad, en klaagt er over, dat nog geen pen zich aan eene beschrijving der geschiedenis van dat genootschap gewaagd heeft, in den vorm van VAN DER HOEVEN's *Gedenkboek der Rem. Broederschap*. Vooral is er één punt in aangevoerd, dat altijd, dat ook nu zeer mijne aandacht bezig houdt. Het is het beweren: (pag. 46) "que "nos églises Wallonnes, préservées de funestes divisions, pourraient bien ouvrir

„de nouveau comme autrefois, un refuge à ceux, qui désirent conserver l'unité „de la foi par le lien de la paix.„

De grijsaard heeft wel gezien; ik geloof, dat hij bepaaldelijk de roeping der kleine kerkgenootschappen uitgesproken heeft; ik althans — men houde mij deze eerlijke belijdenis ten goede — beschouw ze als een goed werkend zuurdeesem. De eenigheid des geestes, die daar, vooral in de gemeenschappelijke liefde tot het genootschap, sprekend zich openbaart, kan beschamend en daardoor heiligend werken op de grootere afdeelingen der Protestantsche kerk.

Ik heb enkele stappen op een wijd veld gezet; ik hoop er den lezer van overtuigd te hebben, dat wij met krachtige hand daar den arbeid moeten aanvangen, zullen wij onze naburen bij hunne beoefening der geschiedenis eenigzins op zijde streven. Al is ons land klein en daardoor voor elke wetenschap, derhalve ook voor deze, de kring der beoefenaars zeer beperkt, uitgebreid moet en kan hij worden, zoodra de lust voor dat vak krachtig aangekweekt zal zijn. Dit verwacht ik van een *goed ingerigt* academiesch onderwijs; van eene vruchtbelovende *methodus docendi.*

„Is dan de heden gevolgde niet de regte?„ vraagt gij; en terwijl gij dat vraagt, legt gij mij zelfs twee Latijnsche *Compendia* voor, door Nederlandsche hoogleeraren ten behoeve van Nederlandsche studenten geschreven en uitgegeven, dat van HOFSTEDE DE GROOT (1835), dat van ROYAARDS (2 Tom. 1840 en 1845). Ik voor mij zie nog niet regt het verband in, dat er bestaan zou tusschen het uitgeven van *Compendia* en den bloei eener wetenschap. Ik houd mij zelfs overtuigd, dat een onderwijs in kerkelijke geschiedenis, dat zich niets meer voorneemt, dan een *Compendium* toe te lichten en uit te breiden, groot gevaar loopt, om bij de hoorders, in plaats van liefde en ingenomenheid, tegenzin en afkeer van de wetenschap op te wekken. Immers, het onderwijs in de kerkelijke geschiedenis heeft groote moeijelijkheden; moet het strekken om den leerling van de catheder alle *fata* en *facta* te verhalen, deze kan dat alles, zeer grondig en zeer op zijn gemak, althans wat de XVI eerste eeuwen betreft, bij GIESELER en NEANDER lezen. Beider werken zijn in de handen van allen, die van kerkhistorie studie maken; beider

verdiensten zijn algemeen bekend, al werd de nagedachtenis van den eersten in *Nederland* niet zóó gehuldigd als die van NEANDER, wien VAN GILSE in de *Jaarb. v. Wet. Theol.* IX. bl. 249 volg. den welverdienden lof toezwaaide. Voege de leerling maar de noten van GIESELER bij den tekst van NEANDER, en hij is klaar. Collegie geven om een *Compendium* af te handelen, wekt den lust niet op. Hoe dan? De docent neme één klein gedeelte: b. v. het episcopaat, de kerk onder CONSTANTYN, de Grieksche kerk, de Oecumenische concilien, de scholastiek, het christelijk leven tijdens de kruistogten, de secten der midden-eeuwen, het protestantisme in *Hongaryë*, *Italië* of *Spanje*, de godgeleerde twisten in *Nederland*, zoo iets; tal van bronnen, voor zijne hoorders nog onbekend of ontoegankelijk, kent hij en weet hij te vinden; dit gedeelte bewerke hij geheel, volledig; hij zorge te hebben een fikschen stijl, eene levendige voordragt, al datgeen wat op het hooge leergestoelte niet maar een sieraad, neen een vereischte is. Laat zijne leerlingen, als GIESELER of NEANDER voor leesboek te groot is, HASE, HASE vooral in handen nemen; zij zullen lust krijgen voor een vak, dat zoo veel leven en geest bezit en mededeelt. Spaar hun uwe *Compendia*, uwe toelichtende aanmerkingen bij de §§, die lange inleidingen, die vermoeijende overzigten. Schets en schilder hun één bepaald, één beperkt onderwerp. Zij zullen zelve lust krijgen om ook de hand aan het werk te slaan. Verbreek vooral den knellenden band, waarin de kerkhistorie gekluisterd wordt, zoodra zij dienen moet om een tafereel van de *christokratie* te worden. Het vasthouden aan dat dogma dwingt tot eene onbestemdheid van denkbeelden, gelijk wij ze vinden aan het slot van DE GROOT's *Compendium* pag. 195: *maxima autem servator cura ecclesiam suam semper est prosecutus. Circumfertur sane hujus religio, thesaurus coelestis, in vasis terrenis. At quamvis, hominum culpa, nulla usquam Ecclesiae forma fuerit perfecta, in nulla tamen forma spiritum coelestem prorsus desiderari, effecit potentissimus ille Dei filius.* De geschiedenis geeft immers geen enkelen grond aan, om voor die zorg den Zoon in plaats van den Vader te danken? De kerkgeschiedenis bevat immers duizende blijken van de moeite, die het aan de menschheid gekost heeft, om van haren Heiland te leeren, dat zij met volle vrijmoedigheid tot den troon des Albestuurders gaan mag en gaan moet. Zij

leert ons, dat die menschheid, verzonken in den poel van eigen geregtigheid of verward in de strikken van on-christelijke voorstellingen over den weg des behouds, de liefde en de genade haars Gods voorbijgezien heeft. Zonder CHRISTUS, dood voor God, en dien ten gevolge stilstaande in intellectuele ontwikkeling; met CHRISTUS, in God en door God zalig en daardoor vooruitgaande in beschaving en zedelijkheid, met één woord, in echte humaniteit — ziedaar het thema, welks grondige, boeijende, en zielverheffende uitwerking de taak der kerkhistorie is, die zij in ons vaderland met meer ijver behartigen moet, zal zij inderdaad medewerken om beoefenaars der godgeleerdheid tot dienaars van het Evangelie te vormen, en alzoo zich doen kennen als eene openbaring van den levenden God.

PRAKTISCHE GODGELEERDHEID.

Eischt ongetwijfeld de bescheidenheid, welke mij past tegenover den lezer, die zijne geduldige aandacht mij wel heeft willen schenken, dat ik mij haaste, om hem de laatste bladzijde dezer geschiedkundige proeve voor te leggen; ik mag toch aan dat verlangen mijne overtuiging niet ten offer brengen, volgens welke de praktische godgeleerdheid een deel, een werkelijk, een gewigtig, een zelfstandig deel der theologische wetenschap is. Vooral is zij dit in ons vaderland, waar de beoefening dier wetenschap, zonder uitzondering, in de Evangeliebediening haar doeleinde zoekt. Naardien deze band altijd bestaan heeft, laat het zich zeer goed verklaren, van waar het komt, dat de kerk ten allen tijde praktiesch gevormde mannen in hare dienst heeft zien treden. Zij mag dit aan de academische vorming dank weten. Nergens en nooit is het onderwijs in die praktische theologie verzuimd, al bloeide het hier meer dan ginds. Het welslagen hing af van de persoonlijkheid des onderwijzers. In geen enkel vak toch speelt de individualiteit van den docent grooter rol; nergens komt het zoo zeer aan op den *geest*, die in den onderwijzer leeft.

Geleerdheid, wijsheid en vroomheid moeten de kenmerken van den gids op dit gebied zijn. Geleerde, wijze en vrome HERINGA! zoo oordeel ik met het oog op U, onovertroffen meester op dit veld. Gij waart de waarachtige type van den godgeleerde, die Evangeliedienaar wil zijn, en gij kondt Evangeliedienaren vormen, omdat geheel uwe persoonlijkheid voor praktische theologie als geschapen scheen.

Wie het genot van het bijwonen zijner lessen niet heeft mogen smaken, vindt dat gemis toch eenigzins vergoed door de naauwkeurige schets en de altijd belangwekkende proeven, welke VINKE betreffende het onderwijs van HERINGA in de *Kerk.- Raadg. en Raadv.* Deel III. 2 en in de beide stukken van het IVe deel des genoemden werks gegeven heeft. En wie hem wil leeren kennen als den „tijdig en ontijdig" predikenden dienaar van CHRISTUS, die leze en herleze: *Prof.* HERINGA ELIZA'SZOON *in zijnen dagelijkschen omgang*, (*Utrecht* 1846). 't Is waar, al het genoemde mist dien systematischen vorm, dien wij, en wel niet geheel ten onregte, zoeken en prijzen; maar het nuttige en leerzame mag ons in geen enkelen vorm ontgaan. Meer systematiesch was, voor zoover wij kunnen oordeelen naar de in 1840 uitgegeven *korte schets der Academische lessen over de Evangeliebediening in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, het onderwijs van VAN HENGEL te *Leiden*. Die schets getuigt voor het veel omvattende van dat onderwijs, op hetwelk de wijsheid eener langdurige ervaring het zegel der hoogste bruikbaarheid drukte. Voor *Groningen* bleef het weggelegd op dit veld den schoonsten eerepalm wegtedragen. Van 1851—1857 gaf W. MUURLING zijne *praktische Godgeleerdheid of beschouwing van de Evangeliebediening voornamelijk in de Ned. Herv. Kerk* in het licht. Men kent den omvang van zijnen arbeid, en de breede schaal waarop die was aangelegd. Men kent vooral den geest, dien het werk ademt. De apologie van de Groninger rigting is daarin gegeven. Al heb ik bezwaar tegen opschriften als *Apostoliek* en andere bijzonderheden in de behandeling, ik kan niet genoeg tot lof van het geheel zeggen. Ik zou den auteur persoonlijk wel willen kennen. Wie zulk een onderwijs geeft, is ten zegen voor de kerk. Naar dit boek verwijs ik voor de kennis der speciele literatuur vooral over de liturgiek en de pastoraal. De wetenschappelijke bearbeiding dier onderdeelen van de

praktische theologie is in ons land zeker hoogst zuinig uitgevallen. Laat ons hopen, dat die schraalte bewijst, dat er voor wetenschappelijke schriftelijke behandeling geene noodzakelijkheid bestaat! Na MUURLING's arbeid kan de pen van anderen rusten.

Doch de genoemde deelen der praktische theologie, bij welke wij de *Catechese* voegen, zijn met theoretiesch onderrigt ook maar ten halve gediend. Alles komt aan op den vromen zin, de grondige kennis en den gelukkigen tact van den practicus. Zou het noodig zijn die stelling te bewijzen? Zou men de waarheid in twijfel trekken, dat alleen de kundige godgeleerde de bij uitnemendheid geschikte dienaar der kerk is? Wie nog niet overtuigd is, die leze wat VAN GILSE, bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt, 9 October 1849, zoo eloquent betoogde in zijne *oratio de theologiae disciplina ad bene gerendum munus sacrum omnino necessaria*, een stuk, dat in gedachtenis verdient te blijven (1). Of zou misschien de wetenschappelijke rigting van onze dagen, gelijk sommigen beweren, voor de praktische theologie schadelijk zijn? Men vraagt het, ik geloof eensdeels min juist, anderdeels geheel ten onregte. *Min juist;* want ik zie nog niet in, dat de wetenschappelijke rigting onder de jongere predikanten zoo zeer de heerschende is. *Geheel ten onregte;* omdat ik voor mij geloof, dat de predikant, die een écht-wetenschappelijk gevormd man heeten mag, bij uitnemendheid geschikt voor de praktijk wezen zal. Van hem toch verwacht

---

(1) Zoo menigmaal heb ik reeds den naam van dezen godgeleerde genoemd, en telkens de pen gereed gehad, om er mijn diep leedwezen over uit te drukken, dat hij niet meer tot de lezers van deze proeve behooren zal! Hij behoorde tot hare beoordeelaars, en hoopte dat de vraag, die door hem voorgesteld was, tot het aanvullen van eene leemte in onze letterkunde zou leiden. Hoe ver die hoop vervuld is, zij anderen ter beslissing overgelaten. Ik betreur zijnen vroegtijdigen dood met allen, die op eene onafhankelijke beoefening der godgeleerdheid prijs stellen. Mag ik zijne intree-oratie een *programma* van zijn professoraat noemen, ik ducht geen tegenspraak, als ik beweer, dat hij gedurende het tiental jaren, dat hij dien post bekleedde, getrouw dit *programma* is nagekomen. Verlangt een later levend geslacht een grondig oordeel over zijne persoonlijkheid te vellen, het levensberigt over hem door MULLER gegeven in de *Handelingen van de Maatsch. der Ned. Letth.* 1859, bl. 217 volg. — een meesterstuk naar inhoud en vorm — voldoet aan dien wensch op uitstekende wijze.

ik eene beperking zijner pastorale bemoeijingen binnen de juiste grenzen. De liefde voor de wetenschap zal hem zuinig maken op zijn tijd en levendig doen beseffen, dat lang niet alle bemoeijingen, waaraan de predikant deelneemt, pastorale mogen heeten. Hij zal het niet dulden, dat in allerlei commissien op hem de lastposten nederkomen, en zal zijn werk en zijne studie veel te lief hebben, om alle dagen de beste uren aan zaken te wijden, die even goed door anderen kunnen worden waargenomen. Doch ik schrijf geen handleiding voor pastoraal; ik citeer nog eens MUURLING, en veel liever hem, dan de vertaalde werken van HUFFEL en CLAUS HARMS, veel liever zelfs hem dan — de *schetsen uit de pastory te Mastland.* Grooten eerbied koester ik voor dit onderhoudende boek, maar het een *handboek van pastoraal-theologie* te noemen, dat kan mij niet van het hart. Daarvoor is het niet bestemd, al wordt het er voor gebruikt. Mogt men het daarvoor willen bezigen, men voege er dan bij de belangrijke beoordeeling, door C. H. VAN HERWERDEN in *Waarh. in Liefde* 1844 bl. 472 volg. gegeven. Dat ik zwijge van het heir navolgers van den welbekenden *anonymus*, die ons het genoemde werk schonk. Zwijg ik van hen, daarvoor danken mij gewis de auteurs zelve, die op dat gladde ijs, te roekeloos mag ik zeggen, zich gewaagd hebben.

Is er een deel der praktische theologie, waarin de schrijf- en de druk-woede zich heeft doen gelden, het is dat der *Catechese.* Ik zal niet zeggen, dat al die boekjes bewijzen voor den bloei der catechetiek. ISAAC PRINS heeft weldadig gewerkt, eerst door zijn *berigt nopens het uitgeven van trapsgewijze opklimmende katechiseerboekjes over de gewijde geschiedenis* (*Bijdr.* 1820 bl. 547 volg.), later door zijne bekende *vraagboekjes*, niet het minst door de afdoende kritiek, waaraan hij in de *Godg. Bijdragen* de nieuw uitkomende onderwierp. Of de catechetiek waarlijk gelijken tred houdt met de theologische wetenschap in het algemeen, daaraan twijfel ik zeer; maar ik grijp moed, na kennis gemaakt te hebben met de voortreffelijke bearbeiding van PALMER'S *catechetiek*, die wij aan de pen van E. MOLL te danken hebben; die bewerking is zoo uitgevallen, dat wij het betreuren, dat de vertaler niet liever een oorspronkelijk boek geleverd heeft. Intusschen is het hartelijk te wenschen, dat dit boek, op vaderlandschen bodem overgeplant, nieuw leven ook in de catechiseerboekjes

doe ontwaken. Ik ken er geen enkel van den nieuweren tijd, waarin b. v. iets opgenomen is uit de resultaten der latere isagogiek; ik weet er niet één, waarin verhaald wordt, dat de volgorde der boeken des O. V. in den bijbel der Joden anders is dan in den onzen. Geen wonder dat de gemeente over het geheel zoo laag staat; het schort aan de opleiding harer kinderen. 't Schijnt, dat de catechetiek nog niet overschaduwd wordt door het lommer der echte wetenschap.

Geen tak der praktische theologie staat in naauwer verband met de theologie in het algemeen, dan de *homiletiek*. De gehalte van den theoloog openbaart zich in de hoedanigheid zijner homiletische voortbrengselen. Ik wil trachten den gang, dien de *homiletiek* in ons vaderland genomen heeft aan te wijzen, eensdeels door in grove trekken hare *theoretische* behandeling, dan door, in nog grover schets, hare *praktische* beoefening te teekenen.

Een enkel jaar moeten wij buiten het tijdvak, binnen hetwelk wij ons thans bewegen, terug treden. Zonder opzettelijk stil te staan bij de oraties *in laudem eloquentiae*, met welke RAU, VAN DER PALM, VAN HENGEL en anderen, elk op zijne wijs, hunne loopbaan aanvingen, vestigen wij dadelijk onze aandacht op die geschriften, welke uitsluitend een streng bepaald onderwerp uit de homiletiek behandelen. Daarom begonnen met het jaar 1813. Het was immers toen dat BORGER in het 2e stuk van het *Tijdschrift voor kunsten en wetenschappen* (*Vaderl. Letteroef.* 1813 bl. 116 volg.) zijnen geestigen *brief aan een vriend, over de zoogenaamde toepassingen achter de leerredenen*, plaatsen liet. In de zaak had hij zeker gelijk, in de keus der wapenen had hij misgezien, gelijk zijn adversarius N. (wie was die N.?) in hetzelfde tijdschrift bl. 273 volg. zegevierend hem bewees. Maar de onpsychologische methode, om in eene predikatie een gedeelte voor de toepasselijke aanwending te bewaren, werd zeer teregt door BORGER bespottelijk gemaakt. „Erkende hij het groote onder„scheid tusschen toepasselijke leerredenen en leerredenen met toepassingen," hij was er verre van of om „met de laatsten af te keuren, tevens het vonnis „der veroordeeling over de eersten uit te spreken;" want hij hield „eene leer„rede, voor eene vergadering Christenen uitgesproken, die niet alleen ter ver„lichting des verstands, maar ook ter aankweeking van Christelijke deugd in

„de Kerk komen, voor eene ijdele woordenpraal, zoo hare inhoud niet met „de gewigtigste belangen van het hart in een onmiddellijk verband stond.„ (t. a. p. bl. 117).

Weinig tijds later, reeds in 1814, betuigde BORGER zijn leedwezen over dit opstel, in het voorberigt zijner *Leerredenen* 1e deel, zonder echter zijn gevoelen te herroepen. Hij had trouwens gesproken overeenkomstig zijne individualiteit, en het was hem ten eenemale onmogelijk deze te verloochenen.

Terwijl deze homiletische kwestie rusten bleef, was de aandacht op een ander vraagstuk, ook van homiletischen aard, maar van meer beteekenis, gevestigd geworden. VAN DER PALM had reeds in het 1e deel zijner *Verhandelingen, redev. en losse geschriften* (1810) over den waren aard der welsprekendheid gehandeld, en nader hare taak in het licht gesteld, toen hij zijne redevoering *over de welsprekendheid van* CICERO het licht deed zien (t. a. p. III. 1818). Vooral het in de tweede plaats genoemde stuk is hoogst merkwaardig; daarin werd wel nog niet duidelijk, doch reeds merkbaar, het verschil van *oratorie* en *welsprekendheid* aangewezen. Wie leest nog niet wel eens plaatsen, als de volgende: „Wilt gij de zwakke zijde van CICERO's welsprekendheid kennen? „Zij bestaat, mijns oordeels, daarin dat hij haar te veel hield voor de kunst „van overreden; dat hij te zeer in alle, ook in de ongeoorloofde kunstgrepen „der pleitzaal was ingewijd; doch ik noem het verkeerdelijk kunst van overre„den; kunst van verdoolen moest het veeleer heeten; kunst om den wil des „regters of der menigte te buigen, door het opwekken der hartstogten; ja, „al is het door het verdonkeren der waarheid, door het opsieren der leugen, „door het schenden der goede trouw en het weerstreven der innerlijke over„tuiging van regt en betamelijkheid. Niet dat ik deze kunstenarijen aan „CICERO als misdrijven wil ten laste leggen, want zij worden, in zijnen tijd en „daarna, als de ware geheimen der overredenskunst opgevijzeld, en daar deze „kunst met den klinkenden naam van welsprekendheid vereerd werd, vonden „de lessen dier meesters, ook bij den echten en waardigen redenaar, slechts „al te gereeden ingang.„ Toen VAN DER PALM zoo sprak, naderde het tijdstip, waarop J. M. SCHRANT FENELON's *gesprekken over de welsprekendheid in het algemeen, en over die van den kansel in het bijzonder*, met zijne leerrijke

aanteekeningen door den druk gemeen maakte (1817). Ook in deze werd de echte welsprekendheid, die de diepte van kennis en veelheid van gaven tot haren grondslag heeft, bepaaldelijk onderscheiden van de oratorie, die in de mondelinge voordragt hare kracht en hare aanbeveling zoekt. Als haar verdediger trad, theoretiesch en praktiesch, DES AMORIE VAN DER HOEVEN op, toen hij in 1827, nog predikant in *Rotterdam*, JOHANNES CHRYSOSTOMUS *als het voorbeeld der ware kanselwelsprekendheid* schetste. Zoo het hem, wat wel niet in twijfel getrokken kan worden, toen reeds voor den geest stond, waarin zijn talent gelegen was — hij had geen beter onderwerp kunnen kiezen. De biograaph van VAN DER HOEVEN, die zijne taak goed aanvat, heeft, naar ik meen, vooral hierop te letten, dat de hoogleeraar geteekend worde als de man, die met onvergelijkelijke gaven den bloei der *oratorie* in ons vaderland bevorderd heeft. Wordt de vergelijking niet misverstaan, dan zou ik durven beweren, dat VAN DER HOEVEN in de 19e eeuw was, wat CHRYSOSTOMUS in de 4e eeuw geweest is, de orator, de voorstander der mondelinge voordragt. Want — ik zal het bekennen naar al de vrijmoedigheid die ik bezit — zoo de homiliën van CHRYSOSTOMUS niet door een schitterend uiterlijk geschraagd zijn geworden, kan ik mij den opgang, dien zij gemaakt hebben, niet verklaren. Zal ik ze nu lezende bewonderen, ik moet mij den *vivus homo* en de *viva vox* er bij denken. Zal het met de leerredenen van VAN DER HOEVEN anders gaan? Ik geloof het niet; het geslacht dat hem gehoord heeft, leest ze met de gedachte aan, en met de aanschouwelijke voorstelling van den orator die ze voordroeg.

In *Amsterdam* schitterde naast VAN DER HOEVEN de man, die 12 jaren lang in ons vaderland met dien Remonstrantschen hoogleeraar de beteekenis en de waardij van het oratoriesch element vertegenwoordigde, in 1830 naar *Parijs* vertrok, en daar in zijne langdurige loopbaan tot eene hoogte van ontwikkeling opgeklommen is, die tijdens zijn verblijf ten onzent bevoegde beoordeelaars voor hem naauwelijks bereikbaar achtten. Nog heugt mij de indruk, dien ATHANASE COQUEREL's *sermon d'adieu* op mij maakte en de onaangename gewaarwordingen, die bij mij opgewekt werden door een *brief aan een vriend, rakende de afscheidsrede van den Eerw.* COQUEREL (*Vad. Letteroef.* 1830 N. XIII bl. 612 volg.). Sedert is mijn oordeel over dien

brief geheel veranderd, en spreek ik er dikwerf over, als over eene gewigtige bijdrage tot de homiletiek. Flink is daar de betrekkelijke waarde van de oratorie als onderdeel van de eloquentie uiteengezet, en vooral regt tijdig en leerzaam de aanmerking, die wij lezen bl. 614: „de keerzijde van het „verblijf des Heeren COQUEREL in ons vaderland bestaat welligt in eene over„drevene prijsstelling op de voordragt der preeken, die toch ook wel zeer hare „grenzen heeft." Afdoend is het waarschuwend voorbeeld, waarop de briefschrijver wijst, als hij uit een der lofgedichten op COQUEREL deze woorden overneemt:

Combien nous admirons le talent oratoire,
Qui t'assure en tout temps un brillant auditoire;
Ton style si fleuri, ton zèle si fervent,
Ton heureuse mémoire et ton maintien décent.

Die briefschrijver is zeker een uitstekend homileet geweest! Juist omdat ik zoo oordeel, geloof ik aan de waarheid der gissing, die den brief aan S. MULLER toekent. Waarlijk, al erkent men den betrekkelijk niet lagen prijs der oratorie, men vergete het niet, dat oratorie slechts een deel der eloquentie is. Daar zijn orateurs die niet eloquent zijn. Het op den voorgrond plaatsen van dit verschil behoort mede tot de niet ligt naar waardij geprezen verdiensten van VAN HENGEL's *Institutio oratoris sacri* (1829), dat uitmuntend leerzaam boek, dat ik met CLARISSE's uitgave van EWALD's *voorlezingen* (natuurlijk bedoel ik de tweede, veel vermeerderde uitgave van 1839) tot de beste handboeken voor den homileet reken. Wat is het plan van VAN HENGEL eenvoudig: I. *qualis oratoris sacri provincia sit;* II. *quo modo orator sacer provinciam sibi demandatam administrare debeat;* III. *quaenam illa sint quibus orator sacer ad provinciam suam bene administrandam praeparetur.* De stof is in al hare extensie bewerkt, en niemand kan het boek lezen en bestuderen, of hij sluit het met de overtuiging, dat de *orator* vooral door de natuur, de *vis eloquens* door de gaven van verstand en hart gevormd wordt. Leze en herleze elk nog eens bl. 228—302, waar *de praeparatione remotiore et propiore* gehandeld is; zoo leert men, wat al wetenschap en wijsheid, wat al aanleg

en gaven moeten zamen werken om den *orator sacer* te vormen. Weet gij nog wel, mijn lezer, hoe de beoordeeling van VAN HENGEL's *institutio* in de *Vad. Letteroef.* eene onbekende hand eenen *brief* deed schrijven in den Jaargang 1831 (XV. bl. 726) volg.), waarin één bepaald punt dier *praeparatoria*, door den recensent afgekeurd, in bescherming genomen, en krachtig aangeprezen werd, namelijk de pligt om tijdens den studietijd door het maken van schetsen onder de leiding van een ervaren meester, zich te oefenen? De nuttigheid van dit door VAN HENGEL (pag. 263 volg.) aangeprezen middel was door den beoordeelaar zeer in twijfel getrokken: „op die wijze" — dus schreef hij (XII. bl. 528) — „leert men misschien *logiesch* disponeeren, maar goede „preeken stellen, die door populariteit en psychologischen gang der denkbeel„den aan de eerste vereischten eener kanselrede beantwoorden, leert men op „die wijze nooit." — Tegen deze zonderlinge bewering, vooral tegen het weinig doordacht in de laagte stellen van het logiesch denken, kwam de onbekende briefschrijver op. Ook dien *brief aan een jongen vriend* enz., tel ik onder de belangrijke homiletische lessen; goed is daarin betoogd, dat het logiesch disponeren tot het stellen van goede preeken niet alleen nuttig maar onmisbaar is, en afdoend acht ik de woorden van den ongenoemde (t. a. p. bl. 733) over de dwaasheid, om logiesch en psychologiesch als antithesen tegenover elkander te plaatsen. In het slot werd, even krachtig als juist, de *fons* der *homiletica* aangewezen, als gelegen niet op het gebied der oratorie, maar op dat der theologische wetenschap in het algemeen. Als de volleerde pleitbezorger in dit geding deed J. STEENMEIJER zich kennen. O, wie kent zijne *brieven over de welsprekendheid* niet, en herlas ze in hunne nieuwe uitgave (*Arnhem* 1853), nadat zij vroeger het sieraad van de *Godg. Bijdr.* voor 1831 tot 1833 geweest waren? In dubbele mate hebben die *brieven* groot belang, omdat zij het punt in geschil dieper opvatteden en aan de zaak in kwestie uitbreiding gaven. Niet alleen toch werd op de gelukkigste wijze het verschil aangewezen tusschen *oratorie* en *eloquentie*, en alzoo ook van ter zijde de inval bespot, die ons JEZUS CHRISTUS zelven als het voorbeeld van den kanselredenaar wilde doen beschouwen, terwijl te regt dat leelijke woord *kanselwelsprekendheid* naar verdienste getuchtigd werd; maar vooral werd *het we-*

zen en doel der leerrede besproken. Het was tijd, dat dit door eene zoo bekwame hand geschiedde. De bekroonde verhandeling van N. G. VAN KAMPEN, over de vraag: *Welk is het wezenlijk kenmerkend onderscheid der welsprekendheid van den kansel, van de pleitzaal, van de raadsvergadering, en van de gehoorzaal?* (1829) had de leer verkondigd, dat de eerste zocht te *stichten*, de tweede te *overreden*, de derde te *overtuigen*, de vierde *leerzaam te vermaken*, en wel gepoogd, doch niet vermogt, eene goede definitie van het begrip *stichten* te geven. Gispt STEENMEIJER in het voorbijgaan de liefhebberij, om het *zalven* als het doel der leerrede op den voorgrond te zetten, hij vraagt voor zich de vrijheid, om, „zoo dikwerf men van zalvende predikatien spreekt, met „dat vette woord en met die smeerige zegswijze den spot te drijven" (nieuwe uitgave, bl. 202.) Doch hij doet meer; hij spreekt zijne welgestaafde meening uit, dat „er in het bepalen van stichting als kenmerk der kansel-„welsprekendheid terstond iets aangenaams voor velen begrepen is, omdat het „woord zelf (niet altoos verstaan, niet altoos uitgelegd) levendig werkt op het „gevoel, en donker op het verstand. De meeste menschen willen het zoo; „ook kan dit eigen woord tot een *pulvinar diaboli* worden, wanneer jongelie-„den zich gaan verbeelden, dat zij op den kansel welsprekend genoeg zijn, „als zij maar stichtelijk prediken. En de minste moeite is toch voor velen „meest verkieselijk." Te regt beweert dan STEENMEIJER, dat een woord van eene zoo onbepaalde en verdachte beteekenis nooit het wezen en het doel der leerrede kan uitdrukken. Hij bestreed dus, zonder dat echter met zoo vele woorden te zeggen, het gevoelen van DES AMORIE VAN DER HOEVEN; deze had juist in zijn *Chrysostomus* bl. 33 zeer ten gunste van dat *stichten* gesproken. Men herinnere zich de pathetische passage t. a. p.: „wanneer de Evangeliedie-„naar verwaardigd wordt voor de Gemeente des Heeren te staan, dan zal hij „het zich ten pligt stellen, haar te leeren, te overtuigen, te versterken in haar „geloof, maar zoo hij aan zijne roeping beantwoordt zal hij meer doen dan dit. „De heilige taak, die hem is opgelegd, is de Gemeente Gods te *stichten*, het „heerlijkste en zaligste dat zijn eigen hart vervult, ook aan het hart zijner hoor-„ders mede te deelen, den heiligsten gloed der deugd in hunne zielen te ont-„steken, en hen alzoo in te wijden tot burgers van Gods Koningrijk." Wij

krijgen geen gunstig denkbeeld van eene bepaling, die op zulk een stroom van woorden drijft. *Stichten* is bovendien een oneigenlijk gezegde, en kan reeds daarom niet voor eene definitie dienen. Bij den deugdelijken orator, zegt STEENMEIJER, is *overtuigen* de hoofdbemoeijing; zoo moet het ook wezen op den kansel. „Als zelfs geen enkele goede daad, geen enkel goed voorne„men, tot welks volbrenging men het hart zoekt te bewegen, eenige zedelijke „verdienste kan hebben, tenzij daad en voornemen uit *overtuiging* volbragt „worden; ik bid u, zal dan toch het voornaamste, waarop de kanselredenaar „zich moet toeleggen, gezegd kunnen worden gelegen te zijn in werking op „het gevoel en treffen van het hart! Ik ben bang voor die stichtelijke pre„dikatien, die juist daarom echte, wezenlijke, gekenmerkte kanselredenen zijn, „omdat zij niet overtuigen, niet eens overreden, maar omdat zij het hart zoe„ken te treffen, te roeren, aandoenlijk te maken, omdat zij de ziel met een „hefboom of dommekracht in beweging zetten. Ik ben bang dat de bevor„dering van redelijke, zuivere godsdienstige kennis verliezen zal, naarmate „men dat roeren en treffen, zóó — haast uitsluitend — voorstaat, en het als „meest dienstbaar tot stichting aanprijst. Ik ben bang, dat men zich op dat „stichten door roering des harten zoo lang zal toeleggen, tot dat de verlich„ting der kennisse van JEZUS en zijn Evangelie zal weggesticht zijn„ (t. a. p. bl. 216 volg.).

Vond STEENMEIJER's definitie gunstig onthaal? Men zou geneigd zijn, om op die vraag een toestemmend antwoord te geven, wanneer men alleen op de standvastig gebezigde benaming van *Leerredenen*, ter aanduiding van de toespraken des Evangeliedienaars, lette. Is *overtuigen* het hoofddoel van de kanselrede, dan dient wel *leeren* het voornaamste middel te wezen, door hetwelk dat hoofddoel bereikt wordt. Het schijnt dus, dat die benaming *Leerrede* even goed gekozen als algemeen verstaanbaar is en derhalve in alle opzigten aanbeveling verdient. Doch schijn bedriegt: DES AMORIE VAN DER HOEVEN verklaarde uitdrukkelijk in het *Voorberigt* van zijne *Leerredenen* (1835) bl. III: „de benaming *Leerredenen* heb ik behouden, om van het algemeen en stand„vastig gebruik niet af te wijken, ofschoon ik anders deel in het gevoelen „van vele waardige mannen, aan welke deze benaming voorkomt minder ge-

„past te zijn, en tot verkeerde begrippen omtrent het eigenlijk doel der ge-
„wijde welsprekendheid aanleiding te geven." Hij beloofde wel eene nadere toelichting van dit gevoelen, doch heeft zijne belofte nooit vervuld. De zaak ware het overwaardig geweest, ook omdat zij met zulk eene bloote negatie niet veel gediend is. Daarom was ons de polemiek van MUURLING tegen de benaming *Leerrede* in de voorrede van zijn *Zestal leerredenen* (1843) welkom, omdat zij althans reden van de antipathie gaf: „*leeren* of *onderwijzen* is niet „het eenige, zelfs niet de hoofdzaak op den kansel, maar de hoofdzaak in de „katechiseerkamer. De Evangelieprediker heeft een hooger doel, waartoe het „leeren of onderwijzen slechts één der middelen is." MUURLING herhaalde deze meening in zijn meergenoemd *Academiesch Handboek* (1854) IIe deel, 1e stuk bl. 123, toen echter met aanhaling van een opstel uit de *Godg. Bijdr.* van 1843 bl. 579 volg., dat als eene proeve van homiletische wetenschap de aandacht van velen, ook van MUURLING, meer verdiend had. Dat opstel — welks auteur in eenen volgenden jaargang bl. 259 volg. betuigde bij zijn gevoelen te volharden, terwijl hij tevens den sluijer der pseudonymiteit ophief — was van de hand des hoogleeraars MULLER. Men moet al zeer weinig van zijnen *brief van eenen predikant aan eenen student in de Godgeleerdheid, over het woord Leerrede* (1843 bl. 579 volg.) begrepen hebben, als men hem, den verdediger van de gepastheid der benaming *Leerrede*, het gevoelen toedicht, dat *leeren* in denzelfden zin als *onderwijzen* moet genomen worden. Verstaat men door *leeren* niets anders dan *onderwijzen*, dan verdient het gebruik van dat woord, naar zijne meening, afkeuring; doch hij beveelt het gebruik van het woord *leeren* aan, daar het, uit de H. Schrift ontleend en op de verkondiging des Evangelies toegepast, niet blootelijk het *onderwijs* aanduidt, maar alles omvat wat de Evangeliedienaar, bij zijn optreden voor de gemeente, wil bewerken. Met klemmenden nadruk legde hij den bestrijders van die benaming *leerrede* de vraag voor, of wij „het *leeren* van JEZUS, het openbaren en mededeelen „van de hoogste waarheid, van de ἀλήθεια, die de wereld zou herscheppen, „door het woord, wel van het hart kunnen afscheiden, ja, of het niet zelfs „ongerijmd zou wezen te zeggen, dat dit *leeren* alleen het verstand verlichtte, „en niet tevens den wil reinigde en rigtte, het gevoel voor het hoogste en

„heiligste ontvonkte, en alzoo den inwendigen mensch hervormde en hernieuwde? „Niemand zal toch ontkennen, dat dit de indruk en het uitwerksel was van „hetgeen de Evangelisten gewoon zijn het *leeren* van JEZUS te noemen. Denk „inzonderheid aan de veelvuldig voorkomende verklaringen, dat de *scharen zich „over zijne leer ontzetteden, of over zijne leer verslagen werden*, omdat Hij „als magthebbende leerde." Zoo staat daar bl. 594 en 595; hoe jammer dat zulk een pleidooi, dat naar mijn inzien de zaak beslist en geen appèl meer toelaat, in een tijdschrift verscholen staat! MULLER heeft bewezen, dat de benaming *Leerrede* zuiver schriftmatig, goed hollandsch, en volkomen juist is.

Men moet niet denken, dat deze kwestie eigenlijk maar woorden-zifterij is. Zuiver spreken is de buitenzijde van zuiver denken; bovendien heeft deze grondbeschouwing van het begrip *Leerrede* grooten invloed op den eisch, dien men tot zich zelven en anderen bij het opstellen van leerredenen rigten zal. Wie *overtuigen* wil en daarom *leert*, zal boven alles op de verklaring van de Schrift ernstig zich toeleggen en den goed gekozen en goed verklaarden tekst logiesch besproken willen hebben. Of en op wat wijze zulks in ons vaderland werkelijk geschied is, dit aan te toonen behoort tot de geschiedenis der predikkunde, niet tot onze taak; wij bepalen ons tot het onderzoek, of de wetenschap *iets*, en *wat* zij gedaan heeft, om de homiletische praktijk, d. i. het bewerken der leerrede, te bevorderen? Helaas! daarvoor heeft de wetenschap niet veel gedaan: de bundels leerredenen die het licht gezien hebben, zijn ontelbaar, maar de kritiek, die hier het middel had moeten zijn om de uitgave dier bundels aan de opbouwing der wetenschap bevorderlijk te maken, is doorgaans, zoo al niet traag, toch vrij flaauw geweest. De wakkere verdediger van de benaming *leerrede* verdient hier echter eene eereplaats; hij verrijkte de letterkunde met eene beoordeeling van VAN OOSTERZEE's eersten bundel (1846) in de *Vad. Letteroefeningen* van 1847, die eens regt leerde, wat er alzoo toe behoorde, om eene goede leerrede te leveren. MULLER's grondigheid en scherpzinnigheid wekten algemeen bewondering, en zijn arbeid was er bij uitstek toe geschikt, om een hoogen dunk van de homiletiek te verlevendigen. In zijn spoor trad later zijn ambtgenoot VAN GILSE, wiens recensien der bundels van VAN OOSTERZEE, TEN KATE en VAN KOETSVELD (*de Gids* 1852 I. bl. 401

volg. en 445 volg.) bijna het gevoelen begunstigden, dat het kritiesch-homiletiesch element aan de kweekschool der Doopsgezinden van den uitstekenden leermeester op den uitstekenden leerling en lateren ambtgenoot was overgeërfd.

Al durf ik VAN OOSTERZEE's *overzigt en beschouwing van* TEN KATE's *Leerredenen*, *Jaarb. v. Wet. Theol.* X. bl. 545 volg., niet als kritiesch product roemen; wat hij in het midden brengt over motto-preken, tekstkeuze, dispositie en stijl, is onze aandacht allezins waardig. De talentvolle Rotterdammer prediker stond bij het schrijven van dit opstel niet op een neutraal gebied, maar had een tweeledig doel: den bundel zijns vriends aan te kondigen, en zijne eigene bundels te verdedigen. Maar wie zou op dit veld ook zijn stem niet willen hooren? Van wat kant op homiletiesch gebied de zon opgaat, wij begroeten haar en koesteren ons in haar licht. Maar laat het een zon zijn en geen vuurpijl. Wat uit het fransch van MATTER over het *karacter der kanselwelsprekendheid* (1856) geleverd werd, behoefde zeer de teregtwijzing van VAN OOSTERZEE (*Bijblad* van *de Referent* 1856 bl. 26 volg.) om eenige aandacht te vinden, en is veel te luchtig en te declamatoriesch, om voor een voldoend betoog te kunnen gelden; want het mag wel voldoende betoogd worden, wat MATTER durft beweren: „de methode, die de welsprekendheid van den Christelijken kansel schoeide „op de leest der meesterstukken van het atheensche spreekgestoelte, moet voortaan „voor goed worden afgeschaft." Ik wist waarlijk niet, dat wij hier te lande ons zoo bezondigden aan het navolgen van Grieksche en Latijnsche redenaars. A. T. REITSMA geloofde dat evenmin, daar hij in de *Jaarb. v. Wet. Theol.* XIII bl. 699, dus juist in hetzelfde jaar 1856, *wenken voor kanselredenaars uit* CICERO's *werk: de oratore* verzamelde en zelfs tot gemak van den lezer vertaalde.

Men beschuldige mij niet van overdreven patriotismus, wanneer ik de klagt aanhef, dat wij ook op homiletiesch gebied veel te veel bij vreemden ter school gaan; ik meen toch, dat de individualiteit van ieder volk en ieder theoloog vooral op zijne homiletiek zich afdrukken moet. Het was waarlijk niet toevallig, dat er zoo veel aan HUFFEL's, HARMS', zelfs aan VINET's handboeken gewijzigd en vervormd moest worden. Zijn wij verpligt de grenzen over te gaan, om homiletiek te leeren? „Onze Hollandsche preekmethode" dus schrijft een

ongenoemde in de *Godg. Bijdragen* (1858 bl. 442) "is mij eene onverbeterlijke." De passage komt voor in eene beoordeeling van COLANI's leerredenen, wiens preekmethode door F. C. J. VAN GOENS in genoemde *Godg. Bijdr.* 1857 bl. 483 volg. en door PIERSON in de *Godg. en wijsg. opstellen* I. bl. 395 volg., bij het Nederlandsch publiek ingeleid werd. Tegen die poging werd in het meer genoemde tijdschrift een woord van afkeuring geuit en op nieuw de overtuiging beleden (1858 bl. 444): "wij hebben toch op den predikstoel de heilige roeping te vervullen, om de gemeente te *leeren;* wij noemen onze preken *leerredenen*, en die benaming, goed verstaan en niet moedwillig eenzijdig verklaard, duidt haar verheven karakter aan. Leeren moeten wij, zal ons toenemen openbaar worden in velen."

Een vraag nog ten slotte. Reflecteert de ontwikkeling der homiletiek, zoo als zij praktiesch beoefend is, den gang van het theologiesch leven der jongst verloopen jaren? De volledige behandeling van dit vraagstuk zou eene geschiedenis der predikkunde worden; om deze te geven ontbreekt het mij hier aan plaats — en om zeer eerlijk te zijn — ook aan kracht.

Hoeveel wordt tot het welslagen van zulk eene taak niet gevorderd, vooral wanneer men oratorie en eloquentie behoorlijk onderscheiden zal! Maar iets anders is het, beknoptelijk aan te wijzen, hoe de homiletiek de opmerkelijke verschijnselen, die in het theologiesch leven der jongstverloopen jaren onze aandacht geboeid hebben, weerkaatst of reflecteert.

Wij zagen boven, hoe ver de heerschappij der dogmatische *onbepaaldheid* en *halfheid* zich uitstrekte. Op onze preekstoelen is dat tijdperk nog niet voorbij; dat is vrij natuurlijk: allerlei werkt daartoe zamen; bij de meesten zal de oorzaak wel hierin schuilen, dat zij geen streng geformuleerd dogmatiesch standpunt hebben, of een zeker geven en nemen het toppunt van wijsheid achten; anderen behouden graag hunne hoorders; enkelen vreezen den blaam van heterodoxie, en bestrijden wat zij niet eens regt kennen. Ik heb al zoo dikwerf over het zwevende en onbepaalde in de theologie geklaagd, dat ik het nu nog alleen durf te doen met de belofte, dat het voor het laatst wezen zal. De lezer oordeele zelf over het bewijsbare van hetgeen ik beweren ga.

Ik zal uit de groote reeks onzer homileten twee noemen, over wier verdiensten als redenaars wel geen verschil van gevoelen bestaan kan; waarvan de een meer dan redenaar, zelfs welsprekend Evangeliedienaar en smaakvol beoefenaar der Oostersche letterkunde; de ander de orator bij uitnemendheid geweest is; die echter beiden door hun invloedrijk voorbeeld op den preekstoel die dogmatische onbepaaldheid sterk aangeprezen hebben. Gij noemt ze reeds: VAN DER PALM en VAN DER HOEVEN. Wij hebben nu hier met den vorm hunner leerredenen niet te maken; anderen hebben daarover elders het hunne gezegd. Ik heb alleen aan te toonen, dat die korypheën op het gebied der homiletiek echte kinderen huns tijds geweest zijn, en voor zoo ver zij als homileten in een tijdperk van dogmatische ontwikkeling werkzaam waren, als homileten aan die ontwikkeling geen deel genomen hebben. VAN DER PALM preekte het laatst in Maart 1836, VAN DER HOEVEN in April 1855; de eerste eindigde dus, toen hier te lande het dogmatiesch leven begon te ontwaken, de tweede preekte nog gedurende den loop dier ontwikkeling.

Het voorbeeld dier mannen is van onbeschrijfelijken invloed geweest. Ligt waant men, dat de oorzaak van dien invloed voornamelijk gelegen was in het onwederstaanbare en aantrekkelijke van hunne gaven; ik geloof het niet; VAN DER PALM, om van dezen eerst te spreken, was de echte type van het theologiesch karakter zijner dagen. Laat mij het u uit zijne gedrukte leerredenen met een paar proeven aantoonen. Wij slaan een blik in die over Mark. XV. 28, welke de door MARKUS aangehaalde profetie beschouwt: I. als eene voorzegging van hetgeen zeker geschieden zou; II. als eene voorzegging van hetgeen dadelijk geschied is; III. als eene voorzegging van hetgeen naar den bepaalden raad van God geschieden moest; IV. als eene voorzegging van hetgeen de stof onzer bewondering, aanbidding en dankzegging behoort uit te maken (7e tiental leerredenen, bl. 101 volg). Hooren wij eens hoe hij de bekende profetie van JEZAIA verklaart en verdedigt: „de gansche rede, waarin „zij voorkomt, maakt niet slechts een zamenhangend geheel uit, maar handelt „ook slechts van één persoon, een dienstknecht van Jehova, bij uitnemendheid „de regtvaardige genoemd; en deze eene kan geen ander zijn dan JEZUS, de „hersteller des menschdoms, de aan de Vaderen beloofde Messias, in wien

„alle geslachten der aarde zouden gezegend worden." Zoo heeft de prediker thetiesch zijne meening gezegd, maar hij gaat ook polemiseeren en wel in dezen trant: „anderen wederom, die dit heerlijk gedenkstuk tot eene lofrede op „JEREMIA vernederen; anderen, die wederom andere personen daarin vermeld „wanen, naar mate elks verstand door het vooroordeel meer beneveld, of zijne „verbeelding ongeregelder was."

Op die wijze werd elk gevoelen, dat van het algemeen en van ouds aangenomene afweek, als vrucht van ongeregelde verbeelding ter zijde geschoven en het oude geprezen, en geprezen door zulk een welsprekenden mond. Men begrijpt, dat zulk een preekmethode onder 's mans leerlingen èn door zijn levend woord èn door zijne gedrukte leerredenen, blijvende aanbeveling vond. Behandelde hij een onderwerp, dat met dogmatische vraagstukken in naauw verband stond, hij sprak, geheel naar den geest van zijnen tijd, onbepaalde en zwevende denkbeelden uit, die het oude orthodoxe systeem wel niet ten volle weer gaven, maar toch veel hadden, dat daarop geleek. Uit vele, ja zeer vele proeven nog één staal. Ik ontleen het aan het 3e tiental, aan de leerrede, die het opschrift draagt: JEZUS' *lijden in Gethsemané*. Zij is gedrukt in 1824, dus juist in het midden, ik mag niet zeggen van den *bloei*, maar ik zal zeggen van het *bestaan* van het tijdperk der onbepaaldheid. „Het lijden in *Gethsemané*", zoo hooren wij VAN DER PALM zeggen, „was meer dan een ligchame„lijk lijden, en de zielewonden, hem door zijne vijanden toegebragt, gingen „dieper, dan er ooit eenen menschelijken boezem doorboorden." Zoo weinig deze algemeene voorstellingen iets verklaren, evenmin doen dit de volgende phrasen: „Wij kunnen ons misschien eenig begrip vormen, van hetgeen het „is, bespot, geslagen, gegeeseld, gekruist te worden, maar wat het was, „voor de zonden des menschdoms te lijden en te sterven en te bloeden, wie, „wie is in staat, om ons daarvan eenig het minste denkbeeld te geven? Wie „zal het ons zeggen wat er toe vereischt werd? Ach, wij weten, dat wij „stamelen als kinderen, wanneer wij er over spreken, wat er toe vereischt „werd, om den last van duizend duizenden schulden te torschen, en door „ééne offerande eene eeuwige verzoening aan te brengen. Wie zal het zeggen, „wat het in zich had, dat *hij onze zonden in zijn ligchaam gedragen heeft op*

„ *het hout?* Dat kan niemand ons zeggen dan JEZUS alleen, en hij heeft het „ ons gezegd toen hij tot zijne jongeren sprak: *Mijne ziele is geheel bedroefd „ tot den dood toe!* En zijn angstig kermen en smeeken, zijn bloedig zweet, „ toen hij als een worm in het stof zich wentelde, zeggen het tot onze bloe- „ dende harten.„

Ik heb mij de moeite gegeven van het uitschrijven dezer passage, omdat zij inderdaad karakteristiek is voor de gehalte der toenmalige preken. Hoe naauwkeuriger men die woorden beziet, hoe klaarder men bemerkt, dat zij in waarheid niets aangaande dat lijden verklaren, slechts de scherpe kanten van het oude stelsel zijn afgeslepen. *Ex uno disce omnes!* Wat is daarvan nu het noodzakelijk gevolg? Dat zoodanige preekmethode alleen voor één tijdperk hare aantrekkelijkheid heeft; dat wil zeggen: VAN DER PALM's dogmatiesch weinig bepaalde rigting, gelijk die in zijne preken uitgedrukt is, vertegenwoordigde geheel en al *zijn* leeftijd; zij vindt bij een volgend geslacht, voor hetwelk een ander dogmatiesch leven aangebroken is, geen belangstelling. Zij strekt niet ter voorlichting eener latere generatie. Zelfs zou het weinig moeite kosten, om het kleurlooze dat VAN DER PALM's leeftijd kenmerkte, in de onbepaaldheid van sommige zijner themata aan te wijzen, b. v. in een thema als: EZECHIEL *en zijne tijdgenooten; de leer der opstanding een voorwerp des geloofs;* PAULUS' *beroep op de zuiverheid van zijn geweten*, en dergelijke meer. Doch VAN DER PALM was de man niet, om aan het leven der gedachten van zijnen tijd eene nieuwe wending te geven. Wie hem met volle overtuiging een man van gekuischten smaak en zeldzamen tact noemt, mag evenzeer ontkennen, dat hij door oorspronkelijkheid of grondigheid van denkbeelden uitblonk; mij is het voorgekomen, dat zijne leerredenen over historische stoffen en vooral die over de fraaiste plaatsen uit de psalmen, de hoedanigheid en de betrekkelijke grootte zijner kracht aan den dag brengen. Leest daar de beschrijving der Oostersche gastvrijheid, der Joodsche eeredienst, der optogten naar *Jeruzalem* — doch waar vind ik het einde? Schreef ik eene geschiedenis der predikkunde, ik liet hem daar de eereplaats behouden, die zijne tijdgenooten hem eenparig toegekend hebben; ik zou ook gaarne gewagen van die taalmuziek, die zuiverharmonische vormen, die keurige gesticulatie; ik zou er op wijzen, dat de

smaakvolle Oosterling in dien prediker altijd gunstig op den voorgrond treedt; ik zou veel tot zijn lof weten te zeggen en te staven; maar hier, waar het ons te doen is, om in enkele trekken den invloed van zulk een man op de praktische beoefening der homiletiek te doen kennen, moesten wij het aanwijzen, dat hij zijnen ondogmatischen, voor juistheid van dogmatische begrippen onvatbaren tijd niet vooruit was. Hij deelde in de antipathie tegen het oude, maar deed eigenlijk niets, om aan dat zwevende en onbepaalde vastheid van rigting en bestemdheid van uitdrukking te geven. Zijne leerredenen reflecteren de dogmatische rigting van zijnen tijd; VAN DER PALM, de rijk begaafde VAN DER PALM is de teregt gevierde prediker van die dagen.

Lager dan hij stond VAN DER HOEVEN. Bij dezen toch was het oratoriesch element, de mondelinge voordragt, het eerste, het meeste, eigenlijk het alles. Dat zijn eerste bundel, in 1835 uitgegeven, ook geheel tot dat tijdvak van onbepaaldheid, dat eerst toen een einde begon te nemen, behoort, zij hem niet te zwaar aangerekend. Die hem van nabij gekend hebben, zeggen als uit één mond, dat hij volstrekt de man niet was, die geschikt mogt heeten, om een baanbreker te zijn. 't Zij zoo; indien hij, die door zijne onnavolgbare voordragt vooral op aanstaande Evangeliedienaren een aangrijpenden invloed had, indien hij dan maar met heel zijne ziel de groote dogmatische beweging zijner laatste levensjaren gevolgd heeft, en zijne leerredenen toen, wat de *stof* betreft (over den *vorm* spreken wij hier niet), den tijd, dien hij beleven mogt, terugkaatsen. Wij kunnen ons daarvan gemakkelijk overtuigen, door hier en daar den 2^{en} bundel zijner leerredenen, dien hij in het jaar 1847 door den druk algemeen maakte, te raadplegen. 1. Tim III. 16, 1 Cor. XV. 28^{b}, Matth. XXII. 42^{b}: dergelijke teksten zijn er behandeld, in die leerredenen in 1847 uitgegeven! Hoe vinden wij ons te leur gesteld; bij de eerste de meest vulgaire opvatting van het mysterie-begrip; in die over 1 Cor. XV. 28^{b} het ter zijde laten van de meest belangrijke eschatologische vragen. *Wat dunkt u van den* CHRISTUS? Naar die vraag wordt het zoonschap van JEZUS bewezen door verwijzing naar zijn vlekkeloos karakter, goddelijke daden en buitengewone lotgevallen. En dat in 1847, toen over al de genoemde punten wrijving, ja strijd van meening bestond; in 1847 spreken deze leerredenen over die onder-

werpen, alsof ze in 1827 gehouden waren! Mogen wij dat niet afkeuren, en met verhoogden nadruk, omdat wij nu, helaas! moeten instemmen met hen, die beweren dat de leerredenen van VAN DER HOEVEN voor de homiletiek alleen waarde hebben, wat betreft haren *vorm*, hare dictie, haren trant van voorstellen? Doch ontbrak het hem misschien, zoowel als VAN DER PALM, aan een voorbeeld; was er in ons Vaderland nog niemand opgestaan, die de kracht en de roeping gevoelde, om in zijne leerredenen naar dogmatische juistheid te streven?

Waarom liet men lange jaren den uitstekenden Haagschen Predikant J. WIJS JCZ. alleen staan? Hij was toch waarlijk genoeg bekend! Als Predikant te *Bloemendaal* trok hij reeds velen zelfs uit de hoofdstad des lands onder zijn gehoor. Hebt gij dien prediker, dien voorstander van bepaalde en heldere dogmatische begrippen gekend? Hij was altijd vol van zijn onderwerp; hoorde men hem, ik mag wel zeggen: zag men hem op den preekstoel, men bemerkte dat hij veel te zeggen had; opende hij zijn mond, het was er mede, gelijk zijn vereerde Haagsche ambtgenoot ISAAC SLUITER verklaarde, als bruischte het vocht uit een overvol vat. Liberaal in de dogmatiek, was hij uiterst streng in de moraal; ik weet, dat zijn zoon, wijlen mijn beminde vriend, de Vinkeveensche predikant, nooit den schouwburg bezoeken wilde, omdat zijn vader, dien hij in jonge jaren verloren had, het bezoeken van die plaats ten sterkste ontraadde. Ja, WIJS was op den preekstoel een dogmaticus. Reeds had hij in zijne leerredenen over Rom. IX, X, XI (2 deelen) in 1824 getoond, op wat wijze het dogma gepredikt kan worden; hij was de eerste, die voor de gemeente de nevelen der onkunde ten aanzien van een bekend leerstuk, naar zijne wijze van zien en van doen, verdreef. Men heeft later (1841) aan 's mans nagedachtenis de ondienst gedaan, om uit de leerredenen de tekst-verklaringen te ligten en afzonderlijk uit te geven; dat was zeker hoogst verkeerd gezien, want de verdienste van den arbeid des voortreffelijken mans lag hierin, dat hij *zulke* leerredenen hield in een tijd, toen VAN DER PALM, om nu slechts een van de meestgeroemden te vermelden, alles wat naar dogmatische juistheid geleek, vermeed. In 1841 was meer dan één punt zijner verklaring verouderd, en eene dergelijke onderneming geheel en al ontijdig te noemen.

WIJS zij vermeld en in eere gehouden als de baanbreker, die niet slechts

exegetische naauwkeurigheid najaagde, maar die het *dogma* begon te prediken. Dit was iets nieuws; het andere was reeds geene vreemde zaak meer. Sedert VAN HENGEL als prediker opgetreden was, had men een sprekend voorbeeld van uitlegkundige naauwkeurigheid op den preekstoel, dat zich aanbeval, dewijl het de eerste voorwaarde bleek te zijn, om aan het tekstwoord regt te laten wedervaren. De geschiedschrijver der Nederlandsche predikkunde moge beslissen, of het *ne quid nimis* ook soms wat verzuimd is; maar de kracht van VAN HENGEL's voorbeeld heeft allergunstigt gewerkt. Groot is de reeks van namen, op welke ik hier zou kunnen wijzen. Een slechts, één enkelen zal ik noemen: het voortreffelijkst voorbeeld in den nieuwsten tijd (1851) van exegetische grondigheid in leerredenen heeft, naar mijne overtuiging, C. E. VAN KOETSVELD gegeven. Zijn bundel bevat stukken, waarboven ik in dit genre niets zou weten te plaatsen. Wie kan het beter, wie kan het zóó, als VAN KOETSVELD, wanneer hij Joh. VIII. 24, Jac. I. 13—17, Rom. XI. 32, Rom. V. 14^{b}, bepreekt?

Maar ik ben de tijdsorde reeds vooruitgesneld; de homiletiek voelde ook op haar terrein de werking der apologetische rigting, die in de wetenschap zich eenigzins gelden deed. Zoo ik wel zie, dan hebben BROES en BORGER op den Nederlandschen preekstoel die rigting vertegenwoordigd. Beide die mannen bezaten de eigenschappen, welke in den apologeet onmisbaar zijn. Men kan grondig geleerde, fijn dialecticus, wezenlijk veelzijdig zijn, en toch de gave missen, die voor den verdediger eener goede zaak onmisbaar is: de gave van *vernuft;* zij beiden bezaten haar in hooge mate en lieten ons in hunne leerredenen de proeven daarvan na. De homiletiek wordt het best gediend, wanneer zij de eigenaardige gaven van het individu tot hare dienst aanwenden mag. Ik ben in die meening bevestigd door de kennismaking met de leerredenen van den man, die op dit gebied zeer overvloedig gearbeid en door kwaad en goed gerucht zich een weg gebaand heeft: VAN OOSTERZEE; zoo ik als geschiedschrijver der predikkunde optreden moest, ik zou vrij wat op zijn arbeid te zeggen hebben; maar het is mij hier slechts te doen om in zijn voorbeeld aan te wijzen, dat de homiletiek door de subjectiviteit van het individu gediend kan worden. VAN OOSTERZEE is een man van *vernuft*, van *geest*, dat zie ik

zijne leerredenen aan; dogmatische stoffen, fijne exegetische vraagstukken op den preekstoel te behandelen, dit is, dunkt mij, zijne zaak niet, over welke schitterende oratorische gaven hij ook beschikken moge. Want deze te loochenen of aan VAN OOSTERZEE de schuld te geven van de jammerlijke fouten zijner ongelukkige nabootsers (duifjes die naast een arend willen vliegen), dit acht ik hoogst onbillijk. Doch ik spreek hier niet van zijne predikgaven; ik spreek alleen van het element dat hij in de homiletiek kan laten werken. Een man van vernuft is *per excellentiam* voor apologetiek geschikt. *Apologetiesch preeken*, dat gelukt aan VAN OOSTERZEE bij uitstek. Zie in de *Leerredenen* (1846) de behandeling van Joh. II. 13—18 en 1 Cor. XII. 4; *Nieuwe Leerredenen* (1848) 1 Cor. I. 25 en Matth. V. 14^{b}; *Woorden des levens* (1851) Rom. I. 16, 17^{a} en Rom. VIII. 24—39. Wees nu zoo goed, eens na te zien hoe die drie mannen van vernuft, in hunne uitgegeven bundels denzelfden tekst kiezen en behandelen: de *Apostellijst*. De keuze en de behandeling van zulk een onderwerp hing zamen met den aard van hun talent. Na deze trad er nog een apologetiesch prediker op; hij kondigde zich in dat karakter aan ook al met eene leerrede over de *Apostellijst*; ik bedoel J. P. DE KEIJSER, die achtereenvolgens in den bundel leerredenen, welke te *Arnhem* het licht ziet, van dat talent inderdaad schoone proeven gaf in zijne behandeling van Matth. X. 2—4 (Jaargang 1852), Hand. XIII. 48—52 (1853), Hand. XIX. 1—7 (1854), Joh. VII. 17 (1856). Is het waar dat de preekstoel elke gave, zoo zij door den Heiligen Geest gewijd is, aan de uitbreiding van het Godsrijk dienstbaar maakt, en de behoefte van onzen tijd aan de prediking een apologetiesch karakter geven moet: gelukkig zoo er zijn, wien daartoe de gave des *vernufts* geschonken is, en wien het gebeuren mag, in dit opzigt de volle kracht hunner individualiteit op den preekstoel ten zegen van het Godsrijk te kunnen aanwenden.

Ik heb ter behoorlijke plaats getracht aan te wijzen, dat de Groninger school aan het tijdperk der onbepaaldheid op dogmatiesch gebied grenzen gezet heeft. Regtmatig is alzoo de verwachting, dat ook de homiletiek door de Groninger school een stoot zal ontvangen hebben. Die verwachting is naar mijne overtuiging teleurgesteld; dadelijk reeds in den beginne gewenden zich

de Groningers, niet alleen in hunne wetenschappelijke schriften, maar ook en vooral in hunne predikatien, aan wijdloopigheid, zoodat het dikwerf moeite kostte de eigenlijke meening uit den stroom van woorden op te visschen. Daarbij kwam, dat de zucht om overal bondgenooten te vinden, en de gemeente niet te ergeren, hen het gewone spraakgebruik des kansels, zooveel mogelijk, deed volgen, terwijl, en dit was het ergst, hunne leerredenen zich doorgaans kenmerkten door gemis van juiste, grondige en helder voorgestelde uitlegging van den tekst, een gemis dat, al wordt het door de hoorders niet met bewustheid opgemerkt, toch voor hen een wezenlijk beletsel is, om den prediker te verstaan. Ook twijfel ik er wel eens aan, of de Groningers zelve hooge eischen aan de homiletiek doen. Gezwegen van de door MUURLING (*W. in L.* 1849 IV. bl. 748 volg.) aangeprezen orde van prediking, die ik doodend zou rekenen voor de belangstelling van leeraar en gemeente beiden, vind ik in *de overzigten* der godgeleerde letterkunde, welke het tijdschrift telken jare ons te lezen geeft, de kritiek over de uitgegeven leerredenen, over het geheel, flaauw en zwak. Ook hebben de Groningers te lang beweerd, geen systeem te willen, om niet nu nog te lijden aan de nadeelige gevolgen van dit systeemlooze in hunne leerredenen. Ik denk aan de bundels van VAN OORDT, van *de leerlingen der Hoogeschool* enz., die het dogma, vooral het dogma der verzoening, naar de opvatting der Groningers, heeten te ontwikkelen. Ik moet mij zoo uitdrukken, omdat ik gansch en al deel in de klagten, over onbepaaldheid van gedachten geuit. Doch ik ben geneigd eene diepere oorzaak voor dit gebrek aan te wijzen: zij ligt in het onvoltooide, het onvolledige van het dogmatiesch systeem dier school. Mag de *christologie*, hoeveel ze daarover ook geschreven heeft, afgewerkt heeten? De *theologie* in engeren zin? Zelfs de *soteriologie?* Die leegten in het dogmatiesch systeem beletten eene flinke prediking van het dogma, verlokken te veel tot een praten over de zaken, dat veelzins goed en stichtelijk wezen, maar dat mijns achtens aan de eischen der homiletiek niet voldoen kan.

Voorwaar, het *dogma preeken* is geene kleine zaak. Populair over de wetenschap te spreken in den vorm, aan welken de gemeente gewoon geworden is, het eischt de krachten eens meesters. Heeft onze dogmaticus bij uitne-

mendheid ook op het veld der homiletiek als zoodanig zich doen gelden? Ik wil de vraag beantwoorden met het woord van den beoordeelaar der *Leerredenen* van SCHOLTEN (1853) in de *Godg. Bijdr.*, 1854 bl. 281 volg.: „deze „leerredenen mogen in waarheid eene populaire ontwikkeling van de *leer der „Hervormde Kerk* heeten, als het ware eene bewijsvoering van het wezenlijk „Evangelische der in de *Leer der Hervormde Kerk* ontwikkelde dogmatische „denkbeelden. Deze opmerking geeft mij grond, om de eerste en zeer uit„stekende verdienste van dezen bundel aan te toonen. Zij bestaat hierin, dat „een ieder die begeerig is, om de kunst te leeren van het dogma te bepree„ken, dezen bundel te bestuderen hebbe." Ik neem deze woorden te eerder hier over, omdat ik ook en vooral gewezen wil hebben op de door SCHOLTEN in 1847 (te *Arnhem*) uitgegeven leerrede over 1 Cor. II. 14[a]. Zulk dogma preeken is alleen mogelijk en voegzaam waar men het dogma door en door kent. Nog maken wij melding van de door SCHOLTEN op den predikstoel beproefde behandeling van het determinisme, in zijne leerrede over Rom. IX. 13[b] (*Arnhem*, 1856). In die leerredenen zie ik het bewijs, dat hij met werkelijk gelukkigen uitslag het dogma preekt. De leerrede moet altijd populair het wetenschappelijk resultaat mededeelen. In ons vaderland echter tracht men populair te preken, zonder dat men eerst wetenschappelijk de zaak verstaat. *Hinc illae lacrymae.* Van daar al die onrijpe vruchten, die der gemeente des zondags aangeboden, en door de pers verbreid worden. Gelukkig dat geen wet gebiedt ze te lezen. Wane men echter niet, dat ik de dogmatiek van SCHOLTEN de eenig-mogelijke en nuttige voor de homiletiek achten zou! Waarlijk niet! Laat er uit de orthodoxe gelederen een dogmaticus opstaan, ik zal hem den lof geven die hem toekomt. Maar de man, die hier door allen met mij genoemd wordt als de meest bekwame voorganger in die rigting, DOEDES, heeft in zijn: *Een bundel preken* (1854) en *Preken* (1858) niet dan zeer spaarzaam het dogma ontwikkeld. Vermelding verdient gewis uit die bundels zijne behandeling van Joh. IX. 38[a], Hebr. IX. 27 en Matth. XXII. 14. Echter ontleent hij de stof zijner predikatien veel minder aan het dogma dan aan de moraal, maar doet dat op eene wijze, die hem onder de praktikalisten van onzen tijd eene plaats verzekert; de eerste echter niet, welke ik voor

mij den auteur der *Stichtelijke Uren*, NICOLAAS BEETS, toeken. Jammer maar, dat ook ten opzigte van dezen van geen behandelen van het dogma gesproken kan worden. Van beide rigtingen heb ik slechts één man genoemd, verder waag ik mij niet. Zoo de producten der homiletiek de thermometer van den stand der dogmatische ontwikkeling zijn, houden wij de klagt niet terug dat die thermometer zeer laag staat. Preken en preekbundels zien het licht, in welke letterlijk alle dogmatische fonds en achtergrond gemist wordt. Verg van mij niet, dat ik zoo veel middelmatigs zal goedkeuren, om den wille der lofspraak, dat het geleverde toch zeer praktiesch is. Zulk praktiesch zoet gekeuvel is voor een klein prijsje te koop; eenige *loci communes* over de voorzienigheid, de vergankelijkheid, den dood, het wederzien, ja dan heet het stuk praktiesch. Het eischt van den toehoorder geene inspanning. Het heeft ook den spreker geen inspanning gekost. Hij schreef het in weinige uren op, zoo hij het nog opgeschreven heeft. Een paar roerende passages: de Engel des doods, of een blik op het kerkhof, een pathetiesch slot — het stuk is klaar. Dring mij de meening niet op, alsof zulk homiletiesch werk het regt bezit om *praktiesch preeken* te heeten. Ik weet betere modellen, en ik eerbiedig zwaarder eischen. Praktiesch mag eerst die predikatie genoemd worden, welke een grondig verklaarden tekst, met wijsheid naar de behoeften des tijds, en in overeenstemming met hetgeen de gemeente of de prediker zelf noodig heeft, gekozen, zóó behandelt, dat de waarheid, van welke zij overtuigen wil, den hoorder volkomen helder voor den geest komt; het praktische vloeit vooral uit den aard der behandelde stof voort; is die stof slechts een *locus communis*, mist die stof belangrijkheid, 't zij op zich zelf, 't zij dat ze niet overeenstemt met de behoeften of de vatbaarheid der hoorders, de leerrede zal nooit praktiesch mogen heeten. Zij boezemt den hoorder geen belangstelling in, hij zal er niet meer aan denken. Zie ik wel, dan sluit eigenlijk dat woord *praktiesch* eene geheele reeks van goede en deugdelijke eigenschappen in zich, van welke ik maar enkele, als: grondigheid van exegese, scherpte van blik op den tekst, gelukkigen tact van voorstelling der zaken, zuiverheid van stijl en taal, te noemen heb, om eenig denkbeeld te geven van den hoogen prijs, dien ik aan dat *epitheton* toeken, en van de uitnemende waardij eener lofspraak, die

zoo vaak misbruikt wordt, en wel altijd, wanneer men ze geeft aan predikatien, wier armoede van denkbeelden en oppervlakkige behandeling van den tekst schijnt vergoed te moeten worden door dramatische voorstelling van zeer gewone toestanden uit het dagelijksche leven. En dat zal heeten praktiesch preeken! Ach! hoe grovelijk wordt er, onder het voorwendsel van praktiesch te preken tegen den regel gezondigd: *principium bene dicendi est bene cogitare.* Neen! de voorbeelden op dit gebied leeren betere dingen. Laat met hunne vermelding mijne proeve eindigen, ja laat mij nog eens met u, mijn lezer! op werken en woorden staren, die den roem van onze homiletische letterkunde uitmaken.

CORNELIS FRANSEN VAN ECK! Reeds zijn er bijna 30 jaren verloopen, sedert hij kort vóór zijnen dood een *tiental Leerredenen* aan zijne landgenooten schonk. Verbeter het eens, zoo als hij teksten als 1 Sam. XII. 1—7[a], XVI. 14 volgg., Pred. IX. 18[b], ik noem slechts enkele, behandelt. O, ik gis, dat gij misschien nu die themata en die verdeelingen wat welluidender zoudt uitdrukken; maar welluidendheid maakt het praktische niet uit; de zaken, de zaken, zoo duidelijk, zoo menschkundig voorgesteld, verheffen dezen bundel tot het model van een praktiesch homiletiesch product. Verlangt gij te zien, hoe ook bij praktiesch preeken de spreuk *variis modis bene fit* geldt; ik leg u HERINGA's bundels voor; de bundels, die hij zelf door den druk verspreid heeft. Sla zijn *tiental Leerredenen ter aanprijzing van Christelijke deugden* eens op; maak kennis met preken als die over Ps. CXLI. 3 of Philip. IV. 5[a]; luister: ik wil u die over Rom. VII. 13[a] *het doodelijk verderf der zonde* wel voorlezen, althans het plan mededeelen. HERINGA wil het doodelijk verderf der zonde voorstellen, als daarin bijzonder blijkbaar, dat zij al het goede, het beste zelfs, dat God ons geeft, misbruikt tot ons verderf en doodelijk voor ons maakt. Dit wijst hij aan, eerstens ten aanzien van onze ligchaamskrachten en zielvermogens, ten tweede van de voortbrengselen der natuur en de gewrochten van menschelijke kunst en vernuft; ten derde van de gezellige zamenleving, zelfs met onze dierbaarste betrekkingen; eindelijk van de buitengewone middelen, welke ons met en door het Evangelie zijn geschonken, tot onze verbetering en zaligheid.

Wat dunkt u van zulk een ontwikkeling? Buigt gij u niet met mij voor een meesterschap, dat zóó het toppunt van eenvoudigheid bereikt heeft? Om zulk eene hoogte te bestijgen wordt veel kracht vereischt. Maar welk een man was hij ook! In mijne schatting de type van den prediker. Zijn gedrukt preekwerk doet ons hem niet volkomen als zoodanig kennen. Immers was hij gewoon zijne leerredenen niet *woordelijk* maar *zakelijk* te *memoriseeren*, na ze in haar geheel geschreven te hebben; dit stelde hem in staat, om vrij op den preekstoel te staan, niet angstvallig, niet vreesachtig zich te binden aan zijn geschreven woord, maar na zorgvuldige voorbereiding partij te trekken van de denkbeelden, die bij hem, terwijl hij zoo *met* de gemeente sprak, opkwamen. Men zag het hem aan, dat hij zelf gesticht werd door hetgeen hij ter stichting van anderen sprak. Zijne grondige geleerdheid had hem een *ingenium subactum* geschonken, waardoor die invallende gedachten het kenmerk droegen van juistheid en gepastheid, en hemelsbreed verschilden van de invallen van luim, die door de ijdele vergodingszucht van onze eeuw dikwerf als proeven van genie gehuldigd worden. Het praktische was ook bij hem de rijpe vrucht van grondige kennis.

Misschien echter rekent men in onze dagen, dat de dictie van HERINGA wel wat heel weinig oratoriesch, bevallig, sierlijk was! 't zij zoo; toegegeven voor een oogenblik! Doch praktiesch preken gaat volkomen goed gepaard met meer schitterende oratorische gaven. De ware populariteit blinkt in elken, ook in den meest gestoffeerden vorm door. De man, die mij daarvan altijd ten sprekend bewijs geweest is, leeft nog; maar in het openbaar zwijgt zijne stem reeds sedert lang. Het is I. J. DERMOUT. Leefde BORGER nog, hij zou wel niet aarzelen, dit te bevestigen. Het is toch nog niet vergeten, hoe hij gewoon was, openlijk te getuigen, dat in zijne schatting DERMOUT ver boven VAN DER PALM stond, en hij legde die getuigenis wel eens zoo luide af, dat ze zijnen ambtgenoot ter oore kwam, die er zich niet zeer goed in vinden kon. Ik noodig u uit, de bundels van DERMOUT nog eens in handen te nemen. Wat oordeelt gij na de lezing van de leerrede over Matth. XX. 1—16 ter ontwikkeling van de *billijke wijze waarop God ons werk in zijnen dienst beoordeelt en beloont* (*Leerredenen* 1819); van die over Joh. XI. 5, waarin

het geluk van een regt Christelijk huisgezin, en van 1 Sam. I. 20—28, waarin *de vreugde en pligten eener Moeder* (*Nieuwe Leerredenen* 1827) geschetst worden? Vindt gij het praktische hier vooral in den aard des onderwerps; het *tiental Leerredenen* (1846) bevat stukken als naar Joh. XXI. 23 over *het misverstand van* JEZUS' *eigene woorden als voorname bron van dwaling onder de Christenen;* 1 Petr. III. 19, 20 over *het werken van* CHRISTUS *in den afgescheiden staat*, die ons de overtuiging schenken, dat de hand eens meesters elk onderwerp weet te beheerschen. Alles wordt goud, wat het genie met zijnen wonderstaf aanraakt. De ware homileet blijft met de gemeente verstaanbaar, boeijend, leerzaam en nuttig spreken, wat tekst hij ook opgeslagen heeft. Geef hem een dogmatiesch onderwerp, hij maakt het der gemeente klaar en helder; leg hem eene bladzijde uit de geschiedkundige boeken des Bijbels voor, de fraaije schildering die hij geeft is slechts de inleiding tot het mededeelen van de wel gekozen reeks belangrijke leeringen, die hij met u bespreekt. Hij weet de onderscheidene deelen van zulk eene stof te beheerschen door één denkbeeld. Hem hoorende, voelt gij de magt van den blik dien hij slaat in den tekst. En wat is alles eenvoudig! Gij kunt niet gelooven, dat helderheid van denkbeelden en diepte van gedachten, uitgedrukt in de bevalligste vormen, zooveel inspanning en oefening en zelfverloochening gekost hebben. Zeg het maar ronduit — *eene goede preek is het hoogste product der wetenschap.*

Laat mij nog één naam noemen, den naam van den man, wiens nagelaten kanselarbeid van hem zal doen spreken, zoo lang onze taal verstaan en gewaardeerd wordt, DES AMORIE VAN DER HOEVEN JR., van dien *orator*, neen! hij was meer: van *dien welsprekenden Christen.* In zijnen bundel heeft de kunst deze zegepraal behaald, dat gij haar natuur, zuivere natuur zult noemen. Zulk preeken boeit den oppervlakkigen hoorder, en den dieper doordenkenden geeft het ruime stof. Dat zijn preken met perspectief; tafereelen met een verren achtergrond. Met dien bundel voor mij spreek ik het als mijne innige overtuiging uit, dat *goed preeken alleen de vrucht van theologische studie* wezen kan. Schrijf ik dit en belijd ik dit met schaamte over mij zelven, ik mag toch de waarheid niet loochenen. Vergulde en vergode men de schittering der mondelinge voordragt, waaraan de theologische wetenschap niet het minste deel heeft,

ik bid God dat Hij bij mij de overtuiging levendig houde, dat de homiletische vorderingen van elk tijdvak en elk individu de maatstaf zijn van de ontwikkeling zijner theologische wetenschap. Laat mij dan op het gebied van wetenschap en kunst, even als op dat mijns inwendigen levens, alle uren van alle dagen de klagt der onvoldaanheid uiten: *ik heb het nog niet gegrepen*; daar is eene onvoldaanheid, eene bekommernis over ons zelven, die als profetie en waarborg onzer vordering gelden mag.

Ik leg de pen neder. Mijn blik heeft gerust op vele en velerlei menschen en boeken, meeningen en rigtingen. Ik heb het weer duidelijk leeren inzien, dat wij menschen niets scheppen, niets voortbrengen, en de eeuwige waarheid die uit U is, mijn God! door ons slechts in gebrekkigheid van klanken kan worden uitgesproken en in onvolkomenheid van denkvormen voorgedragen. Ons denken is phantaseeren; Uw denken is doen. Wij slijten, wij verouderen, wij vergaan; 't schijnt wel in deze eeuw als met versnelde vaart. Menschen en meeningen gaan ras voorbij! Het getimmerte van onze stelsels valt ineen! Uw gebouw, de kerk Uws Zoons, wel staat zij vast! Christus' naam blijft genoemd, onze namen worden vergeten; Zijn werk houdt kracht, ons werk dient slechts voor korten tijd. Maar het doet dienst genoeg, zoo het maar strekt om de heerlijkheid Uws wezens en de dierbaarheid van den naam Uws Zoons te verkondigen, en bij de geslachten, die voorbijgaan, het geloof te voeden: *Gods woord is niet gebonden, het blijft tot in eeuwigheid.*

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
REFERENCE DEPARTMENT

This book is under no circumstances to be taken from the Building

Form 419